

Χρήστου Γιανναρά

*Τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φαντασιῶδες
στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία*

Πρώτη ἔκδοση, Σεπτέμβριος 1989

ISBN 960-7217-14-4

© Christos Yannaras, 84 Plastira St.,
171 21 Nea Smyrni - Athens, Greece.

© Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα: Ἐκδόσεις «Δόμος».

Στοιχειοθεσία: «Λύχνος ΕΠΕ», Πλ. Θεάτρου 24, Ἀθήνα
Φιλμογράφηση: Ἀφοὶ Πίνα ΟΕ, Σόλωνος 130, Ἀθήνα
Ἐκτύπωση: «Ὀλβος ΕΠΕ», Νικομήδους 19, Κολοκυνθοῦ
Βιβλιοδεσία: Σπ. Σγαρδέλης, Δερβενίων 42, Ἀθήνα

Χρήστου Γιανναρά

Τὸ πραγματικὸ
καὶ τὸ φαντασιῶδες
στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία

Ἐκδόσεις Δόμος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀπόπειρα φιλοσοφικῆς παρέμβασης στὸν χώρον τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Δὲν εἶναι γραμμένο ἀπὸ οἰκονομολόγον, καὶ ἐπομένως δὲν παρεμβαίνει μὲ φιλοσοφικὰ συμπεράσματα ἢ desiderata ἀπὸ μιὰ ἐξειδικευμένη γνώση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καὶ πρακτικῆς. Ἐπιχειρεῖ μιὰν «ἐξωθεν» πρόσβαση: δοκιμάζει τίς δυνατότητες «διείσδυσης» τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν χρῆση τῆς πραγματικότητος ποὺ προϋποθέτει σήμερον ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη.

Μιλάμε γιὰ «διείσδυση», ἐπειδὴ οἱ ἐπιστημονικὲς προδιαγραφὲς τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας μοιάζουν νὰ ἀποκλείουν κάθε ὄντολογικὸ προβληματισμό, κάθε ἐρώτημα ἢ ἐρμηνευτικὴ πρόταση ποὺ ὑπερβαίνει τὴ χρηστικὴ ἐκδοχὴ τῆς πραγματικότητος. Τόσο ὁ ὠφελιμισμός, ἢ ἡδονιστικὴ φιλοσοφία καὶ ὁ κανονιστικὸς ὀρθολογισμός ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν — ὅπως κοινὰ ἀναγνωρίζεται — τὴ λογικὴ τῶν θεωριῶν τους οἱ πρῶτοι ἄστοι οἰκονομολόγοι, ὅσο καὶ ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός τοῦ Μάρξ καὶ τῶν μαρξιστῶν, θέλουν νὰ ἀποκλείουν κάθε ὑπέρβαση τῆς φαινομενολογίας στὴν περιγραφή, ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητος.

Οἱ σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν φιλοδοξοῦν ἀκριβῶς νὰ καταδείξουν ὅτι ἓνας τέτοιος ἀποκλεισμός εἶναι στὴν πράξιν ἀδύνατος. Γιατὶ ἡ χρῆση τοῦ κόσμου, τῶν ὑλικῶν δεδομένων τῆς πραγματικότητος, εἶναι πάντοτε γιὰ τὸν ἄνθρωπον μιὰ ἐλλογὴ χρῆση, ἀφοῦ — εἴτε τὸ θέλει, εἴτε ὄχι — εἶναι προικισμένος μὲ νοῦ καὶ λόγο. Καὶ ἐλλογὴ χρῆση σημαίνει προσωπικὴ σχέση, δηλαδή: αὐτεπίγνωση τοῦ ὑποκειμένου ποὺ ἀναλαμβάνει

τῇ χρήσῃ, καὶ ἀπόδοση μιᾶς σημασίας ἢ νοήματος στὸ χρηστικὸ ἀντικείμενο. Δὲν ὑπάρχει ἐνδεχόμενο ἄλογης ἢ ἀ-νόητης σχέσης. Συνειδητὰ ἢ ἀνεπίγνωστα ὁ ἄνθρωπος ἀποδίδει πάντοτε κάποιο νόημα στὰ πράγματα καὶ στὴν χρήσιν τῶν πραγμάτων, νοηματοδοτεῖ καὶ τοὺς δυὸ ὅρους κάθε σχέσης: τὴν ἴδια τοῦ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἀντι-κείμενην πραγματικότητα.

Ἡ ἀντίληψις ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ὑποκειμενικὴν μας ὑπαρξὴ καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, τὸ νόημα ποὺ τοὺς ἀποδίδουμε, καθορίζει τὸ εἶδος τῆς σχέσης μας μὲ τὰ πράγματα καὶ τοὺς συνανθρώπους μας. Ἀποκλείεται νὰ ἀποσυνδέσουμε τὴν οἰκονομικὴ ἢ πολιτικὴ συμπεριφορὰ ἀπὸ τὸ «κοσμοεῖδωλο» καὶ τίς ἀνθρωπολογικὲς ἀντιλήψεις κάθε ἐποχῆς — ὅπως ἀποκλείεται νὰ ἀποσυνδέσουμε ἀπὸ τὸ «κοσμοεῖδωλο» τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν τέχνην τοῦ ἢ τὴν ἠθικὴν του. Καὶ ἡ ἐμπειρικὴ αὐτὴ πιστοποίηση προσφέρεται γιὰ ἐπαλήθευσιν καὶ μέσω τῆς μαρτυρίας τῶν κειμένων: Οἱ ἀπόψεις, λ.χ., τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ νόμισμα, τὴν λειτουργίαν τῆς ἀγορᾶς ἢ τὴν ὀργάνωσιν τῆς πολιτείας μένουσιν ἐρμηνευτικὰ ἐκκρεμεῖς ἢ ἐλλειπτικαί, ἂν ἀγνοήσουμε τὴν ἀριστοτελικὴν κοσμολογίαν καὶ ἀνθρωπολογίαν. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη — ποὺ τὸ δικό του «κοσμοεῖδωλο» διαμορφώνει τὴ νεώτερον εὐρωπαϊκὴν οἰκονομίαν καὶ πολιτικὴν.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἀφοριστικὴ ἀξιολόγησις τῆς ἐπίδρασης τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη εἶναι συμπέρασμα, ἀλλὰ καὶ ἡ θεμελιωδέστερη πρόκλησις ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν ποὺ ἐπιχειρεῖ αὐτὸ ἐδῶ τὸ βιβλίον. Ἄν ὁ Νεύτων μετέβαλε ριζικὰ τὴ «φυσικὴν» τοῦ θωμιστικοῦ κοσμοεῖδωλου, ἄφησε ὅμως ἄθικτὴν τὴ «μεταφυσικὴν» του — τὴ νοηματοδότησιν τῆς πραγματικότητος ἀπὸ τὸν Ἀκινάτη. Καὶ τὸ ἀκόμα παραδοξότερον: ἐξίσου ἄθικτὴν ἄφησε τὴ θωμιστικὴν νοηματοδότησιν τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὁ νεώτερος

ἀθεισμός στις ποικίλες μορφές του. Ὁ ἀναχρονιστικὸς ἐγκλωβισμός τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, στὴ νευτώνεια ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας — παρὰ τὶς κοσμογονικὲς ἀλλαγές στὴ σύγχρονη φυσικὴ καὶ ἐπιστημολογία — προδίδει τὴν ἀμηχανία ἢ ἀδυναμία τῶν οἰκονομολόγων ὅχι νὰ παρακολουθήσουν τὶς ἐξελίξεις τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ νὰ διαγνώσουν τὴ διαφορετικὴ νοηματοδότηση τῆς πραγματικότητας πρὸς τὴν ὁποία ὁδηγοῦν αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις.

Ἡ μηχανιστικὴ ἐκδοχὴ λειτουργίας τῆς οἰκονομίας, ἡ ὀλιστικὴ θεώρηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ ἡ προγραμματικὴ ἐξομοίωση τῶν ὑποκειμενικῶν διαφορῶν, ἡ πίστη στὴν αὐτόνομη κανονιστικὴ λογικὴ τοῦ «φυσικοῦ δικαίου» ἢ τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου», ἡ προτεραιότητα τῆς χρηστικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ ὅχι τῆς προσωπικῆς δημιουργικῆς σχέσης στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, εἶναι πτυχεὲς ἐνὸς ἀφετηριακοῦ τρόπου ἐκδοχῆς τῆς πραγματικότητας. Τρόπου ποὺ διαεικονίζει τὴν ἴδια θωμιστικὴ νοηματοδότηση τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἀπὸ τὸν μεσαίωνα ὡς σήμερα, παρὰ τὴν ποικιλία τῆς ἐναλλαγῆς φιλοσοφικῶν ρευμάτων καὶ ἐπιστημονικῶν «παραδειγμάτων».

Σίγουρα, τὸ «παράδειγμα» ποὺ υἱοθετοῦν οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες στὴν ἐποχὴ μας, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ἐμφάνιση τῆς κβαντομηχανικῆς, δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ τὴ θωμιστικὴ καὶ νευτώνεια ἐκδοχὴ τῆς πραγματικότητας. Κι ὅμως οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, καὶ εἰδικότερα ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία, ἐμμένουν σὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ. Ἴσως γιὰ τὸ τὰ δεδομένα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, παρ' ὅλο ποὺ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ καινούργια κοσμοαντίληψη καὶ διαφοροποιοῦν ριζικὰ τὴ μεθοδολογία τῆς πρόσβασης στὴ γνώση, σταματοῦν στὰ ὅρια τῆς νοηματοδότησης τοῦ ὑπαρκτοῦ. Ἐνῶ οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἀρχίζουν ἀπὸ αὐτὴ τὴ νοηματοδότηση.

Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι γιὰ νὰ μεταβληθεῖ ἡ ἀνθρώπινη στάση ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα, νὰ φωτιστεῖ τὸ πραγματικὸ ἢ φαντασιῶδες περιεχόμενο τοῦ νοήματος ποὺ τῆς ἀποδίδουμε, δὲν ἀρκοῦν τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστήμης — ὅπως εἶναι φανερὸ πὼς δὲν ἀρκοῦν καὶ οἱ ἠθικὲς ἀρχές, οἱ ἀξιολογικὲς διαβαθμίσεις ἢ τὰ ἰδεολογικὰ σχήματα. Δὲν ἀρκοῦν, γιὰτὶ οἱ σχέσεις μας μὲ τὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι θεωρητικὲς, ἰδεολογικὲς ἢ ἠθικὲς. Εἶναι σχέσεις ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ συγκεκριμένους ἀνάγκες. Ὅταν οἱ ἀνάγκες μας περιορίζονται σὲ μόνη τὴ χρήση τοῦ κόσμου, στὴν καταναλωτικὴ ἀποκλειστικὰ ἀπαίτηση, τότε εὐκολὰ γλιστρᾶμε σὲ μιὰ φαντασιώδη ἀντικειμενοποίηση τοῦ ὑπαρκτοῦ, ὑπηρετικὴ τῆς χρηστικῆς μονομέρειας — ὅσο κι ἂν ἀντιλέγουν στὴ φαντασιώδη ἐκδοχὴ μας τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστήμης.

Μόνο μιὰ ἀλλαγὴ στὶς προτεραιότητες τῶν ἀναγκῶν, μιὰ διαφορετικὴ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης, μπορεῖ νὰ μεταβάλλει καὶ τὶς σχέσεις μας μὲ τὴν πραγματικότητα — τὶς παραγωγικὲς, καταναλωτικὲς, ἀνταλλακτικὲς μας σχέσεις. Ἄν ἡ θεωρία καὶ πρακτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἐμφανίζει σήμερα κάποια πραγματικὰ ἀδιέξοδα, ὀφείλουμε τουλάχιστον νὰ διερωτηθοῦμε, μήπως οἱ ἐνδεχόμενες λύσεις δὲν ἐξαντλοῦνται στὴ λογικὴ τῶν ὀρθολογικῶν «βελτιώσεων». Μήπως τὰ ἀδιέξοδα ἀντανάκλουν μιὰ σύγχυση τοῦ πραγματικοῦ μὲ τὸ φαντασιῶδες, σύγχυση τοῦ νοήματος ποὺ ἀποδίδουμε σήμερα στὴν ἴδια μας τὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν καθημερινή μας πράξη.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ θέλει νὰ εἶναι μιὰ μικρὴ συμβολὴ στὴ θέση καὶ διασάφηση τοῦ καίριου αὐτοῦ ἐρωτήματος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Τὸ ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας	13
2. Ὁ ρόλος τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεων	21
3. Οἱ περιορισμοὶ στὴν ἔρευνα τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεων	27
α. Ἡ παραδειγματικὴ ἀνάλυση τοῦ Μάξ Βέμπερ	27
β. Τὰ κενὰ τοῦ παραδείγματος Βέμπερ	36
4. Ἡ γενεαλογία τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστημολογίας: οἱ ἀξιωματικὲς καταβολές.....	47
5. Τὰ θεωρητικὰ κενὰ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστημολογίας	57
α. Οἱ ἀναγωγικὲς ἀφαιρέσεις	57
β. Ἡ προσδιοριστία τοῦ συμφέροντος.....	59
γ. Ἡ ἀνέφικτὴ «ἀντικειμενικότητα» τῆς ἀξίας	61
δ. Ἡ τελεολογία τῆς παραγωγῆς	67
ε. Ἡ ἐλευθερία τῶν ἐπιλογῶν	72
ς. Οἱ φαντασιώδεις συσχετισμοί.....	76
6. Ἡ πρακτικὴ ἀποτελεσματικότης τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστημολογίας.....	83
α. Οἱ διαπιστώσεις	83
β. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὶς αἰτίες	86
7. Τὰ πραγματικὰ ἀδιέξοδα.....	97
α. Ἡ αὐτονόμηση τῆς οἰκονομίας	97
β. Ἡ κατανάλωση ὡς αὐτοσκοπός.....	102
γ. Ὁ αὐταρχισμὸς τοῦ «συστήματος».....	110
δ. Τὸ ἀτελέσφορο τῆς ἐπανάστασης	117

8.	Γενεαλογία τοῦ ἀδιεξόδου τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστη- μολογίας	129
α.	Πολιτική Οἰκονομία ἢ ὁ πολιτισμός τοῦ Διαφωτισμοῦ.....	129
β.	Τὸ ὄντολογικὸ κενό	147
γ.	Οἱ θεολογικὲς ρίζες τοῦ κενοῦ	162
9.	Αἰτιώδεις συσχετισμοί	185
α.	«Πατερναλισμός» καὶ ἐξατομίκευση.....	187
β.	Θρησκευτικὴ νοησιарχία καὶ οἰκονομικὸς ὀρθολογισμός	189
γ.	Θρησκευτικὸς καὶ οἰκονομικὸς ὠφελιμισμός.....	193
δ.	Φυσικὸ δίκαιο.....	201
ε.	Ἀθεϊσμός καὶ ἀνάπτυξη	212
10.	Συμπερασματικὴ πρόταση.....	223
α.	Θετικὲς καὶ ἀντιθετικὲς προδιαγραφές.....	223
β.	Ἑρμηνευτικὴ ἐμβέλεια	232
γ.	Συστηματικὴ ἀντιστοιχία	244
δ.	Ἐπιστημολογικὴ ἐπάρκεια	264
	Ἀλφαβητικὸ εὔρετῆριο	287

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία εἶναι μιὰ ἐπιστήμη τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Συγκεκριμένα, ἐκείνης τῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν παραγωγή, διαχείριση, διανομὴ ἢ ἀνταλλαγὴ ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἀναφέρεται ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία σὲ κάθε εἶδος ἀνθρώπινης ἐνέργειας ποὺ εἶναι ἀξιόμισθη — ἄσχετα ἂν ἀμείβεται μὲ χρήμα — ἐπειδὴ συμβάλλει στὴν κοινὴ τοῦ «οἴκου νομὴν», δηλαδὴ σὲ ἐκείνη τὴ διανομὴ-κατανομὴ εὐθυνῶν καὶ ὑποχρεώσεων ποὺ κάνει δυνατὴ τὴν ἀνθρώπινη πολιτικὴ συμβίωση — τὴ συμβίωση στὸν εὐρύτερο «οἶκο» τῆς πόλης-πολιτείας, ὅπου κοινωνοῦνται ὀργανωμένα οἱ ἀνάγκες. Ὡς ἐπιστήμη λοιπὸν τῆς ἀνθρώπινης οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία ἔχει μιὰ θέση ἀνάμεσα στὶς λεγόμενες κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἢ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου.

Γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ σὲ ἐπιστήμη ἡ σπουδὴ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, βασίζεται ὑποχρεωτικὰ στὴν παρατήρηση τῆς φαινόμενης συμπεριφορᾶς — περιορίζεται στὴν κοινωνικὴ φαινομενολογία, στὸ φαινόμενο «μέρος» τῶν ἀνθρώπινων οἰκονομικῶν σχέσεων. Ἄν ἡ παρατήρηση ὀδηγήσει στὸν προσδιορισμὸ φαινομένων οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ἐπαναλαμβάνονται σταθερὰ κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες πάντοτε συνθῆκες, τότε μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν κανόνες αἰτιατικῆς συσχέτισης συνθηκῶν καὶ φαινομένων — νὰ ἀρθρωθεῖ σὲ λογικὸ σύστημα ἡ ἀλληλεξάρτηση αἰτίων καὶ αἰτιατῶν τῆς οἰκονομικῆς συμπερι-

φορᾶς. Καὶ τότε ἀνοίγεται ἡ δυνατότητα γιὰ τὴ θετικὴ πρό-
βλεψη, ποὺ καταξιώνει χρηστικὰ τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα
τῆς οἰκονομίας.

Ὅμως, στὴ διάρκεια τῶν δύο αἰώνων τῆς ἱστορίας της, ἡ
Πολιτικὴ Οἰκονομία δὲν ἀρκέστηκε στὸν ρόλο τῆς φαινομενο-
λογικῆς ἐπιστήμης. Ἐπιχείρησε νὰ εἰσαγάγει τὴν ἐπιστημο-
νικὴ μέθοδο καὶ στὸν χῶρο τῶν κινήτρων ἢ κριτηρίων τῆς
οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων. Ζήτησε νὰ προσδι-
ορίσει τὴν καταγωγὴ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, νὰ ἀναγά-
γει σὲ σταθερὲς ἀρχές τὰ κίνητρα τῆς συμπεριφορᾶς ἢ τὶς
ἀντικειμενικὲς συνθήκες ποὺ διαμορφώνουν αὐτὰ τὰ κίνητρα.
Νὰ διατυπώσει καὶ ἐδῶ νόμους σύνδεσης σταθερῶν αἰτίων μὲ
σταθερὰ ἀποτελέσματα.

Δυὸ αἰῶνες τώρα, σχολές καὶ προτάσεις ἐπιστημονικῆς ἐρ-
μηνείας τοῦ οἰκονομικοῦ βίου καί, κατὰ συνέπεια, ἐπιστημονι-
κοῦ ἐλέγχου καὶ προγραμματισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν φαινομέ-
νων διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη. Κι ὅμως, ταυτόχρονα, δὲν
ὕπάρχει βιβλίον οἰκονομικῆς θεωρίας ποὺ νὰ μὴν ἀναγνωρίζει
— ἔστω καὶ παρεκβατικὰ ἢ παρενθετικὰ — τὴν ἀπροσδιοριστία
τῶν κινήτρων, τοῦ ρόλου τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ψυχο-
λογίας, τῶν ἀξιολογικῶν προκαταλήψεων καὶ τῶν ἠθικῶν ἐπι-
λογῶν στὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς. Θὰ
θυσιάσει κανεὶς τὴν ἀκρίβεια ἢ τὴν ἐντιμότητα τῆς παρατήρη-
σης, ἂν ἀρνηθεῖ ὅτι τόσο ἡ ψυχολογία καὶ ἀξιολογία, ὅσο καὶ
τὰ ἠθικὰ κίνητρα, ὑποτάσσονται δύσκολα ἢ καθόλου σὲ «στα-
θερὲς» τῶν μετρήσεων καὶ τῶν θετικῶν προσδιορισμῶν τῆς
ἐπιστήμης.

Ἔτσι ἡ ἐπιστήμη τῆς οἰκονομίας μοιάζει νὰ ταλαντεύεται
ἐξακολουθητικὰ ἀνάμεσα στὸν θετικισμό τῆς ἀκριβοῦς προσδι-
οριστικῆς μεθόδου καὶ στὴν ἀπροσδιοριστία τῆς δυναμικῆς τῶν
ἀνθρώπινων σχέσεων. Δρόμοι διαφυγῆς ἀπὸ τὸ δίλημμα ἔχουν

ἐμφανιστεῖ πολλοί: Ἡ ἀπομόνωση καὶ γενίκευση μιᾶς ἀποσπασματικῆς ἀλλὰ σταθερῆς συμπτωματολογίας, ἡ ἐμμονὴ στὴν προσπάθεια ὀρθολογικοῦ καθορισμοῦ τῆς «σωστῆς» ἢ «ἐσφαλμένης» οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ υἱοθέτηση μεταφυσικῶν σχημάτων ντετερμινισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ἡ ἀφαιρετικὴ ἐκδοχὴ τῶν διακυμάνσεων στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ ἡ ἀνάλυσή τους μὲ τὴ βοήθεια τῆς μαθηματικῆς συμβολικῆς — καὶ πολλοὶ ἄλλοι δρόμοι διαφυγῆς.

Σίγουρα, δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσει κανεὶς καὶ κάποια λαμπρὰ δείγματα μιᾶς «φιλοσοφίας τῆς οἰκονομίας», ποὺ διασώζουν τὴν ἐγρήγορση στὸν εὐρύτερο ἀνθρωπολογικὸ προβληματισμὸ στὸν ὁποῖο μᾶς ὑποχρεώνει ἡ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς. Ὅπως καὶ συστηματικὲς κοινωνιολογικὲς μελέτες, ποὺ διερευνοῦν τίς συγκεκριμένες συνθῆκες διαμόρφωσης τόσο τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν ὅσο καὶ τῶν ἰδίων τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων — προσπάθειες ἐρμηνείας τῶν κριτηρίων καὶ ἀξιολογήσεων ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας. Θὰ τολμοῦσε ὥστόσο νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ἐγρήγορση καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα, ὅσο κι ἂν βρῖσκουν μιὰν ἀξιοπρεπὴ θέση στὶς ὑποσημειώσεις τῶν οἰκονομικῶν μελετῶν, λειτουργοῦν μᾶλλον ἐνοχλητικὰ γιὰ τοὺς οἰκονομολόγους, στὸ ποσοστὸ ποὺ ὑπενθυμίζουν ἐνεργὰ τὴν ἀπροσδιοριστία τῆς δυναμικῆς τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, ὅπως καὶ τῶν κινήτρων καὶ αἰτίων ποὺ διαμορφώνουν τίς σχέσεις — ἐνσαρκώνουν δηλαδή μιὰ διαρκὴ ἀμφισβήτηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ τῆς οἰκονομίας.

Ἡ ἀπροσδιοριστία τῆς δυναμικῆς τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων καὶ — κυρίως — ὁ ἠθικὸς χαρακτήρας (μὲ τὴν πρωταρχικὴ ποιοτικὴ καὶ ὄχι νομικὴ σημασία τῆς λέξης ἥθος) τῶν παραγόντων ποὺ διαμορφώνουν τὰ κριτήρια καὶ κίνητρα τῶν σχέσεων, συνιστᾷ μιὰν ἀναμφισβήτητα πραγματικὴ-ἐμπειρικὴ διαπίστωση.

Ἀλλά, παρὰ τὸν πραγματικὸ-ἐμπειρικὸ χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἀπροσδιοριστίας, δὲν ἔχει διαφανεῖ στὸν ὀρίζοντα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἐκείνη ἡ ἐπαναστατικὴ ἀλλαγὴ μεθοδολογίας καὶ νοο-τροπίας, ποὺ στὸν χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τοῦ αἰῶνα μας ἀναθεμελίωσε τόσο τὴ μέθοδο ὅσο καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἔρευνας μὲ βάσιν, ἀκριβῶς, τὴν ἀπροσδιοριστία καὶ τὴ σχετικότητα.

Παραμένοντας δέσμια τῆς φαινομενολογίας καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν αἰτιακῶν συσχετίσεων, ἡ ἐπιστήμη τῆς οἰκονομίας ἐμφανίζεται καθηλωμένη στὶς προϋποθέσεις τῆς καρτεσιανῆς καὶ νευτώνειας ἐπιστημολογίας. Δέσμια, δηλαδή, μιᾶς «παραστατικῆς» μεθοδολογίας — ἐκείνης τῆς ἀντίληψης ἢ στάσης ποὺ γιὰ νὰ κατορθώσει τὴ γνώση τῆς πραγματικότητας προϋποθέτει ὅπωςδῆποτε τὴν «ἀκίνητοποίηση» τοῦ δυναμικοῦ γίνεσθαι σὲ συγκεκριμένες «σταθερές», ἱκανὲς νὰ ἀναπαρασταθοῦν κυρίως μὲ τὴ βοήθεια μαθηματικῶν-ποσοτικῶν μετρήσεων.

Τὸ γοητευτικὸ πλεονέκτημα τῆς «παραστατικῆς» ἢ «ἀναπαραστατικῆς» μεθόδου εἶναι ὅτι προσφέρει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἱκανοποίηση καὶ τὴ σιγουριά πὼς κατέχει τὴ γνώση μὲ μόνη τὴ διανοητικὴ του ἱκανότητα. Ὅτι γνωρίζει μὲ τρόπο θετικὸ καὶ ἔγκυρο τὴν πραγματικότητα, ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ τὴν μεταγράψει σὲ καθορισμένα καὶ σταθερὰ ἐννοιολογικὰ «σημαίνοντα», ποὺ κατανοοῦνται ὁμοιόμορφα ἀπὸ κάθε ὑποκειμενικὴ νόηση ἐξασφαλίζοντας τὴν ψευδαίσθηση τῆς «ἀντικειμενικότητας». Καὶ πιστεύοντας ὅτι γνωρίζει τὴν πραγματικότητα μέσω τῆς σημειολογικῆς μεταγραφῆς της, ἐκδέχεται ὁ ἄνθρωπος τὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητας ὡς ἀντικείμενα ποὺ τὰ ἐξουσιάζει — ἡ λογικὴ του τοῦ ἐξασφαλίζει μιὰ ἐξουσιαστικὴ κυριαρχία πάνω στὴν πραγματικότητα καὶ μιὰ χρηστικὴ ἐκμετάλλευση τῆς πραγματικότητας.

Θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιστημολογικὴ ἐπανάσταση τοῦ αἰῶνα μας (ποὺ δὲν ἔφτασε ἀκόμα νὰ ἐπηρεάσει τίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ εἰδικότερα τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία) ἔγκειται — πολὺ ἀπλᾶ — σὲ μιὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ τῆς λειτουργίας τῆς γλώσσας ἢ, εὐρύτερα, τοῦ ἀνθρώπινου λόγου: Συγκεκριμένα, σὲ μιὰ συνεπῆ ἐπίγνωση τῆς διαφορᾶς *σημαινόντων* καὶ *σημαιομένων* — στὴν ἄρνηση νὰ ὑποκαθιστοῦμε τὴν ἑτερότητα, μοναδικότητα ἢ ἀπροσδιοριστία τῶν *σημαιομένων* μὲ τὴν «ἀντικειμενικότητα» τῶν *σημαινόντων*, δηλαδὴ μὲ πλασματικὲς νοητὲς ὀντότητες ὅμοια κατανοητὲς ἀπὸ ὅλους.

Σήμερα πιά γνωρίζουμε ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ ἄμεσα αἰσθητὲς ὀντότητες ποὺ ἔχουν σταθερὴ περιγραφτὴ προφάνεια (ὅπως λ.χ. τὰ ὑλικά σώματα), ἀντιπροσωπεύουν μιὰν ἐνεργητικὴ «γιγνόμενη» πραγματικότητα, πραγματικότητα ἐνεργούμενων σχέσεων, συσχετισμοῦ στοιχειωδῶν ποσοτήτων (*quanta*) ἐνέργειας. Τὸ σίδηρο, λ.χ., εἶναι σίδηρο, καὶ δὲν εἶναι μόλυβδος ἢ χρυσός, ὄχι καταρχὴν γιὰ τὴ φαινομενολογικὴ διαφορὰ ποὺ παρουσιάζει ἀπὸ τὰ ἄλλα μέταλλα. Ἀλλὰ καταρχὴν γιὰτὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖται ἡ συγκρότηση καὶ δομὴ τῆς ἐλάχιστης μονάδας (ἀτόμου) τοῦ σιδήρου, εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν τρόπο συγκρότησης τῆς δομῆς τοῦ μολύβδου ἢ τοῦ χρυσοῦ. Ἡ λέξη καὶ ἡ ἔννοια σίδηρο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοοῦμε ὅλοι γιὰ ποιοὺ ἀντικείμενο μιλάμε, ἀνακαλώντας στὴ νόησή μας τὴ φαινομενολογικὴ-παραστατικὴ διαφορὰ. Ὅμως ἡ λέξη-ἐννοια δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκαθιστᾷ ὡς νοητὴ πλασματικὴ ὀντότητα τὴν πραγματικότητα τοῦ σιδήρου: τὸν ἰδιάζοντα τρόπο τῆς ἐνεργούμενης ἄρθρωσης καὶ συμπεριφορᾶς τῶν στοιχειωδῶν μονάδων ποὺ συγκροτοῦν τὸ ἄτομο τοῦ σιδήρου (πρωτόνια, νετρόνια καὶ τὰ γύρω τους ἠλεκτρόνια — ἢ τῶν ἀκόμα στοιχειωδέστερων μονάδων, τῶν *quarks*, ποὺ συγκροτοῦν τὰ πρωτόνια

καὶ νετρόνια), τρόπο πὺ διέπεται ἀπὸ ἐνεργούμενες δυνάμεις ἠλεκτρομαγνητικὲς καὶ πυρηνικὲς.

Σήμερα γνωρίζουμε ὅτι κάθε ἔννοια δηλωτικὴ τῆς φυσικῆς πραγματικότητος εἶναι προφανὴς γιὰ τὴν ἀντίληψή μας μὲ τρόπο σχετικὸ καὶ συχνὰ ἀνυπότακτο στὴν ἀναπαραστατικὴ μας ἱκανότητα. Ξέρουμε ὅτι ὑπάρχει λ.χ. τὸ ἠλεκτρόνιο, ἂν ὅμως θελήσουμε νὰ σημάνουμε μὲ ἔννοιες ἀντιληπτικῆς προφάνειας τὴν ὑπαρξή του, θὰ πρέπει νὰ καταφύγουμε σὲ «ἀποφατικὸ» ὀρισμὸ: Θὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἠλεκτρόνιο γίνεται ἐπιστημονικὰ ἀντιληπτὸ ἄλλοτε ὡς σῶμα καὶ ἄλλοτε ὡς κύμα, χωρὶς καθεαυτὸ νὰ εἶναι οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο, ἀλλὰ κάτι «πέρα» καὶ ἀπὸ τὰ δυὸ — ὑπερβαίνει τὶς δυνατότητες τῆς γεωμετρικῆς νοηματικῆς παράστασης. Τὸ προσδιορίζουμε ὡς «σῶμα» ὅταν θέλουμε νὰ δηλώσουμε *τόπο*, καὶ ὡς «κύμα» ὅταν θέλουμε νὰ δηλώσουμε *ταχύτητα*. Ἀλλὰ οὔτε ὁ τόπος οὔτε καὶ ἡ ταχύτητα ὑπάρχουν καθεαυτά, συγκροτοῦνται μόνο ἀπὸ τὴν παρατήρηση, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς πειραματικῆς παρέμβασης τοῦ παρατηρητῆ. Ἡ παρατήρηση διαμορφώνει τὸ ἀντικείμενό της — τὸ ἀντικείμενο δὲν συγκροτεῖται παρὰ μόνο ὡς παρατηρούμενο (ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν παρατήρηση), δὲν εἶναι ἀντικείμενο σὲ σχέση πρὸς τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ σχέση.

Τελικὰ ἡ «εἰκόνα» πὺ σχηματίζουμε γιὰ τὴν πραγματικότητα μὲ τὰ δεδομένα τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἐπιστήμης, εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν εἰκόνα πὺ μᾶς ἔδινε ἡ νεωτέραια φυσικὴ, ἡ εὐκλείδεια γεωμετρία καὶ τὸ καρτεσιανὸ *cogito*. Δὲν εἶναι πιά εἰκόνα συνόλου *ὄντοτήτων*, ἀλλὰ συνόλου ἐνεργούμενων *σχέσεων* πὺ ἡ σημαντικὴ τους δὲν ὑπακούει σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ κώδικα ἀναγνώσεως. Ἡ δυναμικὴ τῶν σχέσεων ἐμφανίζεται ὡς ὁ *τρόπος* τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ καὶ ὡς ὁ *τρόπος* γνώσεως τῆς πραγματικότητος. Αὐτὸς ὁ *τρόπος* τῆς σχέσης *σχετικοποιεῖ* ὅπωςδήποτε κάθε αἰσθητὴ καὶ νοητὴ προ-

φάνεια, ὅχι μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὴν κάνει ἀμφίβολη καθεαυτὴν ἢ ἀπλῶς ἀμφισβητήσιμη, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀποδεσμεύει τὴν ὅποια προφάνεια ἀπὸ τὴν ταύτισή της μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν σημαινόντων. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ὀρθότητα καὶ στὴν πλάνη ἐμφανίζεται μεθοδολογικὰ ἀσύμφορη, ἔτσι ὥστε μόνο μιὰ διαβάθμιση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς πόλους τῆς γνώσης νὰ προάγει οὐσιαστικὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Τὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα τῆς φυσικῆς γίνονται ἀφετηρία γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ὁ κόσμος ὅχι σὰν αἰτιοκρατικὰ ὁργανωμένη μηχανικὴ εὐταξία, ἀλλὰ ὡς καθολικὴ ἁρμονία μιᾶς ἀπειρίας δυναμικῶν διαφοροποιήσεων.

Ὅμως μιὰ τέτοια δυναμικὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας καὶ τοῦ τρόπου γνώσεως τῆς πραγματικότητας μοιάζει νὰ ἀφήνει ἀνεπηρέαστες ὡς σήμερα τὶς προσπάθειες ἐπιστημονικῆς πρόσβασης στὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸν χῶρο τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἐξακολουθοῦμε νὰ σκεφτόμαστε, νὰ μιᾶμε καὶ νὰ ἐργαζόμαστε μὲ κατηγορίες ἀντικειμενοποιημένων ὄντοτήτων, δηλαδὴ μὲ ἀφηρημένα νοητικὰ σημαίνοντα ποὺ τὰ ἐκδεχόμαστε σὰν αὐτόνομους καὶ πραγματικούς («ὕποστατικούς») παράγοντες τῆς οἰκονομικῆς φαινομενολογίας. Μιᾶμε, λ.χ., γιὰ τὸ *χρῆμα*, ὅπως θὰ μιλούσαμε γιὰ τὴν ἴλη στὰ πλαίσια τῆς νευτώνειας φυσικῆς — σὰν μιὰ ἀφαιρετικὰ γενικευμένη, ἀλλὰ κατεξοχὴν πραγματικὴ ὄντοτητα, δίχως ὑποψία γιὰ τὴν ἐνεργητικὴ-δυναμικὴ σύσταση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας καὶ τὴν ἀπροσδιοριστία τῶν σχέσεων ποὺ τὴν συγκροτοῦν. Μιᾶμε γιὰ τὸ κεφάλαιο, τὸ κέρδος, τὸ ἐθνικὸ προϊόν, τὰ μέσα παραγωγῆς, τὴν ἐργατικὴ δύναμη, σὰν νὰ μὴν ὑποψιαζόμαστε ὅτι ἡ νοητὴ προφάνεια αὐτῶν τῶν ὄρων ὑποσκελίζει μιὰν ἄμεση ἐμπειρικὴ πραγματικότητα ἐνεργούμενων σχέσεων, τρόπους συσχετισμοῦ ἀνθρώπινης προσωπικῆς

ἐνέργειας ἀνυπότακτης σὲ ἓναν καὶ μοναδικὸ κώδικα ἀναγνώσεως.

Καὶ ὅχι μόνο ἡ «ὀντική» ἐκδοχὴ τῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης, ὅπως καὶ ἡ λογικὴ τῶν προτάσεων παρέμβασης στὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας — δηλαδή ὁ σύνολος χῶρος τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας — ἐξακολουθεῖ νὰ δεσμεύεται στὴν «παραστατικὴ» σχηματικότητα τῶν σταθερῶν αἰτιακῶν συσχετίσεων καὶ στὸν ὀρθολογισμὸ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν ἀναλύσεων ἢ τῶν παρεμβάσεων. Ἀναλύουμε ἢ προσπαθοῦμε νὰ ρυθμίσουμε τίς εἰσροές-ἐκροές ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν, τὴ σχέση κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, πληθωρισμοῦ καὶ ἀνεργίας ἢ ἐπενδύσεων καὶ ἰσορροπίας τῆς ἀγορᾶς, ὑποταγμένοι σὲ ἓνα μᾶλλον μηχανιστικὸ ὑπόδειγμα λειτουργίας τῆς οἰκονομίας καὶ σὲ μιὰ φαντασιώδη ἐκδοχὴ αὐτονομημένης ἐγκυρότητας τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἔτσι ἀποκλείουμε τὴν ἐπιστήμη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἀπὸ τίς ζυμώσεις πού συντελοῦνται στὸν χῶρο τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας — ὅπου τουλάχιστον οἱ ἀπαιτήσεις καθολικῆς ἐγκυρότητας τοῦ ὀρθολογισμοῦ προσκρούουν στὴν ἀδυναμία ὀρισμοῦ μιᾶς κοινᾶ καὶ διαχρονικᾶ ἀποδεκτῆς ὀρθολογικῆς μεθόδου ἢ προσδιορισμοῦ καθολικᾶ ἔγκυρων κριτηρίων τῆς ὀρθολογικότητας¹.

1. «Der *epistemologische Rationalismus* wird heute kaum noch vertreten, wenn es um erkenntnistheoretische und methodologische Fragen der Naturwissenschaften geht. Die Entwicklungen in der Astronomie und in der Physik haben dieser Erkenntnistheorie den Boden unter den Füßen weggezogen. In der Nationalökonomie bzw. in den Sozialwissenschaften sieht es noch etwas anderes auch»: Willi MEYER, *Erkenntnistheoretische Orientierungen und der Charakter des ökonomischen Denkens*, στὸν τόμο: *Zur Theorie marktwirtschaftlicher Ordnungen*, Hrsg. v. E. STREISSLER u. C. WATRIN, Tübingen (Mohr-Verl.) 1980, σελ. 80. — Βλ. καὶ TOR IAIOR: *Ökonomische Theorien und menschliches Verhalten. Zwischen theoretischen Fiktionen und empirischen Illusionen*, στὸν τόμο: *Theorie und Erfahrung*, Hrsg. v. H. ALBERT u. K.H. STAPF, Stuttgart 1979, σελ. 269 κ.έ.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

Ἡ «ἐπιστημολογικὴ ἐπανάσταση» ποὺ συντελέστηκε στὸν αἰῶνα μας μοιάζει νὰ ἀφήνει ἀνεπηρέαστες τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐντοπιστοῦν στὴν ἔλλειψη σχετικοῦ προβληματισμοῦ τῶν ἐρευνητῶν ἢ στὴν ἀπουσία ἐρευνητικῆς ἰδιοφυΐας. Ἡ ἐπιβίωση τῆς καρτεσιανῆς καὶ νευτώνειας ἀντίληψης γιὰ τὴν πραγματικότητα, στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς προβληματικῆς, εἶναι μᾶλλον ἓνα πολυσύνθετο πρόβλημα, ποὺ δὲν ἐρμηνεύεται μὲ διαπιστώσεις μεθοδολογικῆς ἀνεπάρκειας ἢ τῆς ὁποίας καθυστέρησης στὴν ἐπιστημονικὴ «πρόοδο».

Ἡ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος ὡς μηχανικὰ ὁργανωμένου συνόλου ὄντοτήτων ἄρχισε νὰ ἀμφισβητεῖται στὴ φυσικὴ, ὅταν ἡ ἐξέλιξη τῶν μέσων καὶ ὀργάνων τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης ἐπέτρεψε διαπιστώσεις ποὺ ἔμεναν ἀνερμήνευτες μὲ τὴ λογικὴ τῆς φαινομενολογίας τῶν αἰτιοκρατικῶν συσχετίσεων καὶ μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς εὐκλείδειας γεωμετρίας καὶ τῆς νευτώνειας μηχανικῆς. Ἀλλὰ καὶ πάλι, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἐπιστημολογικὴ ἐπανάσταση στὴ φυσικὴ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο, τῆς ἐξέλιξης τῶν μέσων καὶ ὀργάνων τῆς παρατήρησης. Ἀνάμεσα καὶ σὲ ἄλλες ἐνδεχόμενες ἐρμηνευτικὲς ὑποθέσεις, θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ προσεχθεῖ ἡ ἐκφρασμένη προσωπικὴ μαρτυρία τῶν κυριότερων συντελεστῶν τῆς ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς: Ὅτι οἱ ἐπιστημονικὲς τοὺς προτάσεις ἦταν καρπὸς μιᾶς κα-

ταρχὴν ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὴν καθιερωμένη καὶ αὐτονόμητη στὴν ἐποχὴ τους καὶ στὸ περιβάλλον τους ἀντίληψη τοῦ πραγματικοῦ. Μὲ τὰ μέτρα ἀκριβῶς τῶν καθιερωμένων ἀντιλήψεων, ἡ δική τους ἀνακάλυψη ἦταν «μιά στιγμή παραλογισμοῦ» (ein irrationales Moment) κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Ἀϊνστάιν, «μιά δημιουργικὴ διαίσθηση ... ἔξω ἀπὸ κάθε λογικὸ μονοπάτι»¹.

Σίγουρα, δὲν μπορούμε νὰ ἀπομονώσουμε, οὔτε νὰ ἀντικειμενοποιήσουμε τὴν ὑποκειμενικὴ ἔμπνευση ὡς μεθοδολογικὴ ὁδὸ. Μποροῦμε ὥστόσο νὰ συμπεράνουμε ὅτι μιὰ ἀντίστοιχη ἀποδέσμευση ἀπὸ καθιερωμένες καὶ αὐτονόμητες ἀντιλήψεις θὰ ἦταν ἴσως ἀπαραίτητη καὶ στὴν περίπτωση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Θὰ προϋπέθετε ὅμως τὴ ριζοσπαστικὴ ἀμφισβήτηση ὅχι πιά κοσμολογικῶν προκαταλήψεων, ἀλλὰ τῶν κατεστημένων — ὀργανικὰ ἀφομοιωμένων ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ψυχολογία — «ἀνθρωπολογικῶν» ἀντιλήψεων. Καὶ ὅταν μιλάμε γιὰ «ἀνθρωπολογικὲς ἀντιλήψεις», δὲν περιοριζόμαστε ὅπωςδήποτε σὲ κάποιες φιλοσοφικὲς ἀναλύσεις καὶ συστηματικὲς προσβάσεις στὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικῆς ἐτερότητας — σὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματικὰ ὁ ἄνθρωπος, πέρα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ φαινομενολογία. Ἀναφερόμαστε κυρίως σὲ μιὰ δεδομένη συνολικὴ στάση (ἐμπρακτὴ ἐκδοχὴ τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ ἐνέργειας), ὅπως καὶ στὴ συνακόλουθη νοοτροπία (τρόπο τοῦ νοεῖν) ποὺ διαμορφώνουν τὸν σύνολο τρόπο τοῦ βίου, δηλαδή ὅ,τι ὀνομάζουμε πολιτισμό.

Τὸ καταρχὴν ἐπομένως πρόβλημα ποὺ πρέπει νὰ διερευνηθεῖ εἶναι, κατὰ πόσο οἱ ἀνθρωπολογικὲς ἀντιλήψεις (συνειδη-

1. Albert EINSTEIN, *Mein Weltbild*, 1934, σελ. 168. — Βλ. ἐπίσης, Werner HEISENBERG, *Physik und Philosophie*, Stuttgart (Hirzel-Verl.)⁴ 1984, σελ. 13 καὶ 200. — TOR ΙΔΙΟΥ, *Der Teil und das Ganze*, dtv-Taschenbuch, ⁹1985, σελ. 39 κ.έ. — Niels BOHR, *Atomic theory and the description of Nature*, Chicago (Univ. Press) 1934, σελ. 21 κ.έ. TOR ΙΔΙΟΥ, *Physique atomique et connaissance humaine*, Paris (Gauthier-Villars) 1961.

τὲς ἢ ἀνεπίγνωστες) ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου ἢ ἐνὸς «πολιτισμοῦ» ἐπηρεάζουν τὶς βασικὲς προδιαγραφές τῆς μεθοδολογίας καὶ πρακτικῆς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Κι ἀκόμα πιὸ πέρα: κατὰ πόσο οἱ ἀνθρωπολογικὲς ἀντιλήψεις ἐπηρεάζουν καὶ τὴ σύνολη ἐκδοχὴ τοῦ πραγματικοῦ στὰ πλαίσια τοῦ ἴδιου αὐτοῦ συνόλου ἢ πολιτισμοῦ — κάποτε καὶ ἐρήμην διαφορετικῶν ἢ καὶ ἀντίθετων πιστοποιήσεων τῆς ἐπιστήμης. Ὡς ἐρμηνευτικὴ ὑπόθεση ἓνα τέτοιο ἐρώτημα μοιάζει νὰ δικαιώνεται καταρχὴν ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν πραγματικότητα (τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν «εἰκόνα» τοῦ μηχανικὰ ὁργανωμένου συνόλου ὄντοτήτων στὴν «εἰκόνα» ἐνὸς δυναμικοῦ γίγνεσθαι σχέσεων ἐνέργειας) ὅσες πρακτικὲς συνέπειες κι ἂν ἔχει γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ τεχνολογία, δὲν ἐκτοπίζει τὴν προτεραιότητα τῶν «παραστατικῶν» (ὄντικῶν) κατηγοριῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἐξακολουθοῦμε νὰ ὁργανώνουμε τὴ ζωὴ μας οἱ ἄνθρωποι σήμερα σὲ κάθε μῆκος καὶ πλάτος τῆς γῆς.

Ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἐρευνητικῶν αὐτῶν ὑποθέσεων πρέπει νὰ ἐξειδικευθεῖ στὸ πολὺ συγκεκριμένο ἐρώτημα: "Ἀν στὰ πλαίσια τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ εἰδικὰ πολιτισμοῦ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ κοσμοεἶδωλο στὸ νευτώνειο, καὶ ἀπὸ τὸ νευτώνειο στὸ κοσμοεἶδωλο τῆς κβαντικῆς φυσικῆς καὶ τῆς σύγχρονης ἀστροφυσικῆς, παρακολουθεῖται ἀπὸ αἰσθητὲς στὸ κοινωνικὸ σύνολο μεταβολές τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεων, ἢ ἂν αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις ἐμφανίζονται ἀμετάβλητες ἀπὸ τὸν μεσαιῶνα ὡς σήμερα. Καὶ σὲ ποιά τεκμήρια (ἀποδεικτικὰ ἢ ἐνδεικτικὰ) μίποροῦμε νὰ βασίσουμε τὴν πιστοποίηση τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ πραγματικοῦ στὰ πλαίσια τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ εἰδικὰ πολιτισμοῦ.

Γιὰ τὴν αἰτιολόγησιν τῆς προτεραιότητος τοῦ ἐρωτήματος θὰ μποροῦσε νὰ προσκομισθεῖ μιὰ προβληματικὴ καὶ μᾶλλον

παραδειγματική διαπίστωση: "Ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ καταρχὴν δυναμικὴ ἐκδοχὴ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, ὡς συνόλου ἐνεργούμενων σχέσεων, δὲν κλονίζει ὅπωςδήποτε τὶς μηχανιστικὲς ἐρμηνεῖες τοῦ οἰκονομικοῦ γίγνεσθαι, οὔτε ἀναθεμελιώνει ὑποχρεωτικὰ τὴ μεθοδολογία καὶ πρακτικὴ τῆς οἰκονομικῆς ἐρευνας. Τονίζεται καταρχὴν σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἐγχειρίδια οἰκονομικῆς θεωρίας, ἀλλὰ μοιάζει καὶ καθολικὰ συνειδητὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης ἀντιπροσωπεύει μιὰ δυναμικὴ σχέσεων. "Ὅτι τὸ χρῆμα, ἡ ἐργατικὴ δύναμη, τὸ ἐθνικὸ προϊόν ἢ ὅποια ἄλλη οἰκονομικὴ κατηγορία προσδιορίζει πραγματικὰς ἀνθρώπινες σχέσεις ἢ παράγοντες σχέσεων — σχέσεων παραγωγῆς, κατανάλωσης, ἀνταλλαγῆς καὶ διανομῆς ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν. Καὶ ὑπάρχουν θεωρίες ἢ σχολὲς στὸν χῶρο τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ποὺ θεμελιώνονται σὲ μιὰ ἀκόμα πιὸ συγκεκριμένη δυναμικὴ ἀφετηρία: στὴν προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθοῦν τὰ ἀνθρώπινα κίνητρα διαμόρφωσης τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. "Ὅμως ἡ μηχανιστικὴ ἐκδοχὴ τῆς οἰκονομίας δὲν μοιάζει νὰ κλονίζεται τελικὰ οὔτε καὶ σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις².

Γιατί, πραγματικά, ἀκόμα καὶ ἡ δυναμικὴ-ἐνεργητικὴ κατηγορία τῆς σχέσης εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντικειμενοποιηθεῖ καὶ νὰ ὑποταχθεῖ σὲ προγραμματικὰς αἰτιολογήσεις καὶ «παραστατικές» ὀρθολογικὲς σταθερές, ὅταν ἡ ἐκδοχὴ τῶν ὁρῶν τῆς σχέσης παραμένει («ὄντικη»)-ἀντικειμενικὰ καθορισμένη. "Ἄν οἱ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, ποὺ πραγματοποιοῦν τὶς οἰκονομικὲς μεταξὺ τους σχέσεις, ἐκλαμβάνονται σὰν οὐδέτερα καὶ ὁμοιόμορφα

2. Die Ökonomie folgt der Mechanisierung des Weltbildes, die für die Neuzeit kennzeichnend ist. Die Mechanisierung der Wirtschaftstheorie gilt für die klassische und neoklassische wie für die marxistische Nationalökonomie: Peter KOSLOWSKI, *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1988, σελ. 16.

«ἄτομα» ἐνὸς ἀριθμητικοῦ συνόλου, τότε εὐκόλα καὶ ἡ δυναμικὴ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων μεταγράφεται σὲ σταθερὲς συσχετίσεις σταθερῶν ὄρων. Τότε, ἀκόμα καὶ τὰ κίνητρα τῶν σχέσεων ἀντικειμενοποιοῦνται μὲ βάση τὴν προσομοιότητα τῶν ὄρων τῆς σχέσης, καὶ τὸ σύνολο γεγονόσ τῆς οἰκονομίας (παρὰ τὴν ἀφεταιριακὴ ἀποδοχὴ τῆς δυναμικῆς του συγκρότησης) ἐρμηνεύεται μὲ μηχανιστικὲς καὶ αἰτιοκρατικὲς προϋποθέσεις.

Νὰ προσθέσουμε, πῶς οὔτε καὶ ἡ ἠθικὴ ἐκδοχὴ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἢ τῶν σκοπιμοτήτων παρέμβασης καὶ ρύθμισης τῶν οἰκονομικῶν ἀλληλεξαρτήσεων (ἐκδοχὴ ποὺ χαρακτηρίζει πολλὰς, ἂν ὅχι ὅλες τὶς νεώτερες οἰκονομικὰς θεωρίαις)³ μεταβάλλει ὅπωςδὴποτε τὴ μηχανιστικὴ-αἰτιοκρατικὴ θεώρηση τῆς οἰκονομίας. Γιατὶ ὅταν οἱ ἀνθρωπολογικὲς μας ἀντιλήψεις θεμελιώνονται στὴν ἀπαίτηση τῆς «ἀντικειμενικῆς» γνώσης καὶ ἐκδέχονται τὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξιν μὲ τὰ κριτήρια τῆς φαινομενολογίας τῶν ὄντικῶν ἀτομικοτήτων, τότε ἀναπόφευκτα ἐκδεχόμαστε καὶ τὸ ἥθος τῶν ἀτομικοτήτων σὰν μετρητὸ μέγεθος, τὸ μετράμε μὲ σταθεροὺς νόμους καὶ κώδικες συμπεριφορᾶς, ποὺ κι αὐτοὶ θεμελιώνονται σὲ ἀντικειμενικὲς σταθερὲς «ἀξίες». Γι' αὐτὸ καὶ διαπιστώνουμε συχνὰ ὅτι κατεξοχὴν ἡ ἠθικὴ προσφέρεται ὡς ὀρθολογικὸ πλαίσιο αἰτιοκρατικῶν συσχετίσεων, ποσοτικῆς-μετρητῆς ἐξισορρόπησης «δικαιωμάτων» καὶ «ὕποχρεώσεων» τῶν ἀτόμων, μηχανιστικῆς τελικὰ ἐρμηνείας τοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου.

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Paul SAMUELSON, *Οἰκονομική*, μετφρ. Δ. Καραγέωργα-Χ. Παπαμάργαρη, Ἀθήνα (Ἐκδ. Παπαζήση), τόμος Β', ⁹1976, σελ. 823 (στὸ ἐξῆς θὰ παραπέμπεται μόνο μὲ τὴν ἐνδειξή: SAMUELSON). — Gunnar MYRDAL, *Τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο στὴν οἰκονομικὴ θεωρία*, μετφρ. Κ. Σοφούλη, Ἀθήνα (Ἐκδ. Παπαζήση), σελ. 16, 17, 22, 27, 32, 40, 55, 60 (στὸ ἐξῆς μόνο: MYRDAL). — J. ROBINSON, *Φιλοσοφία τῆς οἰκονομίας*, μετφρ. Κ. Βαθιώτη, Ἀθήνα (Ἐκδ. Παπαζήση), σελ. 12, 51 κ.έ., 89, 95 (στὸ ἐξῆς: ROBINSON).

Καὶ ὅσο πιὸ ἀδιέξοδα ἐμφανίζονται τὰ προβλήματα τῆς οἰκονομίας ἢ ὀξύτερες οἱ πολώσεις τῶν προτεινόμενων λύσεων, τόσο καὶ ἡ ἀπαίτηση ἀναθεώρησης τῶν κοινωνικῶν-ἠθικῶν «ἀξιῶν» ἢ ἡ προβολὴ τῆς ἀνάγκης νὰ ἐνεργοποιηθοῦν κάποιες ὑποβαθμισμένες «ἀξίες» γίνεται ἐντονότερη (καὶ μάλιστα σήμερα μὲ τὴ μορφή ὀργανωμένων κινήματων, ὅπως τὸ οἰκολογικὸ ἢ τοῦ ἀφοπλισμοῦ). Ὅπως ἐμφανίζεται ἀνανεωμένη καὶ ἡ πίστη στὴν ἠθικὴ ἀποτελεσματικότητά «νόμων» καὶ «μέτρων» (αὐτοδύναμης ἀνάπτυξης, ὀρθολογικῆς ἐξίσωσης τῶν εὐκαιριῶν, σμίκρυνσης τῶν ἐπιχειρηματικῶν μεγεθῶν, «ἡπίας» τεχνολογίας, κλπ.). Κανένας ὅμως δὲν ἀναλαμβάνει νὰ μᾶς ἐξηγήσει, πῶς θὰ ἀναθεωρηθοῦν ἢ θὰ ἐπιβληθοῦν οἱ «ἀξίες» στὴ συνείδηση καὶ στὴν πράξη τοῦ κάθε συγκεκριμένου ἀνθρώπου, ἢ πῶς θὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ὑποκειμενικὴ συμμετοχὴ στὴν ἐφαρμογὴ «νόμων» καὶ «μέτρων» καθολικῆς ἠθικοποίησης τῆς οἰκονομίας.

Ἄν λοιπὸν ἐμφανίζεται μᾶλλον οὐτοπικὴ ἢ ἀναπόφευκτα αὐταρχικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ ἐκδοχὴ τῆς οἰκονομίας, τότε ξαναγυρνᾶμε στὴν ἀνάγκη πρωταρχικῆς διερεύνησης τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεων ποὺ λανθάνουν πίσω ἀπὸ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ πρακτικὴ, ὅπως αὕτὴ διαμορφώθηκε στὰ πλαίσια τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὶς παγκόσμιες σήμερα διαστάσεις του.

ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

α. *Ἡ παραδειγματική ἀνάλυση τοῦ Μάξ Βέμπερ*

Ἡ διερεύνηση τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεων ποὺ λανθάνουν πίσω ἀπὸ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ πρακτικὴ, δὲν εἶναι χῶρος παρθένος γιὰ μιὰ συστηματικὴ προσέγγιση καὶ σπουδῇ. Ἀναφέραμε καὶ πιὸ πάνω, ὅτι ὁ εὐρύτερος ἀνθρωπολογικὸς προβληματισμός, στὸν ὁποῖο μᾶς ὑποχρεώνει ἡ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ὅχι μόνο δὲν ἀποκλείστηκε, ἀλλὰ συγκέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον τόσο τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας ὅσο καὶ μιᾶς «φιλοσοφίας τῆς οἰκονομίας» στὸν αἰῶνα μας.

Στὰ πλαίσια τοῦ ἐρευνητικοῦ αὐτοῦ ἐνδιαφέροντος ἐμφανίστηκαν συνθετικὲς μελέτες ποὺ φιλοδοξῆσαν νὰ καταδείξουν μιὰ αἰτιακὴ συσχέτιση συγκεκριμένων παραγόντων διαμόρφωσης τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας καὶ τῆς συνακόλουθης κοινωνικῆς δραστηριότητος, μὲ τὴν ἴδια τὴ συγκρότηση τόσο τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν ὅσο καὶ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων. Ὡς τέτοιοι παράγοντες θεωρήθηκαν κυρίως οἱ ἠθικὲς ἀντιλήψεις, ἰδιαίτερα ὅταν περιβάλλονται τὸ κύρος τῆς θρησκευτικῆς ὑποχρέωσης καὶ προκύπτουν ἀπὸ κάποιες δογματικὲς παραδοχὲς ἐρμηνευτικὲς τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Τέτοιες μορφὲς θρησκευτικῆς ἠθικῆς, ὅταν κυριαρχοῦν στὸ κοινωνικὸ σύνολο, δημιουργοῦν ἕναν τύπο ἀνθρώπου τόσο περισσότερο καθορισμένον, ὅσο ἐντονότερος εἶναι

ό νομικός χαρακτήρας τῆς θρησκευτικότητας. Καί εἶναι νομικός ὁ χαρακτήρας τῆς θρησκευτικότητας, ὅταν ἔξαρτᾶ τήν «ἀλήθεια» ἢ τή «σωτηρία» τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τή μετρητὴ καθημερινή του πιστότητα σέ συγκεκριμένους κώδικες συμπεριφορᾶς — ὡς καί τῆς ἐργασιακῆς καί οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία καί πρακτικὴ (καί εἰδικότερα τὸ φαινόμενο τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου καί ἡ ὀρθολογικὴ ὁργάνωση τῆς παραγωγῆς) γεννήθηκε σέ κοινωνικά περιβάλλοντα μὲ ἔντονο νομικὸ χαρακτήρα ἡθικῆς θρησκευτικότητας, ἦταν μιὰ παρατήρηση πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀπασχολεῖ οἰκονομολόγους καί ἱστορικούς, ἀλλὰ καί ἐλεύθερους στοχαστές, ἤδη ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα. "Ὅμως τὸ ἀποφασιστικὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ ἐργώδη διεύρυνση αὐτῶν τῶν διερευνήσεων ἦταν, ὅπωςδῆποτε, ἡ μελέτη τοῦ Μᾶξ Βέμπερ (Max Weber) *Ἡ προτεσταντικὴ ἠθικὴ καί τὸ πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ* (πρώτη ἔκδοση, 1904 - δεύτερη ἔκδοση, 1920)¹.

Ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε τὸ βιβλίον αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ μετρηθεῖ μὲ τὸ μέγεθος τῆς βιβλιογραφίας πού προκάλεσε². Καί ἡ γόνιμη αὐτὴ βιβλιογραφικὴ διεργασία ὁδήγησε ὅχι μόνο στὴ διεύρυνση τοῦ ἐρευνητικοῦ ἐνδιαφέροντος οἰκονομολόγων, κοινωνιολόγων καί φιλοσόφων γιὰ τὸν ἀνθρωπολογικὸ προβληματισμὸ τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ καί σέ ὀρισμένες συστηματικὲς

1. Max WEBER, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, στὸ Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 20, 1904, σελ. 1-54 καί 1905, σελ. 1-110. Ἀναδημοσιεύτηκε στὸν τόμο *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1920. Μεταγενέστερες ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις: Siebenstern Taschenbuch Verlag - Hamburg. Ἑλληνικὴ μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίῳ (μὲ πολλὲς ἐλλείψεις, κυρίως ἀπὸ ἄγνοια τῆς εἰδικῆς ὀρολογίας), Ἀθήνα ('Εκδ. Gutenberg) 1978.

2. Μιὰ ἀντιπροσωπευτικὴ, ἀλλὰ ὅχι πλήρῃ καταγραφὴ τῶν μελετῶν πού δημοσιεύτηκαν μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ Μᾶξ Βέμπερ, βλ. στὸν τόμο τοῦ Philippe BESNARD, *Protestantisme et capitalisme*, Paris (Armand Colin) 1970.

συνθέσεις πού θά μπορούσαν, σήμερα πιά, νά θεωρηθοῦν ἐξί-
σου «κλασικέ» μὲ τὴ μελέτη τοῦ Μάξ Βέμπερ — πάντοτε μὲ
τὸ κριτήριό τῆς βιβλιογραφικῆς γονιμότητος. Ἀς ἀναφέρουμε
ἐνδεικτικὰ τὸ βιβλίον τοῦ Βέρνερ Σόμπарт (Werner Sombart)
᾽Ο ἄστος³, τὴν ἱστορικὴ μελέτη τοῦ Ρ. Τώννι (R.H. Tawney)
Ἑθνησκεία καὶ ἡ ἀνθήση τοῦ καπιταλισμοῦ⁴, τὰ βιβλία τοῦ
Τρέλτς (E. Troeltsch) Ἑθνησκεία καὶ ἡ ἀνθήση τοῦ καπιταλισμοῦ⁵, τοῦ Σάμουελσον (K. Samuelson)
Ἑθνησκεία καὶ οἰκονομία⁶, τοῦ Ἀμιντόρε Φανφάνι (A. Fanfani)
Καθολικισμὸς καὶ προτεσταντισμὸς στὴν ἱστορικὴ δια-
μόρφωση τοῦ καπιταλισμοῦ⁷, τοῦ Ρόμπερτσον (H.M. Robertson)
Πλευρὲς τῆς ἀνθήσης τοῦ οἰκονομικοῦ ἀτομικισμοῦ⁸ — ἢ τὴν
ἐνημερωτικὴ ἀνθολόγησιν καὶ παρουσίασιν ἀντιπροσωπευτικῶν
κειμένων ἀπὸ τῆ σχετικῆς βιβλιογραφίας στὸ βιβλίον τοῦ Φιλίπ
Μπεσνάρ (Philippe Besnard) Προτεσταντισμὸς καὶ καπιταλισμὸς⁹.
Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τουλάχιστον αὐτὰ τὰ βιβλία γνώρι-
σαν τέτοια ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία, πού σημαίνει ὅτι ξεπέρασαν
τοὺς κύκλους τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν καὶ κέρδισαν τὸ ἐνδιαφέ-
ρον εὐρύτατου ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ.

3. WERNER SOMBART, *Der Bourgeois*. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschafts-
menschen, Leipzig (Duncker und Humblot-Verl.), 1913.

4. R. H. TAWNEY, *Religion and the Rise of Capitalism*, πρώτη ἔκδοσις, 1926 — ἀπὸ
τὸ 1938 συνεχεῖς ἐπανεκδόσεις στὰ Pelican Books.

5. E. TROELTSCH, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen
Welt*, München-Berlin (Oldenbourg) 1911.

6. K. SAMUELSSON, *Ekonomi och religion*, Stockholm (Koopertativa forfundets) 1957.
Ἀγγλικὴ μετάφρασις: *Religion and Economic Action*, New York (Basic Books) 1961.

7. A. FANFANI, *Cattolicesimo e protestantesimo nella formazione storica del capitalismo*,
Milano (Vita e Pensiero) 1934.

8. H. M. ROBERTSON, *Aspects of the Rise of Economic Individualism*. A Criticism of
Max Weber and His School, London (Cambridge Univ. Press) 1933.

9. Βλ. σημ. ἀρ. 1.

Οἱ μελέτες ποὺ προέκυψαν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὴν ἀφετηριακὴ πρόκληση τοῦ Μάξ Βέμπερ, παρὰ τὴν ποικιλία καὶ διαφορότητα τῶν ἀπόψεων, συγκλίνουν σὲ ἓναν κοινὸ ἐρευνητικὸ στόχο: Νὰ προσδιορισθεῖ καὶ κριθεῖ ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν στὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου συγκεκριμένες θρησκευτικὲς παραδόσεις — αὐτὲς ποὺ κατὰ τεκμήριο ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὶς ἠθικὲς ἀντιλήψεις, τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια καὶ τὶς προτεραιότητες ἢ τοὺς σκοποὺς στὶς ἐπιδιώξεις τοῦ καθημερινοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων.

Ἀλλὰ τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ ἀντικείμενο, στὴν προοπτικὴ τῆς σπουδῆς τῶν ἀνθρωπολογικῶν προϋποθέσεων τῆς σύγχρονης οἰκονομίας, ἐμφανίζεται μᾶλλον περιορισμένο. Ἀναφέρεται σὲ μιὰ φαινομενολογία καὶ πάλι αἰτιακῶν συσχετίσεων ἰδεολογίας καὶ πρακτικῆς. Δὲν θέτει τὸ πρόβλημα τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἐκείνων παραγόντων ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ἐπιβίωση συγκεκριμένων μορφῶν ἐργασιακῆς καὶ οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ θεωρητικὴ κατοχύρωση αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς ἔχει πάψει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία. Οὐτε καὶ διευρύνεται ἡ ἔρευνα στὴν ἐνδεχόμενη ἱστορικὴ ἐξελικτικὴ διαδικασία ποὺ ὁδήγησε στὰ συγκεκριμένα ἰδεολογικὰ μορφώματα καὶ στὶς συνακόλουθες ἠθικὲς καὶ ἀξιολογικὲς ἀντιλήψεις. Ἐτσι περιορίζεται ἡ δυνατότητα κριτικῆς διερεύνησης κάποιων ἀφετηριακῶν ἐπιλογῶν, ποὺ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ εἶναι καὶ σημεῖα ἐκκίνησης γιὰ μιὰ ριζοσπαστικὴ ἀναθεώρηση τῶν κριτηρίων οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς.

Ἡ ἐργασία τοῦ Μάξ Βέμπερ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα, προκειμένου νὰ ἐπισημάνει κανεὶς τοὺς περιορισμοὺς ποὺ δέσμευσαν ὥς τώρα τὴν ἔρευνα τῶν ἀνθρωπολογικῶν προϋποθέσεων τῆς σύγχρονης οἰκονομίας. Θὰ συνοψίσουμε ἐδῶ — μὲ ὑπερβολικὴ ὅπωςδὴποτε ἀφαίρεση καὶ σχηματικότητα —

τις θέσεις τοῦ Μάξ Βέμπερ γιὰ τὰ γενεσιουργὰ αἷτια τοῦ καπιταλιστικοῦ φαινομένου, προκειμένου ἀκριβῶς νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὰ προβλήματα ποὺ μένουν ἀδιερεύνητα.

1. Τὰ δυὸ ἀφετηριακὰ γνωρίσματα τοῦ καπιταλιστικοῦ φαινομένου (αὐτὰ ποὺ δηλώνουν τὴν ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου στὸν χῶρο τῆς οἰκονομίας), εἶναι:

α. Ἡ συσσώρευση κεφαλαίου — συσσώρευση ποὺ δὲν ἀποβλέπει καταρχὴν στὴν αὐξηση τῆς καταναλωτικῆς εὐχέρειας, ἀλλὰ ἐμφανίζεται ὡς παραγωγικὸς αὐτοσκοπός. Ἡ παραγωγή μεθοδεύεται στὴν προοπτικὴ τῆς σταθερῆς χρησιμοποίησης ἑνὸς τμήματος τῶν ἐσόδων γιὰ τὴ βελτίωση καὶ αὐξηση τοῦ πραγματικοῦ κεφαλαίου.

β. Ἡ ὀρθολογικὴ ὁργάνωση τῆς παραγωγῆς, μὲ πρωταρχικὸ κριτήριο ὀρθολογικότητος τὴ μετρητὴ ἀποδοτικότητα — ἡ ἀποτελεσματικὴ μεθόδευση τῆς ἐργασίας μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς συνεχῶς ἀνανεούμενου κέρδους.

2. Ἡ πρώτη ἐμφάνιση καὶ τῶν δύο αὐτῶν βασικῶν γνωρισμάτων τοῦ καπιταλιστικοῦ φαινομένου ἐντοπίζεται γεωγραφικὰ σὲ χῶρες ἢ περιοχὲς μὲ προτεσταντικὸ κατὰ πλειοψηφία πληθυσμό, καὶ ἱστορικὰ στὶς περιόδους ἀκμῆς καὶ ἰσχυρῆς κοινωνικῆς ἐπιβολῆς τῶν μεγάλων ἐνθουσιαστικῶν κινήματων τοῦ προτεσταντισμοῦ (17ος - 18ος αἰώνας).

3. Ἡ παράλληλη μελέτη τῶν ἀρχῶν τῆς προτεσταντικῆς ἠθικῆς καὶ τῶν βασικῶν γνωρισμάτων τοῦ καπιταλισμοῦ ἐπιτρέπει μιὰν αἰτιατὴν συσχέτιση ἀνάμεσα:

α. Στὸ θρησκευτικὸ χρέος καὶ στὸ οἰκονομικὸ κέρδος — (στὴν ἀπαίτηση μετρητῆς ἀνταπόκρισης στὸ θρησκευτικὸ χρέος καὶ στὴ μεθοδικὴ ἐπιδίωξη τοῦ οἰκονομικοῦ κέρδους).

β. Στὴ θρησκευτικὴ ἀσκησι καὶ στὴν ἀτομικὴ ἐργατικότη-
τα — (στὸν κατηγορικὸ χαρακτήρα τῆς θείας ἐντολῆς γιὰ τὴν
ἀσκησι τῶν ἀρετῶν, καὶ στὴν ἀνάγκη ἐλέγχου τῆς ἀνθρώπινης
ἀρετῆς μέσω τῆς συνεποῦς ἐργασίας).

γ. Στὴ θρησκευτικὴ σωτηρία καὶ στὴν ἐπαγγελματικὴ ἐπι-
τυχία — (στὴ μέριμνα γιὰ μιὰ τεκμηριωμένη βεβαιότητα ἀτο-
μικῆς σωτηρίας, καὶ στὴν πιστοποίηση τῆς θείας εὐλογίας στὸ
ἐπάγγελμα μέσω τῆς αὐξήσεως τοῦ κεφαλαίου).

4. Τὰ δεδομένα ποὺ ἐπιτρέπουν τὶς παραπάνω συσχετίσεις
ἀναλύονται στὰ ἀκόλουθα βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκευ-
τικῆς ιδιαιτερότητος τοῦ προτεσταντισμοῦ:

α. Ἡ θρησκευτικὴ σωτηρία εἶναι ἀτομικὸ ἀποκλειστικὰ κα-
τόρθωμα, ἀφοῦ ἔχει ἀπορριφθεῖ ἡ μεσολάβηση τόσο τοῦ ἱερα-
τείου (κλήρου) ὅσο καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν μυστηρίων.

β. Τὸ ἄτομο ἐξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα τῆς σωτηρίας (τὴν
certitudo salutis) μὲ μετρητὸ ἔλεγχον τῆς ἐκπλήρωσεως τοῦ θρη-
σκευτικοῦ του χρέους (δίχως τὴ μεσολάβηση ἱερέα-ἐξομολό-
γου).

γ. Μετρητὴ ἀποτελεσματικότητα ἔχουν μόνο οἱ ἐγκόσμιες
προσπάθειες τοῦ ἀτόμου, αὐτὲς ἀποδείχνουν τὴν ἀτομικὴ πίστη
καὶ τὴν ἀτομικὴ ἀρετὴ — (ἡ δυνατότητα μυστηριακῆς «διείσ-
δυσεως» τοῦ θείου στὴν ψυχὴ ἀποκλείεται λόγῳ τῆς ἀπόλυτης
ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ). Ἐτσι ἡ πρόσβασι στὴ σωτηρία
ἐμφανίζεται ὡς συνάρτησι ἐνὸς εἰδικὰ διαμορφωμένου τύπου
κοινωνικῆς καὶ εἰδικότερα ἐπαγγελματικῆς-ἐργασιακῆς συμπε-
ριφορᾶς.

5. Στὸν χῶρον τῆς ἐργασιακῆς-ἐπαγγελματικῆς συμπεριφορᾶς
ἡ θεία ἐντολὴ γιὰ τὴν ἀσκησι τῶν ἀρετῶν κατανοεῖται ὡς
μετρητὴ πιστότητα σὲ συγκεκριμένο χρέος (τῆς ἐργατικότη-

τας, τῆς συνέπειας, τῆς μὴ-σπατάλης, κλπ.). Μὲ τὸν τονισμό τῆς μεθόδου γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους, ἡ σωτηρία γίνεται ἀντικείμενο ὀρθολογικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Δραστηριότητος ποὺ ἔχει τὴ μορφή ἐγκόσμιου ἀσκητισμοῦ, ὁλοκληρωτικῆς ὀργάνωσης τοῦ βίου μὲ βάση τὴν ὀρθολογικὴ «τάξη» καὶ συνεπῆ ἀνταπόκριση σὲ συγκεκριμένα κίνητρα. Ὁ πιστὸς καταχωρίζει καθημερινὰ σὲ ἡμερολόγιο ἁμαρτίες, πειρασμοὺς καὶ προόδους — ἡ ἀγιοποίηση τῆς ζωῆς παίρνει τὸν λογιστικὸ χαρακτήρα ἐπιχείρησης.

6. Στὸν χῶρο τῆς ἐπαγγελματικῆς-ἐργασιακῆς συμπεριφορᾶς συγκλίνουν οἱ δυνατότητες ἀντικειμενικοῦ-μετρητοῦ ἐλέγχου ὃχι μόνο τῆς ἀτομικῆς ἀποδοτικότητος στὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους, ἀλλὰ καὶ τῆς θείας χάρης-εὐλογίας ποὺ βεβαιώνει τὴ σωτηρία τοῦ ἀτόμου. Κριτήριο γι' αὐτὸ τὸν ἔλεγχον εἶναι ἡ ὁρατὴ καὶ μετρητὴ ἐπαγγελματικὴ ἐπιτυχία, δηλαδὴ τὸ κέρδος. Τὸ κέρδος διαστέλλεται ἀπὸ τὴν καταναλωτικὴ σκοπιμότητα, αὐτονομεῖται ὡς ἐπιδίωξη, εἶναι ἡ ὁρατὴ βεβαίωση τῆς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀποταμίευση τῶν κερδῶν, δηλαδὴ ἡ συσσώρευση κεφαλαίου, σημαίνει μεγιστοποίηση τῆς βεβαιότητος γιὰ τὴ σωτηρία. Καὶ κάθε νέα εὐκαιρία κέρδους εἶναι ἀπόδειξη τῆς συνεχιζόμενης θείας εὐνοίας καὶ χάρης, ἀλλὰ καὶ πρόκληση πληρέστερης (ὀρθολογικότερης) ἀνταπόκρισης στὸ χρέος τῆς ἐργατικότητος.

7. Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ἐλέγχου τῆς ἀτομικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς σωτηρίας κατεξοχὴν στὸν χῶρο τῆς ἐργασιακῆς-ἐπαγγελματικῆς συμπεριφορᾶς, ἀνταποκρίνεται στὴν ἀγχώδη ψυχολογικὴ ἀνάγκη τοῦ προτεστάντη νὰ γνωρίσει μὲ τρόπο ἀντικειμενικὸ ἂν εἶναι προορισμένος γιὰ τὴ σωτηρία ἢ τὴν ἀπώλεια. Ὁ προτεσταντισμὸς ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ

ρωμαιοκαθολική διδασκαλία για τὸν ἀπόλυτο προορισμό (prae-destinatio) τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐπαγγελματική ἐπιτυχία ἐγγυᾶται τὸν «προορισμό» στὴ σωτηρία, ἀλλὰ καὶ ὁ προορισμένος γιὰ τὴν ἀπώλεια ὀφείλει νὰ πειθαρχεῖ στὸ χρέος, γιατί ἔτσι δοξάζεται ὁ Θεός. Ἐξ ἄλλου, ἡ διάρκεια τοῦ βίου εἶναι πολὺ σύντομη προκειμένου νὰ βεβαιωθεῖ κανεὶς γιὰ τὸν «προορισμό» του. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σπατάλη τοῦ χρόνου εἶναι γιὰ ὅλους μέγιστη ἁμαρτία, καὶ ἡ ἀπροθυμία γιὰ ἐργασία βλάσφημη ἀδιαφορία γιὰ τὸ θεῖο σχέδιο.

8. Ὁ προτεστάντης εἶναι τραγικὰ μόνος στὴν ἀγωνία γιὰ τὴ σωτηρία του. Ὁ ἐμφατικὸς τονισμὸς τῆς ἀπόλυτης ὑπερβατικότητας τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ συνακόλουθη ἀπόρριψη κάθε μυστηριακῆς δυνατότητας γιὰ κοινωνία μὲ τὴ Θεότητα τὸν ὀδηγοῦν σὲ μιὰν ἀκραία «ἀπομυθοποίηση» τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Δὲν ὑπάρχουν σύμβολα ποὺ νὰ ὑποδηλώνουν τὴν ἀνυπότακτη στὴ γλωσσικὴ ἔκφραση ἐμπειρία τῆς προσωπικῆς σχέσης. Ὅλα εἶναι ρητά, ἐκφρασμένα, μετρητά, ὅλα συνοψίζονται στὶς ἐντολὲς τῆς Βίβλου καὶ στοὺς νόμους τῆς φύσης (τῆς κοσμικῆς Βίβλου). Δὲν εἶναι οἱ σχέσεις ποὺ συγκροτοῦν τὴ ζωὴ καὶ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ ἡ ἀτομικὴ μοναχικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὶς ἀπρόσωπες ἐντολὲς καὶ τὴ λογικὴ τῶν νόμων, μέσα στὴν ἀγωνία γιὰ τὴν ἀβεβαιότητα τῆς σωτηρίας. Κι αὐτὴ ἡ ἀναμέτρηση στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ γίνεται προσπάθεια ἀντικειμενικῆς ἐξασφάλισης καὶ θωράκισης τοῦ ατόμου — ἓνας ἠθικὸς καὶ ψυχολογικὸς ἀτομοκεντρισμὸς ποὺ μέσα στὸν ἀπομυθοποιημένο κόσμον βρίσκει ὡς αἰσθητὸ ἔρεισμα τὴ μετρητὴ οἰκονομικὴ ἐπιτυχία, δηλαδὴ τὸ κέρδος, τὴν ἀξία τὴ μετρημένη σὲ χρήμα.

9. Τὸ προτεσταντικὸ δόγμα γιὰ τὴ διαφθορὰ τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν ἀρχέγονη πτώση του, συνεπάγεται τὴν ἐπιφύ-

λαξη, δυσπιστία ἢ καὶ ἀποστροφή γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη φύση, τὶς ἀνάγκες καὶ λειτουργίες της. Ὁ ἀσκητικὸς πουριτανισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὶς περισσότερες παραφυάδες τοῦ προτεσταντισμοῦ, βλέπει τὸν μολυσμὸ τῆς ἁμαρτίας σὲ κάθε φυσικὴ ἐπιθυμία ἢ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου: Κατεξοχὴν στὴν ἡδονὴ τοῦ φαγητοῦ καὶ τοῦ ἔρωτα, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε «κοινωνικοποίηση» αὐτῆς τῆς ἡδονῆς — στίς διασκεδάσεις, στὸν χορό, στὰ θεάματα, στὰ κομψὰ ἐνδύματα, στὴν ἄνεση τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Ἔτσι καλλιεργεῖται μιὰ τάση ἀσκητικῆς ὁμοιομορφίας (στὴν ἐνδυμασία, στὸν καλλωπισμὸ, στὸ λεξιλόγιο, στίς χειρονομίες, στὸ χαμόγελο) ποὺ — κατὰ τὸν Βέμπερ πάντοτε — προκάλεσε ἢ βοήθησε τὸ καπιταλιστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τυποποίηση τῆς παραγωγῆς. Κυρίως ὅμως περιόρισε τὶς ἱκανοποιήσεις τοῦ ἀνθρώπου σὲ μόνη τὴν ἀποκτητικὴ δραστηριότητα, ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἀσκητικὸ περιορισμὸ τῆς κατανάλωσης ὁδήγησε στὸν ἐξαναγκασμὸ γιὰ ἀποταμίευση καὶ στὸν σχηματισμὸ κεφαλαίου.

10. Τὰ παραπάνω δεδομένα δὲν ὁδηγοῦν τελικὰ τὸν Μὰξ Βέμπερ νὰ συμπεράνει μιὰν ἀποκλειστικὴ αἰτιακὴ συσχέτιση καπιταλισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ — νὰ θεωρήσει τὸν προτεσταντισμὸ ὡς μοναδικὴ αἰτία τῆς γένεσης τοῦ καπιταλιστικοῦ φαινομένου. Ἐντοπίζει τὸν στόχο τῆς ἔρευνάς του στὴ διευκρίνιση τῆς σημασίας καὶ τοῦ ρόλου τῶν θρησκευτικῶν κινήτρων γιὰ τὸν σχηματισμὸ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου, ἀποκλειστικὰ «ἐγκοσμοκρατικοῦ», πολιτισμοῦ (unserer modernen, spezifisch "diesseitig" gerichteten Kultur), μέσα ἀπὸ τὸ πλέγμα τῆς ἀλληλεπίδρασης ποικίλων ἱστορικῶν παραγόντων. Πιστεύει ὅτι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, ἀκόμα καὶ μὲ τὴν πιὸ καλὴ θέληση, εἶναι γενικὰ ἀνίκανος νὰ διακρίνει τὴν καίρια καὶ πραγματικὴ συμβολὴ τοῦ περιεχομένου τῆς θρησκευτικῆς

συνείδησης στὴ διαμόρφωση τῆς καθημερινῆς συμπεριφορᾶς, τοῦ χαρακτήρα καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναπλήρωση αὐτῆς τῆς σύγχρονης ἀνικανότητος μὲ τὴν εὐκόλη καταφυγὴ στὴν ὑλιστικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας (στὴν ἐξήγηση ὅλων τῶν ἱστορικῶν φαινομένων μὲ ἀποκλειστικὴ ἀναγωγὴ σὲ οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ ἀνταγωνισμοὺς ὑλικῶν συμφερόντων) πιστεύει ὁ Μᾶξ Βέμπερ ὅτι ὁδηγεῖ ὅπωςδὴποτε σὲ μονομέρεια ἄσχετη μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ὁ ἴδιος βλέπει περισσότερο ἓναν ἀμοιβαῖο ἀλληλλοεπηρεασμὸ ὑλικῶν συνθηκῶν καὶ συνειδησιακῶν μορφωμάτων — ἀλληλλοεπηρεασμὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀκίνητοποιηθεῖ σὲ ἀντικειμενικὲς «σταθερές» χωρὶς νὰ παραβιασθεῖ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα.

β. Τὰ κενὰ τοῦ παραδείγματος Βέμπερ

Ἡ ἀνάλυση τοῦ Μᾶξ Βέμπερ — ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τῶν ὧς τώρα προσπαθειῶν νὰ μελετηθοῦν οἱ ἀνθρωπολογικὲς προϋποθέσεις τῆς σύγχρονης οἰκονομίας — ἐπιτρέπει κριτικὲς παρατηρήσεις πιθανὸν γόνιμες στὴν ἴδια ἐρευνητικὴ προοπτικὴ καὶ ἀφετηριακὲς ἴσως μεθοδολογικῶν ἀναθεωρήσεων.

Συγκεκριμένα:

1. Εἶναι λογικὸ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ ἐπηρεάζεται (ἂν δὲν καθορίζεται) ἀπὸ συγκεκριμένα κίνητρα. Κίνητρα τόσο ὑλικῶν, ὅσο καὶ ψυχολογικῶν ἀναγκῶν καὶ συμφερόντων. Ἡ διαβάθμιση ἢ ἀξιολογικὴ ιεράρχηση καὶ τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν ψυχολογικῶν ἀναγκῶν-συμφερόντων ἐπηρεάζεται (ἂν δὲν καθορίζεται) ἀπὸ ἐπίσης συγκεκριμένα κριτήρια.

Στὴ διαμόρφωση τῶν κριτηρίων εἶναι μᾶλλον κοινὰ ἀποδεκτὸ ὅτι τὸν καίριο ρόλο παίζουν οἱ ἠθικὲς ἀντιλήψεις. Αὐτὲς μπορεῖ νὰ προκύπτουν τόσο ἀπὸ μιὰ θρησκευτικὴ-μεταφυσικὴ, ὅσο καὶ ἀπὸ μιὰ ἐγκοσμιοκρατικὴ-ὕλιστικὴ ἐκδοχὴ καὶ «νοηματοδότηση» τῆς πραγματικότητος. Κατὰ τεκμήριο, τὰ κριτήρια πὺ προκύπτουν ἀπὸ μιὰ θρησκευτικὴ-μεταφυσικὴ ἠθικὴ, πρέπει νὰ εἶναι διαφορετικὰ ἀπὸ αὐτὰ πὺ ἐμπνέει μιὰ ἐγκοσμιοκρατικὴ-ὕλιστικὴ ἠθικὴ. Ἐν λοιπὸν τὰ κριτήρια πὺ διαμορφώνουν τὴν οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ καταλήγουν σὲ κοινὰ μορφώματα τόσο ὅταν ἡ κυρίαρχη κοινωνικὴ ἠθικὴ εἶναι θρησκευτικὴ, ὅσο καὶ ὅταν εἶναι ἐγκοσμιοκρατικὴ-ὕλιστικὴ, τότε ἢ ὑπάρχει κάποιον λάθος σὲ ὅλη τὴν παραπάνω συλλογιστικὴ, ἢ ὑπάρχει κάποιος παράγων πὺ ἐνοποιεῖ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν δυὸ ἀντίθετων στάσεων.

2. Τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τοῦ καπιταλιστικοῦ φαινομένου (συσσώρευση κεφαλαίου, ὀρθολογικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς) ἐμφανίζονται σὲ ἱστορικὲς συνθῆκες κοινωνικῆς κυριαρχίας τῆς θρησκευτικῆς ἠθικῆς καὶ διατηροῦνται σὲ συνθῆκες διαπιστωμένης κοινωνικῆς «ἐγκοσμίου» — εὐρύτατου δηλαδὴ θρησκευτικοῦ ἀποχρωματισμοῦ. Τὰ κίνητρα ἀσφαλῶς μεταβάλλονται: Ἡ καπιταλιστικὴ συμπεριφορὰ δὲν προκύπτει πια ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἀσκητικῆς αὐτοπειθάρχησης καὶ μετρητοῦ ἐλέγχου τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία καταναλωτικῆς εὐχέρειας, αὐξησης τῆς ἀτομικῆς ἰσχύος, κ.τ.δ. Ὅμως κριτήριον καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἐμφανίζεται νὰ εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἐξασφάλιση, ὑπερβατικὴ ἢ ἐγκόσμια. Ἐν ἡ διαπίστωση τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ κριτηρίου ἀληθεύει, τότε ὁ ἀτομοκεντρισμὸς (individualismus) πρέπει νὰ διερευνηθεῖ ὡς πιθανὸς παράγων πὺ ἐνοποιεῖ τὸ ἀποτέλεσμα δυὸ ἀντίθετων ἠθικῶν προϋποθέσεων οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς.

3. Γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ὁ ἀτομικισμὸς ὡς ἀνθρωπολογικὸς παράγων τοῦ οἰκονομικοῦ βίου κοινωνικὰ διαπιστώσιμος, θὰ πρέπει καταρχὴν νὰ ὀριστεῖ, ἔστω καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς φαινομενολογίας, καὶ νὰ διασαφηνισθεῖ σὲ σχέση μετὰ μορφῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς μὴ-ἀτομοκεντρικῆς. Σὲ μιὰ τέτοια προοπτική, τὸ πλαίσιο τῆς προτεσταντικῆς ἠθικῆς στὸ ὁποῖο ἐπικεντρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ Μάξ Βέμπερ, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δεσμευτικό. Γιατὶ ὅσο καὶ ἂν συνέβαλε ὁ προτεσταντισμὸς στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἀτομοκεντρικῆς στάσης μετὰ συνέπειες στὴ σύνολη συγκρότηση τοῦ κοινωνικοῦ βίου, δὲν εἶναι ὁπωσδήποτε αὐτονόητο ὅτι ὁ ἴδιος γέννησε μιὰ τέτοια στάση. Τουλᾶχιστον ἡ ἔμφαση στὴν ἀτομικὴ σωτηρία, στίς ἀτομικῆς ἀξιομισθίες, στὸν ἀτομικὸ «προορισμὸ» (*praedestinatio*) ἀποτέλεσε θεμελιῶδες στοιχεῖο διαφοροποίησης τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ χριστιανοσύνη, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστίνου καὶ κυρίως τοῦ πρώτου «σχίσματος» (867). — (Μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ τὸν ἀτομοκεντρισμὸ ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο, δηλαδὴ ὡς καθοριστικὸ στοιχεῖο καὶ κριτήριον γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καὶ ἀποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν δομῶν καὶ θεσμῶν τοῦ κοινωνικοῦ βίου — ὅχι ὡς ἐπιμέρους ἠθικὸ σύμπτωμα ποὺ μετὰ ὁποιεσδήποτε συνθῆκες ὑπῆρχε πάντοτε καὶ θὰ ὑπάρχει πάντοτε.)

4. Ὁ Μάξ Βέμπερ ἐπισημαίνει ὡς «ἀντικειμενικὴ» διάσταση τοῦ ἀτομοκεντρισμοῦ τὴν ἐπιδίωξη τῆς γενικῆς καὶ ἀπρόσωπης κοινωνικῆς ὠφέλειας — τὸ αἶτημα νὰ ὑπηρετοῦν οἱ ἀτομικῆς πράξεις καὶ οἱ συλλογικοὶ θεσμοὶ ὅ,τι εἶναι χρήσιμο καὶ ὠφέλιμο γιὰ ὅλους. Καταλαβαίνουμε αὐτὴ τὴν ἐπισήμανση, ἂν θεωρήσουμε τὴν κοινωνικὴ ὠφέλεια ὡς τὸ ἀριθμητικὸ-ποσοτικὸ σύνολο τῶν ἐπιμέρους ἀτομικῶν ὠφελημάτων καὶ συμφερόντων. Καὶ μιὰ τέτοια ἀντίληψη κοινωνικῆς ὠφελιμοτηρίας

μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ διττά: εἴτε ὡς «θέλημα τοῦ Θεοῦ», πού δοξάζεται ἀπὸ ὅλους ὅταν ὅλοι εὐτυχοῦν, εἴτε ὡς πρακτικὸς καὶ καθολικὰ ἐπιθυμητὸς αὐτοσκοπός. Ἀλλὰ ἔτσι ὁ συλλογικὸς ὠφελιμισμὸς ἐμφανίζεται ὡς ἓνα δεύτερο κριτήριον κοινωνικῆς (καὶ εἰδικότερα οἰκονομικῆς) συμπεριφορᾶς, πού μπορεῖ νὰ διατηρεῖται τὸ ἴδιον, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἢ ἐγκοσμιοκρατικὴ προέλευση τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων πού τὸ ἐπιβάλλουν.

5. Ὁ συλλογικὸς ὠφελιμισμὸς (*unitas communis utilitatis*), ὡς κοινωνικὸ καὶ αὐτὸς φαινόμενο, παρακολουθεῖ καὶ ἐκφράζει ἔμπρακτα τὴν ἀτομοκεντρικὴν στάση, ὅχι μόνο ἐπειδὴ ἀθροίζει τὰ ἀτομικὰ ὠφέλη καὶ συμφέροντα. Ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ προσφέρεται ὡς τὸ πεδίο τῆς ὀρθολογικῆς ἐναρμόνισης τοῦ ἀτομικοῦ μὲ τὸ συνολικόν, τοῦ ὑποκειμενισμοῦ μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα. Μέσα στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀτομικισμοῦ εἶναι καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀντικειμενικῆς του κατοχύρωσης, πού κατορθώνεται μὲ τὴν ἀναγωγή τοῦ ἀτομικὰ ὠφέλιμου σὲ κανόνα καθολικῆς συμπεριφορᾶς — σὲ ἠθικὴ προστακτικὴ πού ὅσο αὐστηρότερη εἶναι, τόσο πληρέστερα ἀσφαλίζει τὸ ἄτομο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὡς ἠθικὸ κριτήριον ὁ ὠφελιμισμὸς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει τόσο σὲ κοινωνικὰ μορφώματα ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἀτόμων, ἀποδέσμευσης τῶν ποσοτικῶν διεκδικήσεων ἀτομικῆς ὠφέλειας (καὶ ἐλεύθερης οἰκονομίας), ὅσο καὶ σὲ μορφές ὀλοκληρωτικῶν συστημάτων, ἐξισωτικῆς ὑποταγῆς τῶν ἀτόμων σὲ διεκδικήσεις κοινῆς ὠφέλειας (καὶ ἀπόλυτα ἐλεγχόμενης οἰκονομίας).

6. Μέτρο τῶν ποσοτικῶν ἐκτιμήσεων τῆς ὠφέλειας γίνεται τὸ *χρῆμα* (εἴτε ὡς ἀτομικὸ κεφάλαιο, εἴτε ὡς ἐθνικὸ προϊόν). Ἔτσι ὅμως τὸ χρῆμα ταυτίζεται μὲ μιὰν ἀντικειμενοποιημένη ἐκδοχὴ τῆς ὠφέλειας, δηλαδή μὲ ἓνα μετρούμενο μέγεθος —

παύει νά εἶναι τὸ συμβατικὸ ἀπλῶς μέτρο τῶν ἀνθρώπινων ἀνταλλακτικῶν σχέσεων. Ἦδη μὲ τὴν προτεσταντικὴ ἀντίληψη ποὺ ἐκθέτει ὁ Μᾶξ Βέμπερ, τὸ χρῆμα δὲν εἶναι πρωταρχικὰ αὐτὸ ποὺ μετράει τὶς ἀνθρώπινες συναλλαγές, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ μετρούμενο ἐξασφαλίζει τὴν ἀντικειμενικὴ βεβαιότητα γιὰ τὴ θεία εὐλογία καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἀρετὴ. Ὅμως αὐτὴ ἡ αὐτονόμηση τοῦ μέτρου ἀπὸ τὶς σχέσεις ποὺ γιὰ τὴ μέτρησή τους καθιερώθηκε, ἡ ἐκδοχὴ του ὡς αὐτόνομου παράγοντα ποὺ ὑπηρετεῖται ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἀντὶ νὰ τὶς ὑπηρετεῖ, εἶναι μιὰ ἀντίληψη ποὺ ἐμφανίζεται στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς (τῶν μέτρων τοῦ ἥθους τῶν σχέσεων) πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν προτεσταντισμό. Καὶ αὐτὸ τὸ «πρὶν» ἐνδιαφέρει ὅχι γιὰ κάποια ἀπόδοση ἱστορικῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν παραγόντων ποὺ γέννησαν μιὰ τέτοια αὐτονόμηση τοῦ μέτρου τῶν σχέσεων.

7. Τὸ φαινόμενο τῆς αὐτονόμησης παραγόντων τῆς κοινωνικῆς σχέσης καὶ ὑποταγῆς τῶν σχέσεων στοὺς αὐτονομημένους αὐτοὺς παράγοντες, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ πολὺ εὐρύτερο φαινόμενο τῆς αὐτονόμησης τῶν *σημαινόντων* τοῦ λόγου, ποὺ ὡς πλασματικὲς νοητὲς ὀντότητες ὑποκαθιστοῦν τὴν πραγματικότητα τῶν *σημαινομένων*. Ἡ γνώση τοῦ πραγματικοῦ αὐτονομεῖται καὶ ἀποσυνδέεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ ἀμεσότητα τῆς σχέσης μαζί του, μετατίθεται στὴν ὀρθὴ μεθόδευση τῆς νοητικῆς του διασάφησης. Ὁ τύπος τῆς σχολαστικῆς *demonstratio*, ποὺ γέννησε καὶ καλλιέργησε ὁ δυτικοευρωπαϊκὸς μεσαίωνας, εἶναι τὸ πρότυπο αὐτῆς τῆς αὐτονομημένης ἀποδεικτικότητος τῶν συλλογισμῶν, ποὺ μεταθέτει τὴν ἐπικύρωση τοῦ πραγματικοῦ (λ.χ. τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ) στὴν ὀρθὴ μεθόδευση τῆς λογικῆς του κατάδειξης. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ ἔμπρακτου λόγου, τὰ σημαίνοντα τοῦ λόγου δὲν

παραπέμπουν στὸν παραγωγὸ τῆς πράξης — ἡ ἐργασία, λ.χ., παύει νὰ σημαίνει (δηλώνει) τὴ δημιουργικὴ ἑτερότητα τοῦ ὑποκειμένου στὶς σχέσεις του μὲ τὴ φύση καὶ τὴν κοινωνία, καὶ αὐτονομεῖται ὡς μετρητὸ μέγεθος παραγωγῆς ποὺ εἴτε ἐξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα τῆς πιστότητας στὴ θεία ἐντολή, εἴτε ἀνταλλάσσεται στὴν ἀγορὰ ὡς προσοδοφόρα ἀξία. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ ὀρθολογικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς ποὺ χαρακτηρίζει τὴ σύγχρονη οἰκονομία δὲν ἔχει καὶ πάλι τὶς ρίζες της στὸν προτεσταντισμὸ, ἀφοῦ ἡ συνολικὴ θρησκευτικὴ (τουλάχιστον) διαφοροποίηση τῆς εὐρωπαϊκῆς Δύσης θεμελιώθηκε (ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστίνου, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὸν σχολαστικισμὸ) στὴν αὐτονόμηση καὶ ὀρθολογικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς τῶν σημαινόντων τοῦ λόγου ἄσχετα μὲ τὴν ἐμπειρία ἢ τὴ δυναμικὴ τῶν σημαινομένων.

8. Ἡ αὐτονόμηση τῶν σημαινόντων ὡς πρὸς τὴν πραγματικότητα τῶν σημαινομένων βρίσκει μιὰ παραδειγματικὴ ὑποτύπωση τόσο στὸν «χρυσοῦν κανόνα» τῆς ἠθικῆς τοῦ Κὰντ (Kant)¹¹, ὅσο καὶ στὸν «σιδερένιο νόμο τῶν μισθῶν» ποὺ διατύπωσε ὁ Ρικάρντο (Ricardo)¹², φωτίζοντας τὴν ἐκπληκτικὴ ἀναλογία

10. «Νὰ πράττεις πάντοτε κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ὁ (ὑποκειμενικὸς) κανόνας τῆς θέλησός σου νὰ μπορεῖ νὰ ἰσχύει ταυτόχρονα ὡς ἀρχὴ μιᾶς καθολικῆς νομοθεσίας». *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Akademie-Ausgabe, Abtlg. I, Bd IV, σελ. 421.

11. «Τὶς ἀρχές ποὺ καθορίζουν τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας καὶ διέπουν τὴν εὐτυχία τοῦ πιὸ μεγάλου μέρους τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, πρέπει νὰ τὶς ἐμπιστευθοῦμε στὸν ἐλεύθερο καὶ δίκαιο συναγωνισμὸ τῆς ἀγορᾶς καὶ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ὁ προσδιορισμὸς τους μὲ ἐπεμβάσεις τῆς νομοθεσίας. Ὅπως ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ἀγοράζονται καὶ πωλοῦνται, καὶ ποὺ οἱ ποσότητές τους μποροῦν νὰ αὐξηθοῦν ἢ νὰ λιγοστεύουν, ἔτσι καὶ ἡ ἐργασία ἔχει τὴ φυσικὴ της τιμὴ καὶ τὴν τιμὴ ἀγορᾶς της. Φυσικὴ τιμὴ τῆς ἐργασίας εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ ἐργάτες, ὡς σύνολο, νὰ συντηρηθοῦν καὶ νὰ διαιωνίσουν τὸ γένος τους, δίχως αὐτὸ νὰ αὐξηθεῖ

τῶν δύο αὐτῶν προτάσεων. Ἡ ἀξία τῆς ἀτομικῆς ἀγαθῆς βούλησης ἢ τῆς ἀτομικῆς παραγωγικῆς ἐργασίας δὲν εἶναι πιά μέτρο ἀνθρώπινων σχέσεων (μέτρο ἡθους ἢ ἀνταλλαγῆς), ἀλλὰ εἶναι μετρούμενο, αὐτόνομο ὡς πρὸς τὶς σχέσεις μέγεθος — ἡ ἀξία δὲν λειτουργεῖ ὡς σημαῖνον, ἀλλὰ ὡς σημαϊνόμενο προῖον μιᾶς ἀντικειμενικῆς διαδικασίας τόσο αὐτόνομης, ποὺ δὲν χρειάζεται καμιά «ὑπερβατική» παρέμβαση (τοῦ Θεοῦ στὴν ἠθική ἢ τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης στὴν ἀγορὰ) γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἀποδοτικά. Ἡ παραγωγή ἀξιῶν ἔχει τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ αὐτοσκοποῦ, καὶ ἡ αὐτονομία τοῦ ἀντικειμενικοῦ (εἴτε γιὰ τὸ ἀγαθὸ πρόκειται, εἴτε γιὰ τὴν ἀγορὰ) ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἀναγωγικὴ ἀπολυτοποίηση τοῦ ἀτομικοῦ (τῆς ἀγαθῆς βούλησης ἢ τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ). Ἀλλὰ τόσο ἡ καντιανὴ προστακτικὴ ὅσο καὶ ὁ σιδερένιος νόμος τοῦ Ρικάρντο μᾶς μεταθέτουν σὲ ἓνα ἐπίπεδο ἐρμηνευτικῶν προϋποθέσεων ἐπίσης εὐρύτερο ἀπὸ τὴν βεμπεριανὴ ἐμμονὴ στὴν προτεσταντικὴ ἠθική.

9. Στὴ μοναξιά τῆς ἀτομικῆς ἀποκλειστικὰ εὐθύνης τοῦ προτεστάντη γιὰ τὴ σωτηρία του, εἶδε ὁ Μάξ Βέμπερ ἓνα οὐσιῶδες κίνητρο γιὰ τὴν αὐτονόμηση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος, γιὰ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ κέρδους ὡς μετρητοῦ τεκμηρίου τῆς σωτηρίας. Ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη μετρητοῦ τεκμηρίου τῆς σωτηρίας καὶ ἡ μέτρηση τῆς ἀξίας τῆς σωτηρίας σὲ χρήμα εἶχε βρεῖ τὴ χαρακτηριστικότερη ἱστορικὴ τῆς ἔκφραση, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν προτεσταντισμό, τουλάχιστον στὶς περίφημες «ἀφέσεις» (*indulgentiae*) τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας («συχωροχάρτια»). Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις (τόσο τοῦ ἐμπορικοῦ κέρδους ὅσο καὶ

τῶν ἐκκλησιαστικῶν «ἀφέσεων») πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια αὐτονόμηση τῆς ἀξίας καὶ τῇ συνακόλουθῇ ἐκδοχῇ τῆς τιμῆς ποὺ ὑπαγορεύει ἡ κάθε ἀξία — αὐτονόμηση ἀτομικῶν πράξεων ἢ ἀτομικῶν χαρακτήρων ποὺ ἀξιολογοῦνται *per se*, ἀποσπασμένα ἀπὸ τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων, τὴν ἀπροσδιοριστία καὶ ἑτερότητα τῶν πραγματικῶν-προσωπικῶν σχέσεων τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι τῆς ζωῆς.

10. Ἡ αὐτονόμηση τῆς ἀξίας τῶν ἀτομικῶν πράξεων ἢ τῶν ἀτομικῶν χαρακτήρων (καὶ ἡ συνακόλουθῇ αὐτονόμηση τῆς ἀξίας τῆς ἐργασίας, τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ χρήματος, ὡς μέτρου τῆς τιμῆς τῶν ἀξιῶν) εἶναι μᾶλλον φανερό ὅτι προκύπτει ἀπὸ μιὰ νομικὴ (ἀντικειμενοποιημένη, πάγια καὶ μετρητὴ) ἐκδοχὴ τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, μιὰν ἐκνομίκευση τῶν σχέσεων. Καὶ μιᾶμε γιὰ ἐκνομίκευση τῶν σχέσεων, ὅταν ὁ νόμος καὶ ἡ ἠθικὴ δὲν σημαίνουν (μετροῦν) τὴν πραγματοποίησιν ἢ τὴν ἀποτυχία καὶ ἀλλοτρίωσιν τῆς σχέσης, ἀλλὰ διαβαθμίζουν καὶ ἀξιολογοῦν τὸ ἀντικειμενοποιημένο προϊόν τῆς σχέσης: ἀτομικὲς πράξεις καθεαυτὲς καὶ ἀτομικοὺς χαρακτήρες καθεαυτοὺς. Λειτουργοῦν, ὁ νόμος καὶ ἡ ἠθικὴ, ὡς αὐτόνομοι καὶ δεδομένοι κώδικες («ἄνωθεν» ἐπιβεβλημένοι ἢ συμβατικά — γιὰ χρησιμοθηρικοὺς λόγους — ἀποδεκτοὶ) καθορισμοῦ τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν τιμῶν. Αὕτῃ ἡ ἐκνομικευμένη ἠθικὴ εἶναι κοινὴ τόσο στὸν προτεσταντισμὸ ὅσο καὶ στὸν ρωμαιοκαθολικισμὸ, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀθεϊστικὰ ἢ ἀδιάφορα γιὰ τὴ θρησκεία ρεύματα τῆς Εὐρώπης — συγκροτεῖ τὴν πραγματικὴ ἀφετηρία τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων τοῦ δυτικοευρωπαϊοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑπαγορεύει τὰ κριτήρια τῆς κοινωνικῆς (καὶ εἰδικότερα τῆς ἐργασιακῆς-οἰκονομικῆς) συμπεριφορᾶς του.

11. Ἀλλὰ ἡ ἐκνομίκευση τῆς ἠθικῆς καὶ ἡ συνακόλουθῇ αὐτονό-

μηση, ὡς πρὸς τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων, ἀξιῶν καὶ τιμῶν, δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς αὐτόνομο καὶ αὐτὴ φαινόμενο τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἡ ἐκνομίκευση τῆς ἠθικῆς φαίνεται νὰ προκύπτει καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη «ἀντικειμενικότητος» στὴ γνώση, γι' αὐτὸ καὶ ἡ δυναμικὴ τῆς ἐτερότητας τῶν σχέσεων ὑποκαθίσταται ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ καθορισμὸ (καὶ τὴν ἀξιολόγησιν) τῶν παραγόντων ἢ προϊόντων τῆς σχέσης. Εἶναι ἡ ἴδια στάση ποὺ θεμελιώνει καὶ τὴ μηχανιστικὴ θεώρησις τῆς πραγματικότητος, ὡς συνόλου ὄντοτήτων, ἀρθρωμένων μὲ βάση σταθεροὺς νόμους καὶ ἀρχές ὀρθολογικοῦ συσχετισμοῦ. Ὅπως θεμελιώνει ἡ ἴδια στάση καὶ τὶς ὄντολογικὰς ἀντιλήψεις ποὺ κυριαρχοῦν στὴ σύνολη φιλοσοφικὴ παράδοσις τῆς Δύσης — τὴν «ὄντικὴν» ἐκδοχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, τὴ θεώρησίν του ὡς συντελεσμένης ὄντοτήτος, εἴτε ταυτίζουμε τὴν ὄντοτητα μὲ τὸ πρᾶγμα καθεαυτὸ (Ding-an-sich), εἴτε τὴν ἐκδεχόμεσθε ὡς ἀπλὴ φαινομενικότητα.

12. Οἱ ἠθικὰς λοιπὸν ἀντιλήψεις μοιάζουν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν συλλογικὴν-καθολικὴν βεβαιότητα γιὰ τὸ τί εἶναι πραγματικὸ καὶ τί φαντασιῶδες (πλασματικὸ ὑποκατάστατο τοῦ πραγματικοῦ). Ἄν τὸ πραγματικὸ ταυτίζεται μὲ τὴ φαινόμενη καὶ ἀντικειμενικὰ καθοριζόμενη ὄντοτητα, ἢ ἂν γνωρίζεται μόνο ὡς δυναμικὸ γεγονὸς ἐνεργούμενων σχέσεων — ἂν ἡ πραγματικότητα συγκροτεῖται ὡς ὁλότητα αὐτόνομων ὄντοτήτων ἢ ὡς ὁλότητα σχετικῶν πάντοτε ἀναφορικῶν συσχετίσεων — προκύπτει ἀντίστοιχα μιὰ ἠθικὴ ἀτομικῶν ἀξιολογήσεων ἢ μιὰ ἠθικὴ ποὺ ἐπιμένει στὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων μετρώντας τὴν ἐνδεχόμενη ἀλλοτρίωσιν τῆς σχέσης σὲ ἐξάρτησιν, ὑποταγήν, ὑπαρκτικὴν ἀλλοίωσιν. Ἐκεῖνο ποὺ προκύπτει μὲ σαφήνεια τουλάχιστον ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοσις τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς φιλοσοφίας σὲ ὁλόκληρὴν τὴν ἱστορικὴν της διαδρομήν, εἶναι ὁ ἀπο-

κλεισμός τῆς προτεραιότητος τῶν σχέσεων στὰ πλαίσια τοῦ ὄντολογικοῦ προβληματισμοῦ — ἡ ἄρνηση ἢ ἀδυναμία νὰ ἀποδοθεῖ ὄντολογικὸ περιεχόμενο στῇ σχέσει, νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός ὡς δυναμικὰ ἐνεργούμενη ἀναφορικότητα. Αὐτὸς ὁ ἀποκλεισμός αἴρεται μόνο στὴν περίπτωσι τῆς νεώτερης κβαντικῆς φυσικῆς ποὺ μεταβάλλει ριζικὰ τὶς ἴδιες τὶς προϋποθέσεις τῆς ἐπιστημολογίας — ἀλλὰ τῆς ἐπιστημολογίας τῶν θετικῶν, ὅχι καὶ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν καὶ εἰδικὰ τῆς οἰκονομίας ποὺ εἶναι τὸ ἐδῶ πρόβλημά μας.

13. Τελικὰ ἡ θεμελιώδης ἀντίρρηση στὴ μελέτη τοῦ Μὰξ Βέμπερ, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ σημεῖο ἐκκίνησης αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ ἐρευνητικοῦ ἐγχειρήματος, θὰ μπορούσε νὰ συνοψισθεῖ στὸ ἐρώτημα: "Ἄν μόνη ἡ ἠθικὴ (προτεσταντικὴ, ρωμαιοκαθολικὴ ἢ θρησκευτικὰ οὐδέτερη) συνιστᾷ ἱκανὴ προϋπόθεσι γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς γένεσης καὶ διαμόρφωσης τῆς σύγχρονης οἰκονομίας. Μέσα ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις τῶν παρατηρήσεων ποὺ προηγήθηκαν διαφαίνεται ἓνα πρωταρχικότερο ἐνδεχόμενο ποὺ πρέπει νὰ διερευνηθεῖ: Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐκφράζεται στὴν πραγματικότητα τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν συνακόλουθων δομῶν καὶ θεσμῶν τοῦ οἰκονομικοῦ βίου καταρχὴν μιὰ ὄντολογία καὶ ὅχι καταρχὴν μιὰ ἠθικὴ: Ἡ στάσι ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου τῶν δυτικοευρωπαϊκοῦ τύπου κοινωνιῶν μοιάζει νὰ διαμορφώθηκε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ μιὰν ἀντίληψιν τῆς πραγματικότητος ὡς συνόλου ἀντι-κείμενων ὄντοτήτων, ποὺ αὐτονομοῦνται ἀπὸ τὴ γνωστικὴ ἐμπειρία τῆς σχέσεως μετὰ τὸ ὑποκείμενο, καὶ μεταβάλλονται σὲ σημασίες ἄσχετες μετὰ τὴν πραγματικὴν τους ὑπόστασι, σὲ ἀξίες μετὰ οὐδέτερη χρηστικὴ σκοπιμότητα — συνιστοῦν ἓνα πλέγμα συσχετισμοῦ ποσοτικῶν ἐκτιμήσεων ὠφέλειας ποὺ συγκροτεῖ καὶ κατευθύνει τὸν κόσμον καὶ τὴν κοινωνίαν. "Ἄν αὐτὸ εἶναι πραγματικὸ δεδομένο,

τότε δικαιολογεῖται ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ ὄντολογικὴ προοπτικὴ τῆς ἐμμονῆς στὴν προτεραιότητα τῶν σχέσεων θὰ μποροῦσε νὰ λειτουργήσῃ στὸν χῶρο τῆς οἰκονομίας (χῶρο ποὺ διολισθαίνει ἀφετηριακὰ καὶ μόνιμα πρὸς ἀφαιρετικὲς σχηματοποιήσεις, ἰδεαλιστικὲς ἢ ὑλιστικὲς) ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ποὺ λειτούργησε καὶ ἡ κβαντικὴ φυσικὴ στὸν χῶρο τοῦ νευτώνειου κοσμοειδώλου.

Η ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ: ΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ

Γιὰ νὰ συγκροτήσουμε τὴ «γενεαλογία» τῶν θεωρητικῶν καταβολῶν τῆς σύγχρονης οἰκονομίας, δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ καταφύγουμε σὲ κοινούς τόπους — σὲ διαπιστώσεις ποὺ ἔχουν ἐπανειλημμένα διατυπωθεῖ ἀπὸ ἔγκυρους θεωρητικούς τῆς οἰκονομίας.

Τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας ὅσο καὶ τῆς ποικιλότροπης πρακτικῆς, ἡ σύγχρονη οἰκονομία κατευθύνεται καθοριστικὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ ὠφελιμισμοῦ¹. Ὁ ὠφελιμισμὸς ἐμφανίζεται

1. «Ἡ ὠφελιμιστικὴ ἠθικὴ φιλοσοφία ἀποτέλεσε τὸ θεμέλιο τῆς οἰκονομικῆς σκέψης ... Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅλη ἡ ὁρολογία τῶν οἰκονομικῶν ἦταν διαποτισμένη ἀπὸ τὰ ἀξιώματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦ ὠφελιμισμοῦ ... Ἡ οἰκονομικὴ θεωρία υἱοθέτησε ὄχι τόσο τὰ ἐπιμέρους ἠθικοφιλοσοφικὰ λήμματα τοῦ ὠφελιμισμοῦ, ὅσο τὴ μέθοδό του. Τὰ οἰκονομικὰ δόγματα καθεαυτὰ ὑπῆρξαν οἱ συνεπέστερες διατυπώσεις καὶ ἐφαρμογές τοῦ ὠφελιμισμοῦ ὡς συστήματος κοινωνικῆς ἠθικῆς»: MYRDAL, 9, 22, 43. — «Στόχος καὶ σκοπὸς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἶναι νὰ ἐξασφαλίσει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερη χρησιμότητα»: ROBINSON, 53. — Πρβλ. ἐπίσης: τὶς ἀναφορὲς στὴν ὠφελιμιστικὴ σκοπιμότητα (Nützlichkeit) τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, στὸ βιβλίο τοῦ Karl MARX, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* 3, Marx-Engels-Werke (Dietz-Verl.), Erg. Bd., σελ. 540. — Ἐπίσης, Max WEBER, *Die Grenznutzenlehre und das "Psychologische Grundgesetz"* στὸν τόμο: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 1973, σελ. 384-399. — A. K. SEN, *Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory*, στὸν τόμο: *Philosophy and Economic Theory*, Ed. by F. HAHN and M. HOLLIS, Oxford (Univ. Press) 1979, σελ. 102 κ.έ. — P. KOSLOWSKI, *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*, σελ. 160 κ.έ., 286 κ.έ. — J. J. SMART, B. WILLIAMS, *Utilitarianism For and Against*, Cambridge (Univ. Press) 1973. — A. SEN, B. WILLIAMS, *Utilitarianism and beyond*, Cambridge (Univ. Press) 1984.

ὡς θεωρία, ἀλλὰ καὶ ὡς στάση ζωῆς, σὲ ἄμεση — ἱστορικὴ καὶ λογικὴ — συνάρτηση μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου². Ἡ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐξέφρασε τὸ πρακτικὸ ἀποκρυστάλλωμα μιᾶς κανονιστικῆς λογικῆς, ποὺ τὰ δόγματά της συνιστοῦν ἐκλογικεύσεις τῶν παραγόντων καὶ ἀρχῶν τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς¹. Αὕτῃ ἡ συστηματοποιημένη ἐκλογί-

2. «Τὰ οἰκονομικὰ δόγματα ἔχουν παραλάβει τοὺς κανονιστικοὺς στόχους τους, τὶς κύριες λογικὲς κατηγορίες τους καὶ τὶς μεθόδους ἀπόδειξής τους ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦ ὠφελιμισμού ... Ὁ ὠφελιμισμὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀγγλικὸς βλαστὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου ... Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ δικαίου ἔχουν ὑπογραμμίσαι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὠφελιμισμὸς, ὡς φιλοσοφία τοῦ δικαίου, εἶναι ἀπλῶς καινούργιο κοστούμι γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ φυσικοῦ δικαίου: MYRDAL, 17, 27, 32. — Βλ. ἐπίσης: Adam SMITH, *The Theory of moral sentiments* VII, 4, 37, Ἔκδ. D. D. Raphael - A. L. MacFie, Oxford 1976, σελ. 341. — Jürgen HABERMAS, *Naturrecht und Revolution*, στὸ βιβλίο του: *Theorie und Praxis*, Suhrkamp, ³1982, σελ. 89 κ.έ. — Peter KOSLOWSKI, *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*, σελ. 128 κ.έ., 299 κ.έ. — L. STRAUSS, *Natural Right and History*, Chicago (Univ. Press) 1953, σελ. 8. — Christian SEIDL, *Die individual-versus die Kollektiventscheidung: Freiheit in marktwirtschaftlichen Ordnungen*, στὸν τόμο: *Zur Theorie marktwirtschaftlicher Ordnungen*, Hrsg. v. E. STREISSLER u. C. WATRIN, Tübingen (Mohr-Verl.) 1980, σελ. 402 κ.έ. — Πρβλ. καὶ τὸ παλαιό, ἀλλὰ κλασικὸ βιβλίο τοῦ W. HASBACH, *Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von François Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Ökonomie*, Leipzig 1890, σελ. 50 κ.έ., 105 κ.έ., 140 κ.έ.

3. «Κάποιος βαθμὸς ἐλευθερίας κινήσεων, κατὰ συνέπεια καὶ δυνατότητας ἀποκλίσεων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ πολιτικὰ συμπεράσματα (τῶν οἰκονομικῶν δογμάτων), ἀφήνεται ἐξ αἰτίας ὀρισμένων ἀτελειῶν ποὺ ἐμφανίζει ἡ κανονιστικὴ λογικὴ ποὺ ἐμπεριέχεται στὰ δύο φιλοσοφικὰ συστήματα (φυσικοῦ δικαίου καὶ ὠφελιμισμού) ... Μέσα στὰ ὅρια ἐλευθερίας ποὺ ἐπιτρέπει ἡ κανονιστικὴ λογικὴ, τὰ ἀποτελέσματα προσδιορίζονται μὲ ψυχολογικὴ διεργασία πάνω στὴ βάση τῶν πολιτικῶν προκαταλήψεων τῆς ἐποχῆς»: MYRDAL, 17. — «Von dem Gott zur Pflicht erhobenen Selbsterhaltungs- und Glücksstreben ausgehend, demonstriert Locke, wie es zum Übergang vom Naturzustand zu einem geordneten politischen Körper (body politic) kommt»: A. HÜGLI, *Naturrecht*, στὸ *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Hrsg. v. J. Ritter u. K. Gründer) — Schwabe-Verl. — τόμος 6, στ. 588. — Peter KOSLOWSKI, *Ethik des Kapitalismus*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1986, σελ. 32 κ.έ. — H. KRINGS,

κευση έχει όρατές ιστορικές ρίζες στη γενικευμένη άποδοχή του ρασιοναλισμού ως τής αποτελεσματικότερης γνωσιοθεωρητικής μεθόδου⁴. Καί ο ρασιοναλισμός είναι τò τυπικό προϊόν μιās άτομοκεντρικής θεώρησης τών προβλημάτων τής γνώσης, αλλά καί τών προβλημάτων του βίου⁵.

Ordo. Philosophisch-historische Grundlegung einer abendländischen Idee, Hamburg (Meiner-Verl.) 1982.

4. «Η φιλοσοφία του φυσικού δικαίου δέν είχε την αίσθηση τής ιστορικής σχετικότητας, έξ αίτίας τής ρασιοναλιστικής θεμελίωσης καί καταγωγής της ... Άλλά (καί) τò πρότυπο τής ώφελιμιστικής ήθικής φιλοσοφίας, ή όποία άποτελούσε εκείνη την εποχή (του J. S. Mill) τò θεμέλιο τής οικονομικής σκέψης, ήταν ή πεποίθηση ότι ή βούληση καί μπορούσε, αλλά καί έπρεπε νά είναι ρασιοναλιστική ... Η νεοκλασική θεωρία φέρει καθαρά τή σφραγίδα τής ρασιοναλιστικής φιλοσοφίας του ώφελιμισμού»: MYRDAL, 30, 9, 109. — «La mentalité capitaliste, nous le savons, est toute rationnelle et finaliste. L' idée du gain et le rationalisme économique ne signifient, au fond, pas autre chose que l' application à la vie économique des règles que la religion proposait à la vie en général ... Le rationalisme économique n' aurait jamais acquis la rigidité et subi l' intériorisation que nous lui connaissons, sans le secours d' un système de règles rationnelles, achevé dans tous ses détails et s' appuyant sur la suprême autorité de l' Eglise (catholique-romaine)»: W. SOMBART, *Le bourgeois*, Paris (Payot) 1966, σελ. 227, 228. — «The Christian Life, in short, must be systematic and organized, the work of an iron will and a cool intelligence. Those who have read Mill's account of his father must have been struck by the extent to which Utilitarianism was not merely a political doctrine, but a moral attitude»: R. H. TAWNEY, *Religion and the Rise of Capitalism*, Penguin Book ¹²1975, σελ. 242. — Βλ. καί Willi MEYER, Erkenntnistheoretische Orientierungen und der Charakter des ökonomischen Denkens, στòν τόμο: *Zur Theorie markt - wirtschaftlicher Ordnungen*, Hrsg. v. STREISSLER u. WATRIN, σελ. 80 κ.έ., — L. v. MISES, Soziologie und Geschichte. Epilog zum Methodenstreit in der Nationalökonomie, στó: *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* 61 (1929) σελ. 485. — Peter KOSLOWSKI, *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*, σελ. 59, κ.έ., 65 κ.έ. — Wilhelm VOSSENKUHL, Types of Rationality and Economic Action, στòν τόμο: *Economics and Philosophy*, ed. by P. KOSLOWSKI, Tübingen (Mohr-Verl.) 1985, σελ. 126 κ.έ. — H. SCHNÄDELBACH (ed.), *Rationalität. Philosophische Beiträge*, Frankfurt (Suhrkamp) 1984. — M. HOLLIS and E. J. NELL, *Rational Economic Man*, Cambridge (Univ. Press) 1975.

5. «Ο έλεύθερος άνταγωνισμός καί ο ίντιβιντουαλισμός (άτομοκρατία) ύπήρξεν ή

Στὴ γενεαλογία λοιπὸν τοῦ ὠφελιμισμοῦ πρῶτος γενάρχης μοιάζει νὰ εἶναι ὁ ἀτομικισμός, μὲ ἀπότοκο τὸν ρασιοναλισμὸ πού γεννάει τὴν κανονιστικὴ λογικὴ καὶ ὁδηγεῖ στὸ φυσικὸ δίκαιο. Ὁ ὠφελιμισμὸς μὲ τὴ σειρά του γονιμοποιεῖ τὸν ψυχολογικὸ ἐμπειρισμὸ προκαλώντας τὴν ἐμφάνιση (ἢ ἐπανεμφάνιση μὲ καινούργιους ὅρους) τῆς ἡδονιστικῆς φιλοσοφίας⁶. Ὁ

θρησκεία τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ J. S. Mill. Ὅσο κι ἂν ἐπιθυμοῦσε, ἀργότερα, κάποια κοινωνικότερη μορφή ὀργάνωσης, ἡ ὀργάνωση αὐτὴ ὀφείλε νὰ ἔχει τὶς ιδιότητες πού θὰ τῆς ἐπέτρεπαν νὰ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς ἀτομοκρατικῆς κοινωνίας ... (Ἀλλὰ) καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Hobbes τὸ ἀποκαλυπτικὸ στοιχεῖο εἶναι ὅτι κατέδειξε ἀπερίφραστα τὸν ρόλο τῆς νοησιαρχίας στὴν κατοχύρωση τοῦ ἐγκεντρικοῦ ἀτομισμοῦ ... (Κατὰ τοὺς φυσιοκράτες) τὰ συμφέροντα τῶν ἀτόμων δίνουν κατεύθυνση καὶ συνάφεια στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ, ἀκριβῶς ὅπως ἡ βαρύτητα κρατᾷ συνδεδεμένο τὸ πλανητικὸ σύστημα»: MYRDAL, 148, 41, 37. — «... the struggle of individualism, in the face of restrictions imposed in the name of religion by the Church and of public policy by the State, first denounced, then palliated, then triumphantly justified in the name of economic liberty»: TAWNEY, 27. Βλ. ἐπίσης σελ. 35, 75, 84, 90, 146, 233, 248. — A. D. LINDSAY *Individualism*, στὴν *Encyclop. of the Social Sciences*, New York 1950, 647-680. — Peter KOSLOWSKI, *Ethik des Kapitalismus*, σελ. 18 κ.έ. — TOR ΙΔΙΟΥ, *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*, σελ. 60 κ.έ. — J. HARSANYI, Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and Interpersonal Comparisons of Utility, στὸ *Journal of Political Economy* 63 (1955), σελ. 315. — A. K. SEN, Rational Fools: A Critique of the Behavioural Foundations of Economic Theory, στὸν τόμο: *Philosophy and Economic Theory*, Ed. by F. HAHN and M. HOLLIS, σελ. 87 κ.έ.

6. «Ἡ ἡδονιστικὴ ψυχολογία ἀποτέλεσε τὴ λογικὴ βάση τῆς ὠφελιμιστικῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐνσωματώθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν οἰκονομικὴ θεωρία ... Στούς συλλογισμοὺς τῶν ὠφελιμιστῶν τὸ κοινοβούλιο εἶχε τὴν ἔννοια κάποιου εἶδους κοινωνικοῦ ὄργανου πού εἶχε γιὰ ἀποστολὴ του τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἡδονιστικοῦ λογισμοῦ ... Ἡ νεοκλασικὴ σχολὴ προσπαθεῖ νὰ περισώσει τὸ ἡδονιστικὸ μοντέλο ἀφαιρώντας ἀπὸ αὐτὸ κάθε ψυχολογικὸ περιεχόμενον. Οἱ ἔννοιές της εἶναι τυπικὲς καὶ «καθαρὰ οἰκονομικές». Ἀλλὰ τὸ θεωρητικὸ μοντέλο της δὲν φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει μιὰ ἀρκετὰ πετυχημένη διατύπωση τῶν κατεξοχὴν προβλημάτων τῆς οἰκονομικῆς, γιατί, στὸ μέτρο πού τὰ διατυπώνει ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, τὸ κάνει ἀκολουθώντας τὸν δρόμο τοῦ ἡδονισμοῦ»: MYRDAL, 49, 167, 116-117. — «Im Gegensatz zur individualistischen Orientierung des antiken Hedonismus, konzipiert der klassische englische Utilitarismus im Rahmen seines Versuchs einer kritischen Ana-

ώφελιμιστικός ἢ ἡδονιστικός ἐμπειρισμὸς ἐπιβάλλει ὡς ἀρχὴ μεθοδικῆς ἀνάλυσης τῶν φαινομένων τῆς συμπεριφορᾶς τὸ ἀτομικὸ συμφέρον καὶ τὴν κανονιστικὴ ἐναρμόνιση τῶν συμφερόντων⁷. Ἡ σύγχρονη οἰκονομία μοιάζει νὰ ἐξαντλεῖ τὸ ἀντικείμενό της στὸν τελικὸ αὐτὸ στόχο τῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων, κομίζοντας ταυτόχρονα τὶς καθοριστικὲς προδιαγραφὰς ὅλης τῆς προηγούμενης ἐξελικτικῆς γενεαλογίας.

Γιὰ νὰ εἶναι κανονιστικὴ ἡ ἐναρμόνιση τῶν συμφερόντων, πρέπει καταρχὴν τὸ ἀτομικὸ συμφέρον νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς μετρητὴ ποσότητα ὠφέλειας, καὶ ἡ ἐναρμόνιση τῶν συμφερόντων ὡς δυνατότητα συνυπολογισμοῦ ποσοτήτων ὠφέλειας σὲ κοινωνικὸ ἄθροισμα.

Ἡ ἔννοια τοῦ κανονιστικοῦ συνυπολογισμοῦ ἐμπεριέχει μιὰν ἀπαίτηση ἀποδοτικῶν ρυθμίσεων, ἓνα εἶδος ὀρθολογισμένου «καθαροῦ ἰσοζυγίου» συμφερόντων. Ἐπομένως, ἡ συνολικὴ ἐκδοχὴ τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι πρέπει νὰ εἶναι μηχανιστικὴ, γιὰ νὰ κατορθωθεῖ μιὰ ἀντικειμενοποιημένη καὶ μετρητὴ ἀποδοτικότητα ἐναρμόνισης ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς κανονιστικὴ. Ἡ κανονιστικὴ ἀποδοτικότητα τῆς ἐναρμόνισης

lyse materialer Willensbestimmungen bzw. Glücksbestimmungen einen *universalistischen* Hedonismus (Bentham: "das grösste Glück der grössten Zahl")»: Jürgen MITTELSTRASS, *Hedonismus*, στὴν Enzyklopädie, Philosophie und Wissenschaftstheorie, 2 (Wissenschaftsverlag, Mannheim 1980) σελ. 47 — Peter KOSLOWSKI, *Prinzipien ...*, σελ. 12-13.

7. «Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει εἰδικὰ τὸν ὠφελισμόν δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ γενικὴ πίστη στὴ χρησιμότητα τῆς ἡθικῆς, ἀλλὰ ἡ πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει μιὰ συγκεκριμένη μέθοδος μὲ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἀντικειμενικὰ τὴν ἔννοια τῆς ἡθικῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς ὠφέλειας ... Μόνο ἡ χονδροειδέστερη ἐκδοχὴ τοῦ ὠφελισμοῦ ἐνσωματώθηκε στὴν οἰκονομικὴ θεωρία. Γενικά, ἡ ἔννοια τοῦ ἀλτρουϊσμοῦ ἐγκαταλείφθηκε καὶ κεντρικὴ ἔγινε ἡ ἔννοια τῆς ἀρμονίας τῶν συμφερόντων»: MYRDAL, 55, 57.

τῶν συμφερόντων κατανοεῖται σὰν τὸ θετικὸ ὑπόλοιπο προγραμματισμένης δράσης καὶ προβλεπτῆς ἀντίδρασης — μὲ τὴν ἔννοια πού χρησιμοποιοῦμε τοὺς ὅρους δράση-ἀντίδραση καὶ στὴ νευτώνεια φυσικῇ.

Στὸν συγκεκριμένο χῶρο τῆς οἰκονομίας, ἡ δράση γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῶν συμφερόντων ταυτίζεται μὲ τὴν ὀρθολογικὰ προγραμματισμένη καὶ μετρητὴ (σαφῶς κανονιστικὴ) ἄσκηση τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ: Εἶναι ἡ παρέμβαση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, μέσω τῶν νομοθετικῶν καὶ διοικητικῶν τῆς μηχανισμῶν, γιὰ τὴ δικαιότερη δυνατὴ κατανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Θεωρητικὴ βάση τοῦ παρεμβατισμοῦ εἶναι ἡ ὠφελιστικὴ ἀρχὴ τοῦ «κοινοῦ συμφέροντος», τῆς «γενικῆς εὐημερίας», ἡ ὀρθολογικὴ ἐξισορρόπηση τῶν παραγόντων τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους καὶ τῆς κοινωνικῆς ὠφέλειας, ἡ μεγιστοποίηση τῆς μέσης εὐτυχίας, κλπ. Καὶ ἀσχεῖται ἔμπρακτα ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς μέσω τῆς ἀναλογικῆς φορολογίας, τοῦ καθορισμοῦ τῶν κατώτατων ἡμερομισθίων καὶ τῶν ὁρῶν ἐργασίας, τοῦ ἐλέγχου τῶν τιμῶν καὶ ἄρα τοῦ ὕψους τῶν κερδῶν, τῶν ἐφαρμογῶν προνοιακῆς πολιτικῆς, κλπ.

Ἡ ἀντίδραση ἐντοπίζεται στὶς ἀντιστάσεις τῶν ἰδιωτικῶν ἢ ἐπιμέρους συλλογικῶν συμφερόντων στοὺς προγραμματισμοὺς τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ — εἶναι τάσεις μεγιστοποίησης τοῦ μερικοῦ συμφέροντος εἰς βάρος τῆς καθολικῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων. Αὕτῃ ἡ ἀντίδραση ἐμφανίζεται μὲ τὴ μορφή ἀπαιτήσεων προνομιακῆς μεταχείρισης τῶν ἐργοδοτῶν καὶ ἰδιοκτητῶν τοῦ κεφαλαίου, προκειμένου νὰ αὐξάνονται οἱ παραγωγικὲς ἐπενδύσεις, ἡ κινητικότητα τῶν προϊόντων καὶ τελικὰ ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος. Ἡ μὲ τὴ μορφή διεκδίκησης δικαιωμάτων τῶν ἐργαζομένων, προκειμένου νὰ μειώνεται ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα καὶ νὰ βελτιώνονται οἱ ὅροι ἐργασίας καὶ ἡ ποιότητα τῆς ζωῆς. Ἡ ἀντίδραση ἐκδηλώνεται μέσω ὀργανωμένων ὁμά-

δων πίεσης, δηλαδή μέσω τοῦ συνδικαλισμοῦ τῶν ἐργαζομένων ἢ καὶ τῶν ἐργοδοτῶν — μὲ μιὰ πολυποίκιλη πρακτικὴ πιέσεων ποὺ ἀσκοῦν στὴν κρατικὴ ἐξουσία οἱ συνδικαλιστικὲς αὐτὲς συσπειρώσεις.

Ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς θεωρούμενος ὡς δράση ἐξισορροπεῖ τὴν ἀντίδραση τῶν ἐπιμέρους συμφερόντων (πάντοτε στὴν προοπτικὴ μιᾶς μηχανιστικῆς ἐκδοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι), προκειμένου νὰ κατορθωθεῖ ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐκείνη ἐναρμόνιση ποὺ μεγιστοποιεῖ τὴ «μέση εὐτυχία». Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ σχῆμα, οἱ μορφές τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ διαφοροποιοῦνται ὅπωςδῆποτε στὴν πράξη: ἀκολουθοῦν ἢ παραβιάζουν τὴ λογικὴ τῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδεολογικὴ ἐρμηνεία τόσο τῶν ἀρχῶν ὅσο καὶ τῶν στόχων τῆς κανονιστικῆς ἀποδοτικότητος τοῦ παρεμβατισμοῦ. Τελικὰ οἱ μορφές κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν οἰκονομία ποικίλλουν ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδεολογία τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος ἢ τοῦ κόμματος ποὺ διαχειρίζεται τὴν κρατικὴ ἐξουσία.

Ἡ ἰδεολογία τῶν φορέων ἢ ὑποψήφιων φορέων τῆς ἐξουσίας εἶναι πάντοτε ὠφελιμιστικὴ, διαφοροποιεῖται ὅμως ὡς πρὸς τὰ κριτήρια, τὶς ἀξιολογήσεις προτεραιοτήτων καὶ τελικὰ ὡς πρὸς τοὺς τρόπους μεγιστοποίησης τῆς κοινῆς ὠφέλειας. Παράλληλα πάντως μὲ τὴν ἰδεολογικὴ διαφοροποίηση, ἡ κρατικὴ διαχείριση τοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν οἰκονομία ἐκφράζει καὶ τὴν ἰσορροπία ἢ ἀνισορροπία τοῦ ζεύγματος δράση-ἀντίδραση τῆς κοινωνικῆς μηχανικῆς: Ὑπάρχουν καθεστῶτα ποὺ ὑποχωροῦν περισσότερο καὶ ἄλλα λιγότερο στὶς πιέσεις καὶ ἀπαιτήσεις τῶν ὀργανωμένων ἐπιμέρους συλλογικῶν συμφερόντων.

Τελικὰ, ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα ἐμφανίζει κατὰ κανόνα μιὰ πολύμορφη ρευστὴ διαπλοκὴ μεροληπτικῆς διαχείρισης τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ καὶ ὠφελιμιστικῆς δικαίωσης ἢ

ιδεολογικοῦ ἐξωραϊσμοῦ αὐτῆς τῆς μεροληψίας. Ἡ κανονιστικὴ λογικὴ τῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων (λογικὴ τοῦ «νευτώνειου κοσμοειδώλου» τῆς σύγχρονης οἰκονομίας) ὑπονομεύεται ἢ καὶ ἀναιρεῖται στὴν πράξη ἀπὸ τὴν ἀδυναμία καθορισμοῦ μιᾶς κοινὰ ἀποδεκτῆς ὀρθολογιστικῆς μεθόδου γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς «κοινῆς ὠφέλειας» καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἐπίτευξή της. Ὅπως ὑπονομεύεται ἢ ἀναιρεῖται ἡ ἴδια αὐτὴ λογικὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ἐπιβολῆς κοινῶν ἠθικῶν ἀξιολογήσεων τῆς μεροληπτικῆς ἢ μὴ-μεροληπτικῆς διαχείρισης τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ.

Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀμφισβήτηση τῆς ἐγκυρότητας τοῦ θετικιστικοῦ-μηχανιστικοῦ «μοντέλου» δὲν φαίνεται νὰ κλονίζει τὶς παγιωμένες ἐπιστημολογικὲς προϋποθέσεις τῆς σύγχρονης οἰκονομίας. Οἱ εὐθύνες γιὰ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ «μοντέλου» μᾶλλον μετατίθενται στὴν ἀποδοτικότητα τῶν πολιτικῶν καθεστώτων ποὺ διαχειρίζονται τὴν ἐφαρμογὴ του.

Ἔτσι, στὰ πλαίσια τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς νοο-τροπίας (πλάισια διευρυμένα σήμερα σὲ διαστάσεις παγκοσμιότητας), τὸ καθεστῶς τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας φορτίζεται μὲ τὶς περισσότερες προσδοκίες κανονιστικῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων — θεωρεῖται ἐξ ὀρισμοῦ ὡς τὸ πιὸ ἀμερόληπτο (ἢ τὸ λιγότερο μεροληπτικὸ) γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν οἰκονομία, ἀφοῦ προϋποθέτει τὸν ἄμεσο ἔλεγχο αὐτῆς τῆς διαχείρισης ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ λαϊκοῦ σώματος. Ἀντίθετα, τὰ μοναρχικά, ὀλιγαρχικά ἢ ὅποιας μορφῆς αὐταρχικά καθεστῶτα προσφέρονται γιὰ ἐπένδυση λιγότερων ἢ καθόλου ἐλπίδων κανονιστικῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων. Γιατὶ ἐξ ὀρισμοῦ διαχειρίζονται τὸν κρατικὸν παρεμβατισμὸ αὐθαίρετα καὶ ἀνεξέλεγκτα, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσουν εἴτε ἰδεολογικὲς βλέψεις καὶ ἀντιλήψεις κοινωνικῆς ὠφελιμότητος ἐπίσης αὐθαίρετα ἐπιλεγμένες, εἴτε συμφέροντα ἐπι-

μέρους κοινωνικῶν ομάδων. Εὐνοοῦν, λ.χ., τὴ μονομερὴ ἀνάπτυξιν τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου καὶ τὴν αὐτονόμησιν τῶν ἀναγκῶν του εἰς βάρος τῶν ἐργαζομένων. Ἡ ἐπιβάλλουσα τὴν κρατικοποίησιν τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς, προκειμένου νὰ εὐνοήσουν μιὰν ἐξισωτικὴν κάλυψιν τῶν ἀτομικῶν ἀναγκῶν καὶ μιὰν κρατικὴν πρόνοιαν ὁμοιόμορφα παρεχόμενῃ σὲ ὅλους, καταλύοντας τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλία καὶ τὶς ἀτομικὰς ἐλευθερίας — δίχως νὰ ἀποφεύγουν στὴν πράξιν τὴν προνομιακὴν μεταχείρισιν τῆς μικρῆς ἢ μεγάλης ομάδας τῶν διαχειριστῶν τοῦ κρατικοῦ παρεμβατικοῦ μηχανισμοῦ.

Θὰ τολμοῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ μετάθεσις τῶν εὐθυνῶν στὰ πολιτικὰ καθεστῶτα ποὺ διαχειρίζονται τὴν κανονιστικὴν ἐναρμόνισιν τῶν συμφερόντων, λειτουργεῖ σήμερα ὡς ἐπιστημολογικὸ ἄλλοθι τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἄλλοθι γιὰ τὴν παγιωμένην δέσμευσιν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὴ νευτώσεια μηχανιστικὴ ἐρμηνεία τῶν φαινομένων συμπεριφορᾶς. Αὐτονόητη ἐρμηνευτικὴ βάση παραμένει ἡ ἀρχὴ τῆς δράσης-ἀντίδρασης, κριτήριον μεθοδικῆς ἀνάλυσης τὸ ἀτομικὸ καὶ συλλογικὸ συμφέρον, καὶ ἐπιστημονικὸς στόχος ἡ ὀρθολογιστικὴ-κανονιστικὴ ἐναρμόνισιν τῶν συμφερόντων.

Αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις μοιάζουν τόσο καθολικὰ ἐπιβεβλημένες καὶ ἐπιτακτικὰ αὐτονόητες, ὥστε κάθε παρέκκλισις ἀπὸ αὐτὰς νὰ ἀντιμετωπίζεται, ἐπίσης αὐτονόητα, ὡς ἀφελὴς οὐτοπισμὸς ἢ ἀντιεπιστημονικὸς ρομαντισμὸς. Ἐτσι, ἡ ὠφελιμιστικὴ-ἡδονιστικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴ μεθοδικὴ ἀνάλυσιν τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ὁ ὀρθολογιστικὸς-κανονιστικὸς χαρακτήρας τῆς μεθόδου καὶ ἡ ποσοτικὴ (ἀτομικὴ ἢ ἀθροιστικὰ συλλογικὴ) ἐκδοχὴ τῆς ὠφέλειας ἐπιβάλλονται ἀξιωματικὰ σὰν ἀναγκαιῆς καὶ ὑποχρεωτικὲς συντεταγμέναι «ἐπιστημονικῆς» διερεύνησις τῶν προβλημάτων τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

Μόνη ὥστόσο ἡ καταγγελία τῶν ἀξιωματικῶν δεσμεύσεων τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας παραμένει πράγματι ρομαντική, ἴσως καὶ δίχως νόημα, ἂν δὲν ἀναλυθοῦν συστηματικὰ τρεῖς διαφορετικὲς ὀψεις ἢ συνέπειες αὐτῶν τῶν δεσμεύσεων: Πρῶτον, τὰ συγκεκριμένα θεωρητικὰ κενὰ τῶν ἐπιστημολογικῶν προδιαγραφῶν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Δεύτερον, ἡ καταρχὴν παράδοξη, ἀλλὰ ἐμπειρικὰ ἀναμφισβήτητη θετικὴ-πρακτικὴ ἀποδοτικότητα αὐτῆς τῆς διάτρητης ἐπιστημολογίας. Καὶ τρίτον, τὰ σαφὴ καὶ ἀνυπέρβλητα πιά ἀδιέξοδα ποὺ ἐμφανίζει στὸν χῶρο τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς ἡ ἴδια ἡ ἀποδοτικότητα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστημολογίας.

ΤΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΕΝΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ

α. *Οί αναγωγικές αφαιρέσεις*

Ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτήρας τῆς σύγχρονης οἰκονομίας βασίζεται καταρχὴν στὴν ἀφαιρετικὴ ἐκδοχὴ τῶν πραγματικῶν συντελεστῶν τοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου. Ἡ ἀφαιρετικὴ αὕτὴ ἐκδοχὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀναγωγῆς ἐμπειρικῶν δεδομένων σὲ νοητὰ μόνον συλλαμβανόμενες «σταθερές».

Δίχως τὴν ἀναγωγὴν σὲ ἀφηρημένες «σταθερές» εἶναι ἀδύνατη ἡ συγκρότηση ἄθροιστικῶν συνόλων ἀπὸ ὁμοειδεῖς μονάδες, εἶναι δηλαδὴ ἀδύνατη ἡ ὀλιστικὴ θεώρηση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, ἡ αἰτιακὴ τους συσχέτιση, ἡ λογικὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν συστατικῶν τους παραγόντων καὶ ἡ συμπερασματικὴ θετικὴ πρόβλεψη. Ἄν λείψουν οἱ ἀφηρημένες «σταθερές», ἀναιροῦνται καὶ οἱ μετρητὲς παράμετροι τῶν ὀρθολογιστικῶν συσχετίσεων ὅλου-μέρους πού συνιστοῦν τὴ μεθοδολογία τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης.

Ἀξιωματικὴ ἀφετηρία τέτοιων ἀναγωγικῶν ἀφαιρέσεων εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου καὶ τῆς οἰκονομικῆς του συμπεριφορᾶς ὡς συστατικῆς μονάδας ὀλιστικῶν θεωρήσεων καὶ ἄθροιστικῶν συνόλων. Ἡ ἀφαιρετικὴ ἐξομοίωση τῶν μονάδων κατορθώνεται μὲ τὴν ἀναγωγὴν σὲ ἓναν ἐλάχιστο κοινὸ παρονομαστή, πού εἶναι ἡ ιδιότης τοῦ κάθε ἀνθρώπου νὰ παράγει ἀγαθὰ ἢ ὑπηρεσίες καὶ νὰ καταναλῶναι ἀγαθὰ καὶ ὑπηρεσίες.

Ἡ οὐδετεροποιημένη ἐκδοχὴ τῆς «ἀνθρώπινης μονάδας» ἔχει ὡς τυπικὰ παράγωγα τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις παραμέτρους τόσο τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας ὅσο καὶ τῶν ποικίλων μορφῶν οἰκονομικοῦ προγραμματισμοῦ. Παραμέτρους ὅπως: τὸ «κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα», τὸ «κατὰ κεφαλὴν προϊόν», ἡ «μέση ἀγοραστικὴ δύναμη», οἱ «ἀνθρωποῶρες» γιὰ τὴ μέτρηση τῆς παραγωγικότητος, ἡ «μέση φοροδοτικὴ ἱκανότη-
τα», ἡ «μέση καταναλωτικὴ προτίμηση», κλπ.

Ταυτόχρονα, ἡ οὐδετεροποιημένη ἐκδοχὴ τῆς «ἀνθρώπινης μονάδας» λειτουργεῖ καὶ ὡς ἀφετηριακὴ «σταθερά» γιὰ τὴ συγκρότηση ἀφηρημένων «μακροοικονομικῶν» συνόλων, ὅπως: τὸ ἐργατικὸ δυναμικόν, τὸ ἐθνικὸ προϊόν, οἱ ἀναγκαῖες προτεραιότητες συμπεριφορᾶς, τὰ συνολικὰ κοινωνικὰ μεγέθη τῆς κατανάλωσής, ἀποταμίευσής, ἐπένδυσής, οἱ φορολογικοὶ συντελεστές, κλπ.

Ἀλλὰ, τόσο ἡ ἀφαιρετικὴ ἐκδοχὴ πραγματικῶν συντελεστῶν τοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου, ὅσο καὶ ἡ ἀναγωγικὴ συγκρότηση ὀλισθικῶν ἐνοτήτων ἀπὸ μονάδες νοητὰ ὁμοειδεῖς, ἐμπεριέχει μιὰν αὐθαίρεσίαν ἀνεπίτρεπτη γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἐρμηνείαν ἐνὸς ἐμπειρικοῦ χώρου ὅπως ἡ οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συγκροτηθεῖ ἔγκυρη ἐπιστημονικὴ γνώση, ὅταν ἡ μεθοδολογία ἐπιμένει νὰ ὑποτάσσει τὴ δυναμικὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων σὲ νοητοὺς σταθεροὺς συντελεστές, ἢ νὰ ἐκδέχεται ὡς συντελεσμένους ὄντο-
τητες τὰ πάντοτε κυμαινόμενα μορφώματα αὐτῆς τῆς δυναμικῆς.

Στὰ πλαίσια τῆς φυσικῆς τουλάχιστον ἐπιστήμης τῶν ἡμερῶν μας, ἀναγνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ δεδομένων ἢ πτυχῶν τῆς φυσικῆς πραγματικότητος ποὺ εἶναι σαφῶς μὴ-ἀναγώγιμες — ἀπρόσιτες στὴν ἀφαιρετικὴ ἐκδοχὴ μιᾶς ἐλαχιστοποιημένης ὁμοειδεῖας καὶ ἀνυπότακτες στὴν ἀθροιστικὴ ὑπαγωγή τους σὲ

όλιστικὲς ἐνότητες. Καὶ τέτοιες πτυχὲς τῆς φυσικῆς πραγματικότητος γίνονται προσιτὲς στὴν ἐπιστημονικὴ πρόσβαση μόνο μέσω μιᾶς «ἀνοιχτῆς» μεθοδολογίας, στὴν ὁποία προέχει ἡ λειτουργικότητα ἢ ἡ δημιουργικὴ διαδικασία — μεθοδολογία ποὺ ἀναγνωρίζει τὴ συμπληρωματικότητα ἀντιθετικῶν δεδομένων, ὅπως τοῦ μέρους καὶ τοῦ ὅλου, τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ, τοῦ ποιοτικοῦ καὶ τοῦ ποσοτικοῦ, χωρὶς τὸ ἓνα νὰ ἀνάγεται στὸ ἄλλο.

Ἀντίστοιχα στὸν χῶρο τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας εἶναι περισσότερο ἀπὸ σαφὲς ὅτι ὑπάρχουν δεδομένα ἢ πτυχὲς τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς μὲ μὴ-ἀναγώγιμο χαρακτήρα — καὶ ὅτι κατεξοχὴν στὸν χῶρο αὐτὸν ἡ ὑποκειμενικότητα καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα, τὸ μέρος καὶ τὸ ὅλον, τὸ ποιοτικὸ καὶ τὸ ποσοτικὸ εἶναι συμπληρωματικὲς καὶ μὴ ἀναγώγιμες ὀψεις τῆς πραγματικότητος. Ἐπομένως, ἡ ἐμμονὴ τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας στὶς ἀναγωγικὲς (ἀφαιρετικὲς ἢ ὀλιστικὲς) σχηματοποιήσεις ἀντιπροσωπεύει θεμελιώδη ἐπιστημολογικὴ ἀσυνέπεια ἢ θεωρητικὸ κενὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε.

β. Ἡ προσδιοριστία τοῦ συμφέροντος

Τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς θεωρίας εἶναι ἡ «σταθερά» τοῦ συμφέροντος. Ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καὶ οἱ ἀνταλλακτικὲς σχέσεις γενικότερα, τὰ κίνητρα τῆς παραγωγικότητος, ἡ ἀντίληψη τῆς ἀξίας καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν τιμῶν, ἡ μέτρηση τῆς φοροδοτικῆς ἱκανότητος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιπτώσεων τῆς φορολογίας, καὶ πλῆθος ἐπιμέρους πτυχὲς τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς γίνονται προσιτὲς σὲ μιᾶ «ἐπιστημονι-

κῆ» προσέγγιση (δηλαδή στὴ λογικὴ τῶν αἰτιακῶν συναρτήσεων) μόνο μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ συμφέροντος.

Ὅμως ὁ καθορισμὸς τοῦ συμφέροντος, ὡς θεμελιώδης καὶ συνταγματικὴ προϋπόθεση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης, ὅπως καὶ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ συμφέροντος ὡς ἀναγκαῖα συνθήκη τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἐμφανίζουν μιὰ πραγματικὴ ἀπροσδιοριστία ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ παραβλεφθεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ οἰκονομικὴ θεωρία, ἀπὸ τὸ ξεκίνημά της, ἐμφάνισε διαφοροποιημένες προτάσεις καὶ προσπάθειες θετικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ συμφέροντος, ἀφοῦ στὴν προσδιοριστία τοῦ συμφέροντος θεμελιώνεται ἡ λογικὴ ὅλων σχεδὸν τῶν μεθοδικῶν τῆς ἀναλύσεων.

Ἔτσι, ἐπιχειρήθηκε νὰ ταυτιστεῖ τὸ συμφέρον μὲ τὴ μετρητὴ καὶ ἀντικειμενικὴ «ὠφέλεια» (J.S. Mill), ἢ μὲ τὸ «πηλίκον μιᾶς μέσης εὐτυχίας» (Bentham), ἢ μὲ τὸ «καθαρὸ ἰσοζύγιο εὐχαρίστησης» (Sidgwick), ἢ μὲ τὸ «ἀντίτιμο ποὺ καταβάλλεται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας» (Marshall), ἢ — ἀρνητικὰ — μὲ τὴν «ἐλαχιστοποίηση τῆς ἀνωφελείας» (Adam Smith).

Κατὰ προέκταση, πολλοὶ «μακροοικονομικοὶ» παράγοντες καθιερώθηκε νὰ κατανοοῦνται μὲ βάση τὴ «σταθερά» τοῦ συμφέροντος. Ἔτσι, τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα ὀρίστηκε ὡς τὸ ἄθροισμα τῶν ὑποκειμενικῶν ὠφελημάτων, ἡ ἐργασία ταυτίστηκε μὲ τὴν ἀνωφέλεια (τὴν ἐνόχληση ποὺ συνεπάγεται ἡ καταβολὴ προσπάθειας ἢ τὴν ψυχολογικὴ θυσία ποὺ προϋποθέτει), ἡ ἀξία προσδιορίστηκε ὡς τὸ ἰσοδύναμο τῆς τιμῆς ποὺ καταβάλλεται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας, ἡ φοροδοτικὴ ἱκανότητα μετρήθηκε μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ θυσία ποὺ συνεπάγεται ἡ καταβολὴ φόρου, κλπ.

Δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ὅτι ἐμφανίστηκε παράλληλα καὶ ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴ σχετικότητα καὶ ἀπροσδιοριστία

τοῦ συμφέροντος, ἰδιαίτερα σὲ θεωρητικὲς προσπάθειες ἠθικῆς-κανονιστικῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων, συνδυασμοῦ ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ συμφέροντος ἢ ὑποκειμενικῆς εὐτυχίας καὶ ἀλτρουϊστικῶν ἀξιών. Εἶναι δύσκολο νὰ παραβλέψει κανεὶς ὅτι συχνὰ οἱ ἄνθρωποι παράγουν καὶ καταναλώνουν μὲ τρόπο ποὺ ὑπονομεύει ἢ ἀναιρεῖ τὸ κοινὰ παραδεκτὸ καὶ μετρητὸ συμφέρον τους. Καὶ ὅτι ὑπάρχουν μορφές ἀνθρώπινης ἱκανοποίησης ποὺ δύσκολα (ἢ καθόλου) ὑποτάσσονται στὴ λογικὴ τοῦ συμφέροντος — ὅπως ἡ ἱκανοποίηση τῆς προσωπικῆς δημιουργίας, τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης, τῆς ἀφιέρωσης σὲ ἕναν ὑψηλὸ σκοπὸ, κλπ.

Ἀλλὰ παρὰ τὶς κοινὰ ἀναγνωριζόμενες αὐτὲς διαπιστώσεις, ἡ λογικὴ τῶν μεθοδικῶν ἀναλύσεων τῆς οἰκονομίας δὲν ἔπαψε νὰ θεμελιώνεται στὴν προϋπόθεση ὅτι εἶναι δεδομένη ἡ προσδιοριστία τοῦ συμφέροντος. Καὶ αὐτὴ ἡ ἔμμομη συνιστᾷ μιὰ δεύτερη ἐπιστημολογικὴ ἀσυνέπεια ἢ θεωρητικὸ κενὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε.

γ. Ἡ ἀνέφικτη «ἀντικειμενικότητα» τῆς ἀξίας

Ἡ οἰκονομικὴ θεωρία ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ἠθικῆς ἢ πρακτικῆς φιλοσοφίας καὶ διεκδίκησε τὸν θετικὸ χαρακτήρα τῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ φιλοδόξησε νὰ συγκροτήσῃ μιὰ κανονιστικὴ ἐρμηνεία τῆς ἀξίας καί, κατὰ προέκταση, τῆς διαδικασίας σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν.

Οἱ θεωρίες τῆς ἀξίας λοιπὸν συνιστοῦν τὴν ἱστορικὴ, ἀλλὰ καὶ «συστηματικὴ» ἀφετηρία τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ ποικιλότητά τους διαφοροποιεῖ σχολές καὶ τάσεις. Γι' αὐτὸ

καὶ τὸ θεωρητικὸ ὑλικὸ ποὺ ἀφορᾷ στὴν ἔννοια τῆς οἰκονομικῆς ἀξίας εἶναι τόσο πληθωρικὸ — σχεδὸν ταυτίζεται μὲ τὴ σύνολη οἰκονομικὴ βιβλιογραφία — ὥστε κάθε συνολικὴ ἀποτίμηση νὰ διακινδυνεύει τὴν ἔκπτωσιν σὲ ὑπερβολικὰς καὶ αὐθαίρετες σχηματοποιήσεις.

Θὰ τολμοῦσε ὥστόσο νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ὑπάρχει ἓνα κοινὸ ἐπιστημολογικὸ ὑπόβαθρον ἢ μεθοδολογικὴ προϋπόθεσις ποὺ διατρέχει τόσο τὶς θεωρούμενες κλασικὰς (τοῦ 18ου, ἀρχὲς 19ου αἰ.) ὅσο καὶ τὶς νεώτερες θεωρίες τῆς οἰκονομικῆς ἀξίας: Εἶναι ἡ ὀρθολογιστικὴ-ἀποδεικτικὴ διαδικασίᾳ προσδιορισμοῦ ἑνὸς ἀντικειμενικοῦ μέτρου γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ἀξιῶν. Γιατὶ μόνον ἓνα ἀντικειμενικὸ μέτρο ἐπιτρέπει τόσο τὴν ἐρμηνεία ὅσο καὶ τὴν κανονιστικὴ παρέμβασις στὶς ἀνταλλακτικὰς σχέσεις καί, συγκεκριμένα, στοὺς μηχανισμοὺς διαμόρφωσις τῶν τιμῶν, ἐπομένως καὶ στὴ σύνολη λειτουργία τοῦ οἰκονομικοῦ βίου. Οἱ τιμές, ὡς ἀνταλλακτικὰς ἀξίαι τῶν ἐμπορευμάτων ἐκφρασμέναι σὲ χρῆμα, ὑποτάσσονται σὲ μιὰ λογικὴ συγκριτικῶν ἐκτιμήσεων καὶ αἰτιολογημένων ἰσοδυναμιῶν, μόνον ὅταν εἶναι δεδομένο τὸ ἀντικειμενικὸ μέτρο τῶν ἐκτιμήσεων, δηλαδή τοῦ καθορισμοῦ τῶν ἀξιῶν.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ ξεκίνημά της ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη υἱοθέτησε ὡς μέτρο προσδιορισμοῦ τῆς ἀξίας τὴν ποσότητα ἐργασίας ποὺ καταβλήθηκε γιὰ τὴν παραγωγὴν κάθε προϊόντος. Γιὰ τὸν Adam Smith, αὕτῃ ἡ ποσότητα ἐργασίας ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν παραγωγὴν ἑνὸς προϊόντος, πρέπει νὰ εἶναι ἴση καὶ μὲ τὴν ποσότητα ἐργασίας ποὺ τὸ ἴδιον αὐτὸ προϊόν μπορεῖ νὰ ἐξαγοράσῃ μέσα στὴ διαδικασίᾳ τῆς ἀνταλλαγῆς. Ὁ Ricardo διορθώνει αὕτῃ τὴν δύσκολα καθοριζόμενη ἐξίσωσις καὶ ταυτίζει τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος μὲ μόνον τὴν ἐργασία καθεαυτήν, δηλαδή μόνον μὲ τὸν κόπον, τὸν χρόνον καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἐργάτη ποὺ παράγει τὸ προϊόν. Αὐτὸς ὁ κόπος, ὁ

χρόνος καὶ ἡ ἱκανότητα ἀγοράζονται καὶ πωλοῦνται στὴν ἀγορὰ ἐργασίας (ἡ παραγωγικὴ ἐργασία εἶναι ἐξίσου αὐτόνομο ἐμπόρευμα ὅσο καὶ τὰ προϊόντα τῆς) κι ἔτσι ὡς μέτρο ἀξίας ἡ ἐργασία καθεαυτὴν ἐξασφαλίζει ἓνα ὀλικὸ σύστημα ἰσοδυναμιῶν.

Ὁ Marx μένει ἀπόλυτα πιστὸς στὴ συλλογιστικὴ τῶν ἀστῶν οἰκονομολόγων καὶ δέχεται κι αὐτὸς τὴν ἐργασία ὡς ἀντικειμενικὸ μέτρο καθορισμοῦ τῆς οἰκονομικῆς ἀξίας¹. Διαφοροποιεῖται μόνο ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία διαμόρφωσης τῆς ἀξίας — ἀρνεῖται τὴν ἰσοδυναμία ἐργασιακῆς ἀξίας καὶ τελικῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἐπισημαίνοντας τὴν προσθήκη τῆς *ὑπεραξίας* (Mehrwert): «τὸ μυστικὸ τῆς αὐτόματης ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαίου μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει στὴ διάθεσή του μιὰ ὀρισμένη ποσότητα ἀπλήρωτης ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων». Ὑπεραξία εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο μέσο χρόνο ἐργασίας γιὰ τὴν παραγωγή ἑνὸς προϊόντος καὶ στὸν κοινωνικὰ ἀναγκαῖο μέσο χρόνο ἐργασίας γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Εἶναι τὸ κέρδος ποὺ πραγματοποιοῦν οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν πραγματικὸ χρόνο ἐργασίας ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγή τῶν προϊόντων καὶ στὸν ἀμειβόμενο χρόνο. Ὑπεραξία δηλαδὴ εἶναι ὁ μὴ ἀμειβόμενος χρόνος, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ «χρονικὸ κόστος» τῆς παραγωγῆς καὶ στὸν ἀμειβόμενο χρόνο παραγωγῆς — τὸ ποσοστὸ τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη ἰδιοκτῆτη τῶν μηχανῶν².

1. «Ἡ βάση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιὰ τὴν ἀξία τὴν καθιστᾷ μία ἀπὸ τίς κλασικὲς οἰκονομικὲς θεωρίες ἀντικειμενικῆς ἀξίας, ποὺ ἐξηγοῦν τὸν σχηματισμὸ τῶν τιμῶν τελικὰ μὲ βάση τὸ κόστος παραγωγῆς»: Friedrich HAFNER, *Ἀξία: στὸ λεξικὸ Μαρξισμός, κομμουνισμός καὶ δυτικὴ κοινωνία*, Ἀθήνα (Παπαζήσης), τόμος 1, 1976, σελ. 229.

2. «Τὸ εἰσόδημα ἀπὸ κέρδος, ὁ τόκος καὶ ἡ πρόσοδος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ

Ἄλλὰ τὸ πρόβλημα προσδιορισμοῦ ἑνὸς ἀντικειμενικοῦ μέτρου γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀξίας δὲν λύθηκε μὲ τὶς ἀναλύσεις τῶν κλασικῶν. Ἦδη ὁ Adam Smith εἶχε διακρίνει τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀπὸ τὴ χρηστικὴ ἀξία ἑνὸς προϊόντος — ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία ποὺ ἔχει τὸ διαμάντι ἢ ὁ χρυσὸς δὲν εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ χρηστικὴ τοὺς ἀξία. Καὶ ὁ Ricardo ξεχώριζε τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀξία, χωρὶς νὰ διευκρινίζει τὴ δεύτερη αὐτῇ ἔννοια. Ἀλλὰ καὶ ὁ Marx ἔδειξε μὲ τὴ θεωρία τῆς ὑπεραξίας ὅτι τὸ μέτρο γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀξίας δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, ἀλλὰ οἱ νόμοι προσφορᾶς καὶ ζήτησης ἐργασίας ποὺ ἐπιφέρουν μείωση ἢ αὔξηση τῶν ἡμερομισθίων.

Ἔτσι οἱ μεταγενέστεροι οἰκονομολόγοι ἀναγκάστηκαν νὰ στραφοῦν σὲ πιὸ ἀνελαστικούς ὅρους καθορισμοῦ τοῦ μέτρου γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἀξίας. Ὑπογράμμισαν τὴν ἀντικειμενικὴ χρησιμότητα ὡς προσιτότερο στὴ μέτρηση ὅρο γιὰ τὴν κοινὴ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας — σὲ σύγκριση μὲ τὴ θεωρία τοῦ ὑποκειμενικοῦ κόστους παραγωγῆς τοῦ προϊόντος (κόπος, χρόνος, ἱκανότητα). Προσπάθησαν νὰ προσδιορίσουν ὡς μέτρο τῆς ἀξίας τὴν ὀριακὴ χρησιμότητα τοῦ προϊόντος, δηλαδή ἐκεῖνο τὸ ὅριο τῆς τιμῆς του κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ἀνταλλαγή του θὰ ζημίωνε τὸν παραγωγό. Καὶ αὐτὸ τὸ ὅριο μειώνεται (μειώνεται ἡ ὀριακὴ χρησιμότητα κάθε πρόσθετης μονάδας τοῦ προϊόντος) ὅσο περισσότερες μονάδες ἀπὸ τὸ ἴδιο προϊόν ἀποκτᾶ ὁ καταναλωτής.

Μιὰ ἄλλη ἀναζήτηση μετρητῶν συντελεστῶν τῆς ἀξίας στράφηκε στὴν κατεύθυνση τῶν παραγόντων ποὺ καθορίζουν τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση τῶν προϊόντων. Γνωρίζοντας ἀκριβῶς τὶς δεδομένες δυνατότητες παραγωγῆς ἢ γενικότερα εἰς-

ροῆς προϊόντων καὶ τὶς προτιμήσεις τῶν καταναλωτῶν, ὑπολογίζουμε ἓνα σύστημα τιμῶν πού, χωρὶς κανένα παραπέρα ἔλεγχο, καταλήγει στὴν ἄριστη ἐξασφάλιση τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

Οἱ προτιμήσεις τῶν καταναλωτῶν ἔγινε προσπάθεια νὰ προσδιορισθοῦν ὡς μετρητὸ μέγεθος, μὲ τὴ λογικὴ ὅτι τὰ ἄτομα ἐνεργοῦν ὡς καταναλωτὲς ἐκτιμώντας ἓνα ὀρισμένο πλεονέκτημα τοῦ προσφερόμενου προϊόντος ὡς μεγαλύτερο ἢ ἴσο ἢ μικρότερο ἀπὸ κάποιο ἄλλο. Ὑποτίθεται ὅτι ἡ μαθηματικὴ μεταγραφὴ τοῦ προβλήματος εἶναι δυνατὴ, παρὰ τὴν ἀπροσδιοριστία τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων.

Ἄλλες σχολές ἢ τάσεις ἐπέμειναν στὴν ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῶν αἰτίων τῆς προσφορᾶς, τῆς ζήτησης καὶ τῶν τιμῶν. Βασίστηκαν σὲ λεπτομερειακὲς στατιστικὲς ἐρευνες γιὰ τὸν ἀντικειμενικὸ-μετρητὸ καθορισμὸ τοῦ «ἐρεθίσματος», τῆς «ἀνάγκης» ἢ τῆς «ἀντίδρασης» στὴν ἀγορὰ ἐνὸς προϊόντος. Προϋποθέτουν ὅτι ἡ πράξη τῆς ἐπιλογῆς εἶναι θετικὰ προσδιορίσιμη, ἀφοῦ εἶναι ὀρθολογικὴ ἢ ροπὴ πρὸς τὴν εὐχαρίστηση ἢ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἀνωφελείας.

Τὰ ἐλάχιστα αὐτὰ ἀπλουστευτικὰ παραδείγματα εἶναι μόνον πολλοστημόριο καὶ ὑπερβολικὰ ἀφαιρετικὸ σκιαγράφημα τῶν θεωριῶν καὶ προτάσεων πού ἀναπτύχθηκαν γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν καὶ ἐλέγξουν τὴ μέτρηση τῆς ἀξίας καὶ τὴ διαμόρφωση τῶν τιμῶν — θὰ χρειάζονταν πολλὲς σελίδες μὲ ἐξειδικευμένες διατυπώσεις καὶ ἐρμητικὸ λεξιλόγιο γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς, ἔστω καὶ ἐπιγραμματικά, σὲ αὐτὲς τὶς θεωρίες καὶ προτάσεις. Ἡ δειγματοληπτικὴ μας ἐδῶ ἀναφορὰ θέλει μόνο νὰ ἐπισημάνει παραδειγματικὰ τὸν κοινὸ ἄξονα καὶ τὴν ὁμότροπη λογικὴ πού πιστεύουμε ὅτι διέπει ὅλες τὶς σχετικὲς προσπάθειες ἀνάλυσης τῶν μηχανισμῶν προσδιορισμοῦ τῆς ἀξίας καὶ διαμόρφωσης τῶν τιμῶν.

Οἱ οἰκονομολόγοι ποὺ μιλοῦν γιὰ ναυάγιο τῶν θεωριῶν τῆς ἀξίας δὲν εἶναι λίγοι καὶ οἱ ἀπόψεις τους δὲν ὑστεροῦν σὲ τεκμηρίωση. Οἱ τιμές πλήθους ἐπιμέρους ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν ἔμειναν πάντοτε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμβέλεια τῶν ἐρμηνευτικῶν θεωριῶν τῆς ἀξίας, καὶ ὁ θεμελιώδης συντελεστὴς τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας ἀποδείχθηκε ἀπολύτως ἀπρόσιτος σὲ μετρητοὺς καθορισμούς — ἀκόμα καὶ στὴν πιὸ οὐδετεροποιημένη ἐκδοχὴ τῆς ἀνειδίκευτης ἐργασίας. Διατυπώθηκε ἀκόμα καὶ ἡ συμπερασματικὴ ἄποψη, πὼς ἂν τὸ σύνολο τῶν ἐργατῶν ἐνὸς ἐργοστασίου πειθαρχήσει ἀπόλυτα στὶς ἀπαιτήσεις ἐνὸς ὀρθολογικοῦ ἐργασιακοῦ κώδικα, τὸ ἐργοστάσιο θὰ παραλύσει καὶ θὰ ἀκινητοποιηθεῖ³. Γιατὶ εἶναι ἡ προσωπικὴ φαντασία ποὺ ἐνοποιεῖ τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν καὶ ὄχι κάποιος ὀρθολογικὸς προκαθορισμός.

Πάντως, τὸ ἀδιέξοδο τῶν προβλημάτων μέτρησης καὶ διαπροσωπικῆς σύγκρισης τῶν ἐκτιμήσεων τῆς χρησιμότητος καὶ ἀξίας μοιάζει νὰ εἶναι κοινὰ πιά παραδεκτό. Μιὰ λειτουργικὴ ἀνάλυση τῶν σχέσεων τῶν τιμῶν καὶ τῶν σχέσεων προσφορᾶς καὶ ζήτησης δὲν μπορεῖ νὰ βασιζέται σὲ ἀντικειμενοποιημένες θεωρίες τῆς ἀξίας — κάθε τέτοια θεωρία εἶναι μιὰ ἐπιστημολογικὴ ἀσυνέπεια ἢ θεωρητικὸ κενὸ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάλυση.

3. «Ἄν τὸ σύστημα πετύχαινε πραγματικὰ νὰ μετασχηματίσει τοὺς ἀνθρώπους σὲ πράγματα κινούμενα ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς 'δυνάμεις', καὶ μόνο, τότε θὰ κατέρρεε, ὄχι μακροπρόθεσμα, ἀλλὰ αὐτοστιγμεί. Ἐξίσου μὲ τὴν τάση πρὸς πραγμοποίηση (réification), ὁ ἀγῶνας τῶν ἀνθρώπων ἐναντίον τῆς ἀποτελεῖ ὁρο λειτουργίας τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐνα ἐργοστάσιο, ὅπου οἱ ἐργάτες θὰ ἦταν πραγματικὰ καὶ ἐξ ὁλοκλήρου ἀπλὰ γρανάξια τῶν μηχανῶν, καὶ θὰ ἐκτελοῦσαν τυφλὰ τὶς διαταγὰς τῆς διεύθυνσης, θὰ σταματοῦσε μέσα σὲ ἕνα τέταρτο»: Cornelius CASTORIADIS, *L'institution imaginaire de la société*, Paris (Seuil) 1975, σελ. 23 — ἑλλ. μτφρ. ('Ἐκδ. Ράππα) σελ. 29.

δ. Ἡ τελεολογία τῆς παραγωγῆς

Τόσο στὶς καπιταλιστικὲς ὅσο καὶ στὶς σοσιαλιστικὲς οἰκονομίες (ἢ στὶς «οἰκονομίες τῆς ἀγορᾶς» καὶ στὶς «σχεδιασμένες οἰκονομίες»), τέλος ἡ σκοπὸς τῆς παραγωγῆς θεωρεῖται αὐτόνοητα ἡ ἄνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ πληθυσμοῦ — (ὅταν δὲν εἶναι, ἀνομολόγητα, ἡ ἴδια ἡ παραγωγή αὐτοσκοπός).

Ἄνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου σημαίνει αὕξηση τῆς καταναλωτικῆς εὐχέρειας τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ κατανάλωση ἐπομένως τίθεται ὡς ἀποκλειστικὸ τέλος ἡ σκοπὸς τῆς παραγωγῆς.

Στὴν παραγωγή ὡς αὐτοσκοπὸ ἡ στὴν καταναλωτικὴ τελεολογία τῆς παραγωγῆς βασίστηκε ἡ σκέψη τόσο τῶν ἀστῶν οἰκονομολόγων ὅσο καὶ τοῦ Μάρξ — ἔστω κι ἂν ἡ προσοχὴ τοῦ Μάρξ ἐπικεντρώθηκε στὴν ἀνάλυση τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τελεολογία τῆς παραγωγῆς ἐμφανίζεται ἐξίσου καταναλωτικὴ τόσο στὶς σοσιαλιστικὲς ὅσο καὶ στὶς καπιταλιστικὲς οἰκονομίες: Στὶς πρῶτες ὁ κεντρικὸς οἰκονομικὸς σχεδιασμὸς κατευθύνει τὴν παραγωγή πρὸς τὴν κάλυψη τῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν (χώρια ἡ σκοπιμότητα τῶν ἐξοπλισμῶν). Στὶς δεύτερες πιστεύεται ὅτι αὐτὸ τὸν ἀποκλειστικὸ σκοπὸ ἐκπληρώνει ἀπὸ μόνῃ τῆς ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς.

Ἄν ὅμως ἡ ἐξασφάλιση ἀγαθῶν γιὰ μεγαλύτερη ἀπόλαυση εἶναι ὁ δεδομένος καὶ ἀναγκαῖος λόγος τῆς παραγωγῆς, τότε ὁ λόγος αὐτὸς ἰσχύει καὶ ὡς καθοριστικὴ συνθήκη στὴν ὁποία ὑποτάσσονται οἱ διαδικασίες ἐκπλήρωσής του: Ὁ σχεδιασμὸς καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς, ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἡ παραγωγικὴ ἐργασία, κατευθύνονται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένον τέλος, πού τεθειμένον καὶ προδιαγεγραμμένον ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς διαδικασίας, καθορίζει καὶ τὰ μέσα πού θὰ τὸ ἐμφανίσουν ὡς ἐκπληρωμένον.

Ἔτσι καθιερώνεται μιὰ οἰκονομικὰ «σωστή» συμπεριφορὰ — νόμος καὶ κανόνας ἐπιβίωσης τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης, ἀλλὰ καὶ κάθε ἐθνικῆς οἰκονομίας, καπιταλιστικῆς ἢ σοσιαλιστικῆς. Ἡ παραβίαση αὐτῆς τῆς καθορισμένης συμπεριφορᾶς σημαίνει χρεωκοπία, δηλαδή ἀποξένωση ἀπὸ τὶς συνθῆκες καὶ προϋποθέσεις πού διασφαλίζουν τὴν ἴδια τὴ βιοσιμότητα τῆς παραγωγικῆς λειτουργίας, τὴ διοχέτευση τῆς παραγωγῆς στὴν κατανάλωση, δηλαδή τὴν τελεολογικὴ δικαίωση τῆς παραγωγῆς.

Ὁ κανόνας ἢ κώδικας τῆς οἰκονομικῆς «σωστῆς» συμπεριφορᾶς πειθαρχεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ τῆ σύνολη λειτουργία τῆς οἰκονομίας, συστηματοποιεῖ τὶς προδιαγραφές λειτουργίας της — εἶναι τὸ ἀπρόσωπο «σύστημα» πού πιστοποιεῖται καθολικὰ καὶ συχνὰ καταγγέλλεται, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ ἢ πηγὴ τῆς ἐκπόρευσός του ἢ κάποια ὁρατὴ ἀρχὴ πού τὸ κατευθύνει. «Σύστημα» αὐτονομημένο ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες καὶ τὶς κοινωνικὲς σκοπιμότητες, ἀδυσώπητα αὐτορρυθμιζόμενο καὶ μᾶλλον ἀπρόσβλητο στὶς ὁποιες προσπάθειες ὑπονόμευσής του, ἀφοῦ ἡ λογικὴ τοῦ «συστήματος» ταυτίζεται μὲ τὴν ἴδια τὴν καταναλωτικὴ τελεολογία τῆς παραγωγῆς, προκαθορίζοντας τὰ μέσα καὶ τὶς διαδικασίες πού θὰ τὴν ἐμφανίσουν ὡς ἐκπληρωμένη.

Στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν θεωρεῖται ὡς αὐτονόητη ἀναγκαιότητα ἡ ὑποταγὴ τῆς σύνολης κοινωνικῆς λειτουργίας στοὺς ὅρους «ἀνάπτυξης» τῆς οἰκονομίας. Καὶ μετῴμε τὴν «ἀνάπτυξη» τῆς οἰκονομίας πάντοτε μὲ βάση τοὺς δεῖκτες βιοτικοῦ ἐπιπέδου, δηλαδή καταναλωτικῆς εὐχέρειας τοῦ πληθυσμοῦ. Ὑποτάσσουμε ἐπομένως τὴ σύνολη κοινωνικὴ λειτουργία στὴν καταναλωτικὴ τελεολογία τῆς παραγωγῆς. Τὰ εἰσοδήματα πού ἐπιτυγχάνονται στὴν παραγωγή κατευθύνονται εἴτε ἀπευθείας στὴν κατανάλωση, εἴτε μέσω τῆς ἀποταμίευσης στὴν

ἐπένδυση — ἐπομένως καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις τροφοδοτοῦν τὴν ἀνάπτυξη παραγωγικῶν πόρων: ἐργασίας στὴν πρώτη περίπτωση, κεφαλαίου στὴ δεύτερη. Ἐργασία καὶ κεφάλαιο συντονίζονται σύμφωνα μὲ τὴν τελεολογία τῶν μεθοδικῶν συναρτήσεων τῆς παραγωγῆς: Οἱ πόροι μεταφέρονται στοὺς κλάδους ἐκείνους πού παρέχουν τίς συμφερότερες παραγωγικὰς ἀποδόσεις, οἱ μισθοὶ προσαρμόζονται στίς τάσεις πού ἐμφανίζει ἡ παραγωγικότητα καὶ ἔτσι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς.

Ἀλλὰ καὶ κάθε ἐπιμέρους πτυχή λειτουργίας τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν ἀντανακλᾷ τὴν ἴδια ἀναπτυξιακὴ τελεολογία τῆς παραγωγῆς καὶ διανομῆς ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν — ἔστω ἔμμεσα καὶ μὲ τὴ χρήση ἐναλλακτικῶν μεθόδων: Θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς ἐνδεικτικὰ σὲ πτυχές, ὅπως οἱ συναλλαγματικὲς ἀναπροσαρμογές, οἱ ἀνατιμήσεις καὶ ὑποτιμήσεις νομισμάτων, οἱ αὐξομειώσεις ἐπιτοκίων, ἡ πιστωτικὴ πολιτικὴ, οἱ ρυθμίσεις νομισματικῆς κυκλοφορίας, ὁ σχηματισμὸς καὶ οἱ αὐξομειώσεις ρυθμιστικῶν ἀποθεμάτων βασικῶν προϊόντων, οἱ ἀποθεματοποιήσεις καὶ καταστροφές προϊόντων, τὰ προστατευτικὰ μέτρα, κλπ. — πτυχές ἢ ἐκφάνσεις τῆς τελεολογίας τοῦ «συστήματος» πού τείνει νὰ ἐξισορροπήσῃ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ μέγιστη ποσότητα ἐκροῆς (προϊόντος) καὶ στίς εἰσροές (συντελεστές παραγωγῆς) πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν παραγωγή της, πάντοτε στὴν προοπτικὴ τοῦ αὐτοσκοποῦ τῆς κατανάλωσης.

Ἀντίστοιχα, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης, ἡ τελεολογία τῆς παραγωγῆς ἐξαρτᾶ τὴ βιοσιμότητα τῆς ἐπιχείρησης ἀπὸ μιὰ οἰκονομικὰ «σωστὴ» συμπεριφορὰ πού ἀπαιτεῖ συνεχὴ ἐκροὴ ἀγαθῶν, ἐπιβάλλοντας, μὲ συγκεκριμένη στρατηγική, τὴν κατανάλωση ὥς αὐτοσκοπὸ. Ἡ ἀνταπόκριση τῆς ἀγορᾶς στὸν παραγωγικὸ σχεδιασμὸ τῆς ἐπιχείρησης μεθοδεύ-

εται μέσω μηχανισμῶν πού συχνά ἐκβιάζουν τὴν καταναλωτικὴ ζήτηση — σὲ σημεῖο πού νὰ θεωροῦνται θεμιτὲς ἢ αὐτονόητες οἱ παραπλανητικὲς διαφημίσεις, οἱ ψεύτικες ἐτικέτες γνησιότητας, οἱ παραβιάσεις προδιαγραφῶν καὶ ὑγειονομικῶν κανόνων, τὰ καταστροφικὰ γιὰ τὸ περιβάλλον λιπάσματα, ἡ ἔντεχνη φοροδιαφυγὴ καὶ δασμοφυγὴ, οἱ νοθεῖες, οἱ ἀποκρύψεις καὶ παραποιήσεις προϊόντων, οἱ τεχνητὲς ἐλλείψεις, οἱ ὑπερτιμολογήσεις καὶ ὑποτιμολογήσεις, ἢ ὅποια ἄλλη ἐπιδέξια παράκαμψη τῶν νόμων.

Αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ τόσο τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν ὅσο καὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης στὴν κανονιστικὴ τελεολογία τῆς παραγωγῆς καὶ «ἀνάπτυξης» μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ὄχι καταρχὴν ὡς ἀξιολογικὴ ἔκπτωση ἀπὸ κάποιο ἰδεατὸ ἐπίπεδο κοινωνικῆς λειτουργίας, ἀλλὰ καταρχὴν ὡς ἐπιστημολογικὸ σφάλμα ἢ θεωρητικὸ κενὸ πού ἀντανακλᾶται στὴν ἀντικοινωνικὴ λογικὴ τοῦ «συστήματος».

Τὸ ἐπιστημολογικὸ σφάλμα ἔγκειται προφανέστατα στὴν ἀδιάκριτη συνεκδοχὴ προσδιορίσιμων καὶ ἀπροσδιόριστων παραγόντων ὡς σταθερῶν συντελεστῶν στὴν προγραμματικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ἡ τελεολογία τῆς παραγωγῆς εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ (ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς) αἰτιοκρατικὴ ἐκδοχὴ ἐνὸς κατεξοχὴν μὴ ὑποκείμενου στὴν αἰτιότητα παράγοντα, ὅπως ἡ ἀνθρώπινη παραγωγικὴ συμπεριφορὰ.

Ταυτόχρονα, ἡ τελεολογία τῆς παραγωγῆς, ὡς κανονιστικὴ θεωρία τῆς εὐημερίας, προϋποθέτει τὸν ὀρθολογικὸ σχεδιασμὸ τῆς «ἀριστοποίησης» (optimization) τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς συντελεστὲς παραγωγῆς καὶ στὰ παραγόμενα προϊόντα, πάντοτε μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ αὐτοσκοποῦ τῆς κατανάλωσης. Ἡ ἴδια ἡ σχέση παραγωγῆς - κατανάλωσης προσχεδιάζεται ὡς μηχανιστικὴ ἰσορροπία αὐθαίρετα ἀντικειμενοποιημένων παρα-

γόντων — ἰσορροπία ποῦ συρρικνώνει τὸ «τέλος»-σκοπὸ τῆς ἀνθρώπινης παραγωγικῆς δραστηριότητος σὲ μόνη τὴν ἀναγκαία μεθόδευσή μιᾶς μετρητῆς «ἐκροῆς» ἀγαθῶν.

Τὸ θεωρητικὸ μοντέλο τῆς μηχανιστικῆς τελεολογίας εἶναι πάντοτε ὑπεραπλουστευτικόν, δικαιώνεται μόνον μὲ τὴ λογικὴ τῆς μηχανικῆς παραγωγικῆς «δράσης» καὶ τῆς καταναλωτικῆς «ἀντίδρασης», παρακάμπτοντας αὐθαίρετα τὴν ἀπροσδιοριστίαν τῶν παραγόντων ποῦ διαμορφώνουν τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά. Παρακάμπτεται ἡ διαλεκτικὴ τῆς δυνατότητος, ἡ ἀκαθοριστία τῆς ἀναζήτησης προσωπικῶν ἱκανοποιήσεων δημιουργίας, καινοτομίας, κοινωνικῆς ἀναγνώρισης, ποιοτικῶν ἀλλαγῶν στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις μέσω τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος.

Τέλος, ἡ καταναλωτικὴ τελεολογία τῆς παραγωγῆς προκαθορίζει διαδικασίες μόνον στὸ ἐπίπεδο τῶν στατιστικῶν προδιαγραφῶν, γι' αὐτὸ καὶ δεσμεύει ἢ ἐξαλείφει τὴν ἱστορικότητα τῆς οἰκονομικῆς καὶ παραγωγικῆς συμπεριφορᾶς, τὴ δυναμικὴ τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων καὶ τῶν θεσμικῶν μεταλλαγῶν. Ὅμως ἡ παραγωγικὴ συμπεριφορὰ δὲν εἶναι στατιστικὰ ἐλέγξιμη, οὔτε παγιώνεται σὲ μηχανιστικὰς αἰτιατικὰς συσχετίσεις. Ἡ λειτουργικότητα τῆς παραγωγῆς ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ ὅτι τὸ ὅλον τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας καθορίζεται ἀπὸ τὰ μέρη, καὶ τὰ μέρη καθορίζονται ἀπὸ τὸ ὅλον, καὶ κάθε μέρος ἀποτελεῖ ἐξίσου αἷτιον καὶ ἐπενέργειαν τοῦ ὅλου. Αὕτῃ ἡ ἀμοιβαία αἰτιότητα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθεῖ μηχανοκρατικὰ — ἡ μηχανοκρατικὴ ἐρμηνεία τῆς συνιστᾶ προφανέστατο ἐπιστημολογικὸ σφάλμα ἢ θεωρητικὸ κενόν.

ε. Ἡ ἐλευθερία ὡς δυνατότητα ἐπιλογῶν

Ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ μοιάζει παγιδευμένη σήμερα στὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴ νομικὴ (ἢ τυπικὴ) καὶ στὴν οἰκονομικὴ (ἢ ὕλική) ἐλευθερία. Κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Porper: «εἶναι ἀδύνατο νὰ διαμορφώσουμε ἓνα σχέδιο γιὰ τὴν κοινωνία, πού νὰ εἶναι οἰκονομικά συγκεντρωτικὸ καὶ ταυτόχρονα ἀτομικιστικόν»⁴, νὰ ἐπιτρέπει τὸν ἀποτελεσματικὸ κρατικὸ ἔλεγχο τῆς οἰκονομίας (ἐπομένως καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας, τῆς ἀνελευθερίας πού συνεπάγεται ἡ οἰκονομικὴ ἀνισότης), καὶ ταυτόχρονα νὰ ἐλευθερώνει τὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία καὶ αὐτενέργεια.

Ὁ Μάρξ κατάγγειλε τὸ δίλημμα ὡς θεμελιώδη κοινωνικὴ ἀντίφαση σύμφυτη μὲ τὸ ἀστικὸ καθεστῶς. Ὅμως καὶ οἱ προσπάθειες ἱστορικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ μαρξισμοῦ ἀπλῶς ἐπιβεβαίωσαν πὼς ὁ συγκερασμὸς νομικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐλευθερίας ἐμφανίζεται ἀνέφικτος στὴν πρακτικὴ μεθόδευση — τὰ σοσιαλιστικὰ καθεστῶτα ὁδήγησαν τὸ δίλημμα σὲ ἀδιέξοδη πόλωση.

Ἡ νομικὴ προστασία τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν ἀποβλέπει στὴν ἐξασφάλιση τῶν προϋποθέσεων μὲ τίς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἐνεργητικὰ ἡ πρωτοβουλία καὶ ἀνεξαρτησία τοῦ ἀτόμου στὶς δημιουργικὲς του ἐπιλογές, ἐπομένως καὶ σὲ κάθε χῶρο παραγωγικῆς, ἐπιχειρηματικῆς καὶ γενικότερης οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἀποδέσμευση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας συνεπάγεται ἀναπόφευκτα καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ἀτόμων στὴν ἐπιδίωξη καὶ πραγματοποίηση τῶν ἐπιλογῶν τους. Κάθε ἄτομο πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερο νὰ ἰσχυροποιηθεῖ οἰκονομικά καὶ νὰ «ἀνέβει» κοινωνικά, νὰ καταλάβει

4. Ἡ ἀνοιχτὴ κοινωνία καὶ οἱ ἐχθροὶ της, Κεφ. 17.

τὴ θέσῃ ἄλλων — μὲ ἀποτέλεσμα τὸ κοινωνικὸ φαινόμενο ποὺ ὀνομάζουμε «ταξικὸ ἀγῶνα».

Ἀντίθετα, τὸ αἶτημα τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας ἀποβλέπει στὸν περιορισμὸ τῶν ἀνεξάρτητων ἐπιλογῶν καὶ πρωτοβουλιῶν τοῦ ἀτόμου — δηλαδὴ τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ — προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ γιὰ ὅλους ἡ βασικὴ καὶ πρωταρχικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἄμεση βιοτικὴ ἀνάγκη ποὺ εἶναι ἀνασταλτικὴ κάθε δυνατότητας ἄλλων ἐπιλογῶν. Ἕνας τέτοιος στόχος συνεπάγεται ἀναπόφευκτα τὸν παρεμβατισμὸ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, παρεμβατισμὸ ποὺ θὰ περιορίσει ἢ καὶ θὰ καταλύσει ὑποχρεωτικὰ πολλὰ ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, θὰ ἐξισώσει ὅμως τὶς δυνατότητες ὅλων γιὰ τὴ θεμελιώδη ἐλευθερία τῆς μὴ-ἀνέχειας, τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση ποὺ ἐπιφέρει ἡ στέρηση, καταργώντας τὸν ταξικὸ ἀνταγωνισμό, τὸν νόμο τῆς ἐπικράτησης τοῦ ἰσχυροτέρου.

Τὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα ποὺ παρουσιάζει κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς μορφές τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς αὐτῆς πρακτικῆς, εἶναι γνωστὰ — ἀναλύονται καὶ συζητοῦνται, δυὸ αἰῶνες τώρα, στὰ πλαίσια μιᾶς ἀτέρμονης ἀντιδικίας καὶ ἀναμέτρησης μὲ παγκόσμιες πιά διαστάσεις. Οἱ θεωρητικοὶ καὶ τῶν δύο πλευρῶν, ὅπως καὶ οἱ ἐκφραστὲς τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς ποὺ συνεπάγονται οἱ ἀντιτιθέμενες προτάσεις, μοιάζουν νὰ δέχονται ὡς αὐτονόητη καὶ ἀναπόφευκτη τὴν πόλωση, ἔτσι ὥστε μόνο ἡ ἐπικράτηση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης νὰ ἐπιφέρει τὴν ἄρση τῆς ἀντίθεσης.

Ἀλλὰ στὴν ἐπιστημολογικὴ προοπτικὴ κάθε ἐμφανιζόμενο ἀδιέξοδο δηλώνει ἐνδεχομένως κάποιο θεωρητικὸ κενὸ ἢ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀνεπάρκεια μιᾶς προϋποθετικῆς ἀρχῆς στὴν ἀφετηρία τοῦ προβληματισμοῦ. Καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ ἀδιέξοδου διλήμματος ἀνάμεσα στὴ νομικὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐλευ-

θερία, προϋποθετική ἀρχή καὶ ἀφετηρία τοῦ σχετικοῦ προβληματισμοῦ εἶναι ἡ ἀντίληψη ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὸ πρωταρχικὸ νόημα ποὺ τῆς δίνουμε προτοῦ τὴ διαφοροποιήσουμε σὲ νομικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐλευθερία. Ἄν λοιπὸν ὑπάρχει καὶ πάλι ἓνα ἐπιστημολογικὸ λάθος ἢ θεωρητικὸ κενό, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀφορᾷ στὴν καταρχὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐλευθερίας (στὴν κοινωνικὴ νοσηματοδότηση τοῦ ὅρου) — ἴσως σὲ κάποια μονομέρεια καὶ ἐλλειπτικότητα ἐρμηνείας τοῦ αἰτήματος τῆς ἐλευθερίας ποὺ προκαλεῖ καὶ συντηρεῖ τὴν ἀδιέξοδη πόλωση.

Στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς νοο-τροπίας ποὺ δημιουργεῖ ἡ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὠφελιμισμοῦ στὴ Δύση, ἡ ἐλευθερία κατανοεῖται ὡς δυνατότητα ἢ εὐχέρεια ἀτομικῶν ἐπιλογῶν. Εἶναι αὐτὴ μιὰ ποσοτικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐλευθερίας, ἓνα ἀριθμητικὸ μέγεθος δυνατῶν ἐπιλογῶν, ποὺ διαφοροποιεῖται σὲ νομικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐλευθερίες ἀνάλογα μὲ τὶς ὠφελιμιστικὲς καὶ χρηστικὲς ἐκτιμήσεις τῶν προτεραιοτήτων.

Ἡ ποσοτικὴ ἐκδοχὴ τῶν ἐπιλογῶν ἀξιολογεῖ τὴν ἐλευθερία ὡς χρηστικὸ ἀγαθὸ καὶ δίνει στὴν ὑποκειμενικὴ διεκδίκηση τῆς ἐλευθερίας χαρακτήρα κτητικῆς ἀπαιτήσης. Τὸ ἀγαθὸ τῆς ἐλευθερίας κατανοεῖται ὡς ὑποκειμενικὸ κτῆμα, ἄρα καὶ ὡς ἀντικειμενικὴ δυνατότητα. Καὶ ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ καλεῖται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐξισορρόπηση τῶν ὑποκειμενικῶν ἀπαιτήσεων καὶ τῶν ἀντικειμενικῶν δυνατοτήτων ἐλευθερίας.

Στὴν ἐπιστημολογικὴ πάντοτε προοπτικὴ, ἡ ποσοτικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀριθμητικοῦ μεγέθους δυνατῶν ἐπιλογῶν δὲν κρίνεται ὡς σωστὴ ἢ λαθεμένη, ὡς «καλὴ» ἢ «κακὴ». Μόνο διαπιστώνεται ὅτι στὴ λογικὴ αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς ἐμπεριέχεται καὶ ἡ ὠφελιμιστικὴ-χρηστικὴ ἐκτίμηση τῆς προτεραιότητος κάποιων ἐλευθεριῶν, ἄρα καὶ τὸ ἀδιέξοδο δίλημμα ἀνάμεσα στὴ νομικὴ καὶ στὴν οἰκονομικὴ ἐλευθερία.

Μιὰ παραδειγματικὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐλευθερίας

ποὺ δὲν ὑποχρεώνει σὲ αὐτὸ τὸ δίλημμα, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ «ἀποφατικὴ» κατανόησή της. Καὶ στὴν ἀποφατικὴ προοπτικὴ κατανοοῦμε τὴν ἐλευθερίαν καταρχὴν ὡς ἄρνηση τῆς ἀναγκαιότητος. Ἀναγκαιότητα εἶναι ἡ ἐπιβολὴ στὸ ὑποκείμενον ἀρχῶν, κανόνων ἢ τρόπων ζωῆς ποὺ τὸ ἐξουσιάζουν χωρὶς νὰ μπορεῖ ἐνεργητικὰ νὰ ἀντισταθεῖ καὶ ἀντιπαλέσει, κι ἔτσι ἐμποδίζουν τὸ ὑποκείμενον νὰ εἶναι πλήρως ὁ ἑαυτός του. Σημαίνει ἐπομένως ἡ ἀναγκαιότητα τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου (ὑποκειμενικὴ ἢ ἀντικειμενικὴ ἀδυναμία) νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι — σημαίνει τὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ σὲ ἀλλοτρίωση.

Ἡ ἐλευθερία «ἀποφάσκει» τὴν ἀλλοτρίωση, συνιστᾷ τὴ δυναμικὴ ἄρνηση τοῦ ὑποκειμένου νὰ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του ἢ, μὲ διαφορετικὴ διατύπωση, συνιστᾷ ἡ ἐλευθερία τὴ δυναμικὴ πραγματοποίησιν τῆς ταυτότητος τοῦ ὑποκειμένου. Εἶναι φανερό ὅτι καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ ὑποκειμένου ὀρίζεται ἐπίσης ἀποφατικὰ: Σημαίνει τὴν ἐτερότητά του ὡς πρὸς κάθε τι ποὺ δὲν εἶναι ὁ ἑαυτός του, σημαίνει τὸν μοναδικό, ἀνόμοιο καὶ ἀνεπανάληπτον χαρακτήρα τῆς ὑποκειμενικότητος, δηλαδὴ τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ κάθε γενικὸ προκαθορισμό, ἐξαρτημένη ὑπαγωγὴ, ἐξαναγκασμὸ ἀλλοίωσης.

Στὴν ἀποφατικὴ ἐπομένως προοπτικὴ κατανοοῦμε τὴν ἐλευθερίαν ὡς ἐκείνη τὴ δυναμικὴ τῶν διυποκειμενικῶν-διαπροσωπικῶν σχέσεων ποὺ σώζει τὴν ἐτερότητα τοῦ ὑποκειμένου, τὴ δυνατότητα νὰ εἶναι ὁ ἑαυτός του. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος ὅχι σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ποσοτικὴ μέτρηση τῶν ἐπιλογῶν του, ἀλλὰ ὅταν στὶς σχέσεις μὲ τὶς ὁποῖες πραγματοποιεῖ τὴν ὑπαρξή του (σχέσεις συμβίωσης, παραγωγῆς, κατανάλωσης, ἔρευνας, γνωστικῆς ἢ αἰσθητικῆς ἢ ἐρωτικῆς κοινωνίας, ἰδεολογικοῦ συντονισμοῦ, θρησκευτικῆς ἀναφορᾶς, κλπ.) δὲν ὑποτάσσεται ἀναγκαστικὰ σὲ στοιχεῖα, κανόνες ἢ προστάγματα ποὺ ἐξομοιώνουν τὶς ὑποκειμενικὰς διαφορὰς, ἐντάσσουν καὶ

κατατάσσουν τὸ ὑποκείμενο σὲ γενικευμένα σχήματα ὁμοιομορφοποίησης, τελικὰ οὐδετεροποιοῦν τὴν ὑποκειμενικὴ ἑτερότητα δεσμεύοντάς την σὲ σκοπιμότητες ποικίλων ἀναγκαιοτήτων.

Ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ ποὺ θὰ ἀποβλέψει στὸ ἄθλημα τῆς ὑποκειμενικῆς ἐλευθερίας, μέσα ἀπὸ τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων, εἶναι αἷτημα ποὺ μόνον μὲ συστηματικὴ ἀνάλυση μπορεῖ ἀξιόπιστα νὰ ἐκτεθεῖ. Ἐδῶ τὸ αἷτημα αὐτὸ ἐνδιαφέρει, ἔστω σὲ συντομογραφικὴ ἀναφορά, γιὰ νὰ καταδείξει, ὡς ἐναλλακτικὴ πρόταση, τὴ μονομέρεια καὶ ἐλλειπτικότητα τοῦ διλήμματος ἀνάμεσα σὲ ἓνα συγκεντρωτικὸ καὶ ταυτόχρονα ἀτομοκεντρικὸ οἰκονομικὸ σχεδιασμὸ — τὸ ἐπιστημολογικὸ λάθος ἢ τὸ θεωρητικὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει πίσω ἀπὸ τὴν πόλωση νομικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐλευθερίας.

ς. Οἱ φαντασιώδεις συσχετισμοί

Τόσο οἱ θεωρίες σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν ὅσο καὶ οἱ σχεδιασμοὶ διανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος ἀνήκουν στὶς προϋποθετικὲς ἀφετηρίες γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας σὲ ἐπιστήμη. Ἀλλὰ καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς ἀφετηρίες σχετίζονται ἐπίσης προϋποθετικὰ μὲ τὴν ἀφηρημένη ἔννοια τῆς «ἀγορᾶς»: «Ἀγορά», στὴ γλώσσα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, εἶναι ὁ ἀφηρημένος «χῶρος» ὅπου συναντιέται ἡ προσφορὰ μὲ τὴ ζήτηση, ἡ παραγωγὴ μὲ τὴν κατανάλωση.

Ἡ ἀφηρημένη ἐκδοχὴ τῆς «ἀγορᾶς» προκύπτει ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ εἶδος σημασιοδότησης τῶν προϊόντων τῆς παραγωγῆς, ποὺ φτάνει νὰ ὑποκαθιστᾷ τὸ συγκεκριμένο προϊόν μὲ τὴν ἀφηρημέ-

νη σημασία του: τὴν ἐκδοχή του ὡς ἐμπορεύματος. Ὁ Μάρξ μίλησε γιὰ μιὰ «μυστηριώδη δύναμη» (das Geheimnisvolle), ποὺ μετατρέπει τὰ προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας σὲ «ἐμπορεύματα», δηλαδή σὲ ὑπεραισθητοὺς (übersinnliche) φορεῖς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Ἐνα τραπέζι, λ.χ., κατασκευάζεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο γιὰ μιὰ πολὺ συγκεκριμένη χρῆση. Ὅμως μόλις κατασκευαστεῖ «παύει νὰ πατάει μὲ τὰ τέσσερα πόδια του στὸ ἔδαφος». Μετατίθεται «στὸ κεφάλι τοῦ κατασκευαστῆ του» σὰν ἰδεατὸ ἀντικείμενο, ποὺ περικλείει στὰ ὄριά του ποικίλα ἀγαθὰ ἴσης ἀξίας μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀνταλλαγεῖ⁵.

Αὕτῃ ἡ ὑποκατάσταση τοῦ πραγματικοῦ προϊόντος ἀπὸ τὴν ὑπεραισθητὴ ἀνταλλακτικὴ του ἀξία εἶναι ὅπωςδήποτε μιὰ «σημαντικὴ» λειτουργία ἀνεξάρτητη ἀπὸ τοὺς ὕλικους ὅρους τῆς παραγωγῆς (καὶ μὲ τὴ διατύπωση τοῦ Μάρξ: sie hat mit ihrer physischen Natur und den daraus entspringenden dinglichen Beziehungen absolut nichts zu schaffen). Δὲν εἶναι ὅμως ἄσχετη καὶ μὲ κάποιες συγκεκριμένες κοινωνικὲς σχέσεις: Εἰδικότερα, μὲ μιὰ καθορισμένη κοινωνικὴ σχέση ποὺ στὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων παίρνει τὴ φανταστικὴ μορφή σχέσης ἀνάμεσα σὲ πράγματα. Ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τῆς ἀνθρώπινης παραγωγικῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται σὰν μιὰ ἀντι-κείμενη (gegenständliche) ἰδιότητα τοῦ προϊόντος αὐτῆς τῆς ἐργασίας — ἀποτυπωμένη στὸ προϊόν καὶ ἄσχετη μὲ τὸν παραγωγό του. Ἡ σχέση τῶν παραγωγῶν μὲ τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας τοὺς ἐμφανίζεται σ' αὐτοὺς σὰν κοινωνικὴ σχέση ποὺ συγκροτεῖται ὅχι ἀνάμεσά τους, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ αὐτούς: σχέση ἀνάμεσα στὰ αὐτονομημένα προϊόντα τους. Τὰ προϊόντα σημασιοδοτοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐμπορευματικὴ-ἀνταλλακτικὴ τους ἀξία — αὕτῃ «ἐπικολλᾶται» (anklebt) στὸ προϊόν καὶ τοῦ προσδίδει

κάποια υπεραισθητή ιδιότητα, δηλαδή τὸ μεταβάλλει σὲ «φετίχ»: Τὸ προϊόν τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι πιά αὐτὸ πὺ πραγματικά εἶναι, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀξία του, εἶναι μέσο ἀνταλλαγῆς, ἐμπόρευμα διακινούμενο στὴν «ἀγορά». Ὁ Μὰρξ ἔδωσε στὸ φαινόμενο αὐτὸ τὸν ἀποκαλυπτικὸ προσδιορισμό: *φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος*⁶.

Ὁ «φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος» μᾶς ἀποκαλύπτει ἓνα εἶδος σημασιοδότησης πὺ ἀλλοτριώνει τὰ πράγματα — τὰ κάνει κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ πὺ πραγματικά εἶναι, τὰ μεταβάλλει σὲ υπεραισθητὲς σημασίες. Δὲν ἀποδίδει ἀπλῶς μιὰ σημασία σὲ κάθε πράγμα, ἀλλὰ ὑποκαθιστᾷ τὸ πράγμα μὲ τὴν πλασματικὴν σημασία του. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς σημασιοδότησης ἀντιπροσωπεύει ὅπωςδὴποτε μιὰ «σημαντικὴ» λειτουργία — ὅμως αὐτὴ ἡ λειτουργία ὄχι μόνο δὲν παραπέμπει στὰ πράγματα, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτονομημένη ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ παραγωγικὸ ὑποκείμενο. Εἶναι μιὰ «σημαντικὴ» λειτουργία πὺ δὲν ἀποβλέπει στὴ σχέση προϊόντος καὶ παραγωγοῦ, προϊόντος καὶ καταναλωτῆ, ἀλλὰ ἀποτυπώνει στὸ προϊόν ἓναν *a priori* προσδιορισμὸ ἀνταλλακτικῆς ἰσχύος. Δὲν ἀποβλέπει σὲ σχέσεις μεταξὺ ὑποκειμένων, ἀλλὰ σὲ αὐτονομημένους συσχετισμοὺς μεταξὺ ἀντικειμένων. Ὑποκαθιστᾷ τὴ σχέση προϊόντος καὶ παραγωγοῦ, προϊόντος καὶ καταναλωτῆ, μὲ ἓναν συσχετισμὸ ποσοτικῶν ἐκτιμήσεων μεταξὺ ἀντικειμένων πὺ ἔχουν αὐτονομηθεῖ ὡς ἀξίες καθεαυτές.

Ἄν λοιπὸν ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία συγκροτεῖται σὲ ἐπιστήμη μὲ βάση καὶ τὶς θεωρίες σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν ἢ τοὺς σχεδιασμοὺς διανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, τότε ὁ ἐπιστημονικὸς τῆς χαρακτῆρας μοιάζει νὰ θεμελιώνεται στὴ φετιχιστικὴ ἐκδοχὴ τῶν πραγμάτων ὡς ἐμπορευμάτων, δηλαδή

στήν ὑποκατάσταση τοῦ *πραγματικοῦ* ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες. Καὶ *πραγματικὸ* στήν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι ἡ ρεαλιστικὴ ἀμεσότη-
τα τῶν προσωπικῶν σχέσεων (παραγωγικῶν καὶ ἀνταλλακτι-
κῶν), ἐνῶ φαντασιῶδες εἶναι ὁ ἀφηρημένος συσχετισμὸς αὐτο-
νομημένων ποσοτικῶν-ἀξιολογικῶν ἐκτιμήσεων πού ὑποκαθι-
στοῦν τὰ προϊόντα στὸν ἐπίσης ἀφηρημένο χῶρον τῆς «ἀγορᾶς».

Αὐτὴ τὴν ὑποκατάσταση τοῦ *πραγματικοῦ* ἀπὸ τὸ φαντα-
σιῶδες, τῶν ἐμπειρικῶν σχέσεων ἀπὸ τοὺς ἀφηρημένους συ-
σχετισμοὺς, τὴ διαπιστώνει κανεὶς ὅχι μόνον στὶς θεμελιακὰς
ἀφετηρίες ἐπιστημονικῆς συστηματοποίησης τῆς Πολιτικῆς
Οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ στὶς περισσότερες ἐπιμέρους πτυχὲς ἐπι-
στημονικῆς μελέτης τῶν προβλημάτων οἰκονομικῆς συμπερι-
φορᾶς. Τὰ προβλήματα, λ.χ., τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, τῆς
διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος καὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς ἀγορᾶς
θεωροῦνται συναρτήσεις τοῦ συσχετισμοῦ ἀνάμεσα στὴ μέγι-
στη ποσότητα ἐκροῆς (προϊόντος) καὶ στὶς εἰσροὲς (συντελε-
στὲς παραγωγῆς) πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν παραγωγή της.
Ἄλλὰ καὶ οἱ παράγοντες *ἐργασία*, *γῆ*, *κεφάλαιο*, θεωρούμενοι
ὡς συντελεστὲς τῆς παραγωγῆς, προϋποθέτουν τὴν ἴδια πλα-
σματικὴ αὐτονόμησιν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῶν σχέσεων
καὶ τὴ μετάθεσίν τους στὸν χῶρον τῶν ἀφηρημένων συσχετι-
σμῶν. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ μισθοί, ὡς κόστος παραγωγῆς, ἢ *πρόσο-
δος* καὶ τὸ *κέρδος* ὡς συντελεστὲς καθορισμοῦ τῆς «φυσικῆς
τιμῆς» τῶν προϊόντων, ἢ ἡ «τιμὴ τῆς ἀγορᾶς» ὡς ἀποτέλεσμα
ἀλληλεπίδρασης τῶν δυνάμεων τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτη-
σης στήν ἀγορά. Καὶ σὲ πείσμα τῆς μαρξικῆς ἀνάλυσης τοῦ
«φετιχισμοῦ τοῦ ἐμπορεύματος», ἡ ὑποκατάστασις τῆς *πρα-
γματικότητος* τῶν σχέσεων ἀπὸ αὐτονομημένους καὶ φαντασιώ-
δεις συσχετισμοὺς γίνεται περισσότερο ἐκδηλῆ στὰ πειράματα
σοσιαλιστικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς οἰκονομίας: Ἐκεῖ τὴν προτε-
ραιότητα τὴν ἔχει ἡ ἀπαίτησις ἐξασφάλισις ἐνὸς ἀφηρημένου

συστήματος ἐξισώσεων, ὅπου ἡ ζήτηση τῆς ἀγορᾶς νὰ εἶναι ἴση μὲ τὴν προσφερόμενη ποσότητα πού ἐπιβάλλει ὁ κεντρικὸς σχεδιασμός, καὶ τὸ συνολικὸ εἰσόδημα πού διανεμήθηκε στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας παραγωγῆς νὰ εἶναι ἴσο μὲ τὸ σύνολο τῶν τελικῶν τιμῶν πωλήσεως ὅλων τῶν ἀγαθῶν πού προσφέρθηκαν στοὺς καταναλωτές.

Περὶ τὸ νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ὑποκατάσταση τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες στὴ συγκρότηση τῶν συστηματικῶν ἀναλύσεων, εἶναι κάτι ριζικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ συμβολικὴ ὑποτύπωση τοῦ πραγματικοῦ γιὰ χάρη τῆς συστηματικῆς ἀνάλυσης. Ἡ συμβολικὴ ὑποτύπωση μεταγράφει τὴν πραγματικότητα τῶν σχέσεων σὲ «σημαντικὸ» κώδικα πού κάνει τὶς σχέσεις καθολικὰ προσιτὲς — *παραπέμπει* στὶς σχέσεις καὶ δὲν τὶς ὑποκαθιστᾷ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρῆση συμβολικῶν ὑποτυπώσεων ὄχι μόνον δὲν ἀντιφάσκει στὴ συστηματικὴ-ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση, ἀλλὰ εἶναι καὶ συστατικὴ τῆς προϋπόθεσης. Ἀντίθετα, ἡ ὑποκατάσταση τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες ἀναιρεῖ τὴν ἴδια τὴ σύνδεση τῆς ἐπιστήμης μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς, γι' αὐτὸ καὶ συνιστᾷ θεμελιῶδες σφάλμα ἢ κενὸ στὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση⁷.

7. Τὸ φαντασιῶδες, ὡς πλασματικὸ ὑποκατάστατο τοῦ πραγματικοῦ, διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸ συμβολικὸ «σημαῖνον» τοῦ πραγματικοῦ, ὅπως διαφέρει καὶ ἀπὸ τὸ φαντασιακὸ στοιχεῖο — μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης (*L'institution imaginaire de la société*, Paris, Editions du Seuil, 1975) ἐπιχειρεῖ νὰ προσδιορίσει τὴν κοινωνικὴ λειτουργία νοηματοδότησης τοῦ ὑπαρκτοῦ. «Μιὰ κοινωνία», λέει ὁ Καστοριάδης, «ἀναζητᾷ τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς τάξεώς της μέσα στὸ φαντασιακὸ (l'imaginaire). Συναντοῦμε κάθε φορά, μέσα στὸν πυρήνα αὐτοῦ τοῦ φαντασιακοῦ καὶ μέσα ἀπ' ὅλες τὶς ἐκφράσεις του, κάτι πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸ λειτουργικόν, καὶ πού εἶναι κάτι σὰν ἀρχικὴ ἐπένδυση, ἀπὸ τὴν κοινωνία, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ της μ' ἓνα νόημα πού δὲν ὑπαγορεύεται ἀπὸ τοὺς πραγματικοὺς παράγοντες, ἀφοῦ αὐτὸ μᾶλλον τὸ νόημα προσδίδει σ' αὐτοὺς τοὺς παράγοντες μιὰ ὀρισμένη σημασία καὶ θέση μέσα στὸ σύμπαν πού διαμορφώνει αὐτὴ ἡ κοινωνία — νόημα πού ἀναγνωρί-

ζουμε στο περιεχόμενο και ταυτόχρονα στο στυλ τῆς ζωῆς της (και πού δὲν ἀπέχει τόσο ἀπὸ αὐτὸ πού ὁ Χέγκελ ὀνόμαζε *πνεῦμα ἑνὸς λαοῦ*)»: (σελ. 179, ἑλλην. μτφρ., 'Εκδόσεις Ράππα, σελ. 191-192). Ὁ Καστοριάδης διαστέλλει τὸ *πραγματικό* καὶ τοὺς *πραγματικούς παράγοντες* τοῦ ἀνθρώπινου βίου ἀπὸ τὴ νοηματοδότησή τους, χωρὶς νὰ μᾶς λέει τί εἶναι τὸ *πραγματικό* πρὶν ἀπὸ τὴ νοηματοδότησή του καὶ ποιοὺς τὸ ὀρίζει ὡς *πραγματικό* πέρα ἀπὸ κάθε κοινωνικὴ νοηματοδότηση. Πάνω στὴν αὐθαίρετὴ αὐτὴ διαστολὴ χτίζει ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τοῦ «*συστήματός*» του ἀναπτύσσοντας ἐντυπωσιακές, ἀλλὰ δυστυχῶς ἀφελεῖς ἀξιολογήσεις τῶν διαφοροποιημένων νοηματοδοτήσεων τοῦ *πραγματικοῦ* καὶ τῶν ἀντίστοιχων διαφοροποιήσεων τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Καὶ εἶναι εὐλόγο νὰ χαρακτηρίσει κανεὶς ἀφελεῖς τὶς ἀξιολογήσεις τοῦ Καστοριάδη, ἀφοῦ: Πρῶτον, τοποθετεῖ τελειῶς ἀνερμηνεύτα τὴ δική του ὑποκειμενικὴ ἐκδοχὴ καὶ τὶς ἀξιολογήσεις του ὑπὲρ ὅλων τῶν κατὰ ἐποχὰς καὶ πολιτισμοὺς κοινωνικῶν νοηματοδοτήσεων τοῦ *πραγματικοῦ*, ἀνυποψίαστος γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἐκφράζει μιὰν ἐπιμέρους σύγχρονη κοινωνικὴ νοηματοδότηση καὶ μάλιστα ἀξιωματικὴ καὶ δογματικὴ. Δεύτερον, διαστέλλει τελειῶς αὐθαίρετα τὴν πιστοποίηση τοῦ *πραγματικοῦ* ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν σχέσεων μὲ τὸ *πραγματικό* ἀνυποψίαστος γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀπροσδιόριστος *τρόπος* τῆς σχέσης διαφοροποιεῖ καὶ τὶς νοηματοδοτήσεις τοῦ *πραγματικοῦ*. Ταυτόχρονα, διαστέλλοντας τὸ *πραγματικό* ἀπὸ τὴ νοηματοδότησή του ταυτίζει τὴ νοηματοδότηση μὲ τὸ «*φαντασιακό*» ὡς μὴ-*πραγματικό* καὶ ἔτσι ἀποκλείει ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ λειτουργικότητα τὴν ἴδια τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων πού συνιστοῦν αὐτὴ τὴ λειτουργικότητα — καὶ τὴν συνιστοῦν προσδίδοντας τὸ νόημα τοῦ *πραγματικοῦ* ἢ τοῦ *φαντασιώδους* στοὺς παράγοντες τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Ἀλλὰ ἡ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Καστοριάδη, ὅπως καὶ τὸ πρόβλημα τῶν νοηματοδοτήσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐξαντληθοῦν σὲ μιὰ ὑποσημείωση πού ἀπλῶς ἐπιδιώκει νὰ διασαφηνίσει τοὺς ὅρους *φαντασιῶδες* καὶ *φαντασιακό*. Εἰδικὰ γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν νοηματοδοτήσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ γιὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ νόημα τῆς *πραγματικότητας* καὶ στὴν ἴδια τὴν *πραγματικότητα*, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ βρεῖ μιὰ πιὸ ἀναλυτικὴ διαπραγματεύση στὸ βιβλίο μου *Προτάσεις Κριτικῆς Ὀντολογίας* — δίχως νὰ ἐλπίζει σὲ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση τοῦ Καστοριάδη μέσα στὸ δεδομένο σήμερα «κλίμα» τῶν παράλληλων καὶ ἐρμητικῶν φιλοσοφικῶν μονολόγων.

Η ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ

α. *Οί διαπιστώσεις*

Για τὴν πρακτικὴ ἀποτελεσματικότητά τῆς ἐπιστημολογίας ποὺ ἔχει υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία, δὲν χρειάζονται ἀποδεικτικὰ ἐπιχειρήματα. Ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνηση κοινῶν τόπων. Ὅσα ἐπιστημολογικὰ λάθη ἢ θεωρητικὰ κενὰ κι ἂν ἔχουν ἐπισημανθεῖ, δὲν ἀναστέλλουν τὴν ἀποδοτικότητα τῶν καθιερωμένων μεθόδων τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας — τὴν ἐμφάνιση ἐπιτυχιῶν ποὺ ἔχουν κυριολεκτικὰ μεταμορφώσει τὶς συνθῆκες οἰκονομικοῦ βίου σὲ πολλὰς περιοχὰς τοῦ πλανήτη μας, καὶ ἔδωσαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας διαστάσεις ἐκπληκτικὰς, ἀπρόβλεπτες καὶ μὲ τὰ πιὸ αἰσιόδοξα προγνωστικά.

Ἡ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῶν ἐπιτυχιῶν τῆς σύγχρονης (καπιταλιστικῆς) οἰκονομίας (— τόσο ὅταν τὸ κεφάλαιο εἶναι ἰδιωτικό, ὅσο καὶ ὅταν εἶναι κρατικό) ἔχει προκαλέσει μιὰ πλήθουσα βιβλιογραφία, ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Κέϋνς (John Maynard Keynes) μὲ τὴ *Γενικὴ θεωρία* του (1936) ἀπογύμνωσε τὸν στόχο τῆς «ἀνάπτυξης» ἀπὸ τοὺς ἠθικισμοὺς τῆς κοινωνικῆς ὠφελιμότητος. Ὁ κύριος ὄγκος αὐτῶν τῶν μελετῶν ἔχει ὡς πρωταρχικὸ ἀντικείμενο τὸν ἐπιστημονικότερο δυνατὸ προσδιορισμὸ τῶν συσχετισμῶν καὶ ἰσορροπιῶν ποὺ ὄχι μόνον προκαλοῦν, ἀλλὰ κυρίως κατοχυρώνουν μιὰ σταθερὴ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη.

Ὅμως ἡ ἐπιτυχία τῶν μεθόδων τῆς σύγχρονης οἰκονομίας θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ συναχθεῖ ὄχι τόσο ἀπὸ θεωρητικὲς ἀναλύσεις καὶ ἐπιστημονικὲς προδιαγραφές, ὅσο ἀπὸ τὴν ἄμεσα διαπιστούμενη ἀποδοτικότητα τῆς λογικῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἔτσι ὅπως γίνεται ἔμπρακτα ἀποδεκτὴ αὕτῃ ἡ λογικὴ ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς — ἀκόμα καὶ σὲ χῶρες ὅπου ἡ ἄρνηση τοῦ συστήματος συνιστᾷ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία.

Ἡ λογικὴ τῆς σύγχρονης οἰκονομίας συνδέθηκε αὐτονόητα (καὶ ὄχι αὐθαίρετα) μὲ τὸν ὀρθολογισμό τῆς στρατηγικῆς γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν παραγωγικῶν πόρων, τὴ διαρθρωτικὴ μετατόπιση τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴ γεωργία στὴ βιομηχανία, τὴν ἐντατικοποίηση τῆς παραγωγῆς μὲ τὸν ἐξειδικευμένο καταμερισμὸ καὶ τὴ μηχανοκαλλιέργεια τῆς γῆς, τὴ διατήρηση τῆς παραγωγικῆς ἀποδοτικότητος μέσω τῆς προγραμματικῆς κατευθυνόμενης κατανάλωσης.

Κυρίως ὅμως ἡ λογικὴ τῆς σύγχρονης οἰκονομίας συνδέθηκε στὶς συνειδήσεις μὲ τὰ πρακτικὰ της ἀποτελέσματα: Τὴ συνεχὴ αὔξηση τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος καὶ ἐπομένως τῆς καταναλωτικῆς ἱκανότητος τοῦ ἀτόμου, παράλληλα μὲ τὴ διαρκὴ αὔξηση τῆς προσφορᾶς καταναλωτικῶν ἀγαθῶν σὲ συνεχῶς διευρυνόμενες καὶ ἐξελισσόμενες ποικιλίες. Αὕτῃ ἡ ἀνάπτυξη παρακολουθεῖται καὶ ἀπὸ κατακόρυφη ἄνοδο τοῦ ἐπιπέδου ἐπιστήμης καὶ γνώσης, πού ἐπηρεάζει δραστικὰ τὴν τεχνολογία τῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ τὶς συνθῆκες τοῦ ἀνθρώπινου βίου (κατοικία, ὑγεία, ψυχαγωγία, ἐπικοινωνίες, πληροφόρηση, κλπ.).

Ἐχει ἐπανειλημμένα καὶ μελετημένα ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ἀλλαγὴ πού συντελέστηκε στὶς συνθῆκες τοῦ ἀνθρώπινου βίου μέσα σὲ τριάντα μόλις χρόνια μετὰ τὴ λήξη τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, εἶναι ριζικότερη κι ἀπὸ αὐτὴν πού συν-

τελέστηκε στο διάστημα τῶν αἰώνων ἀπὸ τῇ νεολιθικῇ ἐποχῇ ὥς τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ. Συλλαμβάνει κανεῖς τὶς πραγματικὲς διαστάσεις αὐτῆς τῆς κοσμογονικῆς ἀλλαγῆς, ἂν συνειδητοποιήσῃ τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχε στὸν καθημερινὸ βίον τῶν ἀνθρώπων ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ ἡλεκτρικοῦ ρεύματος καὶ τῶν οἰκιακῶν ἡλεκτρικῶν συσκευῶν, ἡ εἴσοδος τῶν συνθετικῶν ὑλικῶν («πλαστικῶν») στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ, ἡ ἐξέλιξη τῶν μέσων μεταφορᾶς, ἡ διάδοση τῶν ἀγροτικῶν μηχανημάτων, φυτοφαρμάκων καὶ λιπασμάτων, ἡ χρῆση τοῦ ραδιοφώνου καὶ τῆς τηλεόρασης ἢ, πρόσφατα, οἱ ἐφαρμογὲς τῆς μικροηλεκτρονικῆς καὶ τῆς «πληροφορικῆς» σχεδὸν σὲ κάθε τομέα τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος.

Εἶναι τόσες καὶ τέτοιες οἱ διευκολύνσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου ποὺ συνοδεύουν τὴν καπιταλιστικὴν ἀνάπτυξη, ὥστε ἡ λογικὴ αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης νὰ ἐμφανίζει μιὰν ἀκατανίκητη δυναμικὴ κοινωνικῆς ἀποδοχῆς, καὶ ὁ στόχος τῆς ἀνάπτυξης νὰ συνιστᾷ πρωταρχικὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρώπινου βίου κυρίως στὶς χῶρες ποὺ δὲν τὸν ἔχουν ἀκόμα κατακτήσει. Ἄν ὑπάρχουν περιπτώσεις ἀμφισβητήσεων καὶ ἐπιφυλάξεων γιὰ τὸν αὐτοσκοπὸ τῆς ἀνάπτυξης, αὐτὲς μοιάζει μᾶλλον νὰ προϋποθέτουν πάντοτε μιὰ ἐμπειρία ὑπερβολῶν καὶ ἀπολυτοποιήσεων τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς, ἐνῶ ὅταν ὁ στόχος τῆς ἀνάπτυξης δὲν ἔχει ἐπιτευχθεῖ, κανένας φόβος ὑπερβολῶν καὶ ἀπολυτοποιήσεων δὲν ἀναστέλλει τὴν ἐπιδίωξή του. Σήμερα πιά εἶναι τόσο αὐτονόητα ἐπιτακτικὸ, ἀπόλυτα ἀναγκαῖο καὶ πρωταρχικὸ τὸ κοινωνικὸ αἶτημα τῆς ἀνάπτυξης, ὥστε σὲ σύγκριση μαζί του ἀκόμα καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο νὰ παίρνει δευτερεύουσα σημασία. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ἡ J. Robinson, μὲ βάση τὴν ἐμπειρία κάποιων χωρῶν τοῦ «τρίτου κόσμου»: «ἡ ἀθλιότητα τῆς ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τοὺς καπιτα-

λιστὲς εἶναι τίποτα μπροστὰ στὴν ἀθλιότητα τοῦ νὰ μὴν ἔρχεται κανεὶς νὰ σὲ ἐκμεταλλευτεῖ»¹.

β. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὶς αἰτίες

Εἶναι μᾶλλον εὐνόητο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι σὲ κάθε περίπτωση ἐπιστημονικοῦ προγραμματικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος τὰ τυχόν ἐπιστημολογικὰ λάθη ἢ θεωρητικὰ κενὰ θὰ εἶχαν ὡς ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τὴ δυσλειτουργία καὶ ἀναποτελεσματικότητα τοῦ σχεδιασμοῦ μας. Ἀλλά, στὴν περίπτωση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, αὐτὴ ἡ εὐνόητη ὑπόθεση δὲν μοιάζει νὰ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ σύγχρονη οἰκονομία προϋποθέτει μιὰν ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος καὶ μιὰ μεθοδολογία σπουδῆς τοῦ πραγματικοῦ ποὺ συμβιβάζονται δύσκολα ἢ καθόλου μὲ τὴ σύγχρονη ἐπιστημολογία, ἰδιαίτερα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὅμως, ταυτόχρονα, ἀποκλείεται νὰ μιλήσουμε γιὰ ἀναποτελεσματικότητα τοῦ συστήματος τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας σήμερα, ὅταν αὐτὸ τὸ σύστημα ἐξασφαλίζει συνεχῶς ποικίλες διευκολύνσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς.

Ποιὲς εἶναι λοιπὸν οἱ αἰτίες γι' αὐτὴ τὴ φανερὴ ἀποδοτικότητα τῆς θεωρητικῆς διάτρητης οἰκονομικῆς ἐπιστημολογίας;

Θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς, πὼς ἂν οἱ ἐπιστημολογικὲς προϋποθέσεις τῆς σύγχρονης οἰκονομίας εἶναι θεωρητικὰ

1. Φιλοσοφία τῆς οἰκονομίας, σελ. 49.

ἀνεπαρκεῖς, ὅμως ἡ λογικὴ τῆς εἶναι «τετράγωνη», δηλαδὴ θετικὴ, ἀκαταγώνιστη, ἀκαταμάχητη. Καὶ νὰ ἐπαναλάβουμε, πὼς ὅταν μιλάμε γιὰ λογικὴ τῆς σύγχρονης οἰκονομίας, δὲν ἐννοοῦμε τὴ μέθοδο τῆς ἐρμηνείας ἢ τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ προγραμματισμοῦ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ τὴν κοινωνικὴ ἀποδοχή, περισσότερο ἢ λιγότερο καθολικὴ, μιᾶς ὀρισμένης νοηματοδότησης αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς.

Χωρὶς ἄλλο, ἡ λογικὴ ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἀδιαμφισβήτητη ἀποτελεσματικότητά τῆς σύγχρονης οἰκονομίας, εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν ποὺ γέννησε τὴ σύγχρονη οἰκονομία — ἡ ἀφετηριακὴ λογικὴ παραγωγῆς τοῦ συστήματος. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ τὴ λογικὴ τοῦ ὠφελιμισμοῦ, ὅπως εἶδαμε νὰ τὴν διαπιστώνουν οἱ θεωρητικοὶ τῆς οἰκονομίας ἀνιχνεύοντας τὴ γενεαλογία τῶν προδιαγραφῶν τοῦ συστήματος: Ὁ ὠφελιμισμὸς μὲ πρῶτο γενάρχη τὸν ἀτομικισμὸ καὶ μὲ ἀπότοκο τὸν ρασιοναλισμὸ ποὺ ὁδηγεῖ στὶς κανονιστικὲς συντεταγμένες τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καὶ δικαιώνεται μὲ τὸ «φυσικὸ δίκαιο».

Ἄν λοιπὸν δεχθοῦμε τὸν ἀτομικιστικὸ ὠφελιμισμὸ ὡς βάση τῆς λογικῆς τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, εἶναι μᾶλλον περιττὸ νὰ ἐπιχειρηματολογήσουμε γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά του. Γιατὶ εἶναι ἐμπειρικὰ αὐταπόδεικτο ὅτι ἡ λογικὴ τῆς θωράκισης καὶ ἐξασφάλισης τοῦ ἀτόμου γίνεται ἀποδεκτὴ πολὺ εὐκολότερα ἀπ' ὅ,τι μιὰ λογικὴ ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε ἀτομικὴ αὐταπάρνηση, αὐτοπροσφορά, θυσιαστικὴ ἀνιδιοτέλεια.

Ὁ Francois Quesnay (1694-1774), ἓνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς λεγόμενης «ἐλεύθερης οἰκονομίας», εἶχε ἐπιγραμματικὰ διαπιστώσει ὅτι «ἡ συμπεριφορὰ κάθε ἀνθρώπου κατευθύνεται ἀπὸ τὴ φύση τῆς πρὸς τὴν ἐξασφάλισή τῆς μέγιστης ἱκανοποίησης ἢ τῆς ἐλάχιστης θυσίας». Καὶ ἐπειδὴ θεωροῦσε τὸ κοινὸ συμφέρον ὡς ποσοτικὸ ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων, ἔβγαζε τὸ συμπέρασμα ὅτι «στὸ μέτρο ποὺ δὲν

παρατίθενται ἐμπόδια, ὁ καθένας μὲ τὸ νὰ ἐνεργεῖ ἐγωιστικά, προάγει τὴν εὐτυχία ὅλων»².

Ξέρουμε ὅτι σὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ θεμελιώθηκε τὸ δόγμα τῆς ἐλευθερίας τῶν συναλλαγῶν καὶ τοῦ «laissez-faire», ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ κριτικὴ ἢ ἡ ἄρνηση τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ — ὁλόκληρο τὸ σύστημα τῆς σύγχρονης οἰκονομίας. Ὅμως ἡ ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ τοῦ Quesnay στὴν ἀνθρώπινη φύση ἔχει ξεχωριστὴ σημασία, γιατί μᾶς θυμίζει πῶς ὁ ἀτομοκεντρικὸς ὠφελιμισμὸς καὶ ἡ συνακόλουθη ἡδονιστικὴ νοηματοδότηση τῶν ἀνθρώπινων ἐπιδιώξεων δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς «φιλοσοφία» τῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ἔχει ρίζες στὴν ἴδια τὴν ἐνστικτώδη φύση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ὀρμέφυττη ἀνάγκη του νὰ αὐτοεξασφαλίζεται, νὰ κατέχει καὶ νὰ εὐφραίνεται αἰσθησιακά. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση καὶ μόνο θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ δυναμικὴ τῆς παγκοσμιότητος ποὺ ἐμφανίζει ἡ λογικὴ τῆς σύγχρονης οἰκονομίας. Εἶναι δύσκολο νὰ ὑπάρξει κοινωνία ἀνθρώπων ποὺ θὰ ἀντισταθεῖ συλλογικὰ στὴ λογικὴ τοῦ ἀτομικοῦ ἐνστίκτου αὐτοσυντήρησης καὶ ἡδονῆς. Καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὴ ἡ λογικὴ ἐμφανίζεται, σήμερα πιά, σὰν πολιτιστικὸ ἐπίτευγμα μὲ τίς πιὸ ἐντυπωσιακές στὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία συνέπειες τεχνολογικῶν ἐφευρημάτων, συνθηκῶν εὐζωίας καὶ καταναλωτικῆς εὐχέρειας.

Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι οἱ θεμελιωτὲς τῆς σύγχρονης οἰκονομίας βασίστηκαν ἀφετηριακὰ στὴ σύνδεση φυσικοῦ δικαίου καὶ ἡδονιστικῆς ψυχολογίας γιὰ νὰ διαμορφώσουν μιὰν ἐρμηνεία τῶν αἰτίων τῆς προσφορᾶς, τῆς ζήτησης καὶ τῶν τιμῶν. Στὸ φυσικὸ δίκαιο βάσισαν τὴ λογικὴ δικαίωση τῆς ἡδονιστικῆς ψυχολογίας ποὺ θεμελίωνε τὴν ἐρμηνεία τους, καὶ ταυτόχρονα τὸν ὀρθολογισμὸ τῶν κανονιστικῶν προδιαγραφῶν τοῦ

οἰκονομικοῦ συστήματος — τὸν ὀρθολογισμό τοῦ συμφέροντος καὶ τῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων. Ἐτσι διαμόρφωσαν μιὰ «ἐπιστημονικὴ» ἠθικὴ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ δὲν ἀνάγεται οὔτε στὴ μεταφυσικὴ οὔτε στὴ σύμβαση γιὰ νὰ ὀρίσει κίνητρα «καλὰ» ἢ «κακὰ», ἀλλὰ ἐκδέχεται ὡς μοναδικὸ κίνητρο τὴ φυσικὴ ἐπιθυμία τῆς μέγιστης ἱκανοποίησης καὶ τῆς ἐλάχιστης θυσίας, συνάγοντας τὴν ἠθικότητα ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον.

Ἡ συναγωγὴ τῆς ἠθικότητας ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον σημαίνει ὅτι ἡ μέγιστη ἱκανοποίηση καὶ ἡ ἐλάχιστη θυσία θεωροῦνται ὅχι ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ὡς βάση ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς «ἠθικῆς». Ἡ ἔννοια τοῦ «φυσικοῦ» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ προσδιορίσει τὸ «ἠθικὸ» καὶ ταυτόχρονα τὸ πραγματικό.

«Ἡ φυσικὴ προσπάθεια ποὺ καταβάλλει συνεχῶς κάθε ἄνθρωπος γιὰ νὰ καλυτερέψει τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς του», ἔγραφε ὁ Adam Smith, «ἀποτελεῖ ἐκδήλωση τοῦ ὁρμέμφυτου τῆς αὐτοσυντήρησης ... Δὲν περιμένουμε τὸ φαγητό μας ἀπὸ τὴν καλὴ θέληση τοῦ κρεοπώλη, τοῦ ζυθοποιοῦ ἢ τοῦ φούρναρη, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ συμφέρον τους, στὸ ὁποῖο ἀποβλέπουν οἱ ἴδιοι. Ἀποτεινόμεστε ὅχι στὴ φιλανθρωπία τους, ἀλλὰ στὴν ἀγάπη τους γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ ποτὲ δὲν συζητοῦμε μαζί τους τὶς ἀνάγκες μας, ἀλλὰ μόνο τὰ πλεονεκτήματα ποὺ θὰ ἔχουν αὐτοὶ ἀπὸ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν μας ... Μὴ νομίζετε λοιπὸν ὅτι βοηθᾶτε τὸ οἰκονομικὸ σύστημα μὲ καλοπροαίρετους νόμους καὶ καλόπιστες παρεμβάσεις. Δὲν τὸ βοηθᾶτε. Ἀφῆστε το μόνο του. Τὸ ἀτομικὸ συμφέρον θὰ λαδώνει τὰ γρανάζια καὶ τὸ σύστημα θὰ λειτουργεῖ σχεδὸν τέλεια»³.

3. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), Repr. Homewood, Ill. 1963, τόμος II, σελ. 168, τόμος I, σελ. 13.

Τὸ ἴδιο ἀπερίφραστες ὁμολογίες πίστεως στὴν ἠθικὴ τοῦ ἐνστίκτου καὶ τοῦ ὀρμέφυτου ἐγωκεντρισμοῦ συναντάει κανεῖς καὶ στὰ ἔργα πολλῶν ἄλλων πρωτοπόρων τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς θεωρίας, ἀπὸ τὸν Ricardo, τὸν Malthus, τὸν Paley, τὸν Bentham, ὡς τὸν J.S. Mill, τὸν Sidgwick καὶ τὸν Edgeworth. Καὶ δὲν εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεῖς πὺ τέτοιες θεωρητικὲς ἀπόψεις ξεπέρασαν γρήγορα τοὺς κύκλους τῶν «εἰδικῶν» καὶ κυκλοφόρησαν ὡς λαϊκὸ ἰδεολόγημα διαμορφώνοντας τὴν «κοινὴ γνώμη». Ὁ Myrdal σημειώνει ὅτι «ἡ θεωρία τοῦ Ricardo διδασκόταν ἀπὸ τὶς ἀκαδημαϊκὲς ἑδρες, τυπωνόταν σὲ μεγάλους τόμους καὶ διαδιδόταν μὲ λαϊκὲς μπροσοῦρες. Παρεισέφρυσε στὴ δημοσιογραφία καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ διαμόρφωσε τὴν κοινὴ γνώμη»⁴.

Βέβαια, μιὰ τέτοια καθολικὴ ἀποδοχὴ τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ὠφελιμισμού καὶ τῆς ἡδονιστικῆς σκοπιμότητος προϋπέθετε κάποια κοινωνικὴ ἐτοιμότητα καὶ θεωρητικὴ προεργασία, πὺ πρέπει νὰ ἀναλύσουμε σὲ ἐπόμενες σελίδες. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει καταρχὴν ἡ αἰτιολόγησις τῆς ἀποτελεσματικότητος πὺ ἐμφανίζει ἡ λογικὴ τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ συστήματος παρὰ τὰ θεωρητικὰ της κενά. Καὶ ἡ σύνδεσις αὐτῆς τῆς ἀποτελεσματικότητος μὲ τὸν ὠφελισμό καὶ τὴν ἡδονιστικὴν ἀτομοκρατίαν δὲν μοιάζει νὰ ἀφήνει ἀναπάντητα οὐσιώδη ἐρμηνευτικὰ ἐρωτήματα.

Ἀναφέρουμε τὸν ὠφελισμό καὶ τὴν ἡδονιστικὴν ψυχολογίαν στὴ λογικὴ τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ συστήματος, χωρὶς νὰ παραβλέπουμε τὸ γεγονός ὅτι στὴ συγκρότησις αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἔπαιξαν οὐσιώδη ρόλο ὅχι μόνο οἱ θεωρητικὲς καταβολὲς τοῦ laissez-faire καὶ τῆς ἐπιδίωξης τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, ἀλλὰ καὶ οἱ σοσιαλιστικὲς ἀντιδράσεις σὲ αὐτὲς τὶς

καταβολές. Γιατὶ αὐτὴ ἡ συνύπαρξὴ δὲν συνιστᾷ καὶ ἀντίφαση. Ἀρκεῖ ἔστω καὶ περιορισμένη γνῶσις τῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς ὅτι καὶ αὐτὲς οἱ ἀρχὲς ἀποκλίνουν ἐλάχιστα ἢ καθόλου ἀπὸ τὴ γενετικὴ λογικὴ τοῦ ὠφελιμισμοῦ.

Σίγουρα, στὶς ἱστορικές του ἐπιδιώξεις καὶ πραγματοποιήσεις ὁ σοσιαλισμὸς ἀπαίτησε συχνὰ ἀπὸ τοὺς ὁπαδούς του ἀτομικὴ αὐταπάρνηση, κάποτε καὶ θυσιαστικὴ ἀνιδιοτέλεια. Ὅμως ἡ αὐταπάρνηση καὶ ἀνιδιοτέλεια ἦταν σαφῶς τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξιν ἑνὸς ἀπώτερου σκοποῦ καθαρὰ ὠφελιμιστικοῦ: Τὴ δημιουργία μιᾶς κοινωνίας ὅπου τὸ κάθε ἄτομο θὰ ἀπολαμβάνει ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του καὶ θὰ προσφέρει ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητές του.

Ἡ ἰδέα τῆς ἐξασφάλισης τοῦ ἀτομικοῦ ἐγωιστικοῦ συμφέροντος μέσω μιᾶς γενικῆς κοινωνικῆς ρύθμισης ποὺ θὰ ἐγγυᾶται τὴν ἔνταξιν ὅλων τῶν ἀτόμων στὸ ὠφελιμιστικὸ σύστημα, δὲν εἶναι ἐφεύρημα τῶν σοσιαλιστῶν. Ἐνυπάρχει στὴ σκέψιν καὶ στὴ λογικὴ τῶν πρωτοπόρων θεωρητικῶν τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, ποὺ καὶ αὐτοὶ τὴν ἀντλοῦν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. «Ὁ Bacon καὶ ὁ Locke εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ συνθέτουν ἓνα δόγμα τῆς ἁρμονίας τῶν συμφερόντων, ὅπως ἐπίσης ὁ Cumberland καὶ ὁ Clarke. Οἱ Butler, Hutcheson, Hume καὶ ὁ Adam Smith τὴν παρέλαβαν, καὶ ὁ καθένας τους τῆς προσέδωσε κάποια ἰδιαίτερη ἔμφαση».

«Τὸ κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς ἰδέας αὐτῆς», γράφει ὁ Myrdal, «ἦταν πῶς δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ κοινωνικὰ ἔνστικτα καὶ στὸ ἀτομικὸ συμφέρον. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι κανεὶς τὴ μέγιστη ἀπόλαυση, πρέπει νὰ καταπιέσει ὥς ἓνα σημεῖο τὶς ἄμεσα ἐγωιστικὲς παρορμήσεις του γιὰ χάρη τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Ὑποτίθεται, μὲ κάποια δόση ἀφελουῆς αἰσιοδοξίας, ὅτι τὸ σημεῖο πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ ἐγωί-

στικές παρορμήσεις γίνονται βλαβερές για τὴν κοινωνία, συμπίπτει μὲ τὸ σημεῖο πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνονται βλαβερές καὶ για τὸ ἄτομο. Ἔτσι τὰ ἀλτρουϊστικά αἰσθήματα ἀποδείχνονται ἐπίσης ἐγωιστικά, ἀσχέτως ἂν πηγάζουν ἀπὸ κίνητρα ἀτομικοῦ συμφέροντος ἢ ὄχι»⁵.

Ἡ σκέψη τῶν σοσιαλιστῶν δὲν μοιάζει νὰ διαφοροποιεῖται οὐσιαστικά ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς «κοινῆς ὠφέλειας» ποὺ καλλιέργησαν οἱ πρωτοπόροι θεωρητικοὶ τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὰ κίνητρα καὶ οἱ στόχοι, ὅσες διαφορὲς κι ἂν ἐμφανίζονται ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τους, τὶς προτεραιότητες καὶ τὶς μεθόδους για τὴν ἐπίτευξή τους, δὲν παύουν νὰ ὑπακοῦνε στὴν ἴδια ἀρχὴ τοῦ ὠφελιμιστικοῦ καὶ ἡδονοθηρικοῦ ἀποτελέσματος. Οἱ σοσιαλιστὲς δὲν πρότειναν ποτὲ κάποια ἄλλη νοηματοδότηση τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων πέρα ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ἄθροιστικῆς ὠφελιμότητος. «Ἀκόμα καὶ ἡ ἐπιταγὴ τῆς ἰσότητος πηγάζει ἀναγκαῖα ἀπὸ τὴ χρησιμοθηρία», ὅπως διαπίστωνε στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ F.Y. Edgeworth⁶.

Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ἀλλὰ καὶ οἱ κορυφαῖοι τῶν ἱστορικῶν ἐγχειρημάτων ἐφαρμογῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ, δὲν διστάζουν νὰ διακηρύξουν ἀπερίφραστα τὸν ὀρθολογικὸ ὠφελιμισμὸ τῆς σοσιαλιστικῆς θεωρίας καὶ πρακτικῆς — ἔστω κι ἂν μάχονται τὴν «ἀρχὴ τῆς χρησιμότητος» τῶν θεωρητικῶν τοῦ καπιταλι-

5. MYRDAL, σελ. 53. — Βλ. ἐπίσης Simon de SISMONTI, *Political Economy and the Philosophy of Government*, (1874), New York (A. M. Kelley) 1965, σελ. 115 καὶ 121. — Ἐπίσης, John HARSANYI, *Morality and the Theory of Rational Behavior*, στὸν τόμο: *Utilitarianism and Beyond*, A. SEN and B. S. WILLIAMS (eds.) New York (Cambridge Univ. Press) 1982, σελ. 18. — N. HOERSTER, *Utilitarische Ethik und Verallgemeinerung*, Freiburg-München (K. Alber) 1977, σελ. 128 κ.έ.

6. *Mathematical Psychics*. An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences (1881). New York (Kelley Publ.) 1953, σελ. VII.

σμοῦ, ἀρχὴ πὺ προσπαθεῖ νὰ δικαιώσῃ τὸν κοινωνικὸ ἀνταγωνισμό καὶ τὴ συνακόλουθὴ ἀτομοκρατία.

Πράγματι, ἡ βίαιη ἐπίθεσι τοῦ Μάρξ ἐνάντια στὸν ὠφελισμὸ τῶν φυσιοκρατῶν οἰκονομολόγων καὶ μάλιστα τοῦ Bentham⁷, δὲν συνιστᾷ καὶ ἀντίθεσι στὴ λογικὴ τοῦ ὠφελισμοῦ. Εἶναι μόνο μιὰ ριζικὴ διαφωνία μὲ τὴ συγκεκριμένη «θεωρία τῆς χρησιμότητος», δηλαδὴ μὲ ἐκείνη τὴν πρότασι ἐρμηνείας τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς πὺ θεωρεῖ τὴν ἀμοιβαιότητα τῆς ἐκμετάλλευσῃς ὡς λειτουργικὴ προϋπόθεσι γιὰ τὴν παραγωγὴ κοινῆς καὶ καθολικῆς ὠφέλειας. Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαφωνία, κάθε ἀναφορὰ τοῦ Μάρξ στοὺς στόχους καὶ στὶς ἐπιδιώξεις τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καὶ στὸ προσδοκώμενο «τέλος» τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας ὑπακούει ἀπαρέγκλιτα στὴ λογικὴ τοῦ ὠφελισμοῦ. (Μοναδικὴ ἐξάιρεσι ἀποτελοῦν τὰ νεανικά του *Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα*, ὅπου γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορὰ ἡ ἀναίρεσι τῆς ἀλλοτρίωσις τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίζεται ὡς αἴτημα ὑπαρκτικῆς γνησιότητος καὶ τὸ γεγονὸς τῆς σχέσις ἐρμηνεύεται σὲ μιὰ ὄντολογικὴ προοπτικὴ⁸.) Θὰ μπορούσε νὰ παραθέσει κανεὶς μιὰ μεγάλη ποικιλία μαρξικῶν διατυπώσεων γιὰ τὴν προσδοκώμενη, στὰ πλαίσια τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας, «ἐλευθερία ἐργασίας καὶ ἀπόλαυσις»⁹, γιὰ τὴν «ὀλόπλευρὴ ἀνάπτυξι τοῦ ἀτόμου, ὅταν οἱ πηγές τοῦ κοινοῦ πλούτου θὰ ρέουν πιά ἀφθονα»¹⁰, ὅταν «ἐλαττωθεῖ ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης μέρας»¹¹ καὶ «συνενωμένοι οἱ

7. Βλ. *Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία*, MARX-ENGELS-WERKE (0) Berlin, Dietz-Verlag, τόμος 3, σελ. 393 κ.έ.

8. Βλ. σχετικὰ τὸ βιβλίο μου: *Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ*, Ἀθήνα (Ἐκδ. «Δόμος») 1984, Κεφ. IV, 1.

9. *Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα*, MEW, τόμος συμπληρωματικός, σελ. 543.

10. *Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκόττα*, MEW, τόμος 19, σελ. 21.

11. *Τὸ Κεφάλαιο* III, VII, 48, MEW τόμος 25, σελ. 828.

παραγωγοὶ θὰ ρυθμίζουν τὴ συναλλαγή τους μὲ τὴ φύση ὀρθολογικά»¹², ὅταν «τὸ ἀτομικὸ συμφέρον τοῦ κάθε ἀνθρώπου θὰ συμπίπτει μὲ τὸ γενικὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητος»¹³, κλπ., κλπ.

Ἀντίστοιχα ὁ Λένιν διακήρυττε ὅτι «ἡ πραγματικὴ ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπαιτεῖ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση ... προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ γιὰ ὁλόκληρη τὴν κοινωνία ἡ πλήρης εὐμάρεια»¹⁴. Καὶ αὐτὴ τὴν εὐμάρεια ὁ Ν. Μπουχάριν τὴν προγραμματίζει συγκεκριμένα καὶ μεθοδικά: «Ἐνα κεντρικὸ γραφεῖο στατιστικῆς ὑπολογίζει πόσα ἀγαθὰ χρειάζεται νὰ παραχθοῦν σὲ ἓνα χρόνο: τόσα παπούτσια, πανταλόνια, λουκάνικα, κουβέρτες, σιτάρι, ὕφασμα, κ.ο.κ. Θὰ ὑπολογίζει ἐπίσης ὅτι γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ τόσοι ἄνθρωποι θὰ πρέπει νὰ ἐργαστοῦν στὰ χωράφια καὶ τόσοι στὴν παραγωγή λουκάνικων ἀντίστοιχα, καὶ τόσοι ἀριθμὸς στὰ ἐργαστήρια ἐνδυμάτων, κλπ. Τὰ ἐργατικὰ χέρια θὰ διανεμηθοῦν σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὶς ἀνάγκες. Καὶ τὰ προϊόντα θὰ ἀποθηκεύονται σὲ δημόσιες ἀποθήκες καὶ ἔπειτα θὰ διανέμονται στοὺς ἐργάτες, ἀρχικὰ σὲ ἀναλογία μὲ αὐτὸ πὺ παραγοῦν καὶ τελικὰ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τους»¹⁵.

Αὐτὸς ὁ ἀφελὴς ὠφελιμισμὸς δὲν ἦταν ἐφήμερο σύμπτωμα τοῦ πρώτου ἐνθουσιασμοῦ μετὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ πραξικοπήματος τῶν μπολσεβίκων στὴ Ρωσία. Σαράντα περίπου χρόνια ἀργότερα, τὸ 22ο Συνέδριο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης (1961) ἐξακολουθοῦσε νὰ προγραμματίζει μὲ λεπτομέρειες τὴν ἐπερχόμενη στὰ πλαίσια τῆς κομ-

12. Ὁ.π..

13. Ἡ ἀγία οἰκογένεια, MEW, τόμος 2, σελ. 138.

14. LÉNINE, *Projet de programme du POSDR*, 1903, 6, 21.

15. Ν. Ι. BUKHARIN, *Programme of the Communists (Bolsheviks)*, 1919 (χωρὶς τόπο ἐκδόσεως), σελ. 11.

μουνιστικῆς κοινωνίας εὐζωία. Ἀναμενόταν ὅτι σὲ πρώτη φάση, ἀνάμεσα στὸ 1961 καὶ στὸ 1970, ἡ ΕΣΣΔ θὰ ξεπερνοῦσε τὶς ΗΠΑ στὸ κατὰ κεφαλὴν προϊόν. Θὰ ὑπῆρχε μιὰ ἀπότομη αὐξησι-
ση τοῦ ἀτομικοῦ εἰσοδήματος καὶ τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, ἡ ἔλλειψη στέγης θὰ εἶχε ἐξάλειφθεῖ, ἡ βαριά φυσικὴ ἐργασία σὲ πολὺ μεγάλο μέρος θὰ εἶχε καταργηθεῖ καὶ ἡ Σοβιετικὴ Ἑνω-
ση θὰ γινόταν ἡ χώρα μὲ τὸν λιγότερο ἐργάσιμο χρόνο. Στὴ
δεύτερη φάση, ἀπὸ τὸ 1970 ὡς τὸ 1980, ὁλόκληρος ὁ πληθυ-
σμός θὰ εἶχε ἄφθονα ὑλικά καὶ πολιτιστικά ἀγαθά, ἐνῶ θὰ
εἰσαγόταν ἓνα σύστημα διανομῆς βασισμένο στὴν ἀρχή: «στὸν
καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του». Τὰ πρῶτα βήματα πρὸς
αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ἦταν δωρεὰν παιδεία, δωρεὰν ἱατρικὴ
περίθαλψη, δωρεὰν στέγη, δωρεὰν δημόσιες ὑπηρεσίες ὅπως
συγκοινωνία, νερό, γκάζι καὶ θέρμανση καὶ δωρεὰν μεσημεριά-
τικα γεύματα¹⁶.

Αὐτὲς οἱ ἐπίσημες προβλέψεις τοῦ κόμματος προκάλεσαν
ἓνα χεῖμαρρο ἀπὸ ἄρθρα καὶ ἀνταποκρίσεις στὴ Σοβιετικὴ Ἑνω-
ση, ποὺ ζωγράφιζαν τὴν ἐπικείμενη κομμουνιστικὴ κοινωνία
μὲ ζωηρὰ χρώματα ξεπερνώντας κατὰ πολὺ τὶς προβλέψεις
τοῦ κομματικοῦ προγράμματος. Ἔτσι, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Στρου-
μίλιν, π.χ., φαντάστηκε «μιὰ σοβιετικὴ κομμούνα ποὺ θὰ ἦταν
σὰν παλάτι» καὶ τὴν περιέγραψε μὲ λεπτομέρειες: Ὑπολόγι-
σε σὲ τετραγωνικὰ μέτρα χώρους ἐνδιαιτημάτων, γραφείων
ἐξυπηρέτησης, χώρους διασκέδασης, μελέτης, μουσικῆς, ἀθλη-
τικῶν ἐγκαταστάσεων, κοινοτικῶν ἐστιατορίων. Εἶχε ἐπίσης
πολὺ συγκεκριμένες ιδέες γιὰ τὸ πῶς ὁ «κομμουνιστικὸς ἄν-
θρωπος» θὰ περνοῦσε τὴν ἡμέρα του: 10 ὥρες γιὰ ὕπνο καὶ

16. Erwin OBERLÄNDER, *Ἡ μαρξιστικὴ-λενινιστικὴ ὀπτικὴ γιὰ τὸν κομμουνισμό, στὴν Ἑγκυκλοπαίδεια: Μαρξισμός, κομμουνισμός καὶ δυτικὴ κοινωνία*, Ἀθῆνα (Ἐκδό-
σεις Παπαζήσης) 1977, τόμος 6, σελ. 129.

φαγητό, 4 ὥρες γιὰ ἐργασία καὶ 10 ὥρες ἐλεύθερο χρόνο, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ 4 θὰ ἀφιερώνονταν σὲ πνευματικὲς ἀσχολίες τῆς ἐκλογῆς του, 4 γιὰ σπὸρ ἢ καλλιτεχνικὲς δραστηριότητες καὶ 2 γιὰ διασκέδαση (τηλεόραση, μουσική, θέατρο)¹⁷.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ κλασικοὶ θεωρητικοὶ τοῦ ὠφελιμισμού καὶ τῆς ἡδονιστικῆς ψυχολογίας ὥχριοῦν συγκρινόμενοι μὲ τὴν προγραμματικὴ αὐτὴ λογικὴ τῶν σοσιαλιστικῶν ὁραμάτων. Καὶ μπορεῖ εὐκόλα νὰ συμπεράνει κανεὶς ποιά κοινωνικὴ ἀποδοχὴ βρίσκουν παρόμοια ὁράματα, ἰδιαίτερα σὲ χῶρες μὲ πολὺ χαμηλὸ βιοτικὸ, ἀλλὰ καὶ μορφωτικὸ ἐπίπεδο.

17. Ὁ.π., σελ. 129-130. — Βλ. καὶ τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ χειμένου τοῦ G. S. STRUMILIN: *Family and Community in the Society of the Future*, στὸ *The Soviet Review* 2, 1961, 2, σελ. 17.

ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ

α. Ἡ αὐτονόμηση τῆς οἰκονομίας

Ἴσως ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία νὰ δικαιώνεται κατεξοχὴν ὡς κοινωνικὴ ἐπιστήμη ἢ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου στὴν περίπτω-
ση τῆς νομισματικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς πράξης.
Στὸ μέτρο ποὺ συγκροτεῖ τὶς θεωρητικὲς προϋποθέσεις αὐτῆς
τῆς πράξης, παύει ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία νὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ
φαινομενολογικὴ ἐπιστήμη, περιγραφικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ τῶν
φαινομένων τῆς ἀγορᾶς. Ὁριοθετεῖ καὶ κατευθύνει τὴν ἐνε-
ργητικὴ παρέμβαση στὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς. Καθορίζει τοὺς
παράγοντες καὶ σχεδιάζει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ
προσωπικὴ ἐλευθερία τῶν παραγωγικῶν καὶ καταναλωτικῶν
ἐπιλογῶν κατευθύνεται σὲ κοινὰ ἀποδεκτοὺς κοινωνικοὺς στό-
χους. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι στὴν
περίπτωση τῆς νομισματικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς
πράξης ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη παίζει ρόλο παρεμβατικὸ καὶ
καθοριστικὸ τῶν κατευθύνσεων τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς —
μὲ στόχο τὴν ἄμεση διακονία τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν.

Νὰ θυμηθοῦμε ὅτι «νομισματικὴ πολιτικὴ» ὀνομάζουμε τὴν
ἄρμοδιότητα κάθε κυβέρνησης νὰ προμηθεύει, μέσω μιᾶς κεν-
τρικῆς τράπεζας, χρήμα στὴν ἀγορά, νὰ ἐξασφαλίζει τὴ σταθε-
ρότητα τῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ χρήματος, νὰ παρεμ-
βαίνει στὸν καθορισμὸ τῶν ἐπιτοκίων χρηματικοῦ δανεισμοῦ,
νὰ ἐλέγχει τὰ ποσὰ ποὺ διατίθενται γιὰ δανεισμό, νὰ ἐξισορ-

ροπεῖ τὸ κρατικὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν. Καὶ ὀνομάζουμε «δημοσιονομικὴ πολιτικὴ» τὴν ἀρμοδιότητα κάθε κυβέρνησης νὰ καθορίζει τοὺς φόρους καὶ τὶς δημόσιες δαπάνες.

Στὴν πράξιν οἱ δυὸ αὐτὲς ἀρμοδιότητες ἀλληλοπεριχωροῦνται. Γιατὶ κοινὸς στόχος εἶναι νὰ ἐξισορροποῦνται τὰ δημόσια ἔσοδα μὲ τὶς δημόσιες δαπάνες, τὰ ἀγαθὰ ποὺ παράγονται μὲ τὰ ἀγαθὰ ποὺ καταναλώνονται, οἱ εἰσαγωγὲς ἀγαθῶν μὲ τὶς ἐξαγωγὲς ἀγαθῶν, οἱ τάσεις πληθωριστικῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος μὲ τὶς ἀντιπληθωριστικὰς τάσεις (τάσεις ἀποκλειστικὰ ἀποταμιευτικὲς ποὺ περιορίζουν τὶς ἐπενδύσεις καὶ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ χρήματος).

Τελικά, ἡ νομισματικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ ἀποδείχεται ἀποφασιστικὸς παράγων γιὰ τὸν συνολικὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴ ρύθμιση τῆς παραγωγῆς, τὴ διάθεση καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, τὸ ἐπίπεδο τῶν τιμῶν, τὴν ἀπασχόληση τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ, τὴν καταλληλότητα τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων, τὴ νομισματικὴ σταθερότητα καὶ τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη τῶν μισθῶν, τὸ πιστωτικὸ κύρος μιᾶς χώρας. Ἐπηρεάζει δηλαδὴ καθοριστικὰ ἡ νομισματικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τὶς καίριες προϋποθέσεις τοῦ κοινοῦ βίου, τὶς βασικὰς συντεταγμένους λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς λειτουργίας κοινωνοῦνται καὶ ἀλληλοεξυπηρετοῦνται οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες — ὅχι μόνο οἱ καθαρὰ ὑλικές, ἀλλὰ καὶ οἱ ζωτικὲς ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας καὶ τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, τῆς προσωπικῆς δημιουργικότητος, τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης. Ἔτσι ἡ νομισματικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ φτάνει νὰ ἐπηρεάζει ἄμεσα τὴν ἴδια τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, τὴ διαμόρφωση τοῦ ἰδιωτικοῦ τοῦ βίου καὶ τὸν ψυχισμό τοῦς, τὴν ἐπίτευξιν στόχων καὶ ἐπιλογῶν γιὰ τὴν ὑπαρκτικὴ τοῦς πληρότητα καὶ ὁλοκλήρωση.

Ὁ,τι χαρακτηρίζουμε ὡς ἀδιέξοδο τῆς σύγχρονης οἰκονομίας ἔγκειται, ἀκριβῶς, στὸν ἀναγκαῖο καὶ ἀναπότρεπτο χαρακτήρα ποὺ ἔχει προσλάβει στὶς μέρες μας ὁ διαχωρισμὸς τῆς νομισματικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ἀπὸ τοὺς κυρίως κοινωνικοὺς καὶ ἀνθρώπινους στόχους αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Ἐμφανίζεται δηλαδὴ ὡς ἐπιβεβλημένο τὸ φαινόμενο μιᾶς αὐτονόμησης τῆς λειτουργίας τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὶς πραγματικὲς ἀνθρώπινες κοινωνικὲς ἀνάγκες. Ἀποκτᾷ ἡ οἰκονομία τὴ δική της αὐτοτέλεια στόχων καὶ μεθόδων, τὴ λογικὴ τοῦ αὐτοσκοποῦ. Θεωρεῖται αὐτονόητο, ἀλλὰ καὶ ἀναπότρεπτο, νὰ λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία σὰν μηχανισμὸς ἀνταπόκρισης στοὺς ὄρους ἐνὸς αὐτόνομου «παιχνιδιοῦ», ποὺ παίζεται μὲ τοὺς δικούς του ἀποκλειστικὰ κανόνες καὶ τὶς δικές του προτεραιότητες, καὶ ὅχι μὲ βάση τὶς συγκεκριμένες κοινωνικὲς ἀνάγκες καὶ τοὺς ἀνθρώπινους στόχους.

Ἡ αὐτονόμηση τῆς οἰκονομίας συνοδεύει συνήθως ὡς ἐπιφαινόμενο τὴν ἀπολυτοποιημένη λογικὴ τῆς «ἀνάπτυξης». Καὶ μὲ τὸν ὅρο «ἀνάπτυξη» καθιερώθηκε νὰ ἐννοοῦμε μιὰν αὐτονομημένη καὶ πάλι ἀπὸ κάθε ἄλλον κοινωνικὸ στόχο ἀναγκαιότητα γιὰ συνεχῆ αὔξηση τοῦ «ἐθνικοῦ εἰσοδήματος». Σίγουρα, ἡ αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ὅσο κι ἂν αὐτονομεῖται προγραμματικὰ ὡς αὐτοσκοπός, δὲν παύει νὰ εἶναι βασικὸς συντελεστὴς πραγματικῆς κοινωνικῆς εὐημερίας: Ὅταν δὲν ἀντισταθμίζεται ἀπὸ τὴν ἰσοδύναμη περίπου αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ὁδηγεῖ στὴν ἄνοδο τοῦ «κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος» καὶ ἐπομένως σὲ καλύτερες συνθῆκες βίου τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας.

Ὅμως ὁ στόχος τῆς «ἀνάπτυξης» ἐμφανίζεται ὅχι ὡς συνάρτηση ἐπιθυμητῶν ὁρίων καλυτέρευσης τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου, ἀλλὰ ὡς αὐτονόητα ἀπεριόριστη ἐπιδίωξη καὶ αὐτοσκοπός. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ

προσαρμοστεί ἡ λειτουργία τῆς οἰκονομίας στὴ λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης, δεσμεύεται σὲ ἓνα πλέγμα ἀπαιτήσεων καὶ σὲ μιὰ δυναμικὴ φορὰ ἐξασφάλισης συνεχῶς καινούργιων ἰσορροπιῶν, ποὺ δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀνασταλτικῶν ρυθμῶν ἢ ἐλέγχου τῶν ὁρίων τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομίας.

Ἐλάχιστα καὶ γνωστὰ παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ βεβαιώσουν αὐτὴ τὴ διαπίστωση: Ἡ ἀνάπτυξη συνδέθηκε ἀφετηρικὰ στὴν πράξη μὲ τὴν ἐκβιομηχάνιση, δηλαδὴ τὴ μεταποιητικὴ παραγωγή. Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ἐνῶ οἱ φυσικοὶ πόροι μιᾶς χώρας εἶναι καθορισμένοι, οἱ μεταποιητικὲς δυνατότητες εἶναι ἀπεριόριστες καὶ ἐπομένως μποροῦν αὐτὲς νὰ ὑπηρετήσουν τὴν ἐπιδίωξη συνεχοῦς αὐξήσεως τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἐτσι ἡ σύνολη λειτουργία τῆς οἰκονομίας, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν προοπτικὴ τῆς ἐκβιομηχάνισης, εἶναι ἀναγκασμένη νὰ δίνει προτεραιότητα στίς ἀνάγκες καὶ ἀπαιτήσεις τῶν ἀναπαραγωγίμων κεφαλαίων, δηλαδὴ τῶν βιομηχανικῶν ἐπενδύσεων. Ἄν αὐτὲς οἱ ἀνάγκες καὶ ἀπαιτήσεις δὲν ἱκανοποιηθοῦν ἀπὸ τὴ νομισματικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, τότε τὸ κεφάλαιο ὑποχρεωτικὰ «ἀργεῖ» ἢ ἐκβιαστικὰ «ἀπεργεῖ»: Παύει νὰ ἐπενδύεται σὲ καινούργιες παραγωγικὲς μονάδες ἢ στὸν ἐκσυγχρονισμό τῶν μέσων παραγωγῆς, προκαλώντας ἀνεργία, ἀντιπληθωρισμό, κάμψη τῆς οἰκονομίας. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἱκανοποιοῦνται κατὰ προτεραιότητα οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ τὸ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι πληθωρισμός, ἀχάλινωτη αὐξηση τιμῶν, ἄνθησις τῆς μὴ ἐλεγχόμενης παρα-οικονομίας. Ὅσο γιὰ τὸ κοινωνικὸ κόστος, εἶναι μᾶλλον αὐτονόητο, ἀφοῦ τόσο τὸ δράμα τῆς ἀνεργίας ὅσο καὶ ἡ πληθωριστικὴ μείωσις τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης τῶν μισθῶν πλήττουν πάντοτε τίς ἀσθενέστερες οἰκονομικὰ τάξεις, καὶ ἀφοῦ οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀναπαραγωγίμου κεφαλαίου ἀποκτοῦν προτεραιότητα ὡς πρὸς ἄλλες εὐρύτερες κοινωνικὲς ἀνάγκες (υἱείας, παιδείας, ἀσφάλι-

σης, κλπ.) ἢ ὡς πρὸς τὴν ἐπιδίωξιν δικαιότερης κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.

Δεύτερον κοινότοπο παράδειγμα: Ταυτισμένη μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐκβιομηχάνισης, ἡ «ἀνάπτυξη» παρακολουθεῖται πάντοτε καὶ ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς συγκέντρωσης τοῦ πληθυσμοῦ στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα. Γιατὶ ἐκεῖ προσφέρεται ἐργασία πού ἀμείβεται καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ἡ γεωργικὴ λ.χ. ἢ ἡ βιοτεχνικὴ ἀπασχόληση, ἀφοῦ ἡ νομισματικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ εὐνοεῖ τὸ ἀναπαραγῶγίμο κεφάλαιο καὶ ὅχι τὴν προσωπικὴ παραγωγικὴ ἐργασία. Ἀλλὰ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων σὲ μεγαλουπόλεις σημαίνει ἐγκατάλειψιν καὶ κάποτε ἐρήμωσιν τῆς ὑπαίθρου, συχνὰ καὶ κάθετη πτώσις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, αὔξησις τῶν εἰσαγωγῶν, ὑπερτίμησις τῶν προϊόντων μὲ ἀλυσιδωτὲς ἐπιπτώσεις στὴ σύνολη λειτουργία τῆς οἰκονομίας. Ὅσο γιὰ τὸ κοινωνικὸ κόστος, ἴσως νὰ περιττεύουν καὶ αὐτὲς οἱ ἐπιγραμματικὲς ἐπισημάνσεις: Διάλυσις τῆς ἀνθρώπινης κοινότητος, ὑποβάθμισις ἢ καὶ ἀδυναμία προσωπικῶν σχέσεων μέσα στὴ ἀνωνυμία τῶν μεγαλουπόλεων. Ἐλλειψὶς δυνατοτήτων κοινωνικῆς ἀναγνώρισης καὶ κοινωνικῆς εὐθύνης, μοναξιά καὶ ἀνευθυνότητα. Μὲ ἀποτέλεσμα τὴν «περιθωριοποίησην» μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, τὴν αὔξησιν τοῦ ἀλκοολισμοῦ, τῆς ἐγκληματικότητος — τὴ δημιουργίαν μιᾶς κοινωνίας ἀκοινώνητων ἀτόμων. Χώρια τὰ τεράστια οἰκολογικὰ προβλήματα πού ἐπιφέρει ὁ συνωστισμὸς στίς μεγαλουπόλεις, προβλήματα ἀτμοσφαιρικῆς ρύπανσης, διάθεσις τῶν ἀποχετευτικῶν λυμάτων καὶ τῶν ἀπορριμμάτων καὶ ὅσα ἄλλα καταγγέλλονται πιά καθημερινὰ σὲ κάθε μῆκος καὶ πλάτος τῆς γῆς ὅπου εἰσχωρεῖ ἡ «ἀνάπτυξις».

Πραγματικά, τέτοιες περιγραφὲς τῶν ἀδιέξοδων προβλημάτων πού προκαλεῖ ὁ αὐτοσκοπὸς τῆς «ἀνάπτυξης», τίς συναντᾶμε καθημερινὰ πιά στὸν τύπο, σὲ τηλεοπτικὰς ἐκπομπάς, σὲ

κινηματογραφικές ταινίες, σέ κοινωνιολογικές μελέτες καὶ πολιτικές διακηρύξεις, ἢ σέ μιὰ πλήθουσα οἰκολογική βιβλιογραφία. Καὶ ἐπαναλαμβάνονται ἀδιάκοπα ἐκκλήσεις γιὰ ἐπαναπροσανατολισμὸ τῆς ἀνάπτυξης πρὸς τὶς κυρίως ἀνθρώπινες «ἀξίες» καὶ πρὸς τὸν σεβασμὸ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς οἰκολογικῆς ἰσορροπίας.

Ἀλλὰ εἶναι περισσότερο ἀπὸ φανερὸ ὅτι ἡ λογικὴ τῆς «ἀνάπτυξης» καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς οἰκονομίας σέ αὐτὴ τὴ λογικὴ δὲν εἶναι φαινόμενο ἀντιστρεπτό σέ ἐπίπεδο ἀξιολογικῶν ἀνακατατάξεων. Ἡ ἀναπτυξιακὴ λογικὴ τῆς οἰκονομίας δὲν βασίστηκε σέ «ἀξίες» γιὰ νὰ ἐλεγχθεῖ σήμερα ἀπὸ ἄλλες «ἀξίες». Βασίστηκε σέ ἀνάγκες, ἀνάγκες χρηστικῆς - ὠφελιμιστικῆς, καὶ μόνο ἡ ἐμφάνιση καινούργιων καὶ καθολικῶν ἐπιβεβλημένων κοινωνικῶν ἀναγκῶν μπορεῖ νὰ ἀναχαιτίσει τὴν αὐτονομημένη δυναμικὴ τοῦ αὐτοσκοποῦ τῆς ἀνάπτυξης.

β. Ἡ κατανάλωση ὡς αὐτοσκοπὸς

Ἡ εἰκόνα τῆς «ἀναπτυγμένης» κοινωνίας, συγκροτημένη μετὰ στοιχεῖα τῆς ἐκπληκτικῆς καὶ δίχως προηγούμενο μεταμόρφωσης τῶν συνθηκῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ἐπιβλήθηκε αὐτονόητα ὡς καθολικὸς στόχος καὶ ἐπιδίωξη τοῦ προγραμματισμοῦ τῆς οἰκονομίας.

Βέβαια, ἡ αὐτονόητη καὶ καθολικὴ ἀποδοχὴ τοῦ στόχου τῆς «ἀνάπτυξης» συντελέστηκε στὰ πλαίσια τῆς νευτώνειας πάντοτε μηχανιστικῆς ἀντίληψης τοῦ «κόσμου» τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων: Προϋπέθετε τὸν «κόσμο» σὰν ὀρθολογικὰ ρυθμισμένη λειτουργικὴ μηχανή, καὶ τὸν ἄνθρωπο σέ ἀντι-κεί-

μενη θέση «ἐκτὸς» τοῦ κόσμου, ἱκανὸ νὰ παρεμβαίνει στὴ λειτουργία του προκειμένου νὰ τὸν ὀδηγήσει στὸ μέγιστο τῆς ὠφελίμης (γιατὸν ἄνθρωπο) ἀποδοτικότητάς του.

Δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἔστω καὶ ὑποψία γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς συμπληρωματικῆς συνεκδοχῆς κόσμου καὶ ἀνθρώπου, ὅπως δέχεται πιά ἡ σύγχρονη φυσικὴ. Οὔτε καὶ μιὰ βιολογικὴ τουλάχιστον ἐκδοχὴ τῆς ἔμβιας πραγματικότητάς, ὅπου ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἀποδοτικότητάς καὶ ὁ τεχνητὸς γιγαντισμὸς μπορεῖ νὰ συνεπάγεται ἐντυπωσιακά, ἀλλὰ ἐφήμερα ἀποτελέσματα, μὲ ἄμεσο ἐπακόλουθο τὴν ἀτροφία τῶν ζωτικῶν ὀργάνων ἀναπαραγωγῆς τοῦ συστήματος καὶ ταχύτατη ἐξαφάνιση τοῦ εἴδους.

Πέρα ἀπὸ τὴ μὴ-ἀμφισβήτηση τῆς ἀπολυτοποίησης τοῦ στόχου, ἡ λογικὴ τῆς «ἀνάπτυξης» εἶδαμε ὅτι συνδέθηκε μὲ τὴν ἐπίσης ἀπόλυτη προτεραιότητα τῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς. Ἡ μεταποιητικὴ παραγωγή μὲ τὴ σειρά της, ὡς ἀπολυτοποιημένη προϋπόθεση «ἀνάπτυξης» (συνεχοῦς αὐξήσεως τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος), ἐπέβαλε στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία, μὲ τὴ λογικὴ τῆς ἀναπότρεπτης ἀνάγκης, τὴν προνομιακὴ μεταχείριση τοῦ ἀναπαραγωγίμου κεφαλαίου, δηλαδὴ τὴν μὲ κάθε τρόπο διευκόλυνση τῆς βιομηχανικῆς ἐπένδυσης.

Ἀλλὰ ἡ βιωσιμότητα τῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς καὶ ἡ συνεχῆς ἀνάπτυξή της δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τοὺς προνομιακοὺς ὅρους ποὺ θὰ τῆς ἐξασφαλίσει ὁ κεντρικὸς οἰκονομικὸς σχεδιασμὸς. Ἐξαρτᾶται προπάντων ἀπὸ τὴ δυνατότητα διοχέτευσης καὶ ἀπορρόφησης τῶν προϊόντων της, τὴν ἱκανότητα τοῦ κοινοῦ νὰ τὰ καταναλώσει. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ παραγωγή προϊόντων παύει νὰ κατανοεῖται ὡς κοινωνικὴ λειτουργία ἀνταπόκρισης στὶς καταναλωτικὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἀντίθετα, οἱ καταναλωτικὲς ἀνάγκες νοοῦνται ὡς ἀπαραίτη-

τος συντελεστής ανάπτυξης τῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς, συντελεστής πὺ πρέπει νὰ προσαρμόζεται καὶ νὰ ὑπηρετεῖ τὸν ἀπολυτοποιημένο στόχο τῆς ανάπτυξης.

Ἀπὸ τὴν ἀντι-κείμενη θέση «ἐκτός» τοῦ «κόσμου» τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, οἱ οἰκονομολόγοι διαπιστώνουν ὅτι μοναδικὴ ἀσφάλεια γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ανάπτυξης εἶναι ὁ ὄγκος τῆς παραγωγῆς¹. Ἀλλὰ ὄγκος πὺ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴν ἀγορά, δηλαδὴ πὺ καταναλώνεται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Καὶ ὅταν πρωταρχικὴ ἐπιδίωξη τοῦ οἰκονομικοῦ σχεδιασμοῦ εἶναι ἡ συνεχῆς διόγκωση τῆς παραγωγῆς (πὺ μόνη αὐτὴ ἐξασφαλίζει οἰκονομικὴ ἀσφάλεια), τότε ταυτόχρονη ἐπιδίωξη (μὲ τὴ νευτώνεια λογικὴ τῶν «ἀντικειμενικῶν» κανόνων τοῦ «παιχνιδιοῦ» ἢ «μηχανισμοῦ» τῆς οἰκονομίας) πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ μεθοδευμένη πρόκληση αὐξημένης κατανάλωσης ἢ δημιουργίας ἀγορῶν σὲ λιγότερο ἀναπτυγμένες χῶρες.

Ἔτσι μπαίνει σὲ λειτουργία μιὰ ἄλλη διαδικασία μεταποιητικῆς παραγωγῆς, παραγωγῆς ἀναγκῶν καὶ ὄχι προϊόντων. Αὐτὴ τὴ διαδικασία τὴν ἀναλαμβάνει ἡ διαφήμιση, πὺ δὲν ἔχει πιά τὸν χαρακτήρα γνωστοποίησης μόνον καὶ προβολῆς (διασπορᾶς τῆς «φήμης») τῶν προϊόντων, ἀλλὰ καὶ μεθοδευμένης «μεταποίησης» ἢ «κατασκευῆς» ἀναγκῶν, πρόκλησης συχνὰ τεχνητῶν ἀναγκῶν.

Ἡ τεχνητὴ πρόκληση, μέσω τῆς διαφήμισης, συνεχῶς αὐξανόμενης κατανάλωσης ἐπιτρέπει τὴ συνεχῆ διόγκωση τῆς παραγωγῆς καὶ τὴ συνεχῆ ἀνάπτυξη τοῦ ἀναπαραγωγίμου κεφαλαίου. Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη «ἀναθερμαίνει» συνεχῶς τὴν οἰκονομία, παραχωρώντας αὐξήσεις μισθῶν καὶ μεταπρατικῶν κερδῶν, αὐξάνοντας δηλαδὴ τὴν ἀγοραστικὴ ἱκανότητα τοῦ πλη-

1. J. K. GALBRAITH, *The Affluent Society*, ἑλλην. μετφρ.: *Ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας*, Ἀθήνα (Ἐκδ. Παπαζήση) 1970, σελ. 145.

θυσμοῦ καὶ τὴν καταναλωτικὴν τοῦ εὐχέρεια. Ἀλλὰ καὶ τὴν εὐχέρεια αὐτὴ (ὅταν καὶ ἂν ἐπιτυχάνεται στὴν πράξιν) ἡ ψυχολογικὰ μεθοδευμένη ὑποβολὴ τῆς διαφήμισης τὴν κατευθύνει σὲ συνεχῶς καινούργιες ἀγορὲς καὶ ἐπιλογές ποὺ προβάλλονται ὡς ἐπιτακτικὲς ἀνάγκες. Ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ παραχωρήσεις αὐξήσεως μισθῶν καὶ μεταπρατικῶν κερδῶν δὲν εἶναι ἐφικτές, ἡ διαφημιστικὴ παραγωγὴ καινούργιων ἀναγκῶν παραμένει τόσο ἀποτελεσματικὴ, ὥστε ὁ πληθυσμὸς νὰ ὀδηγεῖται «αὐτοπροαίρετα» στὴν ἐξεύρεση καὶ δεύτερης ἀπασχόλησης τῶν ἐργαζομένων ἢ στὴν ἐργασία ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, προκειμένου νὰ ἱκανοποιεῖται ἡ ἀνάγκη τῆς συνεχῶς αὐξανόμενης κατανάλωσης.

Ὁ κύκλος αὐτὸς ἀποδείχεται «φαῦλος», δηλαδὴ πραγματικὰ ἀδιέξοδος, καταρχὴν γιατί συντηρεῖ τὴν παράλογη πίστη σὲ μιὰ ἀέναη καὶ ἀπεριόριστη ὕλική πρόοδο, ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ ἂν οἱ πρῶτες ὕλεις καὶ ἡ ἐνέργεια ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ συνεχὴ διόγκωση τῆς παραγωγῆς ἀντλοῦνται ἀπὸ ἀνανεώσιμες ἢ ὄχι πηγές. Οἱ ἐφήμερες ἐνεργειακὲς κρίσεις ἢ οἱ προβλεπόμενες μόνιμες δὲν κατορθώνουν νὰ ἀναστεῖλουν τὴν πίστη στὴν ἀέναη καὶ ἀπεριόριστη ὕλική πρόοδο. Οὔτε καὶ τὸ περιβαλλοντολογικὸ κόστος, ὅσο πελώριο κι ἂν ἀποδείχεται σὲ ὀρισμένες περιοχές, εἶναι παράγων ἱκανὸς νὰ στηρίξει μιὰν ἔμπρακτον ἀμφισβήτηση τῆς ἀπολυτοποιημένης αὐταξίας τῆς «ἀνάπτυξης».

Ἀλλὰ τὸ κόστος αὐτοῦ τοῦ φαύλου κύκλου, συνεχῶς διογκούμενης παραγωγῆς καὶ τεχνητὰ αὐξανόμενης κατανάλωσης, εἶναι κατεξοχὴν «ἀνθρωπολογικὸ» — συνεπάγεται μιὰ συνεχὴ καὶ αὐξανόμενη ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου, τὴ δημιουργία ἐνὸς καινούργιου ἀνθρώπινου χαρακτήρα καὶ ψυχισμοῦ ἀποκλειστικὰ καταναλωτικοῦ. Ἡ κατανάλωση ἐπιβάλλεται ὡς αὐτονόητος στόχος τῆς ἀνθρώπινης βιοτῆς, τὸ νόημα τοῦ ἀνθρώπινου βίου ταυτίζεται μὲ τὴ διαρκὴ ἀνταγωνιστικὴ πάλη γιὰ πληρέστερη

καταναλωτική εὐχέρεια. Ὁ ἄνθρωπος ἐργάζεται ὄχι γιὰ νὰ κοινωνεῖ τὶς ἀνάγκες του, ὄχι γιὰ νὰ ἐνεργεῖ τὴν προσωπική του ἐτερότητα μέσω τῆς ἐργασίας του, ὄχι γιατί ἡ δημιουργική πρωτοτυπία εἶναι ὑπαρκτική του ἀνάγκη, οὔτε γιὰ τὴν κοινωνική ἀναγνώριση τῆς προσωπικότητάς του μέσω τῆς παραγωγικῆς μετοχῆς του στὶς σχέσεις ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα. Ἀλλὰ ἐργάζεται μόνο γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ καταναλῶναι, νὰ ἐπιλέγει μὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη εὐχέρεια μέσα ἀπὸ μιὰ συνεχῶς διευρυνόμενη ποικιλία προσφερόμενων ἀγαθῶν — ἐνεργεῖ, σκέπτεται, νοσηματοδοτεῖ τὴν ὑπαρξή του μὲ μοναδικὸ κριτήριό τὴν καταναλωτικὴ ἱκανότητα.

Μιλᾶμε γιὰ καταναλωτικὴ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴ ὑποταγή τῆς καταναλωτικῆς ἀνάγκης δημιουργεῖ μιὰ καθολικὴ στάση ζωῆς, ἕναν καινούργιο τύπο ἀνθρώπου ὅλο καὶ πιὸ ἀνίκανο νὰ μετᾶσχει στὴν κοινωνικὴ σχέση καὶ στὴ δημιουργικὴ πράξη. Ὁ καινούργιος αὐτὸς τύπος ἀνθρώπου προσεγγίζει κάθε ἀγαθὸ τῆς ζωῆς (ἀκόμα καὶ τὴ γνώση, τὴν τέχνη, τὴν ἄθληση, τὸν ἔρωτα, τὴ θρησκεία) μὲ τὸν ἐγωκεντρισμὸ τῆς καταναλωτικῆς ἀπαίτησης. Ἐκδέχεται τὴ γνώση σὰν ἀντικειμενικὰ προσφερόμενη βεβαιότητα, σὰν καταναλωσιμὸ προϊόν ἄσχετο μὲ τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία καὶ εὐαίσθησία². Τὸ ἴδιο καὶ τὴν τέχνη: Καταναλῶναι ἀριστουργήματα καλλιτεχνικῆς προσφορᾶς τελείως ἀποκομμένος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς δημιουργίας³. Καταναλῶναι πολιτικὲς ἰδέες, θρησκευ-

2. «Εἴμαστε καταναλωτὲς γνώσης καὶ ὄχι παραγωγοὶ γνώσης. Ἡ μόνη γνώση ποὺ ἔχει ἀξία γιὰ μᾶς εἶναι αὐτὴ ποὺ προσφέρεται (ἔτοιμη) μέσα ἀπὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα (ὄχι ἡ γνώση ποὺ κερδίζουμε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μας ἐμπειρία)»: Christopher SMALL, *Music-Society-Education*, ἑλλ. μτφρ.: Μουσικὴ-Κοινωνία-Ἐκπαίδευση, Ἀθήνα (Ἐκδ. «Νεφέλη») 1983, σελ. 19.

3. «Ὅπου πηγαίνει ὁ δυτικὸς καπιταλισμὸς καὶ οἱ καταναλωτικὲς του ἀξίες, ἐκεῖ ἡ ἀκρόαση τῆς μουσικῆς ἀποτελεῖ κατὰ βάση ἰδιωτικὴ ὑπόθεση. Ἡ ἴδια ἡ διά-

τικές βεβαιότητες ἢ συγκινήσεις, ἐρωτική ἡδονή, γιὰ τὴν ἀτομική του ἱκανοποίηση καὶ μόνο, ἀνυποψίαστος γιὰ τὴν κοινωνική λειτουργικότητα τῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς τέχνης⁴, τὴν ὑπαρκτική πληρότητα τῆς ἐρωτικῆς αὐταπάρνησης ἢ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως-ἐμπιστοσύνης⁵.

Ὅταν μιᾶς γιὰ «νευτώνειο κοσμοεῖδωλο» τῆς σύγχρονης οἰκονομίας δὲν ἀναφερόμαστε σὲ κάποια ἐπιμέρους πρόταση ἢ ἐξειδικευμένη μέθοδο ἐρμηνείας τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, ἀλλὰ σὲ μιὰ καθολικὰ ἐπιβεβλημένη καὶ παγιωμένη ὡς αὐτονόητη κοινωνική ἀντίληψη, σὲ μιὰ κοινὴ νοο-τροπία ἐκδοχῆς τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων.

Τὸ βασικότερο ἴσως γνώρισμα αὐτῆς τῆς κοινῆς ἀντίληψης καὶ ἐκδοχῆς εἶναι ἡ ἐμμονὴ στὴ μηχανιστική λειτουργικότητα τοῦ συστήματος. Κάθε «σημαντική» σχέση στα πλαίσια τῆς

τάξεως τῶν καθισμάτων σὲ μιὰ αἴθουσα συναυλιῶν εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπει καμιά μορφή συλλογικότητας — ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὴ διάταξη τῶν θρανίων σὲ μιὰ τάξη σχολείου. Καὶ οἱ δύο περιπτώσεις συμβολίζουν μιὰ μορφή ἐπικοινωνίας ποὺ διεξάγεται μονοσήμαντα: Ὅσον τὸν ἐρμηνευτὴ πάνω στὴ σκηνή, ὅσον καθε ἀκροατὴ χωριστὰ — ἀπὸ τὸν δάσκαλο στὴν ἔδρα, ὅσον κάθε μαθητὴ χωριστὰ ... Τὸ ἔργο τέχνης (ἢ τὸ προϊόν τῆς ἐπιστήμης) προσφέρεται ὁλόκληρο σὲ μιὰ τελικὴ φινιρισμένη μορφή, ὅπως ἀκριβῶς τὸ προϊόν μιᾶς βιομηχανίας»: Στὸ ἴδιο βιβλίο, σελ. 51-52.

4. «Ἐνας σκηνοθέτης πρωτοποριακοῦ θεάτρου παρατηροῦσε πρόσφατα ἀηδιασμένος ὅτι τὸ μεσοαστικὸ ἀκροατήριον καταναλώνει σήμερον τὸν Μπρέχτ σὰν μιὰ καινούργια λιχουδιά ... Παραδίδοντας τὴ δημιουργικὴ λειτουργία τῆς τέχνης στοὺς εἰδικούς, βαθαίνουμε τὸ χάσμα στὴν κοινωνία μας: Τὸν διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σὲ ἐκείνους ποὺ παράγουν καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ καταναλώνουν»: Στὸ ἴδιο βιβλίο, σελ. 153, 139.

5. «Ἡ γνώση ποὺ ἀποβλέπει στὴν κυριαρχία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἴδια μὲ τὴ γνώση ποὺ ἀποκτοῦν οἱ ἐρωτευμένοι ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλον. Ἡ ἀμοιβαία γνώση ποὺ ἀποκτοῦν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀγαπιῶνται, δὲν εἶναι οὔτε περισσότερη οὔτε λιγότερη ἀπὸ τὴν ἐπιστημονική, ἀνῆκει ὅμως σὲ μιὰ διαφορετικὴ κατηγορία καὶ ἀπέχει ἔτη φωτὸς ἀπὸ τὴ γνώση ποὺ ἀποβλέπει στὴν κυριαρχία»: Στὸ ἴδιο βιβλίο, σελ. 114.

οικονομικῆς συμπεριφορᾶς ἐνδιαφέρει καὶ κατανοεῖται μόνο σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ λειτουργικότητα τοῦ συστήματος — ἡ λειτουργία παίζει τὸν οὐσιώδη ρόλο προσδιορισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπιταγῆς⁶.

Καὶ λειτουργικότητα σημαίνει ἀποκλειστικὰ τὴν ἀποδοτικότητα τῆς οἰκονομίας γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου τῆς «ἀνάπτυξης», σημαίνει τὴν οἰκονομία στὴν ἀναπτυξιακὴ τῆς φορὰ, τὴν ἀνάπτυξη ὡς ὄρο καὶ προϋπόθεση ἐπιβίωσης τοῦ συστήματος. Ὅπως ἡ ἀντίληψη ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ βαρύτητα, στὰ πλαίσια τῆς ἐμπειρίας τοῦ γήινου χώρου, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σκεφθοῦμε ἓνα βλῆμα ἐκτοξευόμενο πρὸς τὰ πάνω παρὰ μόνο σὲ ἄνοδο ἢ σὲ πτώση, ποτὲ σὲ στάση, ἔτσι καὶ ἡ μηχανιστικὴ ἀντίληψη λειτουργικότητας τῆς οἰκονομίας δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ἄλλη ἐκδοχὴ ἔξω ἀπὸ τὰ ἐνδεχόμενα τῆς ἀνάπτυξης ἢ τῆς κάμψης-ὑφeses.

Ἡ προσαρμογὴ ἐπομένως τοῦ οἰκονομικοῦ προγραμματισμοῦ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀνάπτυξης ἔχει αὐτονόητα τὸν χαρακτήρα τῆς ὑποταγῆς σὲ ἀδήριτους νόμους μιᾶς «οἰκονομικῆς μηχανικῆς». Καμιὰ θεωρητικὴ ἀξιολογία καὶ κανένα μέγεθος περιβαλλοντολογικοῦ ἢ ἀνθρωπολογικοῦ κόστους δὲν μπορεῖ νὰ ἀναστείλει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνάπτυξης. Ἄν λ.χ. ἡ ἐσωτερικὴ καταναλωτικὴ ἀγορὰ σὲ κάποια χώρα ἀντιληφθεῖ τὴν ἀκαταλληλότητα ἢ τὸν κίνδυνο ποὺ ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὴν ὑγεία ἓνα συγκεκριμένο προϊόν, τὸ ἴδιο αὐτὸ προϊόν θὰ διοχετευθεῖ σὲ ἀγορὲς ὅπου τὸ καταναλωτικὸ κοινὸ εἶναι λιγότερο ἢ καθόλου ἐνημερωμένο. Τὰ ἀνθρώπινα θύματα δὲν ἐνδιαφέρουν

6. Βλ. Michel FOUCAULT, *Les mots et les choses*, ἑλλ. μ.ετφρ.: *Οἱ λέξεις καὶ τὰ πράγματα*, Ἀθήνα (Ἐκδ. «Γνώση») 1986, σελ. 318. — Βλ. καὶ Peter KOSLOWSKI, *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*, σελ. 185 κ.έ. (: *Die Marktwirtschaft als teleologischer Mechanismus*). — Ἐπίσης: R. SPAEMANN u. R. LÖW, *Die Frage Wozu? Geschichte und Wiederentdeckung des teleologischen Denkens*, München (Piper-Verl.) 1981.

μπροστὰ στὸ ἐνδεχόμενο οἰκονομικῆς βλάβης ἢ χρεωκοπίας ἔστω καὶ μιᾶς μόνο μεγάλης ἐταιρείας. Ὅπως καὶ τὸ ἀνθρώπινο αἷμα ποὺ χύνεται στὶς ποικίλες τοπικὲς πολεμικὲς συρράξεις, ἢ τραγωδία ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, ἐνδιαφέρει λιγότερο ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῶν πολεμικῶν βιομηχανιῶν ποὺ στηρίζουν τὶς οἰκονομίες χωρῶν καὶ συντηροῦν τὶς συρράξεις γιὰ χάρη τῆς προσοδοφόρας ἐμπορίας τῶν ὄπλων.

Ἀπὸ τὴ δεκαετία κιόλας τοῦ 1950 ὁ οἰκονομολόγος John Kenneth Galbraith εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπισημαίνει τὸν πρωτεύοντα ρόλο ποὺ παίζει στὴ σύγχρονη ἀναπτυξιακὴ οἰκονομία ἡ στρατηγικὴ τῆς κατευθυνόμενης κατανάλωσης. Οἱ διαπιστώσεις του ἔχουν γίνεи εὐρύτατα γνωστὲς καὶ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν κλασικὲς — θὰ ἦταν περιττολογία ἡ ὅποια ἐπανάληψή τους⁷. Σήμερα πιά γνωρίζουν καὶ οἱ πιὸ ἀδαεῖς ὅτι στὴν τιμὴ ποὺ πληρώνουν γιὰ ἓνα ὅποιοδήποτε προϊόν ἐμπεριέχεται καὶ τὸ κόστος τῆς διαφήμισης ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ αὐτὸ τὸ προϊόν ὡς καταναλωτικὴ ἀνάγκη. Οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ ἀνάγκες μας εἶναι συνάρτηση τῶν ἀναγκαίων μεγεθῶν τῆς παραγωγῆς, καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τοῦ ἐλεύθερου χρόνου μας μὲ περισσότερη δουλειὰ γιὰ περισσότερο εἰσόδημα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκούσιας ὑποταγῆς μας στὴ στρατηγικὴ τοῦ marketing, στρατηγικὴ δημιουργίας νέων ἀναγκῶν. Σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Galbraith, ἡ σχέση παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης σήμερα εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ σκύλου ποὺ κυνηγάει ἀτέρμονα τὴν οὐρά του⁸.

Τὸ ἀδιέξοδο τοῦ προβλήματος ἢ ὁ φαῦλος κύκλος ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι γνωρίζουμε αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις καὶ

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ βιβλίον του: *Ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας*, καὶ ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια 10 καὶ 11.

8. *Ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας*, σελ. 186.

ὅμως τὸ «σύστημα» ἀποδείχνεται ἰσχυρότερο ἀπὸ τὴ θέλησή μας νὰ τὸ ἀλλάξουμε.

γ. Ὁ αὐταρχισμὸς τοῦ «συστήματος»

Στὴν καθημερινὴ γλῶσσα χρησιμοποιοῦμε σήμερα τὴ λέξη σύστημα προκειμένου νὰ ἐπισημάνουμε μιὰ διαπλοκὴ ἀναγκαιοτήτων ποὺ καθορίζει τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς πολιτικῆς στὶς «ἀναπτυγμένες» ἢ «ἐν ἀναπτύξει» κοινωνίες. «Τὸ σύστημα» ὑποδηλώνει ἓνα μηχανισμό λειτουργίας ποὺ ὑπακούει σὲ δικούς του ἀνεξέλεγκτους ὅρους καὶ σὲ δική του ἐρμητικὴ λογικὴ. Ἀναγνωρίζουμε στὸ «σύστημα» τὸν πρωταρχικὸ καὶ ἀκαταμάχητο παράγοντα γιὰ τὴν αὐτονόμηση τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες καὶ ἐπιδιώξεις.

Ἔτσι ὁ ὅρος φορτίζεται ἀποκλειστικὰ μὲ ἀρνητικὸ περιεχόμενο. «Τὸ σύστημα» ὑποτάσσει στὶς δικές του ἄξονικὲς σκοπιμότητες καὶ σὲ μηχανιστικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ αὐτὲς κάθε πτυχή λειτουργίας τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς πολιτικῆς. Κάθε σχέση συστατικὴ τοῦ οἰκονομικο-πολιτικοῦ φαινομένου — σχέση κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, «εἰσροῶν» καὶ «ἐκροῶν», παραγωγῆς καὶ τιμῶν, φορολογίας καὶ ἐπενδύσεων, ἐπενδύσεων καὶ ἐπιτοκίων, καὶ ὅποια ἄλλη — ὑπακούει σὲ ἓνα πλέγμα ἀναγκαιοτήτων ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ στὴν προσπάθεια σχεδιασμοῦ. Ὑπάρχει μιὰ δεδομένη νομοτέλεια, μιὰ ποσοτικὴ-μαθηματικὴ ἀλληλεξάρτηση μεγεθῶν, ποὺ μᾶλλον ἀποκλείει κάθε παρέμβαση ἔξω ἀπὸ τὴ «λογικὴ» τῆς διαπλοκῆς τῶν ἀναγκαιοτήτων.

Ἡ αὐτονόμητὴ ὑποταγὴ στὴ λογικὴ καὶ στὶς ἀναγκαιότητες

τοῦ «συστήματος» ἔχει μιὰ προφανή αἰτία: Ἀπὸ αὐτὴν ἐξαρτᾶται ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τῆς οἰκονομίας στὴν προοπτικὴ τῆς «ἀνάπτυξης». Καὶ γιὰ χάρη τῆς «ἀνάπτυξης» ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ «συστήματος» παίρνει προτεραιότητα σὲ σχέση μὲ κάθε ἄλλη κοινωνικὴ ἐπιδίωξη. Ἀκόμα καὶ οἱ ἐπιτακτικότερες ἀνάγκες (ὅπως ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος, ἡ προστασία τοῦ καταναλωτῆ, ἡ προστασία τῆς δημόσιας υἱείας, ἡ προστασία τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν) μπαίνουν σὲ δεύτερη μοίρα, προκειμένου νὰ μὴν θιγεῖ ἡ λειτουργία τοῦ «συστήματος». Στὴν κοινὴ συνείδηση μοιάζει νὰ ἔχει ἐπιβληθεῖ τὸ δίλημμα — ἄσχετα ἂν εἶναι πραγματικὸ ἢ φαντασιῶδες: Δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἀποδοχὴ τῆς αὐτονομίας τοῦ «συστήματος», ἢ ἀλλιῶς στὴν οἰκονομικὴ χρεωκοπία καὶ τὴ συνακόλουθὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ διάλυση.

Ἔτσι «τὸ σύστημα» φτάνει νὰ ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὴν κοινὴ συνείδηση ἕναν ἀπρόσωπο, ἴσως καὶ ἀπροσδιόριστο, ἀλλὰ ἀδυσώπητο μηχανισμό, στὸν ὁποῖο ἀποδίδουμε κάθε ἀδιέξοδο κοινωνικὸ πρόβλημα, τὴν εὐθύνη γιὰ κάθε δυσάρεστη ἢ ἀνασταλτικὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιδιώξεων ἀναγκαιότητα. Ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ πέρα, «τὸ σύστημα» ἐπιβαρύνεται καὶ μὲ φαντασιῶδεις ψυχολογικὲς προβολές τοῦ κοινωνικοῦ ἄγχους ἢ τῆς ἀνάγκης ἐντοπισμοῦ τῶν εὐθυνῶν γιὰ τὴν ὅποια κοινωνικὴ δυσλειτουργία. Προκειμένου νὰ ἐντοπίσουμε κάπου τὶς εὐθύνες, συρρικνώνουμε «τὸ σύστημα»: τὸ ταυτίζουμε μὲ περιορισμένα πλέγματα συμφερόντων — μὲ τὰ συμφέροντα τῶν βιομηχάνων, ἢ τῶν πολυεθνικῶν ἐταιρειῶν, ἢ μὲ τὰ τράστ τῶν Τραπεζῶν, ἢ μὲ τὶς σκοπιμότητες τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῆς στρατηγικῆς τῶν ἐξοπλισμῶν, κ.ἄ.π.

Σίγουρα, μέσα στὴ λειτουργία τοῦ «συστήματος» ἐμπλέκονται πολλὰ καὶ ὀργανωμένα συμφέροντα, ὅμως ἡ λογικὴ τοῦ «συστήματος» μᾶλλον δὲν ἐξαντλεῖται στὴ λογικὴ τῶν συμφε-

ρόντων. Ἄν ἐπιχειρήσουμε μιὰ καθαρτική ἀπὸ ψυχολογικῆς καὶ φαντασιώδεις ἐπιβαρύνσεις ἀπομύθευση, εἶναι πιθανὸ νὰ διακρίνουμε τὴν ἀφετηριακὴ ταύτιση τῆς λογικῆς τοῦ «συστήματος» μὲ μόνη τὴ λογικὴ τῆς «ἀνάπτυξης». Ὁ μηχανιστικὸς καὶ συχνὰ αὐτονομημένος ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες χαρακτήρας τοῦ «συστήματος» δὲν εἶναι ἄσχετος μὲ τὸν φαῦλο κύκλο τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς πὺ ἐπισημάναμε σὲ προηγούμενες σελίδες: Ὅταν ἀποδεχθοῦμε ὡς ἀπόλυτη τὴν προτεραιότητα τῆς «ἀνάπτυξης», εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθοῦμε καὶ τὴν προτεραιότητα τῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς, ἄρα καὶ τὴν ἀνάγκη συνεχῶν ἐπενδύσεων, μείωσης τῶν ἐπιτοκίων τοῦ ἐπενδυτικοῦ κεφαλαίου, προσέλκυσης ξένων ἐπενδυτικῶν κεφαλαίων καὶ ἀποδοχῆς τῶν ὄρων πὺ αὐτὰ θὰ ἐπιβάλουν, συσχετισμοῦ τῶν μισθῶν τόσο μὲ τὶς ἀνάγκες καταναλωτικῆς ἀπορρόφησης τῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ μὲ τὶς ἀπαιτήσεις κερδῶν τοῦ ἐπενδυτικοῦ κεφαλαίου, ἐξισορρόπησης τῶν ἀποταμιεύσεων μὲ τὴ χρηματοδότηση δημόσιων ἐπενδύσεων, ἀνοχῆς τῶν τάσεων φοροδιαφυγῆς τοῦ κεφαλαίου καὶ στήριξη τῆς εἰσοδηματικῆς πολιτικῆς στὴ φορολογία τῶν μισθωτῶν, πρόσθετης ἐργασίας τῶν μισθωτῶν προκειμένου νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς μεθοδευμένες καταναλωτικῆς ἀνάγκες, κλπ., κλπ.

Τὰ πλέγματα ἀλληλεξάρτησης τέτοιων ἀναγκαιοτήτων συγκροτοῦν τόσο τὴ «λογικὴ» ὅσο καὶ τὸν μηχανισμό τοῦ «συστήματος», πάντοτε ὅμως χάρη στὴν κοινὰ καὶ αὐτονόητα ἀποδεκτὴ σκοπιμότητα τῆς «ἀνάπτυξης». Καὶ ἐπιτέλους ἡ σκοπιμότητα τῆς «ἀνάπτυξης» μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἐλεύθερη καὶ μὲ δημοκρατικὰ μέσα ἐκπεφρασμένη κοινωνικὴ ἐπιλογή. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα πὺ ἐμφανίζεται πραγματικὰ ἀδιέξοδο σήμερα, εἶναι πὺς ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία αὐτονομεῖται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἔλεγχο καὶ ἐξελίσσεται σὲ μηχανισμό διαπλοκῆς ἀναγκαιοτήτων πὺ ἐπιβάλλονται τόσο στὴν οἰκονομική

κὴ ὅσο καὶ στὴν πολιτικὴ λειτουργία. Γι' αὐτὸ καὶ μιλάμε γιὰ αὐταρχισμό τοῦ «συστήματος», ἀφοῦ οἱ δικές του ἀνάγκες φτάνουν νὰ ἐξουσιάζουν ἀπολυταρχικὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, νὰ καταλύουν καὶ στοιχειώδεις δυνατότητες κοινωνικῆς καὶ προσωπικῆς ἐλευθερίας.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ αὐταρχικοῦ δὲν εἶναι μεταφορικός. Ἡ λέξις αὐταρχισμὸς ἢ αὐταρχία σήμαινε πάντοτε γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία ἐκείνη τὴ στάση ἢ τὸ καθεστῶς ποὺ ταυτίζει τὴν πηγὴ τῆς ἀρχῆς-ἐξουσίας μὲ μόνο τὸν φορέα της — σήμαινε τὴν περίπτωσι ποὺ ὁ φορέας τῆς ἐξουσίας ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ μόνο τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία. Ἐτσι τὸ νόημα τῆς λέξεως προσδιόριζε πάντοτε μιὰ καταχρηστικὴ ἀντίληψις τῆς ἐξουσίας, μιὰν ἀπαίτησις ὑποταγῆς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος στὴν αὐθαιρεσία τοῦ μονάρχου ἢ τῆς ὁποίας τυραννικῆς ὀλιγαρχίας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ αὐταρχισμὸς ἔγινε συνώνυμος μὲ τὸν δεσποτισμό, τὴν ἀπολυταρχία, τὴν τυραννία.

Στὴν περίπτωσι τοῦ «συστήματος» ἀναπτυξιακῆς λειτουργίας τῆς οἰκονομίας κυριολεκτοῦν ὅλοι οἱ παραπάνω προσδιορισμοὶ τῆς αὐταρχικότητος. Τὸ «σύστημα» λειτουργεῖ ὡς αὐτόνομη καὶ ἀπόλυτη ἐξουσιαστικὴ ἀρχή, γιὰ τὴν ἐπιβάλλει τοὺς δικούς του ὅρους ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομίας καὶ ὑποτάσσει σὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους κάθε πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ διαδικασία. Εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο ἀρχὴ καὶ πηγὴ τῆς ἐξουσίας ποὺ ἀσκεῖ — δὲν εἶναι ἡ χρηστικότητά του, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ του «λογικὴ» ποὺ ἐπιβάλλεται ὡς ἀναπότρεπτη διαπλοκὴ ἀναγκαιοτήτων.

Πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, τὸ «σύστημα» καθιερώνει τοὺς κανόνες μιᾶς οἰκονομικῆς «σωστῆς» συμπεριφορᾶς, ποὺ γίνονται ὅρος καὶ προϋπόθεσις ἐπιβίωσις τῆς ἀτομικῆς ἐπιχείρησις, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Κάθε ἀπειθαρχία ἢ παραβίασις αὐτῶν τῶν κανόνων τιμωρεῖται μὲ τὴν ἐσχάτη τῶν οἰκονο-

μικῶν ποινῶν, πού εἶναι ἡ χρεωκοπία. Ἐπομένως, ἡ οἰκονομικά «σωστή» συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλει τὸ «σύστημα» εἶναι καὶ ὑποχρεωτική, ἀπαιτεῖ ὀλοκληρωτική πειθαρχία στοὺς κανόνες τῆς.

Ἡ οἰκονομικά «σωστή» συμπεριφορὰ ὑπακούει στὴν καταρχὴν ἀναγκαιότητα τῆς «ἀνάπτυξης», τῆς συνεχοῦς αὐξήσεως τοῦ εἰσοδήματος, ἐθνικοῦ καὶ ἀτομικοῦ. Ἡ νομισματική καὶ δημοσιονομική πολιτική ἀναλαμβάνει νὰ πειθαρχήσει σὲ αὐτὴ τὴν ἀναγκαιότητα τῇ σύνολῃ κοινωνικῇ λειτουργίᾳ. Συναλλαγματικές ἀναπροσαρμογές, ἀνατιμήσεις καὶ ὑποτιμήσεις νομισμάτων, αὐξομειώσεις ἐπιτοκίων, πιστωτική πολιτική, ρυθμίσεις νομισματικῆς κυκλοφορίας, σχηματισμὸς καὶ αὐξομειώσεις ρυθμιστικῶν ἀποθεμάτων κάποιων βασικῶν προϊόντων, ἀποθεματοποίηση καὶ καταστροφές προϊόντων μὲ στόχο τὴ συγκράτηση τῶν τιμῶν τους, εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τρόπους πειθάρχησης τῆς οἰκονομίας στὴ «σωστή» συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλει τὸ «σύστημα».

Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ τρόποι ἐγκλωβίζουν στοὺς μηχανισμούς τους τὴ σύνολῃ κοινωνικῇ λειτουργίᾳ, καθορίζουν σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ τὸν προσωπικὸ βίον τῶν ἀνθρώπων. Δὲν ὑπάρχουν περιθώρια προσωπικῆς ἀπειθαρχίας ἢ διαφυγῆς, τουλάχιστον στὶς περιπτώσεις κεντρικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς οἰκονομίας. Ὁ γεωργός, λ.χ., πού θὰ ἀρνηθεῖ νὰ προσφέρει τοὺς καρποὺς τῆς παραγωγῆς του γιὰ νὰ ταφοῦν στὴ γῆ προκειμένου νὰ συγκρατηθεῖ ἡ τιμὴ τους, θὰ δεῖ τὸ προϊόν τοῦ μόχθου του νὰ μένει ἀδιάθετο, ἐνῶ ταυτόχρονα θὰ στερηθεῖ τὴν κρατικὴ ἀποζημίωση πού τοῦ ἐξασφαλίζει ἓνα στοιχειώδη βιοπορισμό. Γιὰ τὴν κοινὴ λογική, οἱ τεράστιες ποσότητες λαχταριστῶν καρπῶν πού θάβονται στὴ γῆ εἶναι μιὰ εἰκόνα παραλογισμοῦ, ὅμως αὐτὸς ὁ παραλογισμὸς εἶναι ἀπόλυτα συνεπὴς μὲ τὴν τελεολογία τοῦ «συστήματος».

Ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡττοπάθεια τοῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία του νὰ ἀντισταθεῖ στὶς ἐπιταγὰς τοῦ «συστήματος», εἶναι κοινωνικὸ κόστος ποὺ δὲν ὑπολογίζεται. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀπογοήτευση καὶ ψυχικὴ ἀποδιοργάνωση τῶν ἀνέργων ποὺ συντηροῦνται μὲ κρατικὰ ἐπιδόματα, γνωρίζοντας ὅτι ἡ ἀνεργία τους εἶναι μέσα στοὺς κανόνες σχεδιασμοῦ ποὺ ἐπιβάλλει τὸ «σύστημα» γιὰ τὴ χαλιναγώγηση τοῦ πληθωρισμοῦ. Ἐξ ἄλλου, στὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ τοῦ «συστήματος» ἡ ὅλη σχέση κεφαλαίου καὶ ἐργασίας ἀκολουθεῖ μιὰ μονότροπη ἐξέλιξη: Μὲ τὶς συνεχεῖς βελτιώσεις τοῦ τεχνολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἡ σημασία τοῦ παράγοντα ἐργασία μειώνεται σταθερά, σὲ ὄφελος τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἐπενδυμένου σὲ μηχανές. Ἀντίστοιχα μειώνεται καὶ ἡ σημασία τῆς αὐξημένης ἀνεργίας, ἀφοῦ δὲν παρακωλύει — ἀντίθετα, διευκολύνει συχνὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ διαδικασία. Στὸν ἄνεργο παρέχεται κάποια στοιχειώδης καταναλωτικὴ δυνατότητα, δίχως νὰ ὑπολογίζεται ὅτι ὁ ὀλοκληρωτισμὸς τοῦ «συστήματος» τοῦ στερεῖ πρωταρχικὲς ἀνθρώπινες ἱκανοποιήσεις: τὴν προσωπικὴ δημιουργικότητα, τὴν κοινωνικὴ ἔνταξη καὶ ἀναγνώριση, τὴ δυνατότητα προοπτικῶν ἐξέλιξης.

Ἀλλὰ ὑποτελεῖς στὸ «σύστημα» δὲν εἶναι μόνο ὀρισμένες κοινωνικὲς τάξεις — οἱ γεωργοὶ ἢ οἱ ἄνεργοι. Ἡ ἴδια ἀδυναμία προσωπικῆς αὐτοάμυνας ἐπιβάλλεται καὶ στὸ σύνολο τῶν καταναλωτῶν. Μέσα στοὺς ὅρους τῆς «σωστῆς» ἐπιχειρησιακῆς συμπεριφορᾶς περιλαμβάνονται, ὅλο καὶ πιὸ αὐτονόητα, οἱ παραπλανητικὲς διαφημίσεις, οἱ παραβιάσεις προδιαγραφῶν καὶ ὑγειονομικῶν κανόνων, οἱ ψεύτικες ἐτικέτες γνησιότητας, τὰ καταστροφικὰ γιὰ τὸ περιβάλλον λιπάσματα, οἱ νοθεῖες, οἱ ἀποκρύψεις, τεχνητὲς ἐλλείψεις καὶ παραποιήσεις προϊόντων, οἱ αὐθαίρετες ὑπερτιμολογήσεις. Ἠθικὴ τοῦ «συστήματος» εἶναι μόνο ἡ δική του ἐσωτερικὴ λογικὴ, στὴν ὁποία περιλαμβάνονται, ὅλο καὶ πιὸ αὐτονόητα, οἱ νομότυπες παρακάμψεις

τῶν νόμων, ἡ φοροδιαφυγή, ἡ δασμοφυγή, οἱ ὑπερχρεώσεις, οἱ δωροδοκίες.

Δὲν ὑπάρχουν νομοθεσίες ποὺ μποροῦν νὰ δαμάσουν τὴ λογικὴ τοῦ «συστήματος», ὅπως δὲν ὑπάρχουν καὶ πολιτικοὶ ἢ διοικητικοὶ θεσμοὶ μὲ τέτοια ἰσχὺ. Ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία τῶν τελευταίων δεκαετιῶν προσφέρει πλῆθος παραδειγμάτων, ὅπου σὲ σύγκρουση τῆς δυναμικῆς τοῦ «συστήματος» μὲ ὀργανωμένες ἀπαιτήσεις πολιτικῆς δημοκρατίας, νικητὴς βγαίνει πάντοτε τὸ «σύστημα». Μέσα στὴ διαπλοκὴ τῶν ἀναγκαιοτήτων ποὺ αὐτὸ ἐπιβάλλει, ἐμπεριέχεται καὶ ὁ διαρκῶς ἀυξανόμενος συγκεντρωτικὸς γραφειοκρατικὸς ἔλεγχος κάθε πτυχῆς τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἔτσι ὥστε ἡ λογικὴ τῶν ἀντιδράσεων στὸ «σύστημα» νὰ εἶναι πάντοτε παγιδευμένη στὶς προδιαγραφές τοῦ ἴδιου τοῦ «συστήματος».

Ἐξ ἄλλου, ὁ ἔλεγχος τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καὶ τῶν διοικητικῶν μηχανισμῶν ἀπλοποιεῖται στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς ἐξάρτησης. Ὅταν τὸ ἐνεργητικὸ κάποιων μεγάλων ἐταιρειῶν ὑπερβαίνει τὸ ἀκαθάριστο ἐθνικὸ εἰσόδημα τῶν περισσότερων κρατῶν, ὁ ἔλεγχος τῆς οἰκονομίας ἀλλὰ καὶ τῶν κυβερνήσεων αὐτῶν τῶν κρατῶν εἶναι μόνο θέμα ἐπιχειρησιακοῦ σχεδιασμοῦ. Καὶ ἂν, παρ' ὅλα αὐτά, ὑπάρξουν κυβερνήσεις ποὺ θὰ θελήσουν νὰ ἀντιδράσουν σὲ αὐτὴ τὴ σχεδιασμένη ὑποτέλεια, τὸ «σύστημα» θὰ κερδίσει στὴ δική του ἀποτελεσματικὴ λογικὴ, ἢ ὠμὰ θὰ ἐξαγοράσει κάποιους ἐθελοντὲς πραξικοπηματίες ἢ δικτάτορες ποὺ θὰ ἀντικαταστήσουν τὶς ἐκλεγμένες κυβερνήσεις. Τὰ παραδείγματα ἀφθονοῦν καὶ ἡ βιβλιογραφία ἀνάλυσης τέτοιων πραγματικῶν καὶ ὄχι φαντασιωδῶν παραδειγμάτων εἶναι πλῆθους σήμερα⁹.

9. Πρβλ. Theodore H. MORAN, *Multinational Corporations and the Politics of Dependency*, Princeton N.J. (Princeton Univ. Press) 1974. — Pacquet GILLES (ed.), *The*

Ὁ ὁλοκληρωτισμὸς τοῦ «συστήματος» ἀναπτυξιακῆς λειτουργίας τῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ πρῶτο μέσα στὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία φαινόμενο ἐνὸς παγκόσμιου, ἀπρόσωπου καὶ ἀδιόρατου καθεστῶτος ἄμεσης ἢ ἔμμεσης καταδυνάστευσης τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἀνθρώπου. Γέννημα ἐνὸς πολιτισμοῦ — συγκεκριμένου τρόπου τοῦ βίου — πὺν νοηματοδοτεῖ τὴ ζωὴ σὰν διαρκὴ ἀνταγωνιστικὴ πάλη γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἐπιβίωση, μὲ ἀπόλυτη πίστη στὴν ἀπεριόριστη ὕλικὴ πρόοδο.

δ. Τὸ ἀτελέσφορο τῆς ἐπανάστασης

Τὸ ἐνδεχόμενο τῆς λαϊκῆς ἐξέγερσης, ἡ προοπτικὴ τῆς ἐπανάστασης, λειτουργοῦσε κάποτε ὡς ἔσχατη ἐλπίδα ἐξόδου ἀπὸ ὀξύτατα κοινωνικὰ ἀδιέξοδα. Ὁ αὐταρχισμὸς τῆς ἐξουσίας, ἡ κατάφωρη παραβίαση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, ἡ ἐξουθενωτικὴ γιὰ τοὺς πολλοὺς οἰκονομικὴ ἀνισότης, ἡ καταστροφὴ τῆς δικαιοσύνης, ἡ αὐθαιρεσίᾳ κάποιας κυρίαρχης τάξης, ἦσαν συμπτώματα ἱκανὰ νὰ προκαλέσουν τὴ γενικευμένη κοινωνικὴ ἀντίδραση καὶ τελικὰ τὴν ἔνοπλὴ ἐξέγερση.

Ἔστω κι ἂν ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία δὲν γνώρισε σχεδὸν καμιὰ περίπτωση κοινωνικῆς ἐπανάστασης πὺν νὰ μὴν κατέληξε σὲ καινούργια μορφή τυραννίας καὶ ἀνισότητος¹, ὅμως ἡ πάντοτε

Multinational Firm and the Nation State, New York 1972. — D. LAMONT, *Foreign State Enterprises*, New York 1979. — G. PENINOU, M. HOLTHUS, D. KESCHALL, J. ATTAL, *Who's Afraid of the Multinationals? A Survey of European Opinion*, Hampshire, Saxon House, 1978.

10. Ἡδὴ ὁ HEGEL εἶχε μιλήσει γιὰ ἓναν «κύκλο ἀναγκαιότητος» πὺν διαγράφει κάθε ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν στόχο τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας

ἀπροκαθόριστη δυναμική τῶν λαϊκῶν ἐξεγέρσεων παρέμενε ὡς ἀνοιχτή δυνατότητα καὶ ἀνθρώπινη ἐλπίδα. Αὐτὴ τὴν ἐλπίδα καὶ δυνατότητα μοιάζει νὰ ἐξαλείφει σήμερα ἡ καθολικὴ ἐπιβολὴ τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς στὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας.

Καταρχὴν πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε σὲ πρακτικὸ ἐπίπεδο ἓνα προφανὲς δεδομένο: "Ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας ἔχει ἐξοπλίσει κάθε μορφή ἐξουσίας σήμερα μὲ ἐξαιρετικὰ ἀποτελεσματικούς μηχανισμούς ἐλέγχου καὶ καταστολῆς τῶν λαϊκῶν κινητοποιήσεων. Τόσο οἱ κρατικὲς ἔνοπλες δυνάμεις ὅσο καὶ ἡ ἀστυνομία διαθέτουν, πρὶν ἀπὸ ὅλα, τέτοια εἶδη ὀπλων στὰ ὁποῖα εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντιπαραταχθεῖ καὶ ἡ πιὸ μαζικὴ λαϊκὴ ἐξέγερση. Στὶς ἀρχὲς ἀκόμα τοῦ αἰῶνα, ἂν οἱ πολῖτες κατόρθωναν νὰ βροῦν ἢ νὰ ἀποσπάσουν τουφέκια, εἶχαν ἐξασφαλίσαι τὰ ἴδια ὅπλα καὶ τὴν ἴδια «δύναμη πυρὸς» μὲ τὸν τακτικὸ στρατό, καὶ ἡ ἀναμέτρηση γινόταν ἐπὶ ἴσοις ὅροις. Σήμερα, ἡ προηγμένη πολεμικὴ τεχνολογία ἀποκλείει κάθε τέτοια δυνατότητα. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐξεγέρσεις ἐναντίον τῆς ἐξουσίας ἔχουν μόνο τὴ μορφή τοῦ στρατιωτικοῦ πραξικοπήματος, δηλαδὴ τῆς ἄμεσης ἐπέμβασης τῶν στρατιωτικῶν στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας, ἢ τῆς ἐνδοστρατιωτικῆς διένεξης, ἢ τοῦ σφετερισμοῦ στρατιωτικῆς δυνάμης ἀπὸ κάποια πολιτικὴ μερίδα.

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τεχνολογικὰ ἐξελιγμένη δύναμη τῶν

καὶ καταλήγοντας στὴν ἀπερίφραστη ἄρνησή της: *Phänomenologie des Geistes* BB, VI, B. Ἡ παρατήρησή του ἐπαληθεύεται ἀπὸ σημαντικὲς ἀναλύσεις νεώτερων μελετητῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ φαινομένου: πρβλ. C. C. BRINTON, *The Anatomy of Revolution*, Rev. ed. N.Y. 1965, σελ. 24 — J. BURCKHARDT, *Force and Freedom: Reflections on History*, N.Y. 1943, σελ. 286. — Karl POPPER, *The Open Society and its Enemies*, ἑλλην. μετφρ.: *Ἡ ἀνοιχτὴ κοινωνία καὶ οἱ ἐχθροὶ της*, Ἀθήνα («Δωδώνη») 1982, τόμος II, σελ. 204-207. — Abel POITRINEAU, *Les mythologies révolutionnaires, l'utopie et la mort*, Paris (P.U.F.) 1987.

ὄπλων, ἡ κρατικὴ ἐξουσία σήμερα διαθέτει καὶ μηχανισμοὺς ἀστυνόμευσης τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἱκανοὺς νὰ διαγνώσουν ταχύτατα καὶ νὰ ἐξουδετερώσουν στὴ γένεσὴ του κάθε ἐλάχιστο πυρήνα λαϊκῆς κινητοποίησης. Ἡ ἡλεκτρονικὴ τεχνολογία καὶ ἡ ὅλη ἀνάπτυξη τῆς «πληροφορικῆς», ὅταν χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ἀφήνει ἐλάχιστα ἢ καθόλου περιθώρια ἰδιωτικῶν καὶ ἀπρόσιτων σὲ ἔλεγχο πτυχῶν τοῦ ἀτομικοῦ βίου τῶν πολιτῶν. Ἀκόμα καὶ σὲ καθεστῶτα καθιερωμένα ὡς «δημοκρατικά», οἱ κρατικὲς «ὑπηρεσίες πληροφοριῶν» ἀσκοῦν τὸν ρόλο μιᾶς ὑπερ-αστυνομίας, ποὺ ἐλέγχει ἢ μπορεῖ νὰ ἐλέγξει ὀλοκληρωτικὰ κάθε ἀτομικὴ καὶ ὁμαδικὴ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν «ὀρθή» γιὰ τὸ καθεστῶς πολιτικὴ συμπεριφορά.

Αὐτὰ ὅλα εἶναι γνωστὰ καὶ κοινότοπα σήμερα, ὅμως τὸ κυριότερο ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι τὰ τεχνικὰ καὶ ὀργανωτικὰ δεδομένα ποὺ ἀποκλείουν τὴ λαϊκὴ ἐξέγερση καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐπανάστασης. Εἶναι ἡ ἐξάλειψη τῶν κινήτρων, ἡ ἄμβλυνση τῆς λογικῆς τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἐλπίδων μιᾶς λαϊκῆς ἐξέγερσης — ἄμβλυνση καὶ ἐξάλειψη ποὺ φαίνεται νὰ συνοδεύει ὑποχρεωτικὰ τὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ λειτουργίας τῆς οἰκονομίας.

Θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε σὲ δύο τὰ βασικότερα κίνητρα ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων ποὺ γνώρισε τουλάχιστον ἡ νεώτερη καὶ σύγχρονη ἐποχὴ: Τὸ πρῶτο κίνητρο ἦταν οἱ ἰδέες τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ, καὶ τὸ δεύτερο ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση μεγάλων μαζῶν πληθυσμοῦ.

Στὴν πρώτη περίπτωση εἴχαμε τὴν ἄρνηση τῶν καλλιεργημένων ἀστῶν νὰ ἀνεχθοῦν αὐταρχικὰ πολιτικὰ καθεστῶτα, τὴν καταπάτηση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, τὴν παραβίαση τῶν ἀρχῶν μιᾶς στοιχειώδους δικαιοσύνης. Οἱ γαλλικὲς

ἐπαναστάσεις τοῦ 1789, τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1848, ἡ προγενέστερη ἀγγλικὴ τοῦ 1688, σὲ κάποιο ποσοστὸ ἡ ἀμερικανικὴ τοῦ 1776, ἢ ἡ γερμανικὴ ἀπόπειρα τοῦ 1848, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν δείγματα τέτοιων ἐξεγέρσεων πού βασίστηκαν σὲ μακρὰ καὶ ἔντονη ἰδεολογικὴ προετοιμασία. Οἱ ἰδέες τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ — ἡ ἀρχὴ τῶν «δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου», οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ «φυσικοῦ δικαίου», ἡ πίστη στὸ «σύνταγμα» ὡς κοινωνικὸ συμβόλαιο — ἀποτέλεσαν ἀναμφίβολα κίνητρα αὐτῶν τῶν ἐπαναστάσεων.

Στὴ δεύτερη περίπτωσι, ἔχουμε καὶ πάλι ἓναν πυρήνα ἰδεολόγων πού ἀναλαμβάνει τὸν κεντρικὸ ἐπαναστατικὸ σχεδιασμό, ὅμως ἡ ἐπανάστασι πραγματοποιεῖται χάρις στὶς συγκυρίες πού συντονίζουν τὸν κεντρικὸ σχεδιασμὸ μὲ τὴν ἐξέγερσι τῶν ἐξαθλιωμένων ἀπὸ τὴν ἀνέχεια μαζῶν. Ἡ ρωσικὴ ἐπανάστασι τοῦ Φεβρουαρίου 1917, ἡ ἐπανάστασι στὴν Κίνα μὲ τὸν Μάο Τσέ-Τουνγκ καὶ στὴν Κούβα μὲ τὸν Φιντέλ Κάστρο, εἶναι παραδείγματα τέτοιου συνδυασμοῦ ὀρθολογικῆς σύλληψης καὶ λαϊκῆς ἐξέγερσης πού τελεσφόρησε.

Τὰ ἰδεώδη τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ δὲν ἔχουν ἐκλείψει μέσα στὶς σύγχρονες καταναλωτικὲς κοινωνίες. Ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ ἰσχυρισθῇ κανεὶς ὅτι μπορούν πιά νὰ ἀποτελέσουν κίνητρα ἐπαναστατικῶν ἐξεγέρσεων. Ὁ καθολικὸς ἐξορθολογισμὸς τοῦ βίου, ἡ ἀπόλυτη προτεραιότητα τῆς ἀποτελεσματικῆς ὀργάνωσης, ἡ πίστη στὶς δυνατότητες τοῦ προγραμματισμοῦ, ἔχουν διαμορφώσει μιὰ κοινὴ συνείδησι πού μεταθέτει αὐτονόητα τὶς κοινωνικὲς διεκδικήσεις στὴν πρακτικὴ τῆς τεχνολογικῆς μεθόδευσης ἐγκαταλείποντας τὸν ἰδεαλισμὸ τῆς ἐπανάστασης. Δὲν εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ ἰδεολογικῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ ὀρθολογικότερων προγραμμάτων πού μπορεῖ νὰ προω-

θήσει ἀποτελεσματικὰ τὰ κοινωνικὰ αἰτήματα. Ἡ ἀναγκαστικὴ ὑποταγὴ στὴ λογικὴ μὲ τὴν ὁποία λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία, δηλαδή τὸ σύνολο τῶν πρακτικῶν ἐκφάνσεων τοῦ βίου, ἐπιβάλλει ἓνα μηχανιστικὸ «κοινωνικὸ κοσμοεἶδωλο» ὡς συλλογικὸ ὑποσυνείδητο. Καὶ σὲ μιὰ τέτοια ἀντίληψη, ὁ κοινωνικὸς μηχανισμὸς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων δὲν ἐπιδέχεται ἐπαναστατικὰς ἀνατροπὰς χωρὶς νὰ κινδυνεύσουν τὰ ἴδια τὰ ἐναρμονιζόμενα ἀπὸ τὸν μηχανισμὸ συμφέροντα. Μόνο «ρυθμίσεις», «βελτιώσεις», «ἀποδοτικότεροι σχεδιασμοὶ» εἶναι δυνατοὶ καὶ εὐκταῖοι. Μόνο παρεμβάσεις ταλαντούχων τεχνοκρατῶν καὶ ὄχι ιδεολόγων ἐπαναστατῶν.

Τὰ ιδεώδη τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ μοιάζει νὰ ἔχουν ὁλοκληρωτικὰ ἀφομοιωθεῖ στὸν ὀρθολογισμὸ τῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων. Καὶ ἡ ὀρθολογικὴ ἐναρμόνιση τῶν συμφερόντων προϋποθέτει μιὰ μηχανιστικὴ κοινωνικὴ εὐταξία, πού ἂν διαταραχθεῖ ἔστω καὶ ἀπὸ τὸ ἰδανικότερο ἐπαναστατικὸ ὄραμα, ἀπειλεῖται ὁ κοινὰ ἀποδεκτὸς καὶ ἀπολυτοποιημένος στόχος τῆς καταναλωτικῆς εὐζωίας. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἴδια ἡ ἐννοία τοῦ «ἰδανικοῦ» στὶς σύγχρονες κοινωνίες μοιάζει κι αὐτὴ καθορισμένη ἀπὸ τὴν κατάφαση τοῦ ὕλικου καὶ αἰσθητοῦ, τὴ λογικὴ τῆς ἀτομικῆς εὐμάρειας. Ἡ ὑποταγὴ στὴν «ὀρθή» συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλει ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία, ἐθίζει τοὺς ἀνθρώπους στὴν ἐκτίμηση τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς μὲ μέτρο τὶς καταναλωτικὰς μόνον ἀξίες. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ἡ προτεραιότητα πού ἔχει δοθεῖ στὸ αἶτημα τῆς εἰρήνης εἰς βάρος τοῦ λησμονημένου αἰτήματος τῆς ἐλευθερίας: Εἶναι συχνὰ φανερό ὅτι οἱ ἄνθρωποι σήμερα στρατεύονται στὰ εἰρηνιστικὰ κινήματα καὶ διεκδικοῦν τὴν εἰρήνην σὰν προϋποθετικὴ ἐξασφάλιση καὶ θεμελιῶδες «κομφορ» — ὅρο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κοινωνικὴ «πρόοδο», δηλαδή τὴ συνεχὴ αὐξηση τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος. Σὲ σημεῖο πού διερωτᾶται κανεὶς, ποιά θὰ ἦταν

ἡ κοινωνικὴ ἐπιλογὴ στὸ ἐνδεχόμενον δίλημμα: εἰρήνη βασισμένη στὴν ὑποτέλεια, ἢ ἐλευθερία μὲ τίμημα ἀγώνων καὶ θυσιῶν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση μεγάλων μαζῶν πληθυσμοῦ μᾶλλον δὲν μπορεῖ πιά νὰ ὑπολογίζεται ὡς κίνητρο ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης. Γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι τέτοιες μάζες ἔχουν πάψει πιά νὰ ὑπάρχουν στὶς χῶρες ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐπαναστατικοὶ σχεδιασμοὶ καὶ λαϊκὲς συσπειρώσεις. Ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση συντηρεῖται σὲ χῶρες ποὺ εἶναι ὑπανάπτυκτες καὶ ὡς πρὸς τὶς προϋποθέσεις ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης καὶ δράσης. Ἐξ ἄλλου, ἓνας περισσότερο ἢ λιγότερο ὁμοιογενὴς ταξικὸς φορέας ἐπαναστατικῆς δυναμικῆς δύσκολα πιά προσδιορίζεται στὰ πλαίσια τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν. Ἡ ἐργατικὴ τουλάχιστον τάξη ἔχει πάψει νὰ ταυτίζεται αὐτονόητα μὲ τὸ ἐξαθλιωμένο προλεταριάτο, καὶ ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία (τουλάχιστον στὶς περιπτώσεις εἰδικευμένων ἐργατῶν καὶ ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν-τεχνητῶν) συχνὰ ἀμείβεται καλύτερα ἀπὸ τὴν προσφορά μισθωτῶν ἐπιστημόνων. Τὸ φαινόμενο τῆς λεγόμενης «παραοικονομίας» ἐπιτείνει ἀκόμα περισσότερο τὴν ἀσάφεια τῶν εἰσοδηματικῶν ὁρίων γιὰ τὴ διάκριση κοινωνικῶν τάξεων καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς πραγματικῆς ἀνέχειας: Τὸ χρῆμα δὲν βρίσκεται πιά ἢ δὲν βρίσκεται πάντοτε στὰ χέρια τῆς μεγαλοαστικῆς ἢ καὶ ἀστικῆς τάξης ποὺ εἶχε κάποτε σαφὴ κοινωνικὰ διακριτικὰ. Τὸ ἄφθονο χρῆμα κυκλοφορεῖ συχνὰ καὶ μεταξὺ ἀνθρώπων δίχως σταθερὴ οἰκονομικὴ «ἐπιφάνεια», δίχως σαφὲς καὶ μόνιμο ἐπάγγελμα καὶ δίχως ἀξιώσεις ἐμφανέστερης ἀνόδου σὲ ἐπίπεδο κοινωνικῆς ἀναγνώρισης. Καὶ ἡ οἰκονομικὴ στέρηση ἢ καὶ ἐξαθλίωση πλήττει εὐκολότερα κοινωνικὲς ομάδες ποὺ δύσκολα ἐμφανίζουν πρὸς τὰ ἔξω τὴν ὁδυνερή τους ἀνέχεια (γιὰ λόγους κοινωνικῆς ψυχολογίας συνήθως καὶ ἀγωγῆς). Τὸ ἄνεργο, π.χ., «ἐπιστημονικὸ προλεταριάτο», οἱ ὑπάλληλοι τοῦ δημόσιου τομέα ποὺ

υφίστανται πρῶτοι πάντοτε τὴ φειδωλία τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς, οἱ μικρέμποροι καὶ μικροεπιχειρηματίες ποὺ κινοῦνται μὲ πιστώσεις καὶ δάνεια, εἶναι μᾶλλον τὰ πρῶτα θύματα τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων στὶς σύγχρονες κοινωνίες, ἀλλὰ καὶ οἱ πιὸ ἀνέτοιμοι νὰ προκαλέσουν ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ τοῦ «συστήματος».

Στὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἔγινε ἀρκετὸς λόγος γιὰ καινούργιους φορεῖς ἐπαναστατικῆς δυναμικῆς: τοὺς φοιτητές, τοὺς «περιθωριακοὺς» καὶ κοινωνικὰ ἀνένταχτους, τοὺς παρίες, τοὺς ἄνεργους, τοὺς ἀσυμβίβαστους καλλιτέχνες, τοὺς σεξουαλικὰ καταπιεσμένους¹. Ἀλλὰ οἱ φοιτητικὲς ἐξεγέρσεις τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ποὺ κατόρθωσαν νὰ συνεγείρουν πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐνδεχόμενα ἐπαναστατικὰ στοιχεῖα, ἔδειξαν τελικὰ καὶ τὸν οὐτοπικὸ ἢ ρομαντικὸ μόνον καὶ θεωρητικὸ χαρακτήρα τέτοιων βλέψεων καὶ προβλέψεων: Φάνηκε καθαρὰ ὅτι ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ καὶ μετασχηματισμὸς τῆς κοινωνικῆς ἄρθρωσης καὶ λειτουργίας δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ δίχως τὴ συμμετοχὴ τῶν κυρίως παραγωγικῶν τάξεων ποὺ στηρίζουν τὴν οἰκονομία, ἄρα καὶ τὸ σύνολο «σύστημα». Πέρα ἀπὸ τὴ βία τῶν μηχανισμῶν καταστολῆς ποὺ ἐμφάνισε ἀπροκάλυπτα τὸ «σύστημα», ἔγινε ἐπιπλέον φανερό ὅτι μόνος ὁ παράγοντας τῆς ἡλικίας ἢ τῆς περιστάσιακῆς ἐκκρεμότητος εἶναι ἐπαναστατικὸ ἔναυσμα ἐξαιρετικὰ ἐφήμερο καὶ ἐλάχιστα ἀνθεκτικὸ στὴν ἀφομοιωτικὴ δύναμη τοῦ καταναλωτικοῦ ἐθισμού. Ἀλλὰ καὶ τὰ καινούργια

11. Πρβλ. H. MARCUSE, *One-dimensional Man*, ἑλλην. μετφρ.: Ὁ μονοδιάστατος ἄνθρωπος, Ἀθήνα (Παπαζήσης) 1971. — TOY ΙΔΙΟΥ, *An Essay on Liberation*, Boston (Beacon Press) 1969. — Raoul VANEIGEM, *Traité de savoir vivre à l'usage des jeunes générations* Paris, 1967. — Talcott PARSONS, *Structure and Process in Modern Societies*, New York 1960. — Daniel COHN-BENDIT, *Nous l'avons tant aimé, la révolution*, Paris (Barrault) 1986.

ιδεώδη κοινωνικοῦ φιλελευθερισμοῦ (οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ «ποιότητα ζωῆς», γιὰ «συμμετοχή» στὸν προγραμματισμὸ καὶ τοὺς στόχους τῆς παραγωγῆς, γιὰ περιορισμὸ τῆς γραφειοκρατίας καὶ σεβασμὸ τῶν καθαρὰ κοινωνικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀτόμου) ἀποδείχτηκαν ἐπίσης κίνητρο ἰσχνὸ γιὰ μακροὺς καὶ θυσιαστικούς ἀγῶνες, κυρίως ἔτσι ὅπως προβάλλονταν ὡς ἀποσπασματικά αἰτήματα, δίχως θεμελιώδη πρόταση γιὰ μιὰ διαφορετικὴ νοηματοδότηση τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν της ἐπιδιώξεων.

Θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσῃ κανεὶς τὴν παραδειγματικὴ εἰκόνα, ὅτι τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης λειτουργοῦσε πάντοτε γιὰ τὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες, σὲ περιόδους αὐταρχισμοῦ καὶ καταπίεσης, ὅπως λειτουργεῖ γιὰ τὸν φυλακισμένο ἄνθρωπο τὸ ἔστω καὶ ἀμυδρότατο ἐνδεχόμενο τῆς ἀπόδρασης. Ἄν ἐξάλειφθεῖ κάθε παραμικρὴ ἐλπίδα διαφυγῆς ἀπὸ ἀσφυκτικὲς καταστάσεις, εἶναι οἱ ψυχικὲς ἀντιστάσεις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πρῶτες καταρρέουν. Καὶ ἡ ἐξάλειψη τῶν ἐλπίδων εἶναι ὀλοκληρωτικὴ, ὅχι μόνο ὅταν οἱ μηχανισμοὶ ἐλέγχου τελειοποιοῦνται στὸ ἔπακρο, ἀλλὰ κυρίως ὅταν δὲν ὑπάρχει «τόπος» καταφυγῆς μετὰ τὴν ἀπόδραση, ὁπότε ἡ διαφυγὴ καταντᾷ ἄσκησις. Ὅποιοδῆποτε κοινωνικὸ αἶτημα σήμερα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κίνητρο ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης, μοιάζει a priori ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ λογικὴ τῶν δυνατοτήτων τῆς «ἀνάπτυξης», ἄρα παγιδευμένο στὸ πλέγμα τῶν ἀδυσώπητων κανόνων τοῦ παγκόσμιου πιά παιχνιδιοῦ τῆς οἰκονομίας. Ἡ σύγχρονη κοινωνικὴ νοο-τροπία, ἀλλὰ καὶ ἡ παγιωμένη πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ «μηχανικὴ» ἀφομοιώνει αὐτονόητα στὴν προοπτικὴ τῆς «ἀνάπτυξης» κάθε συλλογικὴ ἐπιδίωξη καὶ κοινωνικὸ αἶτημα, ἐνῶ ἡ προοπτικὴ «ἀνάπτυξης» ἔξω ἀπὸ τοὺς καθολικὰ ἐπιβεβλημένους ὅρους τῆς σύγχρονης οἰκονομίας μοιά-

ζει καθαρὴ οὐτοπία. Ἐτσι, μιὰ ἐπανάσταση ποὺ θὰ σκόπευε καὶ στὸ ἰδανικότερο ὄραμα, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὶς προδιαγραφές τῆς ἀνάπτυξης, ἐπομένως μὲ τὸν κίνδυνο τῆς μὴ ἀνάπτυξης, ἄρα τῆς «καθυστέρησης» ἢ καὶ τῆς στέρησης, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ βρεῖ θιασῶτες γιὰ τὴν πραγματοποίησή της.

Ἴσως τὸ ἐντυπωσιακότερο παράδειγμα ἀφομοίωσης τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὁράματος ἀπὸ τὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ νὰ εἶναι στὸν 20ὸ αἰῶνα ἡ μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια τοῦ Γκορμπατσὸφ στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωση, ἡ γνωστὴ ὡς «περεστρόικα». Ἀσχετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχὴ ἢ ὄχι ἔκβαση ποὺ θὰ ἔχει, ἡ «περεστρόικα» θὰ παραμείνει μιὰ συγκλονιστικὴ ἔνδειξη τῆς ἀδυναμίας νὰ ἐπιβιώσει — ἢ ἔστω νὰ λειτουργήσῃ μὲ παραγωγικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποδοτικότητα — ἀκόμα καὶ ἡ ἀρτιότερα ὀργανωμένη ἀντίσταση στὶς καπιταλιστικὲς προδιαγραφές τῆς ἀνάπτυξης». Ἐνα ἐπαναστατικὸ ὄραμα ποὺ ἔμοιαζε ὅτι θὰ ἀλλάξει κυριολεκτικὰ τὴν πορεία τοῦ κόσμου, ποὺ στοίχιζε τὴ ζωὴ ἢ τὸ μαρτύριο δεκάδων ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων καὶ συνήγειρε ἄλλες ἑκατοντάδες ἑκατομμυρίων ὁπαδῶν σὲ κάθε γωνιὰ τῆς γῆς, τὸ ἐπαναστατικὸ αὐτὸ ὄραμα ἤρθε μὲ τὴν «περεστρόικα» νὰ δηλώσῃ ἀπερίφραστα τὴν ὑποταγὴ του στὴ λογικὴ τοῦ ἀντιπάλου, τὴ λογικὴ τοῦ ἀτομικιστικοῦ «φιλελευθερισμοῦ» τῆς ἀνάπτυξης.

Γιατὶ ἂν ἡ Σοβιετικὴ Ἑνωση ἤθελε νὰ παραμείνει «ὑπερδύναμη», ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀδιάκοπη τεχνολογικὴ, ἐπομένως καὶ οἰκονομικὴ τῆς ἀνάπτυξη. Καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἀνάπτυξη προϋποθέτει συνεχὴ αὔξηση τῆς παραγωγικότητος, ἄρα καὶ συνεχῶς ἀνανεούμενα κίνητρα παραγωγικότητος. Ἀλλὰ τὸ σοβιετικὸ πείραμα ἐβδομήντα χρόνων «κεντρικὰ διευθυνόμενης» οἰκονομίας (κεντρικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ ἐλέγχου τῆς παραγωγῆς) ἔδειξε ὅτι τὸ ἰδεῶδες τῆς «κολεκτίβας» καὶ ἡ μηχανικὴ τοῦ κρατικισμοῦ δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀφυπνίσουν

τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα — τὸ πείραμα ἐπιβεβαίωσε ὅτι ἡ λογικὴ τῆς «ἀνάπτυξης» εἶναι λογικὴ ἀτομικιστικῶν καὶ μόνο κινήτρων. Ἡ κολεκτίβα καὶ ὁ κρατικισμὸς τρέφουν τὴν ὀκνηρίαν τοῦ ἀτόμου, τὴν ἀδιαφορίαν του γιὰ τὸ μαζικὸ καὶ ἀπρόσωπο ἐπίτευγμα. Σκληρύνουν τὴν ἀνευθυνότητα καὶ τὴν ραστώνην τῆς γραφειοκρατίας. Ἐκτρέπουν τὴν προσωπικὴ δημιουργικότητα σὲ εὐρηματικότητα ἰδιοποίησης τοῦ συλλογικοῦ μόχθου, δηλαδή σὲ σκάνδαλα καταχρήσεων, ἐξαγορᾶς συνειδήσεων, ἀλυσιδωτῆς διαφθορᾶς.

Ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν κολεκτιβιστικὴν στὴν ἀτομικιστικὴν λογικὴν καὶ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς εἶναι ὅπως δὴποτε ἔξοδος ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Γιατὶ κάθε συμβιβασμὸς μὲ τὸν ἀτομικισμό, κάθε παραχώρηση στὰ κίνητρα τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους, στὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες καὶ στὶς δημοκρατικὲς διαδικασίες, κάθε ἀβαρία στὶς ὀλοκληρωτικὲς προδιαγραφές τοῦ κρατικισμοῦ, ἔχει γνωστὲς καὶ δοκιμασμένες συνέπειες: Πολλαπλασιάζει συνεχῶς καὶ μὲ γεωμετρικὴ πρόοδο τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ καταναλωτισμοῦ. Θεριεύει τὶς διεκδικήσεις τῆς ἐγωκεντρικῆς καὶ ἀκοινωνήτης εὐζωίας, τὴ θωράκιση τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος καὶ τῆς ἀτομικῆς ὀκνηρίας μέσα ἀπὸ τὴν συνδικαλιστικὴν διεκδίκηση. Αὐτονομεῖ ἀναπότρεπτα τὶς ἀπαιτήσεις ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου, ὑποτάσσει κάθε πτυχή τοῦ βίου στὶς ἀναγκαιότητες ποὺ ἐπιβάλλει ἡ «ἀγορά». Διευρύνει καὶ ὀξύνει τὴν κοινωνικὴν ἀνισότητα.

Ἀπὸ τὴ μιά, λοιπόν, ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα τῆς «ἐλευθερίας» τῶν ἀτομικῶν θωρακίσεων. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐξισωτικὴ ἀνελευθερία τῆς ὑποταγμένης, ἀλλὰ μὴ-παραγωγικῆς μᾶζας. Ἡ ἀδιέξοδη πόλωση δὲν ἀφήνει περιθώρια οὔτε καὶ ἐπαναστατικῆς πιά διαφυγῆς. Ἀντανεκλᾷ ὥστοςο κάποιες ἀφετηριακὲς καὶ θεμελιώδεις ἐπιλογές ποὺ συγκροτοῦν τὴν λογικὴν τόσο τῆς κολεκτίβας ὅσο καὶ τοῦ ἀτομικισμοῦ. Ἐπιλογές ἐρμηνεί-

ας καὶ νοηματοδότησης τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης, τοῦ ἀντικείμενου κόσμου καὶ τῆς χρήσης τοῦ κόσμου. Ἐπιλογές πού διαφοροποιοῦν καὶ διαμορφώνουν ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερα «δυτικοευρωπαϊκὸ πολιτισμό».

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΔΙΕΞΟΔΟΥ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ

α. Πολιτική Οικονομία ἢ ὁ πολιτισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ

Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς (Aufklärung) εἶναι, σίγουρα, κάτι περισσότερο ἀπὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα ἢ θεωρητικὸ σύστημα, κάτι περισσότερο ἀπὸ φιλοσοφικὴ τάση ἢ «σχολή». Εἶναι ἐποχή, εἶναι οἱ «Νέοι Χρόνοι» τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Χρόνοι «φωτισμοῦ» τοῦ εὐρωπαίου ἀνθρώπου, ὕστερα ἀπὸ τὸν «σκοταδισμόν» τῶν μέσων αἰώνων, τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐπιβολὴ τῆς θρησκευτικῆς αὐθεντίας ὡς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Εἶναι πολιτισμὸς, δηλαδὴ καθολικὸς τρόπος τοῦ βίου.

Αὐτὸ ποὺ ἐμπεδώνεται ὡς καθολικὸς τρόπος βίου, εἶναι καταρχὴν μιὰ θεμελιώδης στάση ἢ ἐπιλογή, μιὰ ἀφετηριακὴ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης, τοῦ ἀντικείμενου κόσμου καὶ τῆς χρήσης τοῦ κόσμου. Καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ καινούργια ἀνθρώπινη στάση καὶ πράξις λέμε ὅτι βρίσκει τὴν ἀμεσότερη ἔκφρασίν της στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία. Πρέπει νὰ αἰτιολογήσουμε αὐτὴ τὴ θέσιν — νὰ δείξουμε γιατί ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία, ὅπως τὴν ξέρουμε σήμερα, εἶναι συνεπέστατο γέννημα τῶν Νέων Χρόνων, δηλαδὴ τῶν νοηματοδοτήσεων ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Διαφωτισμὸς.

Γιὰ νὰ εἶναι ρεαλιστικὸς (καὶ ὄχι ἀφηρημένος) ὁ μίτος μιᾶς τέτοιας ἀναδρομῆς, πρέπει ἴσως νὰ ἐκτιμήσουμε τὸν Διαφω-

τισμὸ ὡς προσωπικὸ καταρχὴν τόλμημα ἢ κατόρθωμα — νὰ μὴν περιοριστοῦμε στὴν a posteriori μέτρηση τῶν μεγεθῶν τοῦ φαινομένου. Προτοῦ νὰ εἶναι ἐποχὴ καὶ πολιτισμός, ὁ Διαφωτισμὸς εἶναι κάποιες σκόρπιες καὶ μοναχικὲς ἀνθρώπινες παρουσίες. Κάποιοι ἐλάχιστοι, πού μὲ μόνο τὸ ὄπλο τῆς γραφίδας καὶ τοῦ πνεύματός τους κατόρθωσαν νὰ ἀντιτάξουν στὴν κυρίαρχη ἰδεολογία καὶ στοὺς πανίσχυρους τότε ἐξουσιαστικούς της θεσμούς μιὰ καινούργια ἐρμηνεία καὶ ἀντίληψη τῆς ζωῆς καὶ τῆς πραγματικότητος.

Ἡ Εὐρώπη ἔβγαине μόλις μέσα ἀπὸ τὴν τραγωδία καὶ τὴ φρίκη τῶν θρησκευτικῶν πολέμων. Ἡ «μεταρρύθμιση» ἢ «διαμαρτύρηση» (protestantismus), ἔστω κι ἂν ἐκτιμηθεῖ ὡς ἀποφασιστικὸ βῆμα «ἐνθλιώσεως» τοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου καὶ πρόδρομος τοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶχε μᾶλλον ἐπιτείνει τὴν ἀγχώδη δέσμευση στὴ μεταφυσικὴ αὐθεντία. Σίγουρα, κατέλυε τὸν θεσμικὸ φορέα αὐτῆς τῆς αὐθεντίας ἐλευθερώνοντας τὴν ἀτομικὴ εὐθύνη καὶ κριτικὴ πρόσβαση στὴ θρησκευτικὴ πίστη. Ὅμως δὲν ἔπαυε νὰ ἐξαρτᾶ ὀλοκληρωτικὰ τὸ «ἐνθάδε» ἀπὸ τὸ «ἐπέκεινα» μὲ μιὰ ἐξάρτηση-ὑποχρέωση πιστότητας σὲ λογικὲς καὶ κανονιστικὲς προδιαγραφές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία παρέμενε τὸ ἱστορικὰ πρῶτο καὶ κορυφαῖο ἐγχείρημα ὀλοκληρωτικῆς ὁργάνωσης τῆς ἐξουσίας — ὀλοκληρωτικῆς, μὲ τὴν ἔννοια πού προσέλαβε ἡ λέξη ὀλοκληρωτισμὸς στὸν 20ο πιά αἰῶνα. Μιὰ θρησκευτικὴ αὐτοκρατορία πληθωρικὴ σὲ κραυγαλέα ἐπίδειξη κοσμικῆς ἰσχύος, ὕλικου πλούτου καὶ μέσων ψυχολογικῆς ἐπιβολῆς, μὲ ἐκπληκτικούς μηχανισμούς ἀστυνόμευσης τῶν ἰδεῶν καὶ ἐδραίωσης τῆς δικῆς της θρησκευτικῆς ἰδεολογίας. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθεῖ κανεὶς μηχανισμούς ὅπως ἡ Congregatio Fidei, ἡ Propaganda Fidei, ἡ Inquisitio, ὁ Index Librorum Prohibitorum, ἢ τὴ δικτύωση ἐλέγχου τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων καὶ σχο-

λείων, ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας μέσω τῶν μοναχικῶν «ταγμάτων», γιὰ νὰ συλλάβει τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἰσχὺ τῆς συγκεντρωτικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀσκοῦσε ἡ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία πάνω στοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης — ἔστω κι ἂν οἱ τυπικὲς πολιτικὲς τῆς δικαιοδοσίης εἶχαν σημαντικὰ περιοριστεῖ μετὰ τοὺς «μέσους αἰῶνες».

Ἀπέναντι στὶς πανίσχυρες αὐτὲς ἐξουσιαστικὲς δομὲς ἀντι-παρατάσσονται οἱ μεμονωμένες παρουσίης καὶ προσπάθειες τῶν Διαφωτιστῶν, ἀπὸ τὸν 16ο ὡς καὶ τὸν 18ο αἰῶνα. Νὰ θυμηθοῦμε τὰ πιὸ γνωστὰ ὀνόματα: Ὁ Bacon, ὁ Hobbes, ὁ Locke, ὁ Hume, ὁ Henry More, ὁ Berkeley, ὁ Shaftesbury, στὴν Ἀγγλία. Ὁ Bayle, ὁ Voltaire, ὁ Rousseau, ὁ Montesquieu, ὁ Diderot, ὁ Maupertuis, ὁ Buffon, ὁ d'Alembert, ὁ Condillac, ὁ La Mettrie, ὁ Meslier, ὁ Bonnet, ὁ Turgot, ὁ Du Bos, ὁ Malebranche, στὴ Γαλλία. Ὁ Wolff, ὁ Leibniz, ὁ Thomasius, ὁ Pufendorf, ὁ Holbach, ὁ Lessing, στὴ Γερμανία.

Δὲν ἔχουν πάντοτε οἱ Διαφωτιστὲς κοινὲς ἀπόψεις, ἴδιες ἀφετηρίης καὶ θέσεις. Συγκλίνουν ὅμως σὲ στόχους κοινούς: Στὶς δογματικὲς καὶ νοησιарχικὲς ἐρμηνεῖς τῆς πραγματικότητος νὰ ἀντιθέσουν τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ τὴν ἄμεση ἀποδεικτικότητα τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης. Στὴν αὐταρχικὴ ἀντίληψη τῆς ἐξουσίας νὰ ἀντιπαραθέσουν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, ὅπως ἀντλοῦνται ὄχι ἀπὸ ὑπερβατικὲς αὐθεντίης, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ «φυσικὸ» δίκαιο. Στὴν ἀποπνευματωμένη «μεταφυσικὴ» ἐκδοχὴ τοῦ ὄντως ὑπαρκτοῦ, νὰ ἀντιτάξουν τὴν κατάφαση τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας τοῦ ὕλικου καὶ συγκεκριμένου. Στὸ βασανιστικὸ ἄγχος τῆς ἁμαρτίας-παράβασης καὶ ἠθικῆς ἐνοχῆς, νὰ ἀντιπροτείνουν τὶς κανονιστικὲς ἀρχὲς τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς, τὴν καταξίωση τῆς ὁμορφιάς, τὴν εὐεξία τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ σώματος. Στὴ θέση τῆς σχηματικῆς ἀπολυτοποίησης ἱστορικῶν φαινομένων ἢ παραδόσεων, νὰ βάλουν τὸν συγκριτικὸ

σχετικισμό καὶ τὸν ἐρευνητικὸ σκεπτικισμό. Νὰ ὑποκαταστήσουν τὴν ἀσκητικὴ ἀπαξίωση τοῦ ἐπίγειου βίου μὲ τὴν κατάφαση τῆς βιολογικῆς ζωῆς καὶ τῆς ὁρμῆς γιὰ αὐτοσυντήρηση, τὴν καταξίωση τοῦ ἐγκόσμιου ὠφελιμισμού.

Ὁ Kant συνόψισε τοὺς στόχους τοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ μιὰ καὶ μόνη θέση πολεμικῆς διεκδίκησης: Νὰ ἀπαλλαγεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ κάθε κηδεμονία¹ — ἀπὸ τὴν κηδεμονία ὁποιασδήποτε θεσμικῆς ἢ θεωρητικῆς αὐθεντίας, νοησιαρχικοῦ συστήματος, ὑπερβατικῆς-μεταφυσικῆς νομοθεσίας. Νὰ ἀποκτήσει τὸ ἀνθρώπινο ἄτομο τὴ δυνατότητα τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ του, «νὰ πάρει στὰ χέρια του» τὴν ἴδια του τὴ ζωὴ, νὰ ὀργανώσει μὲ τὶς δικές του ἱκανότητες τὴν ἀποτελεσματικὴ κάλυψη τῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπιθυμιῶν του.

Ἀλλὰ καὶ στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας, στὴ μᾶλλον πληρέστερη ὥς τώρα συνθετικὴ διαπραγμάτευση τοῦ φαινομένου τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ ἐκπροσωπεῖ ἡ μελέτη τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός², ὁ πολεμικὸς χαρακτήρας ἐμφανίζεται ὥς εἰδοποιὸ στοιχεῖο καὶ ἐνοποιητικὸς ἄξονας τοῦ πολύπτυχου φαινομένου.

Ὁ πολεμικὸς χαρακτήρας τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐντοπίζεται στὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴ θρησκευτικὴ παράδοση τῆς Δύσης. Πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, ὁ Διαφωτισμὸς εἶναι μιὰ μαχητικὴ ἀντιθρησκευτικὴ στράτευση, ὅχι πάντοτε ἀθεϊστικὴ, ἀλλὰ ὅπως-

1. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* Werkausgabe, Suhrkamp-Verl. τόμος XI, σελ. 53.

2. P. KONDYLI, *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Stuttgart (Klett-Cotta-Verl.) 1981, Β' ἐκδοση (τσέπη) München (dtv) 1986, ἑλλην. μτφρ. Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός, τόμοι I-II, Ἀθήνα (Ἐκδ. «Θεμέλιο») 1987.

δήποτε ἀντικληρικαλιστική — ἀντίθεση στὸν χριστιανισμό, ἔτσι ὅπως τὸν γνώρισαν οἱ Διαφωτιστὲς στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς θεσμικὲς ἐκδοχὲς του, ὡς ρωμαιοκαθολικισμό καὶ προτεσταντισμό. Ἐστω κι ἂν ἡ ἀντίθεση κλιμακώνεται σὲ μιὰ ποικιλία παραλλαγῶν, σὲ διαφοροποιημένους καὶ συχνὰ ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις, ὅμως τὸ κεντρικὸ γνῶρισμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὡς συνολικοῦ ἱστορικο-κοινωνικοῦ φαινομένου, εἶναι ἡ πολεμικὴ ἀντίθεση στὴν κυρίαρχη θρησκευτικότητα τῆς ἐποχῆς.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε ἐπιγραμματικὰ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς ἐκφάνσεις τῆς πολεμικῆς αὐτῆς ἀντίθεσης — κυρίως ὅπως τὶς συναντοῦμε στὶς πρῶτες θεωρητικὲς προϋποθέσεις συγκρότησης τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

Πρὶν ἀπὸ ὅλα, ἡ κατάφαση τῆς ὕλης καὶ τῶν αἰσθητῶν. Ἐχει πολεμικὸ χαρακτήρα αὐτὴ ἡ κατάφαση, γιατί βασίζεται καὶ προϋποθέτει τὴν ἀπόρριψη τόσο τῆς ὀντολογικῆς ὅσο καὶ τῆς κανονιστικῆς προτεραιότητος τοῦ πνευματικοῦ καὶ νοητοῦ, τὴν ἄρνηση κάθε ρυθμιστικῆς αὐθεντίας μὲ ὑπερβατικὸ-μεταφυσικὸ κύρος. Ὁ μέγας ἀντίπαλος γιὰ τοὺς Διαφωτιστὲς εἶναι ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Σχολαστικὴ καὶ ἡ συνακόλουθη νοησιαρχία (ποὺ δὲν ἄφησε ἄθικτο καὶ τὸν προτεσταντισμό) — ἡ προσπάθεια νὰ κατοχυρωθοῦν ἀποδεικτικά, μὲ μόνη τὴν ἱκανότητα τῆς νόησης, οἱ ἀφηρημένους ἀρχὲς τῆς μεταφυσικῆς. Σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια καί, συγκεκριμένα, στὴν ἀποδεικτικὴ ἐκδοχὴ τῆς ὑπόστασης τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ ὡς νοητοῦ ἀντικειμένου (*res cogitans*) βασίστηκε ὄχι μόνο μιὰ ἀφηρημένη νοησιαρχικὴ ὀντολογία, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀξιοματικὴ κανονιστικὴ ἠθική, καὶ συνακόλουθα τὸ σύνολο κοινωνικὸ οἰκοδόμημα τῶν αὐταρχικῶν ἐξουσιαστικῶν δομῶν καὶ τῶν αὐθαίρετων ἱεραρχήσεων.

Γιὰ νὰ ἀντιταχθοῦν ἀποτελεσματικὰ στὸ σύνολο αὐτὸ οἰκοδόμημα οἱ Διαφωτιστὲς, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μεταθέσουν

τὴν πιστοποίηση τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ στὴν ἀμεσότητα τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας, νὰ ἀντικαταστήσουν τὴ συλλογιστικὴ ἀποδεικτικότητά μετὰ τὴν ἐμπειρικὴ-πειραματικὴ ἐπαλήθευση. Ἀκόμα καὶ ὁ δυαλισμὸς τοῦ Καρτέσιου (Descartes), ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ *res extensa* καὶ *res cogitans*, πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ, ἀφοῦ διαιωνίζει τὴν προτεραιότητα τῆς νόησης γιὰ τὴν πιστοποίηση τοῦ ὑπαρκτοῦ. Μὲ τὸν Κέπλερο (Kepler) καὶ τὸν Γαλιλαῖο (Galilei) καὶ τελικὰ μετὰ τὸν Νεύτωνα (Newton) ἔχουν οἱ Διαφωτιστὲς τεκμηριωμένη τὴν πεποίθησιν πὺς ἡ Φύσις, ὁ αἰσθητὸς κόσμος, εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀντικείμενο θετικῆς καὶ ὀριστικῆς γνώσεως. Καὶ Φύσις εἶναι τὸ συμπαντικὸ Ὅλον, ὑποκείμενο σὲ ἄμεση ἐμπειρικὴ διερεύνηση καὶ σὲ ποσοτικὲς μετρήσεις, ὁργανωμένο μετὰ σταθεροὺς νόμους καὶ λογικὴ δομή. Ἡ λειτουργικότητά τῆς Φύσεως εἶναι μιὰ δεδομένη ἀναγκαιότητα, μιὰ ἀδήριτη νομοτέλεια, δίχως περιθώρια γιὰ τὸ ἀνορθολογικὸ καὶ τὸ τυχαῖο³.

Ὁ λόγος-λογικὴ δὲν ἀπορρίπτεται, θεωρεῖται ὅμως ὡς φυσικὸ δεδομένο σὲ συνάρτησιν μετὰ τὴν ἐμπειρία. Μὲ τὴ συνεργασία ἐμπειρίας καὶ λογικῆς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀποκρυπτογραφήσῃ τὴ δεδομένη νομοτέλεια τῆς Φύσεως, καὶ γνωρίζοντας τοὺς νόμους λειτουργίας της νὰ τὴν τιθασεύσῃ, νὰ τὴν ὑποτάξῃ στὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν δικῶν τοῦ ἀναγκῶν μέσῳ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς βιομηχανίας. Ἐτσι, ἡ ἀνάπτυξις τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς βιομηχανίας παίρνει στίς συνειδήσεις τὸ νόημα τῆς μαχητικῆς-ἐπαναστατικῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ μιζέρια τῆς παθητικῆς ἀποδοχῆς κάποιου ἐμπειρικῶ ἀπροσδιόριστου μεταφυσικοῦ ρυθμιστῆ τῆς τύχης του.

Ἀλλὰ Φύσις δὲν εἶναι μόνον τὸ κοσμικὸ Ὅλον, εἶναι καὶ ἡ συνολικὴ ἀνθρωπότητα μετὰ τὴν κοινωνικὴ τῆς φαινομενολογία

καὶ τοὺς νόμους ποὺ τὴν διέπουν. «Ὁ ἄνθρωπος δὲν στέκει ἀντιμέτωπος μὲ τὴ Φύση, ἀλλὰ συγχωνεύεται μαζί της, ὥσπου τὰ εἶδοποιά του γνωρίσματα χάνονται καὶ ὁ ἴδιος γίνεται ἀπλὴ περίπτωση ἐφαρμογῆς τῶν φυσικῶν νόμων»⁴. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ «φυσιοκρατικὴ» ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔμφαση στοὺς αἰσθητοὺς-ὕλικους παράγοντες ποὺ συγκροτοῦν τὸ κοινωνικὸ φαινόμενο, γεννιέται ἡ πρώτη ἀπόπειρα νὰ ἀρθρωθεῖ σὲ θετικὴ (ἀνάλογη μὲ τὴ φυσικὴ) ἐπιστήμη ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία. Εἶναι ἡ ἐπιστήμη «ποὺ φωτίζει καὶ ἀποκαλύπτει τοὺς κανόνες τῆς φύσης, ἐπισημαίνει τοὺς συνδυασμοὺς τῶν φαινομένων καὶ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ συγκεκριμένα αἷτια»⁵. Τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὸν ἀπροσδιόριστο παράγοντα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, θεωροῦνται φυσικὰ φαινόμενα ἀνάλογα μὲ τὰ ἐμφανιζόμενα στὴν ἔμβια ἢ καὶ στὴν ἄβια ὕλη. Ἡ κυκλοφορία λ.χ. τοῦ αἵματος στὸ ἀνθρώπινο σῶμα προσφέρει τὸ πρότυπο γιὰ τὸν προσδιορισμὸ μιᾶς κυκλικῆς ροῆς τῆς οἰκονομίας⁶. Καὶ ἡ πεποίθησις γιὰ τὴν ἐδραία λογικὴ δομὴ καὶ τάξιν τοῦ φυσικοῦ ὅλου μεταφέρεται ὡς προϋποθετικὴ ἀρχὴ καὶ στὸν κόσμον τῆς οἰκονομίας, θεμελιώνοντας τὴν ἐμπιστοσύνη στὴ «φυσικὴ» καὶ αὐτόνομη λειτουργικότητά της, δηλαδὴ τὴ στάση τοῦ «laissez faire, laissez passer et le monde va de lui même».

Τέτοιες φυσιοκρατικὲς ἐκτιμήσεις ἀποκλείουν καταρχὴν τὴν ἀνάμιξιν ἀξιολογικῶν κριτηρίων καθορισμοῦ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως ἀποκλείουν καὶ τὴν ἐτερότητα ἢ τὸ ἀπροσ-

4. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, ἑ.δ., 1, II, 3, σελ. 154.

5. J. E. CAIRNES, *The Character and Logical Method of Political Economy*, 3η ἔκδοσις, 1888, σελ. 34.

6. François QUESNAY, *Tableau économique*, Versailles 1758.

δόκητο πού έπιφυλάσσει ή κάθε ανθρώπινη σχέση έστω και ώς οικονομική συναλλαγή. 'Η Πολιτική Οικονομία (όπως άλλωστε και ή γενική 'Ηθική) καταφάσκοντας μόνο τὸ αίσθητὸ και συγκεκριμένο, διεκδικεί τὸν τίτλο μιᾶς πραγματιστικῆς έπιστήμης, πιστή στὶς προδιαγραφές τοῦ διαφωτιστικοῦ έμπειρισμοῦ.

Δεύτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς πολεμικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ: ή έμφατική ανάδειξη τῆς αὐτονομίας τοῦ ὑποκειμένου, ὁ ἀπολυτοποιημένος ἀτομικισμός.

Σίγουρα, ὁ ἀτομικισμός, ὡς θεωρητική στάση και συνακόλουθη ἀρχή κοινωνικῆς πρακτικῆς, δέν εἶναι μεμονωμένο φαινόμενο, οὔτε γεννιέται ιστορικά με τὸν Διαφωτισμό. Συνοδεύει τὴν ἀπόρριψη τῆς έλληνικῆς ταύτισης τοῦ κοινωνεῖν-ἀλληθεύειν (τοῦ κριτηρίου κοινωνικῆς έπαλήθευσης τῆς γνώσης, πὸ κυριαρχεῖ στὴν έλληνική σκέψη ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. ὡς και τὸν 15ο μ.Χ. αἰώνα), συναρτᾶται ὁ ἀτομικισμός με τὴν ιστορική εμφάνιση τῆς έκδοχῆς τοῦ λόγου ὡς *ratio* (ὡς ἀτομικῆς *facultas rationis* — ἀτομικοῦ κριτηρίου έπαλήθευσης). Καὶ ἔχει ρίζες μᾶλλον στὸν ρωμαϊκὸ νομικισμό, ὅπως και στὸν ήθικιστικὸ ἀτομοκεντρισμό — τὴ δικανική ἀλλοτρίωση τῆς χριστιανικῆς έμπειρίας πὸ εμφανίζεται στὴ Δύση ἤδη με τὸν Τερτυλιανό, τὸν 'Αμβρόσιο και τὸν Αὐγουστῖνο — γιὰ νὰ διευρυνθεῖ σὲ καθολική γνωσιοθεωρητική στάση με τὴ λεγόμενη «καρολίνεια ἀναγέννηση» (τοῦ 9ου αἰώνα) και κυρίως με τὸν σχολαστικισμό⁷.

7. Βλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Σχεδιάγραμμα Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία*, 'Αθήνα («Δόμος») ²1988, σελ. 117 κ.έ., 122 κ.έ., 132 κ.έ., 151 κ.έ., 199 κ.έ. — Τοῦ ΙΔΙΟΥ, *Προτάσεις κριτικῆς ὀντολογίας*, 'Αθήνα («Δόμος») 1985, §§ 6.53, 6.531, 6.532, 6.5321, 6.54, 6.541, 6.542, 6.5421, 6.543. — Τοῦ ΙΔΙΟΥ, *Ὁρθός λόγος και κοινωνική πρακτική*, 'Αθήνα («Δόμος») 1984, σελ. 14-19. — Τοῦ ΙΔΙΟΥ, *Χαῖντεγγερ και 'Αρεοπαγίτης*, 'Αθήνα («Δόμος») ²1988, σελ. 21-42.

Στὴν περίπτωση τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ἀτομικισμὸς ἐμφανίζεται ὡς πολεμικὴ θέση ἐνάντια στὶς θρησκευτικὰς προϋποθέσεις ποὺ τὸν γέννησαν καὶ τὸν ἐξέθρεψαν. Ὁ θρησκευτικὸς ἀντίπαλος αὐτονομοῦσε τὴν ἀτομικότητα προκειμένου νὰ τὴν ἐλέγχει πληρέστερα μέσω τῶν ἀπαιτήσεων τῆς αὐθεντίας καὶ τῆς ἀσκητικῆς ἠθικῆς. Θὰ μπορούσε πραγματικὰ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ δυτικὴ θεολογία υἱοθέτησε τὴ νοησιαρχία καὶ τὸν συνακόλουθο ἀτομοκεντρισμό, ἀκριβῶς ἀπὸ φόβο γιὰ τὴν ἐλευθερία ποὺ συνεπάγεται ἡ γνωσιοθεωρητικὴ προτεραιότητα τῆς προσωπικῆς σχέσης-κοινωνίας, ἡ προτεραιότητα τῆς ἐμπειρίας. Γιατὶ ἡ νόηση, ὡς ἀτομικὴ δυνατότητα θετικῆς γνώσης, ἔχει ἀνάγκη νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια ἐπιβεβαίωσης, ἀνάγκη νὰ ἀναχθεῖ στὴν αὐθεντία. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀτομικὴ ἠθικὴ πρόοδος: ἐξασφαλίζεται καὶ μετρίεται μόνο μετὰ τὴν ὑποταγὴ στοὺς ἀντικειμενικοὺς κανόνες μιᾶς κωδικοποιημένης ἀσκητικῆς. Ἔτσι, μέσω τῆς αὐθεντίας τοῦ θεσμικοῦ φορέα τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ἀσκητικοῦ κώδικα ποὺ αὐτὸς διαχειρίζεται, κατορθώνεται ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ πειθάρχηση τοῦ αὐτονομημένου ἀτόμου.

Ὁ Διαφωτισμὸς διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἀφετηριακὴ αὐτὴ λογικὴ τοῦ θρησκευτικοῦ ἀτομικισμοῦ. Γιατὶ ἐκδέχεται τὴ νόηση ὅχι ὡς ἱκανότητα ποὺ εἶναι διάφορη καὶ ὑπέρτερη τῆς Φύσης, ἀλλὰ ὡς ἱκανότητα φυσικὴ, σύστοιχη μετὰ τὴν καθολικὴ λογικότητα τοῦ κοσμικοῦ Ὁλοῦ. Ἔτσι ἡ ἐπαλήθευση τῆς ἀτομικῆς νόησης ἀνάγεται ὅχι στὴν αὐθεντία κάποιου θεσμικοῦ φορέα τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ στὴν αὐθεντία τῆς ἴδιας τῆς Φύσης — καὶ Φύση εἶναι καὶ ὁ «Ἀνθρώπος» σὲ ἀπρόσωπη ἀφαιρετικὴ γενίκευση. Τὸ ἴδιο καὶ μετὰ τίς ἠθικὰς ἀντιλήψεις: ἀντλοῦνται ὅχι ἀπὸ κανόνες ποὺ ὑποτιμοῦν καὶ ἀντιμάχονται τὴ φύση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κατάφαση τοῦ φυσικοῦ καὶ αἰσθητοῦ, τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπιθυμιῶν τοῦ καθολικοῦ «Ἀνθρώπου». Ἐνῶ

λοιπὸν «ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος κυριαρχεῖ πάνω στὴ Φύση γεννήθηκε ἡ νοησιαρχικὴ γνωσιοθεωρία καὶ ἡ ἀσκητικὴ ἠθικὴ, ἀπὸ τὴ θέση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι Φύση προέκυψε ὅχι μόνο μιὰ ριζικὰ ἀντιασκητικὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐμπειρικὴ γνωσιοθεωρία»⁸.

Αὕτὴ ἡ ἐμπειριστικὴ γνωσιοθεωρία καὶ ἀντιασκητικὴ ἠθικὴ εἶναι καὶ τὸ θεωρητικὸ θεμέλιο στὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο τὸ ὅτι ἱδρυτὲς τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ὅπως τὴν ξέρουμε σήμε-
ρα, εἶναι οἱ φυσιοκράτες οἰκονομολόγοι. «Σὰν πραγματικοὶ ἐκ-
πρόσωποι τοῦ αἰῶνα τους, οἱ φυσιοκράτες δέχονται ἀξιωματι-
κὰ ὅτι ὑπάρχει ἓνα φυσικὸ σύστημα (*ordre naturel*) ποὺ δὲν συμπίπτει ὅπωςδήποτε μὲ τὸ ὑπάρχον σύστημα (*ordre positif*).
Ἰσχυρίζονται ὅμως ὅτι τὸ πρῶτο περιέχει τὸν κώδικα τῶν
κανόνων τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς ποὺ μπορεῖ νὰ συναχθεῖ
ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων. Οἱ κανόνες αὐτοὶ μὲ τὸ νὰ εἶναι
φυσικοί, εἶναι καὶ πραγματικοί: συνιστοῦν τὴν ἀληθινὴ καὶ πρα-
γματικὴ πραγματικότητα, ἀπὸ τὴν ὁποία διαστέλλεται ἡ περι-
πτωσιακὴ, ἡ τρέχουσα (*actual*) πραγματικότητα ποὺ περιέχει
μὴ-φυσικὰ στοιχεῖα. Κατὰ συνέπεια οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶναι ἐπί-
σης ἀμετάβλητοι καὶ ἰσχύουν καθολικά»⁹.

Ἀπόλυτα συνεπεῖς στὸν Διαφωτισμὸ τῆς ἐποχῆς τους, οἱ
φυσιοκράτες προσπάθησαν νὰ περιγράψουν τὴ «φυσικὴ τάξη»
τῆς ἀνθρώπινης οἰκονομίας, τὴ δεδομένη λογικὴ αὐτῆς τῆς «φυ-
σικῆς τάξης». Οἱ συστηματικὲς τους γενικεύσεις συγκροτοῦν
γιὰ πρώτη φορὰ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία σὲ ἐπιστήμη αὐστη-
ρὴ ὅσο καὶ ἡ Φυσικὴ. Καὶ ἡ λογικὴ τῆς «φυσικῆς τάξης» στὴν
περίπτωση τῆς οἰκονομίας, εἶναι γιὰ τοὺς φυσιοκράτες ἡ логи-

8. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *ἐ.δ.*, I, II, 2, σελ. 67.

9. MYRDAL, σελ. 34.

κὴ τοῦ διαφωτιστικοῦ ἀτομικισμοῦ: Εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς ὡς φυσικῆς τάσης τοῦ ἀτόμου νὰ ἐξασφαλίζει τὴ μέγιστη ἱκανοποίηση ἢ τὴν ἐλάχιστη δυνατὴ θυσία.

Αὐτὴ ἡ φυσικὴ τάση καὶ ὁρμὴ τοῦ ἀτόμου ὑπακούει στὴν καθολικὴ λογικότητα τῆς Φύσης, γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ ἀφήνεται ἐλεύθερη (στὰ πλαίσια τῶν «φυσικῶν ὁρίων») δίχως παρεμβάσεις τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἔτσι διαμορφώνεται τὸ δόγμα τοῦ οἰκονομικοῦ «φιλελευθερισμοῦ» (*laissez-faire*), ποὺ ἐνσαρκώνει πληρέστερα ἀπὸ κάθε ἄλλη θεωρητικὴ διατύπωση τὸ καινούργιο περιεχόμενο ποὺ προσδίδει στὸν ἀτομικισμό ὁ Διαφωτισμός: Αὐτονομία τοῦ ἀτόμου ὡς φυσικοῦ φορέα ἐπιδίωξης ἐγωιστικῆς εὐτυχίας, καὶ πίστη στὴ δεδομένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς κοινωνίας λογικότητα συγκερασμοῦ καὶ ἐναρμόνισης τῶν ἀτομικῶν ἐγωκεντρικῶν ἀπαιτήσεων: «Τὰ συμφέροντα τῶν ἀτόμων δίνουν κατεύθυνση καὶ συνάφεια στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ, ἀκριβῶς ὅπως ἡ βαρύτητα κρατᾷ συνδεδεμένο τὸ πλανητικὸ σύστημα ... Στὸ μέτρο ποὺ δὲν παρεμβάλλονται ἐμπόδια, ὁ καθένας μὲ τὸ νὰ ἐνεργεῖ ἐγωιστικὰ προάγει τὴν εὐτυχία ὅλων»¹⁰.

Τρίτο χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς πολεμικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ: ἡ ἀνάδειξη τῆς βιολογικῆς ζωῆς σὲ ὀντολογικὴ ἀλήθεια καθοριστικὴ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ σὲ κανονιστικὴ ἀρχὴ προσδιορισμοῦ τῶν ἀτομικῶν του δικαιωμάτων.

Ἔχει πολεμικὸ χαρακτήρα καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ Διαφωτισμοῦ, γιὰτὶ σαφῶς ἀντιμάχεται τὴ μονομερὴ θρησκευτικὴ ἀπολυτοποίηση τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ πνεύματος ὡς καθοριστικοῦ

10. Θέσεις τοῦ Quesnay (1694-1774) καὶ τοῦ Mercier de la Rivière (1720-1792), στὸ μν.ξ. τοῦ MYRDAL, σελ. 37 καὶ 35.

στοιχείου τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἄξονα ἀναφορᾶς τῆς συμπεριφορᾶς του.

Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ μαχητικὸ πείσμα πὺ ἐπιδείχνουν οἱ Διαφωτιστὲς προκειμένου ὄχι ἀπλῶς νὰ ἀποδείξουν τὴν προτεραιότητα τοῦ βιολογικοῦ παράγοντα, ἀλλὰ καὶ νὰ συντρίψουν κάθε συνείδηση ὑπαρκτικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῶν ἄλλων ἔμβιων ὄντων. Δὲν διστάζουν νὰ ἀπαξιώσουν τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ τὸν εὐτελίσουν προκειμένου νὰ πετύχουν τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς αὐτονομίας του, τὴν ἀπογύμνωσή του ἀπὸ κάθε ὑπαρκτικὴ ἰδιαιτερότητα πὺ θὰ παρέπεμπε σὲ μεταφυσικὴ καταγωγή.

Θέλουν τὸν ἄνθρωπο ἔναν ἀπλὸ κρίκο στὴν ἀλυσίδα τῆς ζωικῆς ἐξέλιξης, (ὁ ἐξελικτισμὸς στὴ βιολογία ἐμφανίζεται μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀποδεικτικῆς τῶν Διαφωτιστῶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα), ὄχι γιὰτὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα μπορούσε τότε νὰ αἰτιολογήσει ἐπαρκῶς μιὰ τέτοια ὑπόθεση, ἀλλὰ μόνο γιὰτὶ τὸ ἀντιμεταφυσικὸ τους μένος θέλει τὸν ἄνθρωπο ταυτισμένον μὲ τὸ ζῶο, καθορισμένον ὑπαρκτικὰ καὶ γενετικὰ ἀπὸ τὴν κτηνώδη φύση. «'Ο ἐξελικτισμὸς γίνεται ἀπαραίτητος γιὰ νὰ συναχθεῖ τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν ὕλη»¹¹. Εἶναι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ πὺ πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ ἀποδειχθοῦν συναρτήσεις τῆς βιολογικῆς λειτουργίας, «ἄκρες δυνατότητες αὐτόνομης λειτουργίας ἐνὸς καθαρὰ ὕλικου συνόλου», μιᾶς «μηχανῆς» πὺ περιλαμβάνει μέσα της τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο μὲ τρόπο γενετικό¹².

Τὸ ἴδιο μαχητικὸ πείσμα θέλει ἐπιπλέον τὸν ἄνθρωπο ὡς συγκυριακὸ μόνον σύμπτωμα μέσα στὴ συμπαντικὴ πραγματικό-

11. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, μν.ξ., σελ. 359.

12. LA METTRIE, *L'Homme Machine*, Oeuvres philosophiques, τόμος I, Berlin 1774, σελ. 347.

τητα. Γιὰ πρώτη φορὰ προβάλλεται ἡ ὑπόθεση γιὰ ὕπαρξη ζωῆς ἢ καὶ λογικῶν ὄντων καὶ σὲ ἄλλους πλανῆτες, προκειμένου νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ μοναδικότητα τοῦ γήινου ἀνθρώπου μέσα στὸ σύμπαν καὶ τὸ προνόμιό του νὰ εἶναι «κορωνίδα» τῆς σύνολης δημιουργίας. Γυμνὸς ἀπὸ κάθε μεταφυσικὸ χάρισμα ψυχῆς ἢ πνεύματος ὁ ἄνθρωπος, δὲν εἶναι ἐπιπλέον οὔτε κέντρο, οὔτε σκοπὸς κάποιας θείας δημιουργίας, δὲν εἶναι «μικρόκοσμος» στὸν ὁποῖο κατατείνει καὶ συγκεφαλαιώνεται κάποια ὑπαρκτικὴ περιπέτεια ἢ ἐλευθερία σχέσης κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, δὲν εἶναι «μεσίτης» αὐτῆς τῆς σχέσης, οὔτε «εἰκόνα» Θεοῦ. Εἶναι ἀπλὸ καὶ συμπτωματικὸ παράγωγο τῆς φύσης πάνω στὸν φλοιὸ τῆς γῆς, ἴσως καὶ στὸν φλοιὸ ἄλλων πλανητῶν.

Βέβαια, ἔτσι φτάνουμε σὲ μιὰ παράδοξη ἀντίφαση ποὺ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ Διαφωτισμοῦ: Ἐν ὀνόματι τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ μεταφυσικὲς ἐξαρτήσεις, τῆς ὑπαρκτικῆς του αὐτονομίας καὶ ἀξιοπρέπειας, τῆς ἀπόλυτης καταξίωσής του, νὰ εὐτελίζεται τελικὰ ὁ ἄνθρωπος καὶ νὰ ἀπαξιώνεται, νὰ ὑποτάσσεται ὀλοκληρωτικὰ σὲ φυσικὲς ἐξαρτήσεις καὶ ἀναγκαιότητες, νὰ αὐτοταπεινώνεται πεισματικὰ διεκδικώντας τὸ ὑπαρκτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ζώου καὶ τοῦ τυχαίου φυσικοῦ «συμπτώματος»¹³. Καὶ ὅλα αὐτὰ γιὰ χάρη ἑνὸς «ρεαλισμοῦ», μιᾶς «προσγείωσης» στὴν πραγματικότητα, μιᾶς «ἀπαλλαγῆς ἀπὸ κάθε ρομαντικὴ ψευδαίσθηση», ποὺ δὲν πείθει πάντοτε ὅτι δὲν εἶναι ἄλλης μορφῆς ἰδεολογία.

Ἡ ὀντολογικὴ πάντως θεμελίωση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης

13. «Δημιουργεῖται τὸ παράδοξο, ὅτι ὡς πρόμαχος τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς προνομίουχας θέσης τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζεται ἡ ἴδια ἐκείνη θεολογία, ποὺ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ νεότερου ὀρθολογισμοῦ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὡς κατεξοχὴν ἐχθρική καὶ ταπεινωτικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο»: ΚΟΝΔΥΛΗΣ, μν.ξ., 1, IV, 4, σελ. 348.

σὲ μόνο τὸν βιολογικὸ παράγοντα ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ μιὰ καινούργια ἐρμηνεία τῆς ἀνθρώπινης Ἱστορίας καὶ τῶν παραγόντων ποὺ τὴν συγκροτοῦν. Δὲν ὑπάρχει θεία Πρόνοια, οὔτε ὑπαρκτικὴ περιπέτεια ἐλευθερίας, ἐπομένως οὔτε καὶ «προπατορικὸ ἁμάρτημα» ποὺ δεσμεύει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἐνοχὲς καὶ τὸν κάνει ὑποτελὴ σὲ κανόνες καὶ θεσμοὺς ἐξαγορᾶς τῆς «σωτηρίας» του. Ἡ ἀνθρώπινη Ἱστορία εἶναι ἡ φαινομενολογία τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἐνστίκτου αὐτοσυντήρησης — ἡ φυσικὴ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης εἶναι ἡ δεδομένη λογικότητα τῆς Φύσης ποὺ ὠθεῖ στὴν ἰδρυση ὀργανωμένων κοινωνιῶν καὶ θέτει κανονιστικές ἀρχές γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἐκάστοτε δυνατοτήτων ἀποφυγῆς τοῦ βίαιου θανάτου καὶ ἱκανοποίησης τῶν ἀναγκῶν διατροφῆς¹⁴.

Θὰ μπορούσε νὰ συμπεράνει κανεῖς σχηματικὰ (μέσα ἀπὸ μιὰν εὐρύτατη ποικιλία ἀπόψεων), ὅτι «νόμοι τῆς φύσης» ἢ «φυσικὸ δίκαιο» εἶναι γιὰ τοὺς Διαφωτιστὲς οἱ ὑποχρεώσεις ἐκεῖνες ποὺ ἡ ἐκπλήρωσή τους ἐπιτρέπει τὸν ὀργανωμένο συγκερασμὸ καὶ τὴ λογικὴ ἐναρμόνιση τῶν ἐπιμέρους ἀτομικῶν ἐκφάνσεων τῆς ὁρμῆς γιὰ αὐτοσυντήρηση κáνοντας δυνατὴ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα εἶναι φυσικὰ δικαιώματα : τὰ ὑπαγορεύει τὸ «δίκαιο τῆς Φύσης», ἡ ἔμφυτη στὴ φύση λογικότητα ἢ στρατηγικὴ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς αὐτοσυντήρησης.

Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ θεώρηση προβάλλει ἓνας καινούργιος ὠφελιμισμὸς — καινούργιος σὲ σχέση μὲ τὸν ὠφελιμισμὸ ποὺ καλλιέργησε ἐπὶ αἰῶνες ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ θρησκευτικὴ παράδοση. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξίσου ἀτομοκεντρικὴ χρησιμοθηρία, ἐνῶ ἡ διαφορὰ ἔγκειται μόνο στὴν

14. Βλ. ἐνδεικτικά, Th. HOBBS, *Leviathan*, XIV καὶ XIX — ' Ἀπὸ ΚΟΝΔΥΛΗ, μν.ξ., 1, II, 3, σελ. 189, κ.ε.

ἀλλαγὴ τοῦ σκοποῦ ἢ τοῦ στόχου. Τὸ ἄτομο δὲν ὑποτάσσεται πιά σὲ ἀσκητικούς κανόνες καὶ νομικὲς δεσμεύσεις γιὰ χάρη τοῦ «αἰώνιου συμφέροντος» καὶ τῆς μεταφυσικῆς του ἐξασφάλισης. Ὑποτάσσεται σὲ ὀρθολογικούς κανόνες ἐξασφάλισης τῆς ὁρμῆς του γιὰ αὐτοσυντήρηση, κανόνες κοινωνικῆς συνύπαρξης ποὺ ἐγγυῶνται τὰ φυσικὰ του δικαιώματα, δηλαδὴ τὴν ἀμοιβαιότητα διευκολύνσεων τῆς βιολογικῆς ἐπιβίωσης.

Ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισή της, ἀναλαμβάνει νὰ συστηματοποιήσῃ, στὰ πλαίσια μιᾶς θετικῆς ἐπιστήμης, τοὺς κανόνες ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων — τὴν ἔμφυτη στὴ φύση λογικότητα ἢ στρατηγικὴ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς αὐτοσυντήρησης τῶν ἀτόμων. Ὁ ὠφελιμισμὸς εἶναι ἡ πραγματικὴ βάση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, καὶ ἡ διαπίστωση αὕτη συνοψίζει μᾶλλον τὴν ὁμοφωνία τῶν μελετητῶν τῆς οἰκονομίας¹⁵. Οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις ποὺ ἀναπτύσσονται μέσα στὸ κοινωνικὸ σῶμα, ταυτίζονται μὲ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, καὶ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον κατοχυρώνεται ἀπὸ τὸ φυσικὸ δικαίωμα τοῦ ἀτόμου στὴ βιολογικὴ ἐπιβίωση. Κάθε οἰκονομικὴ ἐνέργεια κατευθύνεται λογικὰ πρὸς τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, δηλαδὴ τὴν αὐτοσυντήρηση,

15. Ἀπὸ τὸν Adam Smith καὶ τὸν Ricardo, ὡς καὶ τὸν Paley, τὸν Bentham, τὸν J. S. Mill καὶ τὸν Sidgwick, «μιὰ καθαρὴ μορφή ὠφελιτισμοῦ ἐνσωματώθηκε στὴν οἰκονομικὴ θεωρία», ὅπως διαπίστωνε πρὶν ἀπὸ ἓνα αἰῶνα ὁ F. Y. EDGEWORTH, στὸ βιβλίο του: *Mathematical Psychics: An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences* (1881), New York (Kelley Publ.) 1953, σελ. 16. Καὶ πρόσθετε: "The first principle of economics is that every agent is *only* actuated by self-interest". Καὶ ἐντελῶς πρόσφατα, ὁ οἰκονομολόγος Karl BRUNNER ἐπιβεβαίωσε αὕτη τὴν ἀδιατάρακτη μέσα ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν δεκαετιῶν ὁμοφωνία, συμπεραίνοντας: "Economics is the science of the selfinterest ... and this postulate enjoys today the status of something akin to a self-evident truth": *The Political Economy of Inflation: A Critique of the Sociological Approach and a Reinterpretation of Social Facts. Symposia Series* (University of Rochester) 1982, σελ. 9.

τὴν αὐξηση τῶν εὐχάριστων καὶ τὴ μείωση τῶν δυσάρεστων ἐμπειριῶν τοῦ ἀτόμου¹⁶.

Δὲν εἶναι μόνο οἱ θεωρητικὲς θέσεις τοῦ Hobbes, τοῦ Hume, τοῦ Montaigne, τοῦ Pufendorf, τοῦ Ferguson ἢ τοῦ Holbach, ποὺ θέλουν τὴ βιολογικὴ ἀναγκαιότητα (καὶ συγκεκριμένα: τὴν ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης) ἄξονα συγκρότησης τοῦ κοινωνικοῦ γεγονότος, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἀντληση συμπερασμάτων ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἀνθρωπολογία τῶν Διαφωτιστῶν ποὺ προσφέρει τὸ πρῶτο θεωρητικὸ θεμέλιο στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία. Εἶναι καὶ τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα ἐπώνυμων λογίων τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ συγκαταριθμοῦνται ταυτόχρονα καὶ μεταξὺ τῶν πρώτων θεωρητικῶν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης: ὁ Shaftesbury, ὁ Turgot, ὁ Hutcheson, ὁ Butler, ὁ Bentham, κ.ἄ.

Ἔτσι, τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῶν πρώτων κατηγοριῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀφετηριακοὶ ἐρευνητικοὶ τῆς στόχοι, ἔχουν τὴ σφραγίδα τῆς ἐμμονῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ὠφελιμισμὸ τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Κι ὁ ὠφελιμισμὸς ἀντανακλᾷ τὴ λογικὴ τῆς φύσης, τὸ «Δίκαιο» τῆς φύσης, τὴν ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης. Τὸ «φυσικὸ δίκαιο» θεμελιώνει τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη βασιζόμενο τὸ ἴδιο στὴν ἀπολυτοποιημένη καταξίωση τῆς βιολογικῆς ζωῆς.

Ἡ ἔννοια λ.χ. τοῦ εἰσοδήματος περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ μετρούμενο ὑποκειμενικὸ ὠφέλημα — παύει νὰ δηλώνει εὐρύτερα τὸ προϊόν ποὺ ἀποφέρει ἡ παραγωγικὴ ἐργασία. Καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ταυτίζεται μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν ὑποκειμενικῶν ὠφελημάτων. Οἱ ἀτομικὲς «ποσότητες» ὠφέλειας ἀποδίδονται ἀριθμητικὰ καὶ ὀνομάζονται ἀνοιχτὰ ἀξίες.

16. Βλ. MYRDAL, σελ. 41. — J. HARSANYI, *Morality and the Theory of Rational Behavior*, στὸ περιοδ. *Social Research* 44, 4, Winter 1977, σελ. 18. — Amartya SEN, *Rational Fools: A Critique of Behavioral Foundations of Economic Theory*, *Philosophy and Public Affairs* 6 (1977), σελ. 335.

Οἱ προσπάθειες πληρέστερου ἐρμηνευτικοῦ καθορισμοῦ τῆς ἀξίας σκοπεύουν ὄχι ἀπλῶς στὴν ἐπιστημονικὴ διασάφηση τῆς λειτουργίας τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ στὴ θεμελίωση μιᾶς θεωρίας τῆς εὐημερίας. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀξίας σὲ σχέση μετὰ τὴ σκοπούμενη εὐημερία, γίνεται ἡ ἀφετηρία στὸ πρόβλημα διαμόρφωσης τῶν τιμῶν — οἱ καμπύλες χρησιμότητας καὶ ἀνωφέλειας εἶναι καὶ ἡ πρώτη ἀντικειμενοποίηση τοῦ προβλήματος.

Ταυτόχρονα, ἡ καινούργια ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας ποὺ εἰσηγοῦνται οἱ Διαφωτιστὲς — ἡ Ἱστορία ὡς φαινομενολογία τῶν ἐξελίξεων τοῦ ἐνστίκτου αὐτοσυντήρησης — ἀνατιμᾶ καὶ τὸν παράγοντα ἐργασία: Δὲν εἶναι πιά οἱ ἰδέες ἢ οἱ ἡγετικές προσωπικότητες ποὺ διαμορφώνουν τὴν Ἱστορία, ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐργασιακῶν μορφῶν καὶ τῶν συντελεστῶν παραγωγῆς. Ὅμως ἡ ἐργασία ἀνατιμᾶται μόνο ὡς παράγοντας ἱστορικῶν διαμορφώσεων, ὄχι ὡς θετικὴ δημιουργικὴ πράξη. Ἀντίθετα, ταυτίζεται ἡ ἐργασία μετὰ τὴν ἀνωφέλεια καὶ γι' αὐτὸ ἔχει κόστος ποὺ ἀποζημιώνεται, εἶναι ἐμπόρευμα μετὰ συγκεκριμένη τιμὴ. Ἡ ξεχωριστὴ συμβολὴ τοῦ Ricardo στὴ διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἔγκειται κυρίως στὴν κατάλυση τῆς ἔννοιας τῆς ἐργασίας ὡς μέτρου τῶν ἀνταλλακτικῶν σχέσεων, καὶ στὴν αὐτονόμησή της ὡς μετρούμενου μεγέθους ἀνωφέλειας. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν προσφορά, στὴ ζήτησι καὶ στὶς τιμὲς ἀνακλᾷ τὴ «φυσικὴ» σχέση ἀνάμεσα στὴν εὐχαρίστηση, στὸν πόνο ἢ κόπο καὶ στὴν ἱκανοποίηση τῆς ὁρμῆς γιὰ αὐτοσυντήρηση.

Ὀνομάζουμε «φυσιοκράτες» τοὺς οἰκονομολόγους τοῦ ὠφελιμιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἐπειδὴ ταύτισαν τὸν στόχο τῆς εὐημερίας μετὰ τὴ λογικὴ τῆς φυσικῆς ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ σοσιαλιστὲς ἢ οἱ σοσιαλίζοντες οἰκονομολόγοι ἀποδεσμεύτηκαν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ φυσιοκρατικὸ πρότυπο. Καὶ ὁ δικὸς τους στόχος δὲν εἶναι ἄλλος

άπό τήν «έναρμόνιση τῶν συμφερόντων», μόνο πού αὐτή ἡ έναρμόνιση δέν πιστεύουν ὅτι μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ κάτω ἀπό ὅλες γενικά τίς συνθήκες. Ἡ ἐκάστοτε «τρέχουσα» κοινωνική πρακτική δέν ἀνταποκρίνεται ὅπωςδῆποτε στή φυσική «λογικότητα». Για νά φτάσουμε νά ἀποτυπώσουμε στήν κοινωνία τήν ἰδεατή φυσική τάξη καί ἀρμονία, πρέπει νά ἐφαρμόσουμε κάποιες μεθόδους καί τρόπους κρατικῆς παρέμβασης, πού συνιστοῦν καί τὸ σοσιαλιστικὸ πρόγραμμα¹⁷.

Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ εἶναι ἓνα τυπικὸ παράδειγμα φυσιοκράτη Διαφωτιστῆ. Ὅχι μόνο γιὰ τήν ἐρμηνεία πού δίνει στή γένεση τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου, προσδιορίζοντας ὡς αἰτιώδη ἀρχὴ τὸ ζωῶδες (tierisch) ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης πού ὠθεῖ στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας¹⁸. Ἀλλὰ καί γιὰ τήν ὀλιστική θεώρηση τῆς φυσικῆς νομοτέλειας πού, κατὰ τήν ἄποψή του, διέπει τόσο τήν ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν συνθηκῶν, ὅσο καί

17. «Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι ἐξίσου μεταφυσική, γιατί βασίζεται στήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἰδανικὴ τάξη μπορεῖ καταρχὴν νά προσδιοριστεῖ, κι ἂν αὐτὸ δέν ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἀκόμα, ὀφείλεται μόνο στήν ἀνεπάρκεια τῶν γνώσεών μας»: MYRDAL, σελ. 234.

18. «Ἡ συνείδηση βέβαια εἶναι καταρχὴν συνείδηση τῆς φύσης, πού πρῶτα ἐμφανίζεται στοὺς ἀνθρώπους σὰν μιὰ τελείως ξένη, παντοδύναμη καί ἀπρόσβλητη δύναμη, πού μὲ αὐτὴν οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων εἶναι καθαρὰ ζωῶδεις καί πού τοὺς ἐπιβάλλεται ὅπως καί στὰ ζῶα. Εἶναι ἔτσι μιὰ καθαρὰ ζωῶδης συνείδηση τῆς φύσης ... Αὐτὴ ἡ ζωῶδης συνείδηση κοπαδιοῦ ἐξελίσσεται καί ἀναπτύσσεται μὲ τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγικότητος, τὴν αὔξησιν τῶν ἀναγκῶν καί, πράγμα βασικὸ καί γιὰ τὰ δυὸ προηγούμενα, μὲ τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ. Ταυτόχρονα ἀναπτύσσεται ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, πού ἀρχικὰ δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας στή σεξουαλικὴ πράξη, καί μετὰ καταμερισμὸς ἐργασίας πού ἀναπτύσσεται ἀπὸ φυσικὲς ἀφορμὲς (π.χ. σωματικὴ δύναμη), ἀνάγκες, τυχαῖα γεγονότα κ.λπ. ... Μαζὶ μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας προκύπτει ἡ διανομὴ τῆς ἐργασίας καί τῶν προϊόντων της ... ἐπομένως ἡ ἰδιοκτησία πού ὁ πυρήνας της, ἡ πρώτη της μορφή βρίσκεται στήν οἰκογένεια»: *Die deutsche Ideologie*, στίς *Frühschriften*, Hrsg. v. S. Landshut, Stuttgart (Kröner-Verl.) 1971, σελ. 357-359. Βλ. καί ἑλλην. μετφρ. *Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία*, Ἀθῆνα (Gutenberg), σελ. 76-78.

τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ μορφώματα ποὺ παρακολουθοῦν αὐτὴ τὴ νομοτελειακὴ ἐξέλιξη¹⁹.

Ἔτσι, ἡ φυσιοκρατία τοῦ Διαφωτισμοῦ μοιάζει ὄχι μόνο νὰ θεμελιώνει, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνοποιεῖ τὶς ἐπιμέρους τάσεις καὶ θεωρήσεις τοῦ χώρου τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἡ θεωρία τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ σκοπεύει στὸ κομμουνιστικὸ ἰδεῶδες μιᾶς γενικῆς κοινωνικῆς εὐημερίας, ποὺ ἀντανακλᾷ τὴ φυσικὴ λογικότητα ἐναρμόνισης τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων. Καὶ τὸ κομμουνιστικὸ ἰδεῶδες τῶν σοσιαλιστῶν προϋποθέτει τὴ δυναμικὴ μιᾶς φυσικῆς νομοτέλειας, ποὺ ὁδηγεῖ ἀναπότρεπτα στὴν ἀταξικὴ κοινωνία, δηλαδὴ στὴν ἐλευθερία κι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χρῆμα, στὸν ἰδεῶδη φιλελευθερισμὸ τῆς ἀρχῆς: «ἀπὸ τὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὶς ἱκανότητές του —στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του».

β. Τὸ ὄντολογικὸ κενό

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ, θεμέλιο καὶ μήτρα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, κομίζει μιὰν ἀγεφύρωτη διάσταση ὄντολογικῶν ἐρμηνειῶν καὶ ἠθικῶν-κανονιστικῶν ἀπαιτήσεων²⁰.

Αὐτὴ ἡ διάσταση δὲν εἶναι θεωρητικὸ μόνο πρόβλημα, ἀφοῦ καὶ τὰ διαστελλόμενα δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἀφηρημένες ἀπλῶς θεωρήσεις. Ἡ ὄντολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπαρκτοῦ ἀναφέρεται στὴν ἴδια τὴ διάκριση τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ φαινομενικὸ ἢ

19. Βλ. τὶς συμπερασματικὲς τοῦ διατυπώσεις στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου τοῦ *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, ἑλλ. μ.ετφρ.: *Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, Ἀθήνα («Θεμέλιο») 1978.

20. Μιὰ πληρέστερη τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς διάστασης βλ. στὸ μν.ἔ. τοῦ Παναγιώτη ΚΟΝΔΥΛΗ ('Ο εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς) 2, VI.

φαντασιῶδες, ὅπως καὶ στὴν ὑπαρκτικὴ αἰτία τῶν δεδομένων τῆς φύσης, στὴν αἰτιώδη ἀρχή τους. Ἀπὸ τὴν ἀπάντηση ποὺ θὰ δώσει κανεὶς στὸ ἐρώτημα: τί εἶναι πραγματικὸ καὶ τί ὑποκειμενικὴ μόνο ἐντύπωση ἢ φαντασία, καὶ ποιά εἶναι ἡ αἰτία-καταγωγὴ τῶν ὑπαρκτῶν, ἀπὸ τὴν ἀπάντηση αὕτῃ ἐξαρτᾶται τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης, δηλαδὴ τὰ κίνητρα, οἱ σκοποὶ καὶ οἱ τρόποι τῆς δραστηριότη-
τας καὶ καθημερινῆς βιοτῆς τῶν ἀνθρώπων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, οἱ ἠθικὲς-κανονιστικὲς ἀπαιτήσεις εἶναι μιὰ πραγματικὴ καὶ πάλι προϋπόθεση γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας: Προϋπόθεση γιὰ τὴν ὀργανωμένη ἀλληλοεξυπηρέτηση τῶν ἀτομικῶν ἀναγκῶν μέσω τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν εὐθυνῶν, τῶν ὑποχρεώσεων, τῶν δικαιωμάτων. Αὕτῃ ἡ πραγματικὴ προϋπόθεση δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σχετικοποιηθεῖ σὲ ἀπλὴ σύμβαση, γιατί συνιστᾷ ἡ ἴδια ἓναν ὁρισμὸ τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου ἢ, ἔστω, μιὰν ἀξιολόγησή τους, ἐπομένως μιὰν ἐρμηνεία τῶν ὑπαρκτικῶν του στόχων καὶ ἄρα μιὰ διασάφηση τοῦ νοήματος τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης.

Ἡ ἴδια λοιπὸν ἡ κοινωνικὴ πρακτικὴ, οἱ ἠθικὲς-κανονιστικὲς προδιαγραφές της (ἐπιλογές-ἀξιολογήσεις-προτεραιότητες κριτηρίων καὶ στόχων) προϋποθέτουν μιὰ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ πράξης, ἐπομένως μιὰν ὄντολογικὴ ἐρμηνεία τῶν δεδομένων τῆς φύσης καὶ τοῦ βίου — ἐρμηνεία συνειδητῇ ἢ ἀνεπίγνωστη στοὺς πολλούς. Καὶ ἀντίστροφα, κάθε φιλοσοφικὴ πρόταση ὄντολογικῆς ἐρμηνείας τῆς φύσης καὶ τοῦ βίου ἔχει ὡς πραγματικὸ ἀντίκρισμα τὴ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ πράξης, δηλαδὴ κάποιες ἠθικὲς-κανονιστικὲς ἀρχές γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ βίου.

Ἡ ὀργανικὴ αὐτὴ σύνδεση ὄντολογίας καὶ ἠθικῆς γίνεται συχνὰ προβληματικὴ στὸν Διαφωτισμό, ὅταν δὲν καταλήγει σὲ ἀγεφύρωτες ἀντιθέσεις καὶ κραυγαλέες ἀσυνέπειες. Κι αὐτό, ἐπειδὴ ἐπιλέγονται ὄντολογικὲς ἐρμηνεῖς γιὰ χάρη πολεμικῶν μόνο σκοπιμοτήτων καὶ ἀγνοοῦνται ἢ ἀπορρίπτονται οἱ ἠθικὲς τους συνέπειες, ἐνῶ ταυτόχρονα υἱοθετοῦνται κανονιστικὲς ἀρχὲς ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἐπιλεγμένη ὄντολογία. Ἡ ἐπιχειρεῖται ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπόδοση ὄντολογικοῦ περιεχομένου σὲ ἠθικὲς ἐπιλογὲς καὶ ἀξιολογήσεις, πού ἔχουν καὶ πάλι γιὰ πολεμικὲς μόνο σκοπιμότητες προτιμηθεῖ.

Καὶ πιὸ συγκεκριμένα: Εἶδαμε ὅτι ἀφετηρία καὶ κίνητρο τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν ἡ μαχητικὴ ἀντίθεση στὴ μεταφυσικὴ καὶ στοὺς θεσμοποιημένους φορεῖς τῆς μεταφυσικῆς αὐθεντίας. Τὸ κρίσιμο ἐπομένως πρόβλημα γιὰ τοὺς Διαφωτιστὲς ἦταν νὰ ἀποδεχθοῦν ἢ ὄχι καὶ τὴ συνεπέστερη πρὸς τὴν ἀντιμεταφυσικὴ τους στάση ὄντολογία, πού εἶναι ὁ ὕλισμός: ἡ ταύτιση τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ αἰσθητὸ καὶ ὕλικό. Ἦταν κρίσιμο τὸ πρόβλημα, ἀκριβῶς γιὰ τὶς ἠθικὲς -κανονιστικὲς συνέπειες στὶς ὁποῖες ὁδηγεῖ ὑποχρεωτικὰ ἢ ὕλιστικὴ ὄντολογία.

Ὁ ὕλισμός ἀναφέρει στὴν αὐτογενὴ δράση-κίνηση τῆς ὕλης τὴν προέλευση κάθε φαινομένου, ἐπομένως καὶ τῶν «ψυχικῶν» λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου — νόησης, κρίσης, φαντασίας, βούλησης, κλπ. Ὑποτάσσει κατὰ συνέπεια καὶ αὐτὲς τὶς λειτουργίες στὴν αἰτιοκρατία πού διέπει τὴν ὕλικὴ φύση, στὴν ἀναγκαιότητα καὶ «λογικὴ» τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ τοῦ ἐνστίκτου. Ἔτσι ὁμως ἀποκλείει κάθε ἐνδεχόμενο «αὐτεξουσίου»: ἐλευθερίας αὐτοκαθορισμοῦ καὶ βουλευτικῆς αὐτενέργειας τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου.

Ἄρα ἀποκλείει ὁ ὕλισμός καὶ κάθε ἐνδεχόμενο ἠθικῆς δεοντολογίας. Ἀφοῦ οἱ πράξεις καὶ ἐπιλογὲς τοῦ ἀνθρώπου κατευ-

θύνονται ἀπὸ τῆ φυσικῆ ἀναγκαιότητα, δὲν ὑπάρχουν περιθώρια καταλογισμοῦ ἀτομικῶν εὐθυνῶν, οὔτε καὶ ἠθικῶν ἀξιολογήσεων. Ἡ συνεπὴς υἱοθέτηση τῆς ὑλιστικῆς ὀντολογίας συνεπάγεται τὸν μηδενισμό κάθε ἀξίας καὶ κάθε κανονιστικῆς ἀρχῆς. Τὸ δέον ταυτίζεται μὲ τὸ ὄν, ἡ ἠθικὴ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴν ἀδήριτη νομοτέλεια καὶ ἀναγκαιότητα ποὺ διέπει τὴ φύση. «Ἀκόμα καὶ τὸ ἔγκλημα», ἔλεγε ὁ μαρκήσιος De Sade, «μπορεῖ καθαυτὸ νὰ παράσχει τέρψη, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι φυσικὸ, ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι τεχνητός»²¹.

Ὁ ἠθικὸς αὐτὸς μηδενισμὸς βρίσκει ἐπιφυλακτικούς πολλοὺς ἀπὸ τοὺς Διαφωτιστές, ἂν δὲν πανικοβάλλει καὶ κάποιους — τὸ δίλημμα ποὺ τοὺς τίθεται δὲν εἶναι εὐκόλο: Θέλουν νὰ παραμείνουν συνεπεῖς στὴν ἄρνηση τῆς μεταφυσικῆς προτεραιότητος, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ διατεθειμένοι νὰ ἀποδεχθοῦν τὸν μηδενισμό τῶν ἠθικῶν-κανονιστικῶν ἀρχῶν, δηλαδὴ τῶν ἰδίων τῶν προϋποθέσεων συγκρότησης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, ὁ ἀγώνας τοὺς ἀπέβλεπε στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου — ἡ ἀπόρριψη τῆς μεταφυσικῆς ἀποσκοποῦσε καταρχὴν σὲ αὐτὴ τὴν ἀπελευθέρωση. Ἄν λοιπὸν υἱοθετοῦσαν μὲ συνέπεια τὸν ὑλισμὸ, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀποδεχθοῦν μιὰ καινούργια ὑποδούλωση, αὐτὴ τῇ φορᾷ στὴν αἰτιοκρατία τῆς φύσης. Νὰ θεωρήσουν τὴ φύση ὡς αὐτόνομο δεδομένο, καθοριστικὸ κάθε ὑπαρξῆς καὶ κάθε ἐνέργειας, ἄρα νὰ ὑποταχθοῦν στὴν ὑπερβατικὴ αὐθεντία τῶν δικῶν της σκοπιμοτήτων — νὰ μεταποιήσουν «τὴν ἐλευθερίαν ἀπέναντι στοῦ Ὑπερφυσικοῦ σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ Φυσικόν»²².

21. *Juliette IV*, Oeuvres complètes de marquis, Paris (Circle du livre précieux) IX, 107-108.

22. «Ἄν ὁ παλιὸς καλὸς Θεὸς ἐξευμενιζόταν μὲ δάκρυα, προσευχὲς καὶ μετάνοιες, κι ἂν ἡ αὐθαίρεσίᾳ του καμιὰ φορὰ εὐνοοῦσε τοὺς ἀνθρώπους παίρνοντας τὴ μορφή τῆς θείας Χάρης, ἀπὸ τῆ φυσικῆ νομοτέλεια δὲν ὑπῆρχε διαφυγὴ· ἡ καινούργια

Μπροστὰ στὸ κρίσιμο αὐτὸ πρόβλημα οἱ ἐπιλογές καὶ στάσεις διαφοροποιοῦνται σημαντικά. Ὑπάρχουν Διαφωτιστές, ποὺ γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν ἠθικὸ μηδενισμό, ἐπιχειροῦν μιὰ συμπίλωση τουλάχιστον μὲ τὴν ὄντολογία τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς θρησκευτικῆς παράδοσης, ἐμμένοντας μόνο στὸν ἀντικληρικαλισμό, στὴν κριτικὴ τῶν ἱστορικῶν μορφῶν θεσμοποίησης τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ Δύση. Ἄλλοι, ἀντίστοιχα, συμβιβάζονται μὲ μιὰ γενικευμένη θεϊστικὴ ὄντολογία, ἀδέσμευτη ἀπὸ κάθε συγκεκριμένη θρησκευτικὴ παράδοση. Ὅμως ἡ στάση ποὺ μᾶλλον κυριαρχεῖ τελικὰ καὶ ἐπιβιώνει ἱστορικὰ ὡς κεντρικὸ εἶδοποιὸ γνῶρισμα στὸν πολιτισμὸ τοῦ Διαφωτισμοῦ (ὡς σήμερα), εἶναι ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα, ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴ λειτουργικότητα τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, ὁ χωρισμὸς τοῦ δέοντος ἀπὸ τὸ ὄν.

Βέβαια, ἓνας τέτοιος χωρισμὸς εἶναι ἐξ ὑπαρχῆς καὶ θελημένα τεχνητός, μιὰ προαποφασισμένη στάση φυγῆς ἀπὸ τὸ πρόβλημα. Ἀλλὰ εἶναι μιὰ στάση ποὺ ἐπιβάλλεται καθολικὰ — σὰν νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ κάποιες μύχιες προδιαθέσεις τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ. Ὁ πολιτισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπωθεῖ τὸ ὄντολογικὸ ἐρώτημα, δὲν ἀφήνει περιθώρια ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀλήθεια, τοῦ ἀρκεῖ ἡ ἐμμονὴ στὴ χρηστικὴ σκοπιμότητα. Καὶ εἶναι ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία ποὺ ἀποκρυσταλλώνει σὲ συστηματικὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλοκληρωτικὴ πρακτικὴ τοῦ καθημερινοῦ βίου, αὐτὴ τὴν ψυχολογικὴ ἀπώθηση τοῦ ὄντολογικοῦ ἐρωτήματος, τὴ διαφυγὴ στὴ φαντασιώδη αὐτάρκεια τῆς βιοτικῆς εὐημερίας, τὴν ἡδονικὴ «ἀπελευθέρωση» τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑπαρκτικὸ του πρόβλημα.

κυριαρχία δὲν δεχόταν ἐπηρεασμούς, οὔτε ὑποσχόταν θαύματα ... Ὅ,τι ἐπιστρατεύθηκε ἐναντίον τῆς νοσηρχίας καὶ τῶν αὐθαιρεσιῶν τοῦ Θεοῦ, δείχτηκε ἀφέντης ἀκόμη πιὸ ἀνελέητος ἀπὸ τὸν παλιό»: ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *μν.ξ.* 2, VI, 1, σελ. 13.

Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἀποδοτικὴ λειτουργικότητα τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, μὲ βάση τὴ φαινομενολογία καὶ μόνο τῆς βιολογικῆς ἀτομικότητας καὶ τῆς κοινωνικῆς συνύπαρξης τῶν ἀνθρώπων, ἀποδείχνεται λύση τεχνητῇ, ἀκριβῶς γιὰ τὶς ἀσυνέπειες ἢ ἀντιφάσεις ποὺ παρουσιάζει.

Οἱ Διαφωτιστὲς ἐπιμένουν στὴ χρηστικὴ αὐτονομία τῶν ἠθικῶν-κανονιστικῶν ἀρχῶν — αὐτονομία ὡς πρὸς κάθε ἀφεταιριακὴ νοσηματοδότηση ἢ ὄντολογικὴ προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς χρησιμότητας παραμένει ἀφηρημένη, ἂν δὲν ὑπάρχουν κριτήρια ἀξιολόγησης τῶν ἀναγκῶν, κριτήρια κάποιας σκοπούμενης κοινωνικῆς λειτουργικότητας. Ἀναζητοῦν λοιπὸν οἱ Διαφωτιστὲς τέτοια κριτήρια στὴ δεδομένη καὶ αὐτόνομη λειτουργικότητα τῆς φύσης, στὴν ἐγγενῆ «λογικότητα» τῆς φύσης. Καὶ ἐνῶ ταυτίζουν τὴ φυσικὴ «λογικότητα» μὲ τὴν αἰτιοκρατία, ταυτόχρονα τὴν ἐπικαλοῦνται ὡς κριτήριο κοινωνικῆς λειτουργικότητας. Καταφεύγουν στὴν «αὐθεντία» τῆς φύσης, γιὰ νὰ ἐπιβάλλουν στὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία τὴν ἀποδοχὴ τοῦ κριτηρίου τῆς αἰτιότητας ὡς κοινωνικοῦ-λειτουργικοῦ κριτηρίου. Ἡ ἀνθρώπινη ἀτομικὴ ἐλευθερία ὀφείλει νὰ πειθαρχήσει σὲ ἀρχές συμπεριφορᾶς ποὺ δὲν τὴν προϋποθέτουν, ἀφοῦ εἶναι ἀρχές φυσικῆς αἰτιοκρατίας ἀναιρετικῆς τῆς ἐλευθερίας.

Ἔτσι, οἱ κανονιστικὲς ἀρχές τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ὀρίζονται σὲ ἀναλογικὴ ἀντιστοιχία μὲ τὴ φυσικὴ καὶ ὁρμέμφυτη αἴσθηση τῆς ἀρέσκειας καὶ τῆς ἀπαρέσκειας, τῆς ὠφέλειας καὶ τῆς ἀνωφέλειας, τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου (— ἐκδοχὴ ποὺ κυριαρχεῖ στὴ σκέψη καὶ τῶν πρώτων θεωρητικῶν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας). Ὁ κανονιστικὸς χαρακτήρας τῶν φυσικῶν καὶ ὁρμέμφυτων αἰσθημάτων ἀντανακλᾷ τὴ «λογικότητα» τοῦ ἐνστίκτου αὐτοσυντήρησης καὶ σκοπεύει στὴ φυσικὴ ἀτομικὴ

αὐτάρκεια, δηλαδή στὴν κορεσμένη φιλαυτία. "Ομως τὴ συλλογικὴ-κοινωνικὴ ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου δὲν τὴν ἐμπιστεύονται οἱ Διαφωτιστὲς στὴ «λογικότητα» τῆς φυσικῆς ὁρμῆς. Εἶναι φανερό ὅτι τὴν ἐξαρτοῦν ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία, γι' αὐτὸ καὶ προγραμματίζουν τὴν ἐπίτευξη τοῦ στόχου μὲ δεσμευτικοὺς κανόνες «φυσικῆς» ἐγκυρότητας — ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἀντίφαση.

Συγκεκριμένα παραδείγματα τέτοιας ἀσυνέπειας θὰ μπορούσε νὰ ἐπισημάνει κανεὶς πάμπολλα μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν Διαφωτιστῶν. Ὁ Hume, λ.χ., θεωρεῖ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον ὡς ἀρχικὸ κίνητρο γιὰ τὴ θέσπιση τῆς δικαιοσύνης, ἐξαρτώντας τὶς ἠθικὲς κρίσεις γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο ἀπὸ τὰ αἰσθήματα ἡδονῆς καὶ πόνου. "Ομως δὲν παύει νὰ θεωρεῖ ταυτόχρονα τὴ δικαιοσύνη ὡς «ὕποχρέωση», καὶ μάλιστα ὡς «φυσικὴ ὑποχρέωση», σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὅποια «ἠθικὴ ὑποχρέωση». Ἐνῶ προϋποθέτει τὸν ἄνθρωπο μόνον ὡς φύση, δὲν ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὴν ἀσυνέπεια τῆς προσφυγῆς στὴν ἴδια αὐτὴ φύση γιὰ τὴν ἀντληση ὑποχρεώσεων²³. Ἀντίστοιχα παραδειγματικὴ εἶναι καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Pierre Bayle νὰ θεμελιώσει μιὰν ἠθικὴν δεοντολογία τοῦ ἀθεϊσμοῦ μὲ τὴν ἀντληση κανονιστικῶν ἐπιταγῶν ἀπὸ τὴν ἀρμονικὴν δομὴ τῆς φύσης²⁴: Ἐνῶ ἀπορρίπτει κάθε ἔννοια ὑπαρκτικῆς «πτώσης» καὶ «προπατορικοῦ ἁμαρτήματος», ὅμως ἐμμένει στὴν ἀνερμήνευτη (καὶ ὀντολογικὰ ἀθεμελίωτη) διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ σὲ κάποια ἰδεατὴ «φυσικότητα». Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Adam Ferguson, ποὺ ἀναζητᾷ τὴ δυναμικὴ τῆς ἱστορικῆς προόδου στὴν προκαθορισμένη νομο-

23. Βλ. David HUME, *A Treatise of Human Nature*, ed. by L. A. Selby-Bigge, Oxford 1965, III, 3, 4. σελ. 574, 619, 620. — ΚΟΝΔΥΛΗΣ, μν.ξ., 2, VII, 2, σελ. 178-181.

24. Βλ. Pierre BAYLE, *Pensées Diverses*, Oeuvres III, La Haye 1727-1731, σελ. 405-406. — ΚΟΝΔΥΛΗΣ, μν.ξ., 2, VI, 3, σελ. 70.

τέλεια τῆς φυσικῆς ἐξέλιξης²⁵. Μοιάζει νὰ μὴν παρατηρεῖ τὴν ἀντίφαση ποὺ ὑπάρχει στὴ σύζευξη δυὸ ριζικὰ ἀντιθετικῶν ἐννοιῶν: τῆς ἐλευθερίας ποὺ προϋποθέτει ἡ δυναμικὴ τῆς ιστορικῆς προόδου, μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φυσικῆς νομοτέλειας.

Ἡ σύγχυση τῶν ὁρίων ἀνάμεσα στὸ δέον καὶ στὸ ὄν, στὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση καὶ στὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, στὴν ἐλευθερία καὶ στὴν αἰτιοκρατία, δὲν ἐνοχλεῖ τοὺς Διαφωτιστές. Ἡ ὑπέρβαση τῆς σύγχυσης θὰ προϋπέθετε μιὰν ὀντολογικὴ ἐρμηνεία (ὄχι ὅπωςδὴποτε νοησιαρχικὴ καὶ μὴ-ἐμπειρικὴ) τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου: Τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴν ἀπρόσωπη καὶ στὴν προσωπικὴ ὕπαρξη, στὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ στὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, στὴ βιολογικὴ σκοπιμότητα καὶ στὸ ἀπρόοπτο ἢ τὴν ἑτερότητα τῆς προσωπικῆς ἐνέργειας. Ἀλλὰ ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ὀντολογία σημαίνει γιὰ τοὺς Διαφωτιστές ἄμεσο κίνδυνο παρέκκλισης ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς «ἐπιστημονικῆς» σκέψης, κίνδυνο διολίσθησης στὴ μεταφυσικὴ, γι' αὐτὸ καὶ ἔχει προγραμματικὰ ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τὸν δικό τους προβληματισμό.

Θὰ μπορούσε νὰ συνοψίσει κανεῖς τὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα φιλοσοφικῆς ἀσυνέπειας ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω —τὴ σύγχυση ὄντος καὶ δέοντος— σὲ μιὰ ἐπιγραμματικὴ διατύπωση: Ὅτι συχνὰ στὸν Διαφωτισμὸ ἡ συμμόρφωση μὲ τὴν ἀναγκαιότητα προβάλλεται ὡς θεμέλιο τῆς ἐλευθερίας.

Βέβαια, ἡ ἐξωφρενικὴ αὐτὴ ἀντίφαση ἐμφανίστηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν Marx ὡς ἄκρως «ἐπιστημονικὴ» θέση, ποὺ μεταποιημένη σὲ ἰδεολογικὸ «ὄραμα» συνήγειρε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ συνεγείρει ἑκατομμύρια ἀνυποψίαστων ὁπαδῶν σὲ ὅλο τὸν

25. A. FERGUSON, *An Essay in the History of Civil Society*, ed. by D. Forbes, Edinburgh 1966, σελ. 3-8. — ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *μν.ξ.*, 2, VI, 4, σελ. 90.

κόσμο. ('Ο Κορνήλιος Καστοριάδης «εἰκονογραφεῖ» εὐφυέστατα αὐτὸ τὸ φαινόμενο, ὅταν παραλληλίζει τοὺς μαρξιστὲς μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ θὰ συσπειρώνονταν σὲ πολιτικὸ κόμμα προκειμένου νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπόμενη ἐκλειψη τῆς σελήνης!)

Ἄλλὰ ἡ πατρότητα αὐτῆς τῆς ἐξωφρενικῆς ἀντίφασης ἀνήκει ὅπωςδῆποτε στοὺς Διαφωτιστὲς — μπορεῖ ἄνετα νὰ ἀνιχνευθεῖ στὰ ἔργα τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν ἐκπροσώπων τοῦ κινήματος. Πρῶτοι αὐτοὶ ἀντιμετώπισαν τὴν Ἱστορία ὡς νομοτελειακὰ προκαθορισμένη διαδοχὴ περιόδων ἐξέλιξης τοῦ ὕλικοῦ τρόπου συντήρησης τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἀνάμεσά τους, πρωτοπόρος στὴν ὕλιστική αὐτὴ ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας, ὁ θεωρούμενος ὡς «ἀντίπους» τοῦ Marx καὶ θεμελιωτῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, Adam Smith. Μέσα ἀπὸ τὴ θεωρία γιὰ τέσσερα στάδια ἐξέλιξης τῶν ὕλικῶν συνθηκῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ὁ Adam Smith συνδυάζει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομοκρατίας (individualismus) μὲ μιὰ φυσιοκρατικὴ θεώρηση τῆς Οἰκονομίας, ὡς νομοτελειακὰ προκαθορισμένης πορείας: Ἡ προτεραιότητα τῆς «φυσικῆς» νομοτέλειας στὴν Ἱστορία στηρίζεται στὴν ἀνθρωπολογικὴ θέση γιὰ τὴν ἐπίσης «φυσικὴ» κοινωνικότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὸν καθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς του ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς συνύπαρξης²⁶.

Πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι οἱ λογικὲς ἀσυνέπειες ἢ τὰ φιλοσοφικὰ κενὰ ποὺ προκαλεῖ στὴ σκέψη τῶν Διαφωτιστῶν ἡ «ἀπώθηση» τοῦ ὀντολογικοῦ ἐρωτήματος, ἔχουν συχνὰ ἐπισημανθεῖ

26. Adam SMITH, *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, London 1776, 1, 2, — ΚΟΝΔΥΛΗΣ, μν.ξ., 2, VI, 4, σελ. 91. — MYRDAL, σελ. 167-168. — Christian SEIDL, *Die Individual - versus die Kollektiventscheidung: Freiheit in marktwirtschaftlichen Ordnungen*, στὸν τόμο: *Zur Theorie marktwirtschaftlicher Ordnungen*, Hrsg. v. E. Streissler u. C. Watrin, Tübingen (Mohr-Verl.) 1980, σελ. 401 κ.έ.

κι ἀπὸ τοὺς ἴδιους — δὲν πρόκειται γιὰ «ἀβλεψίες» ἢ ἀνεπίγνωστα σφάλματα. Εἶναι ὅμως τέτοια ἢ προτεραιότητα πὺ δίνουν οἱ Διαφωτιστές στοὺς πολεμικοὺς στόχους τους, ὥστε οἱ ἀντιφάσεις καὶ τὰ κενὰ νὰ περνοῦν εὐχερέστατα σὲ δεύτερη μοίρα — νὰ μὴν ἐνοχλοῦν, οὔτε καὶ νὰ προκαλοῦν σὲ παραπέρα προβληματισμό.

Γιὰ τὸν Voltaire, λ.χ., (καὶ ὄχι μόνο γι' αὐτὸν) εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἀντλήση κανονιστικῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῆ «λογικότητα» τῆς φύσης ἔρχεται σὲ προφανῆ ἀντίθεση μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ λεγόμενου «φυσικοῦ κακοῦ»: Οἱ ἐκφυλιστικές ἀρρώστιες, οἱ σεισμοὶ ἢ ὅποιες ἄλλες καταστροφικὲς θεομηνίες ἀποκαλύπτουν ἓνα εἶδος «παραλογισμοῦ» τῆς φύσης, ριζικὰ ἀσυμβίβαστου μὲ τὶς ἀρχές τῆς ἀρμονίας καὶ τῆς προγραμματικῆς ἀποτελεσματικότητος²⁷.

Ἀντίστοιχα ὁ Diderot διαπιστώνει ὅτι ἡ ἠθικὴ πὺ προσπαθεῖ νὰ ἀντλήσει τὴν καθολικὴ τῆς ἰσχὺ ἀπὸ τὸ «φυσικὸ δίκαιο», δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ ὑποθετικὴ βιολογικὴ ὁμοιογένεια τῶν ἀνθρώπων, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἄμεση ἐμπειρία τῆς δεδομένης βιολογικῆς ἐτερογένειας ἀτόμων καὶ ὁμάδων. Ἐτσι, μιὰ γενικὴ ἠθικὴ βασισμένη στὸ φυσικὸ δίκαιο, εἶναι ἀδύνατη. Ὅφειλει νὰ κατατμηθεῖ σὲ τόσες ἠθικές, ὅσες καὶ οἱ διαφοροποιήσεις τῆς βιολογικῆς «ύφης» τοῦ ἀνθρώπινου γένους²⁸.

Ἀνάλογα παραδείγματα διαπιστωμένων ἀσυνεπειῶν καὶ ἀντιφάσεων θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναφερθοῦν πολλὰ: Ὅσοι ἀπὸ τοὺς Διαφωτιστές ἐμμένουν σὲ ἓναν ἀκραιφνὴ ὕλισμό, προσπαθοῦν

27. Poème sur le désastre de Lisbonne, Préface. *Oeuvres complètes*, éd. par L. Moland, IX, Paris 1877-1885, σελ. 467-468. — ΚΟΝΔΥΛΗΣ, μν.ἔ., 2, VI, 5, σελ. 149.

28. Salon de 1767: *Oeuvres complètes*, éd. par J. Assézat, Paris 1875-1877, XI, σελ. 124. — ΚΟΝΔΥΛΗΣ, μν.ἔ., 2, VII, 4, σελ. 218.

νὰ ἀναγάγουν τὴν ἐμφάνιση καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης σκέψης σὲ παράγοντες βιολογικοὺς καὶ κοινωνικοὺς. "Ομως οἱ ἴδιοι τονίζουν ταυτόχρονα τὸν πρωταρχικὸ ρόλο τῶν ἰδεῶν — μὲ τὴ μορφή τῆς νοησιαρχίας ἢ τῆς δεισιδαιμονίας — στὴ διαμόρφωση τῶν κοινωνικο-ιστορικῶν φαινομένων. "Αλλοι πάλι ὑποστηρίζουν μαχητικὰ τὸν συμβατικὸ καὶ σχετικὸ χαρακτήρα τῶν ἠθικῶν-κανονιστικῶν ἀρχῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀντιμάχονται τὶς ἀκραῖες, ἀλλὰ λογικὲς συνέπειες τῆς θέσης τους: τὸν ἄκρατο σκεπτικισμό καὶ τὸν μηδενισμό κάθε ἀξιολογίας.

Οἱ διαπιστωμένες καὶ συχνὰ συνειδητὲς ἀσυνέπειες ἢ ἀντιφάσεις τῶν Διαφωτιστῶν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ στὸ ποσοστὸ ποὺ εἰσχωροῦν καὶ στὶς πρῶτες θεωρητικὲς καταβολὲς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, δίχως νὰ προκαλοῦν κριτικὲς ἐπιφυλάξεις ἢ ἀντιστάσεις.

Εἶναι κοινὸς τόπος καὶ τὸν ἔχουμε ἐπαναλάβει ἀρκετὲς φορὲς σὲ προηγούμενες σελίδες, ὅτι ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία στηρίζει «ἐκ γενετῆς» τὸν «ἐπιστημονικόν» τῆς χαρακτῆρα στὴν προσπάθεια προσαρμογῆς τῆς σὲ προδιαγραφὲς τῆς νευτώνειας Φυσικῆς. Θεωρεῖται δηλαδὴ «ἐπιστήμη» στὸ ποσοστὸ ποὺ προσαρμόζει τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα στὶς αἰτιοκρατικὲς σταθερὲς τῶν φυσικῶν φαινομένων.

Ἄλλὰ πρὶν καὶ ἀπὸ τὴν προσαρμογὴ — ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ τὴν χαρακτηρίσει κανεὶς μεθοδολογική — ὑπάρχει μιὰ ἀφετηριακὴ νοηματοδότηση τοῦ ἔργου τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ὡς κατεξοχὴν «ἐπιστημονικοῦ» ἐγχειρήματος. Στὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενό τῆς, δηλαδὴ στὸ οἰκονομικὸ φαινόμενο, ἀποδίδεται τὸ νόημα τοῦ φυσικοῦ φαινομένου. Καὶ ἐπειδὴ πρόκειται καταρχὴν γιὰ φαινόμενο ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, νοηματοδοτεῖται αὐτὴ ἢ συμπεριφορὰ ὡς φυσικὴ ἐκδήλωση μὲ ἀφαιρετικὴ ὁμοιογένεια καὶ ἐπαναληπτικὲς σταθερὲς.

Ἡ ἀφετηριακὴ αὐτὴ νοηματοδότηση στὴν ὁποία ὀφείλει ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία τὸν «ἐπιστημονικὸν» χαρακτήρα της, μοιάζει νὰ ἀντλεῖται ἀπὸ μιὰν ἀπολυτοποιημένη πίστη στὴν ὁμοιογένεια τῆς φυσικῆς ὁρμῆς (εἰδικότερα τῆς ὁρμῆς γιὰ αὐτοσυντήρηση) καὶ συνακόλουθα στὸ φυσικὸ δίκαιο. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰν ἀντλήση σταθερῶν κριτηρίων τόσο ἐρμηνείας ὅσο καὶ κανονιστικῶν ἀρχῶν τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴν ἀξιωματικὰ δεδομένη «λογικότητα» τῆς φύσης.

Ὅπως λοιπὸν στὸν Διαφωτισμὸ, ἔτσι καὶ στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία ποὺ εἶναι ὀργανικὸ τοῦ παράγωγο, ἡ προβληματικὴ ἀντλεῖται ἀπὸ κάποιες ἀφετηριακές, ἀξιωματικές καὶ a priori παραδοχές, δίχως ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πραγματικὴ τους αἰτιολόγηση, τὴ θεμελίωσή τους σὲ προτάσεις ὄντολογικῆς ἐρμηνείας. Τὰ πραγματικὰ δεδομένα τῆς ἀνθρώπινης οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν συντελεστῶν τοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου μεταφέρονται στὴν ἀφαιρετικὴ διάσταση τῆς «φυσικῆς» γενικότητας, δηλαδὴ στὴ διάσταση τοῦ φαντασιώδους, τοῦ ὄντολογικὰ ἀνερμήνευτου. Ἡ ἐξομοιωτικὴ-ἀφαιρετικὴ γενίκευση τοῦ «ἀνθρώπινου γένους», ἡ ἀποκλειστικὰ φαινομενολογικὴ ἐκδοχὴ τοῦ κοινωνικοῦ γεγονότος, ἡ αὐθαίρετη καθολικὴ ἐξίσωση τῆς ὠφέλειας καὶ ἀνωφέλειας ἢ τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων τοῦ ἀτόμου, ἡ ἐξίσου αὐθαίρετη «σταθερά» τῆς ἐργασίας, τοῦ συμφέροντος, ἢ κάποτε καὶ τῆς «φυσικῆς ἀξίας» ποὺ διαμορφώνει τὶς τιμὲς τῶν προϊόντων, αὐτὲς ὅλες οἱ σχηματοποιήσεις, ἀφαιρέσεις καὶ γενικεύσεις ἀντανακλοῦν μιὰ προγραμματικὴ ἀδιαφορία γιὰ τὴν ὄντολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ συγκεκριμένου καὶ πραγματικοῦ, τῆς φύσης καὶ τῆς ὕλης, τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας — ὅπως ἀντανακλοῦν καὶ τὴν ἀφελὴ πίστη στὴν αὐτόνομη ἀποτελεσματικότητα τῶν ἡθικῶν-κανονιστικῶν συμβάσεων.

Σίγουρα, ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὴν ὄντολογικὴ διασάφηση καὶ

ἐρμηνεία τῶν δεδομένων τοῦ βίου, σημαίνει τελικὰ ἄρνηση ἢ ἀπουσία ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ διάκριση τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες. Οἱ ἀφαιρετικὲς γενικεύσεις, οἱ φαινομενολογικὲς ἐκδοχές, οἱ αὐθαίρετες ἐξομοιώσεις, συγκροτοῦν τελικὰ ἓνα φαντασιῶδες ὑποκατάστατο τῆς πραγματικότητας, ποὺ παίρνει τὴ θέση «ἐπιστημονικοῦ ἀντικειμένου» τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Καὶ τὸ φαντασιῶδες αὐτὸ ὑποκατάστατο ἢ ὄντολογικὸ κενό ποὺ τὴν θεμελιώνει ὡς «ἐπιστήμη», δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετο μὲ τὰ θεωρητικά, ἀλλὰ καὶ τὰ πραγματικά της ἀδιέξοδα.

Πολὺ πρόσφατα ἐμφανίζονται στὴ βιβλιογραφία κάποιες πρῶτες νύξεις ὄντολογικῆς προβληματικῆς, σὲ συνάρτηση μὲ ἠθικοὺς προβληματισμοὺς τῆς σύγχρονης Οἰκονομίας²⁹. Ἀλλὰ πρόκειται μᾶλλον γιὰ προβληματικὴ ποὺ ἐξαντλεῖται σὲ ὅ,τι ὀνομάζεται σήμερα *πραγματολογία*, δηλαδὴ στὴν ἀναζήτηση ἐρεισμάτων ἐγκυρότητας γιὰ τὴ σημασιοδότηση τῆς σχέσης κατηγοριῶν καὶ πραγμάτων, στὰ ὁποῖα οἱ κατηγορίες ἀναφέρονται μὲ συνεκδοχὴ τοῦ τρόπου τῆς ἀναφορᾶς ἢ τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ ἀναφερομένου. Ἡ τελεολογία τῶν μηχανισμῶν τῆς

29. Πρβλ. Peter KOSLOWSKI, *Prinzipien der Ethischen Ökonomie*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1988, ἰδιαιτέρως τὸ κεφάλαιο 6: *Ökonomie und Ontologie*. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Religion, Ökonomie, Ethik. Eine sozialtheoretische und ontologische Analyse ihres Zusammenhanges*, στὸν τόμο: *Die religiöse Dimension der Gesellschaft. Religion und ihre Theorien*, Hrsg. v. P. KOSLOWSKI, Tübingen (Mohr-Verl.) 1985, σελ. 39-67. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ethik des Kapitalismus*, Tübingen (Mohr-Verl.) ³1986. — Frank MÜNNICH, *Gesellschaftliche Ziele und Organisationsprinzipien*, στὸν τόμο: *Zur Theorie marktwirtschaftlicher Ordnungen*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1980, σελ. 163-196. — Lionel ROBBINS, *The Nature of Economic Generalisations*, στὸν τόμο: *Philosophy and Economic Theory*, Ed. by Frank HAHN and Martin HOLLIS, Oxford (Univ. Press) 1979, σελ. 36-46. — H. KLIEMT, *Ökonomik und Ethik*, στὸ περιοδικό: *Wirtschaftswissenschaftliches Studium* 16(1967), σελ. 113-118.

ἀγορᾶς, ἡ προθετικὴ (intentional) ἢ φυσιοκρατικὴ ἐκδοχὴ τοῦ οἰκονομικοῦ πράττειν, ἡ σχέση τῆς ὑποκειμενικότητος τῶν ἀξιολογήσεων μὲ τὴ λειτουργικότητα τῆς ἀντικειμενοποίησης τῶν ἀξιῶν, εἶναι προβλήματα τῆς «πραγματολογικῆς» αὐτῆς ἔρευνας, πὺθ θὰ μποροῦσαν ἴσως νὰ φωτίσουν καὶ κάποιες ἐπιμέρους πτυχές τοῦ πραγματικοῦ ἢ φαντασιώδους χαρακτήρα τῶν συντελεστῶν τῆς Οἰκονομίας. Ὅμως ἡ προϋποθετικὴ λογικὴ τῆς ἔρευνας εὐκολότερα παραπέμπει σὲ ὅ,τι οἱ Διαφωτιστὲς πολέμησαν μὲ ἀνυποχώρητο πείσμα: σὲ μιὰν ἄλλου εἴδους μεταφυσικὴ, δηλαδὴ σὲ μιὰν ὑποκατάσταση τοῦ ἐμπειρικῶς ἐπαληθεύσιμου ἀπὸ ἀναλύσεις καὶ τεκμηριώσεις ἐγκυρότητας τῶν σημασιοδοτήσεών του.

Τὸ κυρίως ὄντολογικὸ ἐρώτημα παραμένει μόλις ἡ καθόλου ἀνεκτὸ στὰ περιθώρια νοο-τροπίας πὺθ ἐπιβάλλει, ἀκόμα σήμερα, ὁ πολιτισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅ,τι κυρίως ἀπωθεῖται στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ὁ «πυρήνας» ἡ ἢ προϋπόθεση κάθε προτάσεως ὄντολογικῆς ἐρμηνείας: ἀπωθεῖται τὸ πρόβλημα τῆς αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἐπομένως καὶ τοῦ κριτηρίου διάκρισης τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀφαιρετικὴ ἐκδοχὴ μιᾶς ἐγγενοῦς μέσα στὴ φύση «λογικότητος», ὁ πολιτισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ καλλιεργεῖ καὶ τὴν πίστη σὲ μιὰ προϋποθετικὴ γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς φύσης «τυχειότητα», προκειμένου νὰ ἀπαντήσῃ στὸ πρόβλημα τῆς αἰτιώδους ἀρχῆς. Ἡ ἀντίφαση καὶ πάλι δὲν ἐνοχλεῖ: Ἄν ἡ φύση συγκροτεῖται σὲ ἐνιαῖο καὶ λειτουργικὸ ὅλον χάρη σὲ μιὰ ἀφετηριακὴ καὶ τελολογικὴ «λογικότητα», πῶς εἶναι νοητὸ αὐτὴ ἡ λογικότητα νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλογία, τὴν ἀπροϋπόθετη τυχειότητα;

Κι ὅμως οἱ ὀξύτατοι νόες κορυφαίων μέσα στὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία διανοητῶν, ὅπως οἱ πρωτοπόροι σκαπανεῖς τοῦ Δια-

φωτισμοῦ ἢ καὶ πολλοὶ σύγχρονοι συνεχιστὲς τῆς σκέψης τους, μοιάζουν νὰ μὴν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ *τυχειότητα* εἶναι μιὰ αἰτιώδης ἀρχὴ τόσο μεταφυσική, τουλάχιστον ὅσο καὶ οἱ πλατωνικὲς *Ἰδέες* ἢ τὸ *Ens absolutum* τῶν Σχολαστικῶν, καὶ μάλιστα μὲ καταφανῶς ἰσχυρότερη λογικὴ θεμελίωση. Γιατὶ εἶναι κορύφωμα δογματικῆς αὐθαιρεσίας νὰ συνάγουμε μιὰν αὐστηρὴ φυσικὴ αἰτιότητα — ἄτεγκτους νόμους προκαθορισμένης ἀναγκαιότητας — ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ «τυχαίου», νὰ ἀποδίδουμε τὴν ἔλλογη, κανονιστικὰ ἐννοούμενη Φύση στὴν ἀνεξήγητη σκοτεινὴ δύναμη τῆς «τυχειότητας», στὸ τυφλὸ παιχνίδι τῆς «Τύχης». Καὶ εἶναι κυριολεκτικὰ παιδαριώδης ἡ ἀφέλεια, νὰ ἐπιδιώκουμε μιὰ κοινωνικὴ ὀργάνωση βασισμένη στὶς κανονιστικὲς ἀρχὲς τῆς φυσικῆς «λογικότητας», ἐνῶ προσφέρουμε ὡς ἀπάντηση στὸ ὑπαρκτικὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου τὴ χαοτικὴ κυριαρχία τοῦ τυχαίου.

Ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ παρουσία τοῦ Διαφωτισμοῦ — καὶ ὄχι μόνον αὐτὴ — ἀπέδειξε, μὲ συγκεκριμένα καὶ πραγματικὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα, ὅτι οἱ λογικὲς ἀντιφάσεις καὶ ἀσυνέπειες δὲν εἶναι ἐμπόδιο στὴ διαμόρφωση μιᾶς καθολικῆς πίστεως, ποὺ ἔστω κι ἂν εἶναι μαχητικὰ ἀντι-μεταφυσική, δὲν παύει νὰ ἔχει καθαρὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα³⁰. Ἡ ἐμπειρία μας ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ ἐπιβεβαίωσε ὅλη τὴν προγενέστερη ἱστορικὴ πείρα ποὺ μᾶς ἔδειχνε ὅτι μόνον μιὰ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη μπορεῖ νὰ νοηματοδοτήσῃ τὸν καθολικὸ τρόπο τοῦ βίου, δηλα-

30. Γιά τὸν χαρακτήρα θρησκευτικῆς πίστεως ποὺ προσλαμβάνει ἡ ἀντι-μεταφυσικὴ ἰδεολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, βλ. ΚΟΝΔΥΛΗ, *μν.ξ.*, 1, IV, 3, σελ. 297 κ.έ. — 2, VI, 4, σελ. 115 κ.έ. — 2, VIII, 3, σελ. 340 κ.έ. — Πρβλ. καὶ Jean-Paul SARTRE, *Les Mots*, Paris (Gallimard) 1964, σελ. 79. — M. HORKHEIMER-T. ADORNO, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt (Fischer-Taschenbuch) 1982, σελ. 5 καὶ 114-115. — Peter GAY, *The Enlightenment: An Interpretation*, London (Wildwood House) 1973, τόμος 2, σελ. 140 κ.έ.

δὴ νὰ συγκροτήσῃ πολιτισμὸν — καὶ μάλιστα μὲ πραγματικὰς διαστάσεις παγκοσμιότητος σήμερα.

Αὕτῃ ἡ διαπίστωση μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δοῦμε τὰ ἀδιέξοδα ποὺ ἐμφανίζει ὁ πολιτισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ — ἀδιέξοδα ἐντοπισμένα στὴν πράξιν λειτουργίας τῆς Οἰκονομίας — ὅχι στὸ ἐπίπεδο τῆς λογικῆς ἐρμηνείας ἢ τοῦ ἀποτελεσματικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῶν θρησκευτικῶν προϋποθέσεων νοηματοδότησης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Νὰ ἐπιστρέψουμε δηλαδή, ἀπὸ ἄλλη ὁδὸ, στὴν πρόταση τοῦ Max Weber γιὰ τὶς θεολογικὰς προϋποθέσεις λειτουργίας τῆς Οἰκονομίας.

γ. Οἱ θεολογικὲς ρίζες τοῦ κενοῦ

Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι μόνο μιὰ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα πίστη μπορεῖ νὰ νοηματοδοτήσῃ ἕναν καθολικὸν τρόπο τοῦ βίου — δηλαδή νὰ συγκροτήσῃ πολιτισμὸν — ἔχει κάποια λογικὰ ἐρείσματα, ὅπως ἔχει καὶ συγκεκριμένες ἱστορικὰς ἐπαληθεύσεις.

Ἡ ἀνάλυση καὶ τεκμηρίωση τῶν ἱστορικῶν ἐπαληθεύσεων σίγουρα ἀπαιτεῖ ξεχωριστὴ εἰδικὴ μελέτη. Τὰ λογικὰ ὅμως ἐρείσματα τοῦ ἰσχυρισμοῦ μποροῦν καὶ συντομογραφικὰ νὰ ἐπισημανθοῦν. Ταυτόχρονα, ἡ ἐρμηνευτικὴ πρόταση ποὺ ἐδῶ ἱχνηλατοῦμε καὶ ποὺ ἀφορᾷ στὴ σύνδεση τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας μὲ τὴ θρησκευτικὴ (θεϊστικὴ ἢ ἀθεϊστικὴ) πίστη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ ἴσως νὰ λειτουργήσῃ καὶ ὡς ἐνδεικτικὴ-παραδειγματικὴ ἐπαλήθευση τῆς ἱστορικότητος τοῦ ἀρχικοῦ ἰσχυρισμοῦ.

Νὰ θυμήσουμε καταρχὴν ὅτι μιὰ πίστη θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ πεποίθηση καὶ τὴν

φιλοσοφική δοξασία. Μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχει τόσο στοιχεῖα ἰδεολογίας ὅσο καὶ θέσεις μιᾶς φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας τοῦ ὑπαρκτοῦ. Ἀλλά, ἐνῶ ἡ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία προϋποθέτει — κατὰ κανόνα — τὴν ὀρθολογικὴ συνέπεια καὶ ἡ ἰδεολογικὴ πεποίθηση μιὰ κανονιστικὴ λογικὴ, ἡ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη δὲν δεσμεύεται ὑποχρεωτικὰ σὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις. Μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχει λογικὲς ἀντιφάσεις καὶ κανονιστικὲς ἀσυνέπειες ποὺ ὅμως δὲν τὴν κλονίζουν, ἐνῶ θὰ ἀχρήστευαν μιὰ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἢ μιὰν ἰδεολογικὴ πρόταση.

Ἄν αὐτὴ ἡ διαπίστωση εἶναι ὀρθή, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη ἀντλεῖ τὴ λειτουργικότητα καὶ ἀποτελεσματικότητά της ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ ἡ ἐγκυρότητά τους δὲν βασίζεται καταρχὴν στὴν ἀντικειμενικὴ ἀποδεικτικότητά (δηλαδὴ στὴν κοινωνικὴ — προσιτὴ σὲ ὅλους — ἐπαλήθευση), γι' αὐτὸ καὶ δὲν χρειάζεται ὅπωςδῆποτε τὴν ὀρθολογικὴ συνέπεια ἢ τὴν κανονιστικὴ ἀποδοτικότητα. Κι ἂν εἶναι δευτερεύουσα ἡ κοινωνικὴ ἐπαλήθευση, σημαίνει ὅτι πρωτεῦον εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἀποδοχή, ἡ ἀνταπόκριση σὲ κάποιες ἀτομικὲς ἀνάγκες, ἀνάγκες ποὺ ἱκανοποιοῦνται καταρχὴν ὅχι μέσω τῆς μετοχῆς στὸν συλλογικὸ-κοινωνικὸ βίον, ἀλλὰ σὲ ἓνα στάδιο προγενέστερο τῆς κοινωνικῆς ἀναφορᾶς, στάδιο ἀναγκῶν καθαρὰ ὑποκειμενικῶν-ψυχολογικῶν.

Ποιὲς μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὲς οἱ ἀνάγκες: Σὲ μιὰ λογικὴ πάντα προσπάθεια ἀνάλυσης, θὰ μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε ὡς πρώτη πιθανότητα τὴν ἀτομικὴ ἀνάγκη ὑπέρβασης τῆς ψυχολογικῆς ἀνασφάλειας. Μιλώντας γιὰ ψυχολογικὴ ἀνασφάλεια δὲν ἀναφερόμαστε σὲ κάποιο ἀφηρημένο καὶ ἀβέβαιο αἶσθημα μειωμένης εὐεξίας, ἀλλὰ σὲ συγκεκριμένο (ἂν καὶ συχνὰ ἀσυνεῖδητο) σύμπτωμα ἄγχους, σὲ διαγνωστικὰ ἐπαληθεύσιμη ψυχικὴ δυσλειτουργία. Καὶ εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι ὁ ψυχικὸς ὀργανισμός, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ σωματικὸς, ἀναπτύσσει ἀπὸ μόνος

του (δίχως τὴν παρεμβολὴ τῆς συνειδητῆς βούλησης) ἀντιστάσεις στὸ ἐνόχλημα ἢ στὴ δυσλειτουργία. Θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ ὑποθέσει κανεῖς, πὼς ἂν ὑπάρξουν ρωγμὲς ἀμφιβολίας καὶ ἀβεβαιότητας στὴν ἴδια τὴν ὑποκειμενικὴ αὐτεπίγνωση καὶ ὑπαρκτικὴ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀτόμου, ἡ δυσλειτουργία καὶ τὸ ἄγχος ποὺ δημιουργοῦνται προκαλοῦν τὴν ἀντίδραση τοῦ ψυχικοῦ ὀργανισμοῦ, τὴ γένεση «ἀντισωμάτων». Δὲν εἶναι παράλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ψυχισμὸς τοῦ ἀτόμου δὲν ἀντέχει ἀβεβαιότητες στὸν αἰτιώδη ἢ γενετικὸ αὐτοκαθορισμὸ του, δὲν ἀνέχεται τὴ συνειδητὴ ἄγνοια, τὴν ἀναμονὴ λύσεων ποὺ καθυστεροῦν. Ἀναπτύσσει «ἀντισώματα» βεβαιότητων, ποὺ μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν σχέση μὲ τὸν λογικὸ ἔλεγχο καὶ τὶς ἀντικειμενικὲς τεκμηριώσεις. Ἐτσι ἐμφανίζονται ὡς ὑποκειμενικὲς «βεβαιότητες» ἀκόμα καὶ κάποιες ἐξωφρενικὰ παράλογες δεισιδαιμονίες ἢ προλήψεις ἢ καὶ ἀστρολογικοὶ χρησμοί.

Στὴν ἴδια πάντα λογικὴ προσπάθεια ἀνάλυσης, θὰ μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε καὶ μιὰ δεύτερη πιθανότητα: Τὴν ἀτομικὴ ἀνάγκη ἀποδέσμευσης ἀπὸ ἄλογες ἐξαρτήσεις ὅπως οἱ παραπάνω «βεβαιότητες». Ὅταν αὐτὴ ἡ ἀποδέσμευση συνδεθεῖ μὲ τὴν ἴδια τὴν ψυχολογικὴ αὐτοεπιβεβαίωση τοῦ ἀτόμου, μὲ τὴν ἐκτίμηση ποὺ θέλει νὰ ἔχει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, τότε ἡ ἀνάγκη τῆς ἀποδέσμευσης θὰ πρέπει νὰ παίρνει τὴ μορφή τῆς βίαιης μαχητικῆς ἀπόρριψης τῶν ὑποτιμητικῶν γιὰ τὸ ἄτομο «βεβαιότητων». Δὲν εἶναι παράλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ψυχικὸς ὀργανισμὸς δὲν ἀντέχει τὴν αὐτο-υποτίμηση, τὸν κλονισμὸ κάποιου ἔστω καὶ στοιχειώδους ναρκισσισμοῦ ἢ τῆς ἰδεατῆς εἰκόνας τοῦ ἐγὼ ποὺ μᾶς προσπορίζει αὐτο-εμπιστοσύνη. Γι' αὐτὸ καὶ ἀναπτύσσει «ἀντισώματα» καὶ πάλι, ἀλλὰ τώρα μόνο ἀρνητικῶν «βεβαιότητων»: μιὰ ψυχολογικὴ καταφυγὴ στὸν ἀγνωστικισμὸ, στὸν σκεπτικισμὸ ἢ σχετικισμὸ, στὸν μηδενισμὸ. Ἡ ἄρνηση γίνεται θετικὴ «πεποίθηση», φανατικὴ

στράτευση ἐνάντια στὶς «λαθεμένες» βεβαιότητες. Καὶ μιὰ τέτοια ψυχολογικὴ στράτευση δὲν δεσμεύεται ὅπωςδήποτε στὴν ὀρθολογικὴ συνέπεια καὶ στὴν ἀντικειμενικὴ τεκμηρίωση. Πειθαρχεῖ καταρχὴν στὴν ἀνάγκη μιᾶς εἰδωλοκλαστικῆς μαχητικότητος ποὺ αὐτοεπιβεβαιώνει τὸ ἄτομο.

Οἱ δυὸ παραπάνω ἐρμηνευτικὲς πιθανότητες — τῶν ψυχολογικῶν «ἀντισωματίων» θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς-εἰδωλοκλαστικῆς βεβαιότητος — ἀναφέρονται στὴν περίπτωση ποὺ ἡ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη δὲν δεσμεύεται ὅπωςδήποτε στὴν ὀρθολογικὴ συνέπεια καὶ στὴν κανονιστικὴ σκοπιμότητα. Τὰ ἐρείσματα τῆς εἶναι περισσότερο ἢ κυρίως ψυχολογικά, γι' αὐτὸ καὶ διαστείλαμε αὐτὴ τὴν πίστη ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ θέση καὶ τὴν ιδεολογικὴ πεποιθήση.

Θὰ ἦταν ὅμως λάθος νὰ γενικεύσουμε τίς δυὸ αὐτὲς ἐρμηνευτικὲς πιθανότητες καὶ νὰ ἀποκλείσουμε ὅποιαδήποτε σύνδεση τῆς πίστεως μὲ τὴ συνειδητὴ ἀποδοχὴ καὶ τὴ θεληματικὴ προσχώρηση σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπαρκτοῦ ἢ σὲ μιὰ ιδεολογικὴ κανονιστικὴ πρόταση. Θὰ ἦταν λάθος, γιατί θὰ ἀφήναμε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ μας ἀνάλυση παραδείγματα συνειδητῆς καὶ θεληματικῆς πίστεως βεβαιωμένα τόσο ἀπὸ ἱστορικὲς μαρτυρίες ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄμεση καθημερινὴ ἐμπειρία.

Βέβαια, οἱ ἐκφράσεις: «συνειδητὴ ἀποδοχὴ» καὶ «θεληματικὴ προσχώρηση» εἶναι ὅπωςδήποτε σχετικὲς, ἀφοῦ ὁ τρόπος ἐπηρεασμοῦ τῶν συνειδητῶν καὶ θεληματικῶν ἐνεργειῶν μας ἀπὸ ἀσυνεῖδητες ψυχολογικὲς ἀνάγκες εἶναι πάντοτε ἔμμεσος, ἀδιαφανὴς καὶ ἀπροσπέλαστος στὴ φαινομενολογικὴ παρατήρηση. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ ἦταν τελικὰ συνεπέστερο νὰ δεχθοῦμε τὴ διατύπωση, ὅτι ἡ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη ἔχει ἐρείσματα ἄλλοτε περισσότερο ἢ κυρίως ψυχολογικά καὶ ἄλλοτε

περισσότερο ἢ κυρίως ἐρείσματα λογικῆς καὶ ἐλεύθερης θεληματικῆς ἐπιλογῆς.

Πῶς ὅμως τέτοιες διεργασίες καθαρά ὑποκειμενικῆς (ψυχολογικῆς ἢ καὶ λογικῆς-θεληματικῆς) μποροῦν νὰ ὀδηγοῦν στὴ διαμόρφωση ἑνὸς καθολικοῦ τρόπου τοῦ βίου, δηλαδὴ νὰ συνιστοῦν πολιτισμός;

Ἡ προσπάθεια λογικῆς ἀνάλυσης αὐτῶν τῶν ὑποκειμενικῶν διεργασιῶν ἔχει ἀκριβῶς τὸν σκοπὸ: νὰ σκιαγραφῇ μιὰ πρόταση ἐρμηνείας τοῦ ἀρχικοῦ σὲ αὐτὴ τὴν παράγραφο ἰσχυρισμοῦ, ὅτι μόνο μιὰ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη μπορεῖ νὰ νοηματοδοτήσῃ τὸν καθολικὸν τρόπο τοῦ βίου. Καὶ τὸ πρῶτο βῆμα τοῦ ἀναλυτικοῦ ἐγχειρήματος πρέπει νὰ εἶναι, συγκεκριμένα, ἡ ἐρμηνευτικὴ συνάρτηση μιᾶς τέτοιας πίστεως μὲ τὴν νοηματοδότηση τῆς καθημερινῆς πράξεως τοῦ βίου.

Νοηματοδότηση, σημαίνει τὴν ἀπόδοση σκοποῦ καὶ ἄρα κριτηρίων στὴν καθημερινὴν πράξη. Ὁ ἀνθρώπινος βίος συγκροτεῖται ἀπὸ ἑλλογες πράξεις: πράξεις μὲ λόγo-σκοπὸ καὶ λογικὰ κριτήρια ἀνταπόκρισης στὸν σκοπὸ. Ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τοῦ βίου εἶναι πάντοτε συνάρτηση τῆς πίστεως μας σὲ κάποια αἰτιώδη ἀρχή, ἀφοῦ μόνο ἀπὸ τὴν αἰτία ἀπορρέει ἡ τελολογικὴ σκοπιμότητα. Καὶ ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ — ἄρα καὶ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης — εἶναι μόνο θέμα πίστεως, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχουμε ἄμεση γνωστικὴ πρόσβαση σὲ αὐτὴ τὴν αἰτιώδη ἀφετηρία.

Ὅταν λοιπὸν ὁ σκοπὸς τοῦ βίου καὶ τὰ κριτήρια τῆς καθημερινῆς πράξεως πηγάζουν (σὲ συγκεκριμένα κοινωνικὰ σύνολα καὶ σὲ συγκεκριμένες περιόδους) ἀπὸ μιὰ κοινὴ πίστη σὲ κάποια αἰτιώδη ἀρχή — πίστη ποὺ τὴν ἀποδέχονται τὰ περισσότερα μέλη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου — τότε εἶναι ἀναπόφευκτο οἱ τελολογικῆς συνέπειες τῆς κοινῆς ἀποδεκτῆς αἰτιώδους ἀρχῆς νὰ συγχλίνουν στὴ διαμόρφωση καὶ ἑνὸς κοινοῦ τρόπου συμπε-

ριφορᾶς, πού σχηματοποιεῖται σὲ κοινωνικὰ μορφώματα ἢ καὶ σὲ συγκεκριμένους θεσμούς.

Κάποια συντομογραφικὰ - σχηματικὰ παραδείγματα θὰ βοηθοῦσαν στὴ διασάφηση αὐτῆς τῆς θέσης:

“Αν ἡ πλειοψηφούσα σὲ μιὰ κοινωνικὴ ὁμάδα πίστη βεβαιώνει ὅτι αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι ἓνας δεδομένος (καὶ αἰτιακὰ ἀπροσδιόριστος ὁ ἴδιος) Λόγος, πού συγκροτεῖ τὴν πραγματικότητα σὲ «κόσμο» - κόσμημα ἁρμονίας καὶ τάξης, κι ἂν ἡ ἀ-λήθεια αὐτοῦ τοῦ Λόγου (ἢ μὴ-λήθη, ἢ ἐμφάνειά του) εἶναι ὁ τρόπος ἀκριβῶς τῆς φαινόμενης φυσικῆς κοσμιότητος, τότε ὁ σκοπὸς καὶ τοῦ ἀνθρώπινου βίου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνάγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴ φυσικὴ κοσμιότητα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν δεδομένο τρόπο τοῦ πραγματικὰ ὑπαρκτοῦ. Προκειμένου νὰ ἀληθεύει ὁ ἀνθρώπινος βίος, πρέπει νὰ πραγματοποιεῖται «κατὰ λόγον», νὰ μιμεῖται τὴ λογικότητα τῆς κοσμικῆς εὐταξίας. Τότε ἡ πολιτικὴ, λ.χ., δὲν εἶναι τεχνικὴ χρησιμοθηρικῆς σκοπιμότητος, ἀλλὰ τέχνη ἀποκαλυπτικὴ τοῦ λόγου τῆς συμπαντικῆς κοινωνικῆς ἀλληλουχίας, δημιουργικὴ μετοχὴ στὴν πραγματοποίηση τοῦ κατ’ ἀλήθειαν τρόπου τῆς ὑπάρξεως — ταυτίζεται ἡ πολιτικὴ μὲ τὴν ἐπιδίωξη ὑπαρκτικῆς γνησιότητος, τὴν ἀνταπόκριση στὴ λογικὴ φύση ἢ στὸν σκοπὸ τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Τότε καὶ ἡ πόλις ἔχει ἱερὸ χαρακτήρα, ὅχι γιατί ὑπηρετεῖ κάποια στενὰ θρησκευτικὴ σκοπιμότητα, ἀλλὰ γιατί πραγματοποιεῖ καὶ φανερώνει τὴν κατεξοχὴν ἱερότητα πού εἶναι ὁ τρόπος τῆς ζωῆς, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ζωὴ ἀληθεύει ὡς πραγματικότητα καὶ διάρκεια. Καὶ ὁ πολίτης δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ μονάδα μέσα στὸ σύνολο τῆς κοινῆς συμβίωσης, μονάδα δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων πού ρυθμίζονται συμβατικὰ προκειμένου νὰ ἐξισορροποῦνται οἱ ἐγώκεντρικὲς ἀπαιτήσεις. Νὰ εἶσαι πολίτης εἶναι τίτλος τιμῆς: μετέχεις στὴ μέγιστη τιμὴ καὶ στὸ κατόρθωμα νὰ κάνεις τὴ ζωὴ νὰ ἀληθεύει — γι’ αὐτὸ καὶ οἱ

πολίτες δὲν ἐκλέγονται, ἀλλὰ κληρώνονται στὰ ἀξιώματα· μετέχει κάθε πολίτης ἐξ ὀρισμοῦ στὸ κατόρθωμα τοῦ κατ' ἀλήθειαν βίου πὺν εἶναι ἡ δημοκρατία. "Οποῖος ἀρνεῖται τὴν ἀνάμιξή του στὴν πολιτικὴ πραγματοποίηση τοῦ κοινωνεῖν-ἀληθεύειν δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀπράγμων, ἀλλὰ ἀχρεῖος³¹.

"Ενα διαφορετικὸ τώρα ἐνδεικτικὸ παράδειγμα: "Αν ἡ πλειοψηφούσα σὲ μιὰ κοινωνικὴ ὁμάδα πίστη βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀναγωγή σὲ μιὰ αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι ἀδύνατη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἄρα ὁ ἀγνωστικισμὸς εἶναι ἡ συνεπέστερη στάση ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς καὶ αἰτίας τῶν δεδομένων τῆς πραγματικότητος, καὶ ἡ μόνη «ἀλήθεια» πὺν γνωρίζουμε εἶναι ἡ φαινομενικότητα τῶν πραγμάτων, τότε ὁ σκοπὸς καὶ τοῦ ἀνθρώπινου βίου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνάγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀφετηριακὴ ἄγνοια ἢ ἀλογία. Τότε δὲν ὑπάρχει ἰδιαιτέρος ὑπαρκτικὸς λόγος-σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας στὸν κόσμος, ὑπάρχουν μόνο χρηστικὲς σκοπιμότητες ἀνταπόκρισης στὶς δεδομένες καὶ φαινόμενες ἀνάγκες τοῦ φυσικοῦ ἀτόμου. Ἡ φαινομενολογία τῶν ἀναγκῶν γίνεται ἡ μόνη θεωρητικὴ, ἀλλὰ καὶ πρακτικὴ προϋπόθεση κοινωνικῆς δεοντολογίας, οἱ σκοποὶ καὶ τὰ κριτήρια αὐτῆς τῆς δεοντολογίας ἐξαντλοῦνται στὴν πληρέστερη δυνατὴ ἐξασφάλιση ἐπιβίωσης-ἀνέσεων-ἡδονῆς τοῦ ἀτόμου. Τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ λ.χ. προβλήματα πὺν θέτει αὐτὴ ἡ δεοντολογία, εἶναι προβλήματα ἐξισορρόπησης ἀτομικῶν ἢ ὁμαδοποιημένων διεκδικήσεων, προβλήματα στρατηγικῆς καὶ μεθόδευσης γιὰ ἀποδοτικότερη παραγωγή ἀγαθῶν καὶ —στὴ ρομαντικότερη περίπτωση— γιὰ τὴ δίκαιη κατανομή

31. «Μόνον γὰρ τὸν τε μὴδὲν τῶνδε (τῶν πολιτικῶν) μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν»: Ὁ Περικλῆς στὸν Ἐπιτάφιο: ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, Ἱστοριῶν Β, 40, 2. — Βλ. καὶ Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ, Ἀθῆνα («Δόμος») 1984, σελ. 195.

τους στο κοινωνικό σύνολο. Νά είσαι μέλος αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, σημαίνει ὅτι διεκδικεῖς μιὰ θέση στήν παραγωγική διαδικασία, ἀπαιτεῖς ἱκανοποιητικό γιά τίς ἀνάγκες σου μερίδιο ἀπό τὸ προϊόν τῆς παραγωγῆς, διαθέτοντας — στίς εὐτυχέστερες περιπτώσεις — μιὰ κατὰ περιόδους ψῆφο γιά τὴν ἐπιλογή τῶν «ικανότερων» διαχειριστῶν τῆς τύχης σου. Τελικὸ νόημα τῆς κοινωνικῆς σου ἔνταξης καὶ τῆς παραγωγικῆς σου δραστηριότητος (περιεχόμενο τῆς καθημερινότητος καὶ κίνητρο δράσης) εἶναι ὅτι μάχεσαι νὰ ἀπωθήσεις πρόσκαιρα τὸν θάνατο³².

*

Τὸ ἐπόμενο βῆμα τοῦ ἀναλυτικοῦ μας ἐδῶ ἐγχειρήματος — γιά τὴν ἐρμηνεία τῆς σχέσης πού μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη μὲ τὸν κοινὸ τρόπο τοῦ βίου — πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐπιστροφή καὶ πάλι στὸν ρόλο τῶν ψυχολογικῶν διεργασιῶν πού προαναφέραμε: Πῶς οἱ ὑποκειμενικὲς ψυχολογικὲς διεργασίες λειτουργοῦν ὡς κίνητρα ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς συμπεριφορᾶς.

Εἶπαμε στὰ προηγούμενα, ὅτι ἡ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη, πολὺ συχνά, ἀντανακλᾷ τὰ ψυχολογικὰ ἐρείσματα αὐτοβεβαιότητος καὶ αὐτοεκτίμησης τοῦ ἀτόμου. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει (ἂν τεκμηριώνεται μὲ τὴν ἀνάλυση πού ἐπιχειρήσαμε πρὶν λίγες σελίδες), τότε εἶναι λογικὸ νὰ συμπεράνουμε, πῶς μιὰ τέτοια πίστη δὲν ἐξαντλεῖται στὸ ἐπίπεδο ἀφηρημένων θεωρητικῶν ἀντιλήψεων. Ἀντίθετα, γιά νὰ παρέχει ψυχολογικὰ ἐρείσματα αὐτοβεβαιότητος, πρέπει ἡ πίστη νὰ ἔχει μιὰ συνε-

32. Πρβλ. Michel FOUCAULT, *Les Mots et les Choses*, ἑλλ.μ. μετφρ.: *Οἱ λέξεις καὶ τὰ πράγματα*, Ἀθήνα («Γνώση») 1986, σελ. 356-357.

χή καὶ ἔμπρακτῃ ἔκφραση μέσω τῆς καθημερινῆς συμπεριφορᾶς — πρέπει ἡ καθημερινὴ συμπεριφορὰ νὰ ἐπιβεβαιώνει στὸ ἄτομο, ὅτι δὲν στερεῖται «πεποιθήσεων» καὶ «βεβαιότητων», δηλαδὴ νὰ τοῦ ἐνισχύει τὰ ψυχολογικὰ ἐρείσματα αὐτοεκτίμησης. Ἐπομένως ἡ πίστη τοῦ ὀφείλει νὰ ἐνσαρκώνεται στὴν καθημερινή του πράξη, νὰ τοῦ ὑπαγορεύει ἕναν ὀρισμένο τρόπο συμπεριφορᾶς συνεπῆ πρὸς τὶς «πεποιθήσεις» του καὶ ἄρα ἀποκαλυπτικὸ τῶν ὑποκειμενικῶν του βεβαιότητων. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια γίνεται ἡ πίστη *κίνητρο* συμπεριφορᾶς, κανόνας ἢ μέτρο, ἀλλὰ καὶ στόχος συμπεριφορᾶς — ἄσχετα μὲ τὴν ὀρθολογικὴ ἐμβέλεια καὶ τὴν κανονιστικὴ ἀποδοτικότητα ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ πίστη ὡς πρόταση ἐρμηνευτικὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ.

Ὅταν λοιπὸν τὰ *κίνητρα* ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς ἀπορρέουν (σὲ συγκεκριμένα κοινωνικὰ σύνολα καὶ σὲ συγκεκριμένες περιόδους) ἀπὸ κοινὲς βεβαιότητες — ἀπὸ μιὰ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα πίστη ποὺ τὴν ἀποδέχονται τὰ περισσότερα μέλη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου — τότε εἶναι φυσικὸ νὰ διαμορφώνεται καὶ ἕνας συλλογικὸς *τρόπος* ἐπιβεβαίωσης τῶν ἀτομικῶν «πεποιθήσεων», δηλαδὴ ἕνας κοινὸς *τρόπος* συμπεριφορᾶς, ποὺ σχηματοποιεῖται καὶ σὲ κοινωνικὰ μορφώματα ἢ καὶ σὲ συγκεκριμένους θεσμούς.

Κάποια συντομογραφικὰ-σχηματικὰ παραδείγματα θὰ βοηθοῦσαν καὶ πάλι στὴ διασάφηση αὐτῆς τῆς θέσης:

Ἄν ἡ πλειοψηφοῦσα σὲ μιὰ κοινωνικὴ ὁμάδα πίστη βεβαιώνει τὴν ἐργασία ὡς θεία ἐντολή, τότε *κίνητρο* ἐργασίας γίνεται ἡ ἀνταπόκριση σὲ αὐτὴ τὴν ἐντολή γιὰ τὶς μεταφυσικὲς ἀντιμισθίες ποὺ ἐξασφαλίζει. Ἡ ἐργασία παίρνει τὸ «νόημα» τῆς ἀτομικῆς ἀρετῆς, τῆς πιστότητας στὸ θεῖο θέλημα, τοῦ νομίματος σωτηρίας καὶ ἀτομικῆς ἐξιλέωσης. Τότε ἡ ἐργασία ἀναδείχνεται σὲ αὐταξία, ἔχει προτεραιότητα ὡς πρὸς τὸ χρη-

στικό της ἀποτέλεσμα, γίνεται ρυθμιστικὸς κανόνας οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀξιολογήσεων.

Ἀντίθετα, ἂν ἡ πλειοψηφοῦσα σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο πίστη βεβαιώνει τὴν ἐργασία μόνον ὡς ἀναπόδραστη ἀνάγκη, φυσικὴ ἀνάγκη αὐτοσυντήρησης, τότε κίνητρο γιὰ ἐργασία εἶναι μόνον ἡ ἐπιβίωση. Ἡ ἐργασία παίρνει τὸ «νόημα» τοῦ ἀναγκαίου κακοῦ ἢ τῆς ἀτομικῆς ἀνωφελείας: τοῦ κόστους ποὺ καταβάλλουμε γιὰ τὴν ἐπιβίωση. Τότε ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας γίνεται «ἀποζημίωση», ἀντάλλαγμα τῆς ἀνωφελείας καὶ ζημίας ποὺ προκαλεῖ στὸ ἄτομο. Τὸ χρηστικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας ἔχει προτεραιότητα ὡς πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἐργασία, καὶ ρυθμιστικὸς κανόνας τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἀξιολογήσεων γίνεται ἡ μέγιστη δυνατὴ ἀποφυγὴ τῆς ἐργασίας, ἡ ἐξασφάλιση περισσότερου κέρδους μὲ λιγότερο κόπο.

Καὶ ἓνα ἀκόμα ἐνδεικτικὸ παράδειγμα:

Ἄν ἡ πλειοψηφοῦσα σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο πίστη ἐκδέχεται τὴν τιμιότητα στὶς ἀνταλλακτικὲς σχέσεις ὡς ἀρετὴ, τότε οἱ ἐμπορικὲς δοσοληψίες καὶ ἡ πρακτικὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς εἶναι ὁ στίβος ἄσκησης καὶ δοκιμασίας τῆς ἀρετῆς τῶν ἀτόμων. Τότε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ κίνητρα ἐμπορικῆς δοσοληψίας εἶναι καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς φερεγγυότητος τῶν συναλλασσομένων, ἀφοῦ ἡ τιμιότητα ἀποζημιώνεται μὲ τὴν ἐμπορικὴν πίστη ποὺ ἐπενδύεται στὸ πρόσωπο τοῦ τίμιου ἐπιχειρηματία.

Ἀντίστοιχα, ἂν ἡ πλειοψηφοῦσα σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο πίστη ἐκδέχεται τὴν τιμιότητα ὡς χρηστικὴ ἀπλῶς σύμβαση γιὰ τὴν πληρέστερη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τῆς συναλλαγῆς, τότε ἡ ἀγορὰ εἶναι ἓνα «παιχνίδι», ποὺ τοὺς ὅρους του ὀφείλουν ὅλοι νὰ τοὺς σέβονται γιὰ χάρη τοῦ ἀτομικοῦ τους συμφέροντος. Τότε βασικὸ κίνητρο τῶν ἀνταλλακτικῶν σχέσεων γίνεται τὸ ἀτομικὸ ὄφελος ποὺ προσπορίζει ὁ ὀρθολογι-

σμός τῆς τιμιότητος: Ἡ τιμιότητα ἀποζημιώνεται μὲ τὴν ἐμπορικὴ καὶ πάλι πίστη πού ἐπενδύεται στὸ πρόσωπο τοῦ ὀρθολογικοῦ ἐπιχειρηματία.

Τέλος, ἂν ἡ πλειοψηφούσα σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο πίστη ἐκδέχεται τὴν τιμιότητα ὡς ἰδεαλιστικὴ μόνον προκατάληψη, τότε κίνητρο τῶν ἀνταλλακτικῶν σχέσεων εἶναι ἀποκλειστικὰ ἡ κάλυψη φυσικῶν ἀναγκῶν, ἡ ἀνταπόκριση στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὁρμῆς γιὰ αὐτοσυντήρηση. Τότε οἱ ἐμπορικὲς δοσοληψίες καὶ ἡ πρακτικὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς εἶναι χῶρος κυριαρχίας τοῦ νόμου τῆς «φυσικῆς ἐπιλογῆς», στίβος μάχης γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῶν ἰσχυροτέρων. Σὲ αὐτὴ τῇ μάχῃ «ὅλα ἐπιτρέπονται», ἀρκεῖ νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἀποδοτικότητα καὶ νὰ μὴν ἐπισύρονται κυρώσεις, δηλαδὴ νὰ ἐξουδετερώνονται οἱ βλαπτικὲς γιὰ τὸ ἄτομο ἀντιδράσεις ἄλλων ἀμυνόμενων ἀτόμων ἢ ἀνταγωνιστικῶν ὁμάδων.

*

Ἡ ἔως ἐδῶ μακρὰ — καὶ ὅπωςδήποτε τυπικὴ — αὐτὴ ἀνάλυση εἶναι περισσότερο «σημαντικὴ» καὶ λιγότερο καθοριστικὴ τῆς σχέσης πού ἔχει ἡ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη μὲ τὸν κοινὸ τρόπο τοῦ βίου ἢ τὸν πολιτισμό. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση καὶ τῶν στοιχείων τῆς συγκεκριμένης πιά πίστεως πού μοιάζει νὰ θεμελιώνει τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία σήμερα ἢ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Διαφωτισμοῦ — ἀφοῦ ὁμως παρεμβάλλουμε μιὰν ἀκόμα καὶ μᾶλλον ἀπαραίτητη διαπιστωτικὴ παρένθεση:

Ἡ παρένθεση ἀφορᾷ στὸν θρησκευτικὸ ἢ ὄχι χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς εἰδικὰ πίστεως. Αὐτὴ ἡ πίστη παρακολουθεῖ ἱστορικὰ τὴ διαμόρφωση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ δεχθήκαμε τὴν ἄποψη ἑγκυρων μελετητῶν ὅτι

ἐνάντια σὲ αὐτὴ τὴν πίστη διαμορφώνεται ὡς κίνημα πολεμικῆς ὁ Διαφωτισμός.

Τολμᾶμε νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ τὸν θρησκευτικὸ ἢ ὄχι χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, γιὰτὶ στὶς ἴδιες τὶς πηγὲς τῆς χριστιανικῆς παράδοσης ἕνας τέτοιος χαρακτήρας ἀμφισβητεῖται ριζικά. Ἄν τὸ εἰδοποιὸ στοιχεῖο τῆς θρησκευτικότητος, ὅπως τὸ ὅρισάμε στὴν ἀρχὴ αὐτῆς ἐδῶ τῆς παραγράφου, εἶναι οἱ «βεβαιότητες» ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ ἀνάγκες καθαρὰ ὑποκειμενικῆς-ψυχολογικῆς (ἀνάγκες ἀσφαλιστικῶν «πεποιθήσεων» καὶ κανονιστικῆς-ἠθικῆς αὐτοεπιβεβαίωσης), τότε πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ οἱ πηγὲς τῆς χριστιανικῆς παράδοσης ἀποκλείουν ἀφετηριακά.

Νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐνδεικτικῆς διατυπώσεις αὐτῶν τῶν πηγῶν, ποὺ θέτουν ὡς προϋπόθεση μετοχῆς στὴ χριστιανικὴ ἐμπειρία τὴν παραίτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ψυχολογικὴ του αὐτάρκεια καὶ αὐτοβεβαιότητα, ἀπὸ τὸ φυσικὸ του «ἐγὼ» ἢ τὴν «ψυχὴ» του. Διαβάζουμε, λ.χ., στὶς χριστιανικὲς Γραφές: «Ὁς ἐὰν θέλῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι, ἀπολέσει αὐτήν· ὃς δ' ἂν ἀπολέσῃ, εὕρήσει αὐτήν»¹. — «Ὁ φιλῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀπολέσει αὐτήν, καὶ ὁ μισῶν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ φυλάξει αὐτήν»². — «Εἴ τις ἔρχεται πρὸς με καὶ οὐ μισεῖ τὸν πατέρα ἑαυτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τὰς ἀδελφάς, ἔτι δὲ καὶ τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, οὐ δύναται μου μαθητὴς εἶναι»³.

Αὐτὸ τὸ «μίσος» ἢ χριστιανικὴ ἐρμηνευτικὴ τὸ εἶδε πάντοτε ὡς θεληματικὴ ρήξη καὶ παραίτηση ἀπὸ κάθε ὑποκειμενικῆς-ψυχολογικῆς αὐτάρκειας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε φυσικὸ-ἀντικειμε-

33. *Μαρκ.* 8, 35 — *Λουκ.* 9, 24-17, 33.

34. *Ἰωαν.* 12, 25.

35. *Λουκ.* 14, 26.

νικὸ ἔρεισμα αὐτῆς τῆς αὐτάρκειας. Γιατὶ τὸ κεντρικὸ μήνυμα τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, ἡ «ἀποκάλυψη» ποὺ εὐαγγελίζεται, εἶναι ἡ ὑπαρκτικὴ δυνατότητα ἐλευθερίας ἀπὸ τῆ φθορὰ καὶ τὸν θάνατο, ὅταν ἡ ὕπαρξη πραγματοποιεῖται ὡς *σχέση* καὶ ἀγαπητικὴ κοινωνία, ὅχι ὡς ἀτομικὴ ἐπιβίωση καὶ φυσικὴ αὐτάρκεια.

Μιλώντας γιὰ μιὰ τέτοια δυνατότητα ὑπαρκτικῆς ἐλευθερίας, ἡ χριστιανικὴ παράδοση ἀναφέρεται σὲ μιὰ ὄντολογικὴ προϋπόθεση ἐμπειρικὰ μόνο ἐπαληθεύσιμη: "Ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὕπαρξη *προσωπική*, ἔχει *προσωπικότητα*, εἶναι *πρόσωπο*, κι αὐτὸ σημαίνει πὼς μόνος αὐτός, ξέχωρα ἀπὸ κάθε ἄλλη βιολογικὴ ὕπαρξη, δὲν καθορίζεται ὁπωσδήποτε ἀπὸ τῆ φυσικὴ ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ παίρνει ὑπαρκτικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἴδια του τῆ φύση — νὰ ὑπάρχει καθορίζοντας σὲ κάποιο ποσοστὸ τὶς φυσικὲς του ἀνάγκες καὶ ὅχι καθοριζόμενος ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτές.

Σίγουρα, ἡ *προσωπικὴ ὕπαρξη* τοῦ ἀνθρώπου *ἐνεργεῖται* μέσω τῶν φυσικῶν (σωματικῶν καὶ ψυχικῶν) λειτουργιῶν. Ὅμως ἡ δυνατότητά του νὰ παρεμβαίνει ἀποφασιστικὰ στὶς φυσικὲς του ἐνέργειες καὶ θελήσεις, σημαίνει πὼς ὅ,τι ὑποστασιάζει (κάνει πραγματικὰ ὑπαρκτὴ) τὴν *προσωπικὴ ὕπαρξη* τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι οἱ φυσικὲς ἐνέργειες καθεαυτές, ἀλλὰ κάποια ὑπαρκτικὴ *ἐτερότητα* ὡς πρὸς τὴν κοινὴ φύση — ἐτερότητα τῶν ἰδίων τῶν φυσικῶν ἐνεργειῶν, ποὺ καθιστοῦν τὸ κάθε ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ὕπαρξη *μοναδική*, *ἀνόμοια* καὶ *ἀνεπανάληπτη*, ἀλλὰ καὶ *ἐτερότητα* ὡς πρὸς τὴν ἴδια τῆ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐτερότητα καὶ ἐλευθερία ἀπὸ τῆ φύση *παραπέμπει* στὸν πάντοτε ἀπροσδιόριστο «*πυρήνα*» ποὺ ὀνομάζουμε *προσωπικὴ ὑπόσταση* τοῦ ὑποκειμένου.

Ἀλλὰ ἡ *ἐτερότητα* εἶναι μιὰ ἐμπειρικὴ πραγματικότητα πάντοτε ἀναφορικὴ — δὲν ὑπάρχει ἐτερότητα παρὰ μόνον ὡς πρὸς

ἓνα δεύτερο ὄρο ἀναφορᾶς. Καὶ γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἐμπειρία, ἡ ὑπαρκτικὴ ἑτερότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου δὲν ἐξαντλεῖται στὴ φαινομενολογικὴ ἀνομοιότητα πρὸς τὰ ἄλλα ἀνθρώπινα πρόσωπα, ἀλλὰ ἀναφέρεται (ὡς πραγματικὸ-ὑπαρκτικὸ γεγονός ἀναφορᾶς ποὺ συνιστᾷ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο) στὴν ἴδια τὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑποκειμένου, δηλαδὴ σὲ μιὰν ἐπίσης *προσωπικὴ ὑπαρκτικὴ θέληση καὶ ἐνέργεια*. Τὸ πραγματικὸ-ὑπαρκτικὸ γεγονός τῆς προσωπικῆς ἀναφορᾶς ποὺ συνιστᾷ τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, τὸ πιστοποιοῦμε καταρχὴν στὴν προτεραιότητα τῆς ἐπιθυμίας. Ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται στὸν κόσμον ὡς φορέας, πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, ἐπιθυμίας, ἐπιθυμίας ζωῆς. Ἡ ἐπιθυμία πάντοτε ἀναφέρεται, εἶναι δηλαδὴ πάντοτε ἐπιθυμία σχέσης, ἔρωτας κοινωνίας. Καὶ ἡ *προσωπικὴ ὑπαρκτικὴ θέληση καὶ ἐνέργεια* ποὺ ὡς αἰτιώδης ἀρχὴ συνιστᾷ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ καθιστᾷ δυνατότητα σχέσης καὶ ζωτικὴ ἐπιθυμία σχέσης, εἶναι ὁ προσωπικὸς Θεὸς τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρίας.

Ἡ ἀναφορὰ στὴν *προσωπικὴ αἰτιώδη ἀρχὴ* τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι μιὰ πρόταση ποὺ ἐπιδέχεται ἐμπειρικὴ ἐπαλήθευση. Ἐπαληθεύεται, εἴτε μὲ τὴν ἄμεση προσωπικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν προσωπικὸ Θεό, εἴτε μὲ μιὰ σχέση πίστεως-ἐμπιστοσύνης στοὺς ἀνθρώπους ποὺ κατόρθωσαν τὴν ἀμεσότητα τῆς σχέσης — τοὺς «μάρτυρες» αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας. Ἀποκλείεται ἐπομένως κάθε ἀτομικὴ νοητικὴ βεβαιότητα ὡς ὑποκατάστατο τῆς πίστεως, κάθε ἰδεολογικὴ «πεποίθηση», κάθε νοησιαρχικὴ ἀποδεικτικὴ κατοχύρωση μεταφυσικῶν «ἀρχῶν». Ἡ πίστη εἶναι μόνον γεγονός σχέσης, σχέση ἐμπιστοσύνης, καὶ ἡ σχέση ἔχει μόνον ἐμπειρικὴ κοινωνικὴ ἐπαλήθευση.

Ἡ ἐμπειρία τώρα τοῦ *προσωπικοῦ χαρακτήρα* τῆς Θεότητος (ὅπως καὶ ἡ ἐμπειρικὴ πιστοποίηση τῆς *προσωπικότητας* τοῦ κάθε ἀνθρώπου) δὲν βεβαιώνει κάποιο «ιδίωμα» ἀπλῶς τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ τὸν ἴδιο τὸν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς. Ἄν ὁ

Θεὸς γνωρίζεται ὡς πρόσωπο, μέσω τῆς ἐμπειρίας τῆς σχέσης, τότε καὶ ὑπάρχει ὡς πρόσωπο — εἶναι ὑπαρκτικὸ γεγονός πού δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ὑπαρκτικὴ αὐτάρκεια τῆς μονάδας, ἀλλὰ γεγονός κοινωνίας προσώπων μὲ ὑπαρκτικὴ ἀναφορικότητα καὶ δυναμικὴ αὐθυπέρβασης. Ἡ χριστιανικὴ ἐμπειρία βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ τριῶν θείων Προσώπων, πού «ἀλληλοπεριχωροῦνται» ὑπαρκτικά: τὸ καθένα ὑπάρχει μόνο ἀγαπώντας καὶ αὐτοπροσφερόμενο στὰ ἄλλα. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ μόνος ὀρισμὸς τοῦ Θεοῦ πού συναντᾶμε μέσα στὴ χριστιανικὴ Βίβλο, εἶναι ὅτι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶν»³⁶ — ἡ ἀγάπη σημαίνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι ὁ Θεός, τὸν τρόπο ὑπάρξεώς του.

Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χῶρος γιὰ μιὰ ἐκτενὴ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν προτάσεων, ἐπιγραμματικὰ μόνο ἐπιλέγουμε τὰ χαρακτηριστικὰ πού καθιστοῦν τὴ χριστιανικὴ πίστη μὴ θρησκευτικὴ. Ἄν λοιπὸν αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς ἀγαπητικῆς σχέσης, ἂν εἶναι τὰ Πρόσωπα τῆς Τριάδος πού ὑποστασιάζουν (κάνουν πραγματικότητα) τὴν ὑπαρξὴ τους μόνο ἀγαπώντας καὶ ἀγαπώμενα, καὶ ἂν ἐνεργοῦν πρὸς τὰ «ἔξω» μὲ τὴν ἴδια δυναμικὴ τῆς ἀγάπης ὑποστασιάζοντας τὸν κόσμο, τότε ἡ τελεολογία τῆς ὑπαρξῆς — ἡ ὄντως ὑπαρξὴ καὶ ζωὴ — εἶναι ἡ ἐρωτικὴ αὐθυπέρβαση, καὶ θάνατος εἶναι ἡ ἐμμονὴ στὴν ὑπαρκτικὴ αὐτάρκεια τῆς ἀτομικότητας.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού τὰ θεμελιώδη κείμενα τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρίας ἐπιμένουν στὴν ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς (βιολογικῆς, ἡθικῆς καὶ θρησκευτικῆς) αὐτάρκειας, προκειμένου νὰ ὑπάρξει ὁ ἄνθρωπος ὡς κοινωνία καὶ σχέση — νὰ ἀντλεῖ τὴν ὑπαρξὴ του ἀπὸ τὴν προσωπικὴ σχέση, ὅχι ἀπὸ τὴ βιολογικὴ ἀτομικότητα. Κορυφαῖο παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἐπιμονῆς εἶναι ἡ εὐαγγελικὴ «παραβολὴ» τοῦ τελῶν καὶ τοῦ φαρισαίου: Ὁ

φαρισαῖος, ὑπόδειγμα θρησκευτικοῦ ἀνθρώπου, πιστὸς τηρη-
τῆς τῶν διατάξεων τοῦ Νόμου καὶ μὲ ἐδραιωμένη τῇ βεβαιό-
τητα τῆς ἀτομικῆς του ἐπάρκειας, καταγγέλλεται ὡς περίπτω-
ση πρὸς ἀποφυγὴν. Καὶ προβάλλεται γιὰ μίμηση ὁ ἁμαρτωλὸς
τελώνης, πὺ μέσα στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἠθικὴ του ἀποτυχία
δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίσει στὶς ἀτομικὲς του δυνάμεις καὶ δυνατό-
τητες, γι' αὐτὸ καὶ ἐγκαταλείπεται στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, στὴ
σχέση μαζί Του. Ἀνάλογα ὑποδείγματα ζωῆς συναντῶνται
σχεδὸν σὲ κάθε σελίδα τοῦ Εὐαγγελίου τῆς χριστιανικῆς Ἐκ-
κλησίας: Ὁ ληστής, ἡ πόρνη, ὁ ἄσωτος, αὐτοὶ οἱ κατεξοχὴν
μὴ θρησκευτικοὶ τύποι ἀνθρώπου, προβάλλονται ὡς ὁδηγοὶ γιὰ
τὴν πραγμάτωση τῆς ὄντως ζωῆς, στὸ μέτρο πὺ ἐνσαρκώνουν
τὴ μετὰ-νοια, τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ νοο-τροπίας, τὴν κατανόηση
τῆς ζωῆς ὡς σχέσης καὶ τοῦ θανάτου ὡς ἀτομικῆς αὐτάρκειας.

Ἀπὸ τίς παραπάνω θεμελιώδεις ἀφετηρίες τῆς χριστιανικῆς
ἐμπειρίας συνάγονται κάποιες προϋποθέσεις νοηματοδότησης
τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης, ὅπως καὶ
κάποιες συνέπειες ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς πρακτικῆς, πὺ
πρέπει ἐπιγραμματικὰ νὰ ἐπισημάνουμε:

Ἡ καθημερινότητα τοῦ ἀνθρώπινου βίου νοηματοδοτεῖται
ἀπὸ μιὰν ἐκδοχὴ τῆς πραγματικότητος ἀποκλειστικὰ ἐμπειρι-
κῆ, ἔτσι πὺ τίποτα νὰ μὴν εἶναι ἀνερμῆνευτα «δεδομένο»,
τυχαῖο ἢ ἀπροσδιόριστο, δηλαδὴ «ὑπερφυσικά», αἰτιολογημένο
— δὲν ὑπάρχει περιθώριο γιὰ νοησιαρχικὰ ὑποκατάστατα τοῦ
πραγματικοῦ. Ἡ ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητος συνάγεται
μόνο ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς σχέσης μὲ τὴν πραγματικότητα.
Καὶ ἡ σχέση δὲν ἐξαντλεῖται στὴ νοητικὴ ἐπισήμανση καὶ στὴν
αἰσθητὴ πιστοποίηση, ἀλλὰ ἔχει τὴ δυναμικὴ τῆς συγκεφαλαί-
ωσης ὅλων τῶν γνωστικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου σὲ
μιὰν ἀμεσότητα κοινωνίας μὲ τὸ ὑπαρκτὸ καὶ πραγματικὸ. Ἡ

δυναμική τῆς σχέσης εἶναι ἡ δυναμική τῆς ἀγαπητικῆς κοινωνίας, δηλαδή τῆς αὐτοπαραίτησης ἀπὸ τὴν ἐγωκεντρικὴ τάση ὑποταγῆς τῆς πραγματικότητας στὴν ἀτομικὴ νοητικὴ βεβαιότητα ἢ στὴν ἀτομικὴ χρηστικὴ ἐκμετάλλευση.

Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ τὰ αἰσθητὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητας δὲν εἶναι οὐδέτερα *χρήματα* (ἀντικείμενα χρήσης), ἀλλὰ *πράγματα* (πεπραγμένα ἐνὸς δημιουργοῦ Προσώπου). Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρῆση τῶν πραγμάτων εἶναι προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν ποιητὴ τους — ὅπως εἶναι προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν δημιουργὸ καλλιτέχνη ἢ χρῆση τῶν ἔργων τῆς τέχνης του.

Ἡ ἴδια ἡ ὕλη τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι πιά ὄντολογικὰ ἀνερμήνευτη — αἰνιγματικό, ἀλλὰ αὐτονόητο δεδομένο. Στὴν προοπτικὴ μιᾶς *προσωπικῆς* αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἡ ὕλη εἶναι ὁ ἐνεργούμενος λόγος αὐτῆς τῆς προσωπικῆς θέλησης καὶ ἐνέργειας. Ἡ ἴδια ἡ σύσταση τῆς ὕλης εἶναι λογικὴ, συνδρομὴ «λόγων» ἢ «λογικῶν ποιότητων», ἐνεργούμενο ἀποτέλεσμα ἐνὸς προσωπικοῦ δημιουργικοῦ λόγου — ἐνεργούμενο ὅπως ὁ λόγος τοῦ ποιητῆ μέσα ἀπὸ τὶς λέξεις καὶ τοῦ ζωγράφου μέσα ἀπὸ τὰ χρώματα. Ἐτσι, χάρις στὴ λογικὴ-ἐνεργητικὴ τῆς σύστασης ἡ ὕλη μετέχει στὴν περιπέτεια τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, ἀφοῦ μόνο ἡ προσωπικὴ-λογικὴ παρέμβαση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὕλη μπορεῖ νὰ τὴν ὀδηγήσει στὸ ὑπαρκτικό τῆς τέλους ἢ σκοπὸ — ἀκριβῶς ὅπως ἡ παρέμβαση τοῦ ποιητῆ καὶ πάλι ἡ τοῦ ζωγράφου ὀδηγεῖ τὶς λέξεις ἢ τὰ χρώματα στὴ σκοπούμενη ἀναφορικότητα καὶ σχέση³⁷.

Σκοπὸς καὶ νόημα τοῦ ἀνθρώπινου βίου εἶναι ἡ πλήρωση τῆς ζωτικῆς ἐπιθυμίας, τῆς ἐπιθυμίας γιὰ διάρκεια ζωῆς, δίχως

37. Γιὰ μιὰ ἐκτενέστερη ἀνάλυση, βλ.: Χρήστου ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρως*, Ἀθήνα («Δόμος») 1987, II, 1. — Τοῦ ΙΔΙΟΥ, *Προτάσεις κριτικῆς ὀντολογίας*, Ἀθήνα («Δόμος») 1985, §§ 7-8.

περιορισμούς χρονικότητας, φθορᾶς καὶ θανάτου. Καὶ κριτήριο ἀνταπόκρισης σὲ αὐτὸν τὸν στόχο εἶναι ἡ ἄσκηση γιὰ τὴν αὐθυπέρβαση τῆς ἀτομικότητας, ἡ προσπάθεια νὰ κοινωνοῦνται ὄχι ἀπλῶς οἱ ἀνάγκες τοῦ βίου, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ὡς ἀγαπητικὴ σχέση.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ ἐμπειρία, ὁδηγεῖ σὲ μιὰ καινούργια σημασιοδότηση τῆς γλωσσικῆς σημαντικῆς. Ἡ λέξη οὐσία ἢ φύση δὲν σημαίνει πιά τὴν «ιδέα», δηλαδὴ τὴ συντελεσμένη νοητὴ ὄντοτητα τὴν καθοριστικὴ τοῦ κάθε ὑπαρκτοῦ. Ἡ λέξη ξαναβρίσκει τὴν ἀφετηριακὴ ἐτυμολογικὴ τῆς σημασία: Ἡ οὐσία (παράγωγο τοῦ θηλυκοῦ τῆς μετοχῆς τοῦ ρήματος εἶμι) σημαίνει τὸ γεγονὸς ἀκριβῶς τῆς μετοχῆς στὸ εἶναι, τὸν τρόπο ἢ τὸ πῶς τῆς μετοχῆς. Καὶ ἡ δυναμικὴ αὐτοῦ τοῦ τρόπου διασώζεται στὴν ἐπίσης ἐνεργητικὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ λέξη φύση, ὡς παράγωγο τοῦ φύω-φύομαι, ἐνὸς ἐνεργούμενου γεγονότος.

Ἔτσι, ἡ λέξη ποὺ προσδιορίζει τὸ ὑπαρκτὸ πρὶν ἢ πέρα κι ἀπὸ τὸν τρόπο ὑπάρξεώς του, εἶναι μόνο ἡ ὑπόσταση. Ἡ ὑπόσταση ταυτίζεται μὲ τὸ «ὑποκείμενο», τὸν ἄρρητο (πρὶν ἀπὸ κάθε νόημα) «πυρήνα» τῆς ὑπαρκτικῆς αὐτοσυνειδησίας ἢ τοῦ «ἐγώ». Καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια μιλάμε μόνο γιὰ τὴν ὑπόσταση τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου — τὶς δυὸ μοναδικὲς προσωπικὲς ὑποστάσεις. Ὁ προσωπικὸς χαρακτήρας τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης ἔγκειται στὴ δυνατότητα τῆς ἀναφορικότητας καὶ σχέσης, δηλαδὴ τῆς ἀγαπητικῆς-ἐρωτικῆς αὐθυπέρβασης μὲ τὴν ὁποία ἐνεργεῖται ἡ ὑπόσταση ὡς ἑτερότητα καὶ ἐλευθερία. Κάθε ἄλλη ὑπαρξὴ εἶναι μόνο ἐνέργημα τῶν προσωπικῶν ὑποστάσεων, ἀποτέλεσμα τῆς θείας ἢ τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας, χωρὶς δυνατότητα νὰ παίρνει ὑπαρκτικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν οὐσία του, τὴν ὁμοεΐδεια τοῦ τρόπου

τῆς ὑπάρξεως — δηλαδή χωρὶς δυνατότητα ἐλευθερίας καὶ ἑτερότητας.

Ἡ χριστιανικὴ λοιπὸν ἀπάντηση στὸ ὄντολογικὸ ἐρώτημα συνοψίζεται στὴ σημαντικὴ τῶν ὄρων: οὐσία-ὑπόσταση-ἐνέργειες. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ ὄροι δηλώνουν τὴν πραγματικότητα ὅχι ὡς σύνολο δεδομένων ὄντοτήτων, ἀλλὰ ὡς σύνολο ἐνεργούντων σχέσεων. Ἡ λέξη οὐσία δὲν κυριολεκτεῖ στὴν περίπτωση τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ δηλώνει τὸν τρόπο μετοχῆς στὸ εἶναι, ἐνῶ ὁ Θεός, ὡς αἰτιώδης ἀρχή, δὲν μετέχει, ἀλλὰ συνιστᾷ τὸ εἶναι. Μιλᾷμε ὥστόσο γιὰ θεία «οὐσία», μόνο γιὰ νὰ ὑποδηλώσουμε τὴν ὁμοείδεια τοῦ τρόπου ὑπάρξεως τῶν τριῶν θείων ὑποστάσεων, ὅπως αὐτὴ ἀποκαλύπτεται στὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία τῆς προσωπικῆς σχέσης μαζί τους.

Ἀφετηρία τῶν σχέσεων ποὺ συγκροτοῦν τὴν πραγματικότητα εἶναι ἡ ὑπόσταση τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ ἀπέναντι στὴν προσωπικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου — ὁ τρισυπόστατος ἄκτιστος Θεὸς ἀπέναντι στὸν κτιστὸ μυριυπόστατο ἄνθρωπο. Ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ τὴ σύσταση τοῦ κόσμου ὡς γεγονὸς καὶ κλήση ἐρωτικῆς σχέσης μὲ τὸν ἄνθρωπο. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀπαντᾷ σὲ αὐτὴ τὴν κλήση μὲ τὴν ἰλιγγιώδη ἐλευθερία τῆς προσωπικῆς ἀποδοχῆς ἢ τῆς προσωπικῆς ἄρνησης, συμπαρασύροντας τὸν σύνολο λόγο (σκοπὸ ἢ τέλος) τοῦ κτιστοῦ πρὸς τὴ ζωή, ποὺ εἶναι ἡ σχέση, ἢ πρὸς τὸν θάνατο, ποὺ εἶναι ἡ ὑπαρκτικὴ αὐτοτέλεια.

Ἄν οἱ ἐπιγραμματικὲς αὐτὲς ἐπισημάνσεις ὀρίζουν (χωρὶς νὰ ἐξαντλοῦν) τὸ μήνυμα τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρίας, τὴν πρότασή της γιὰ τὴ νοηματοδότηση τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ, τότε καὶ τὸ ἱστορικὸ-κοινωνικὸ γεγονὸς τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας δὲν μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ παρὰ μόνο σὲ συνάρτηση μὲ τὶς παραπάνω ὄντολογικὲς προϋποθέσεις.

Τότε Ἐκκλησία εἶναι, πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, ἓνας τρόπος ὑπάρξεως: ἡ ἱστορικὴ-κοινωνικὴ πραγμάτωση τῆς ἀτομικῆς αὐτοπέρβασης καὶ κοινωνίας τῆς ζωῆς. Ἡ ἴδια ἡ λέξη Ἐκκλησία (ποὺ σημαίνει σύναξη, συναγωγή — ἀπὸ τὸ ρῆμα ἐκκαλῶ) ἐπιλέγεται γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἀνταπόκριση στὴν ἐκκληση νὰ κοινωνεῖται ἡ ζωή. Νὰ κοινωνεῖται ὅχι ἀφηρημένα καὶ θεωρητικά, οὔτε σὲ ἐπίπεδο ἡθικῆς ἀπλῶς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ πραγματοποιεῖται ἡ ζωὴ στὴ βιολογικὴ τῆς καταρχὴν ἀμεσότητα: μὲ τὴν πρόσληψη τῆς τροφῆς. Τὸ γεγονός ποὺ συγκροτεῖ τὴν Ἐκκλησία, πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, εἶναι ἓνα δεῖπνο, ὅπου ἡ τροφή (στὰ βασικά της εἶδη: τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, εἶδη συμπεριληπτικά κάθε τροφῆς καὶ δυνατότητας ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου) κοινωνεῖται καὶ μεταλαμβάνεται ὡς ζωοποιὸς σχέση μὲ τὸν Θεὸ ἐνοποιητικὴ τῶν ἀνθρώπων, ὡς κατάφαση *εὐχαριστίας* τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐνότητα ζωῆς τοῦ κτιστοῦ μὲ τὸ ἄκτιστο.

Ἡ ὁλόκληρη λοιπὸν ἀλήθεια τῆς Ἐκκλησίας — ἡ καθολικὴ ἀλήθεια τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως ποὺ αὐτὴ ἐπαγγέλλεται — εἶναι ἡ σύναξη τῶν πιστῶν σὲ κάθε τοπικὴ *Εὐχαριστία*. Πρὶν ἢ ἄσχετα μὲ αὐτὴ τὴ σύναξη δὲν ὑπάρχει Ἐκκλησία, οὔτε ὡς ἴδρυμα, οὔτε ὡς θεσμὸς θρησκευτικός, οὔτε ὡς διοικητικὴ ἱεραρχία καὶ ὀργανωτικὴ ἄρθρωση. Ἡ ὅποια ἱδρυματικὴ θεσμοποίηση καὶ διοικητικὴ ὀργάνωση προκύπτει ἱστορικὰ καὶ ὑπηρετεῖ ἀποκλειστικά τὸ γεγονός ποὺ συγκροτεῖ καὶ συνιστᾷ τὴν Ἐκκλησία: Τὴ σύναξη τῶν «κλητῶν» στὸ δεῖπνο ποὺ μεταποιεῖ τὴν ἀτομικὴ ὑπαρξὴ σὲ ἐρωτικὴ αὐτοπροσφορὰ καὶ ἀγαπητικὴ κοινωνία³⁸.

38. Γιὰ μιὰ ἐκτενέστερη ἀνάλυση, βλ.: John ZIZIOULAS, *Being as Communion*, New York (SVS-Press) 1985.

Ὁ τίτλος αὐτῆς ἐδῶ τῆς παραγράφου ἀναφέρεται στὸ ὄντολογικὸ κενὸ ποὺ λανθάνει πίσω ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸν τρόπο τοῦ βίου ποὺ διαμορφώνει ἡ σύγχρονη Πολιτικὴ Οἰκονομία. Ἀλλὰ τὸ κενὸ δὲν μπορεῖ νὰ καταδειχθεῖ παρὰ μόνο μὲ τὸν προσδιορισμὸ μιᾶς πραγματικῆς ἀπουσίας, τὸν προσδιορισμὸ δεδομένων τῆς ἱστορικῆς-κοινωνικῆς ἐμπειρίας ποὺ κάποτε ἐλαχιστοποιοῦνται ἢ καὶ ἐξαφανίζονται, χωρὶς νὰ ὑποκατασταθοῦν.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ σὲ αὐτὴ τὴν παράγραφο ἐπισημαίνουμε ἀρνητικὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κενοῦ: σκιαγραφοῦμε ἐπιγραμματικὰ αὐτὸ ποὺ ἔλειψε, γιὰ νὰ προκαλέσουμε τὴν ἐμπειρικὴ πιστοποίηση τῆς ἀπουσίας του. Ὁ ἀναγνώστης θὰ συμφωνήσει ὅτι ἡ ἐκδοχὴ τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρίας καὶ πίστεως ποὺ ἐδῶ ἐκθέσαμε, παρ' ὅλο ποὺ ἀντλεῖται ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις πηγές τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, μοιάζει μᾶλλον ἄγνωστη καὶ ἀκατανόητη στὸν σύγχρονο εὐρωπαῖο ἢ ἐξευρωπαϊσμένο ἄνθρωπο, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀνύπαρκτη στὰ πλαίσια τῶν δυτικῶν τύπου «χριστιανικῶν» κοινωνιῶν. Δύσκολο νὰ διαπιστώσουμε ἔχνη αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς τόσο στὶς θεωρητικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιβιώσεις τοῦ σύγχρονου «χριστιανικοῦ» φρονήματος, ὅσο καὶ στὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν χριστιανισμὸ ποὺ προϋποθέτει ἡ ἐναντίον του πολεμικὴ τῶν νεώτερων χρόνων.

Ἀπὸ τὴ σημερινὴ δυτικὴ ἢ ἐκδυτικισμένη ἐκδοχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ μοιάζει νὰ ἀπουσιάζει ὀλοκληρωτικὰ ἡ προτεραιότητα τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτήρα τῆς πίστεως — μοιάζει νὰ μετατίθεται ἡ ἐμπειρικὴ δυνατότητα σὲ μόνη τὴ σφαῖρα τῆς συναισθηματικῆς καὶ ἠθικῆς «ἰκανοποίησης». Ἡ χριστιανικὴ πίστη δὲν εἶναι πρόταση ὄντολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ, πρόταση ποὺ ἐπιδέχεται ἐμπειρικὴ μόνο ἐπαλή-

θευση. Δὲν συγκροτεῖται, οὔτε ἐπαληθεύεται ἡ ἐμπειρία τῆς πίστεως ὡς ἀμεσότητα σχέσης. Ἀντίθετα, ταυτίζεται ἡ πίστη μὲ ἀτομικὲς νοητικὲς βεβαιότητες, ὅπως ταυτίζεται καὶ ἡ χριστιανικὴ πρόταση ἐρμηνείας τῆς πραγματικότητος μὲ ἓνα σύνολο δεδομένων καὶ ἀπρόσιτων στὴν ἐμπειρία «δογμάτων» — νοησιαρχικῶν κατασκευῶν μὲ ὀρθολογικὴ ἀποδεικτικὴ τεκμηρίωση. Ἐτσι ἡ πίστη παύει νὰ νοηματοδοτεῖ τὴν καθημερινὴν πράξιν τοῦ βίου, γι' αὐτὸ καὶ προβάλλεται (παράλληλα καὶ ἀσύνδετα μὲ τὴν πίστη) ἓνας κώδικας ἀτομικῆς ἠθικῆς, πού μόνος αὐτὸς χρησιμεύει γιὰ τὴ δήλωση τῆς «χριστιανικῆς» ιδιότητος — ἂν καὶ δύσκολα διαφοροποιεῖται ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο κώδικα κοσμικῆς-χρησιμοθηρικῆς ἠθικῆς. Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις καὶ ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι πιά τὸ γεγονὸς μεταβολῆς τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, κοινωνία προσώπων πού πραγματώνουν τὴν ἀγαπητικὴ ἀλληλοπεριχώρηση τῆς ζωῆς, τὴν τριαδικὴν ὑπέρβαση τοῦ θανάτου. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἰδρυματικὸς θεσμὸς πού ἐγγυᾶται τὴν ὀρθότητα τῶν «δογμάτων», δηλαδὴ τῶν ἀτομικῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, καὶ ἐλέγχει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἠθικῆς προσλαμβάνοντας ἔτσι τὸ ἐξουσιαστικὸ κύρος μιᾶς χρησιμοθηρικῆς κοινωνικῆς λειτουργίας.

Αὐτὲς οἱ καταρχὴν ἐμπειρικὲς πιστοποιήσεις πού ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴ σύγχρονη κοινωνικὴ φαινομενολογία, θὰ μπορούσαν καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ διερευνηθοῦν στὰ πλαίσια μιᾶς συστηματικῆς ἱστορικῆς ἀνάλυσης. Νὰ καταδειχθεῖ ἂν πραγματικὰ καὶ σὲ ποιοὶ ποσοστὸ — κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες καὶ σὲ ποιὲς ἱστορικὲς περιόδους — συντελέστηκε στὸν κοινωνικὸ χῶρο τῆς Δύσης ἡ ριζικὴ ἀλλοτρίωση τῆς χριστιανικῆς ἐμπειρίας καί, ἐπομένως, ἂν ἡ πολεμικὴ τῶν νεώτερων χρόνων ἐνάντια στὸν χριστιανισμό ἀφορᾷ στὴν ἴδια τὴ χριστιανικὴ ἐμπειρία ἢ στὴν ἱστορικὴ τῆς ἀλλοτρίωση. Ἐτσι θὰ προέκυπτε καὶ μιὰ πιὸ τεκμηριωμένη γενεαλογία τῶν νοηματοδοτήσεων πού θεμελιώ-

νουν τὴν καθημερινή πράξη τοῦ βίου, ἄρα καὶ τὴν οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Εὐρωπαίου, τὴν ὅλη λειτουργία τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

Σίγουρα ὅμως μιὰ τέτοια συστηματικὴ ἱστορικὴ ἀνάλυση θὰ κινδύνευε νὰ διευρύνει ὑπερβολικὰ τὸν κεντρικὸ καὶ συγκεκριμένο ἄξονα τῶν ἐδῶ ἀναζητήσεών μας. Γι' αὐτὸ καὶ τὴν ἱστορικὴ μας ἀναφορὰ στὸ φαινόμενο τῆς «θρησκευιοποίησης» τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ Δύση πρέπει νὰ τὴν ἐπιχειρήσουμε ἔμμεσα, ἐπιμένοντας στὶς θεματικὲς μας ἐδῶ προτεραιότητες: Νὰ ἀναλύσουμε, ὡς «ὕπόθεση ἐργασίας», κάποιους αἰτιώδεις συσχετισμοὺς ἀνάμεσα στὴν θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστη τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κοινωνιῶν καὶ σὲ συγκεκριμένα φαινόμενα λειτουργίας τῆς οἰκονομίας ποὺ ἐκεῖ ἀναπτύχθηκαν.

ΑΙΤΙΩΔΕΙΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ

Συσχετισμούς των οικονομικών φαινομένων με τη θρησκευτική πίστη, στα πλαίσια των δυτικοευρωπαϊκού τύπου κοινωνιών, επιχείρησαν ως τώρα αρκετοί μελετητές. Σε προηγούμενο κεφάλαιο (3.α) επισημάνσαμε τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα της σχετικής βιβλιογραφίας. Παραθέσαμε εκεί επιγραμματικά και τις αναλύσεις του Max Weber για τη σχέση βασικών θέσεων της προτεσταντικής ειδικά ήθικης με γνωρίσματα καθοριστικά του καπιταλιστικού φαινομένου.

Ένα βήμα πιό πέρα από τις αναλύσεις του Weber προχώρησε ο Werner Sombart¹, συσχετίζοντας τους αποφασιστικούς για την εμφάνιση του καπιταλισμού παράγοντες με φαινόμενα κοινωνικής νοο-τροπίας και πρακτικής σαφώς διαμορφωμένα κάτω από την επίδραση της ρωμαιοκαθολικής θεολογίας και ήθικης. Οι διαπιστώσεις του Sombart δέν αναιρούν τη διαγνωστική του Max Weber, μεταθέτουν όμως σε προγενέστερους αιώνες και σε κεντρικότερους άξονες της θεολογικής προβληματικής τα αίτια της γένεσης του καπιταλιστικού φαινομένου².

1. Στο επίσης κλασικό βιβλίο του: *Der Bourgeois*, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί.

2. Η J. ROBINSON σημειώνει, με μάλλον υπερβολική εύκολία, ότι «η θεωρία του Sombart σύμφωνα με την οποία τα πάντα οφείλονται στον καθολικισμό, δέν μπόρεσε ποτέ να καταλάβει αξιόλογη θέση στη συζήτηση για το πρόβλημα της προέλευσης του βιομηχανικού καπιταλισμού» (*Economic Philosophy*, Chicago - Aldine Publ. Co. — 1963 — έλλην. μετφρ.: *Φιλοσοφία της Οικονομίας*, 'Αθήνα — Παπαζήσης —σελ.

Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι μελετητές, ἀλλὰ πάντοτε μὲ κοινὸ γνῶρισμα τὴν ἐμμονὴν στὴν ἀντιστοιχία ἰδεολογικῶν θέσεων καὶ πρακτικῶν ἠθικῶν συνεπειῶν, δίχως ἐρώτημα γιὰ ἐνδεχόμενα αἵτια ποὺ προηγοῦνται τόσο τῶν ἰδεολογικῶν ἐρεισμάτων ὅσο καὶ τῶν ἠθικῶν προδιαγραφῶν τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς. Ὅπως ἀπὸ τὸν Weber καὶ τὸν Sombart, ἔτσι καὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στὶς ὀντολογικὲς ἀντιλήψεις, δηλαδὴ στὶς προϋποθετικὲς νοηματοδοτήσεις ποὺ θεμελιώνουν τόσο τὴν ἰδεολογία ὅσο καὶ τὴν ἠθική. Μὲ ἀποτέλεσμα ἡ θρησκευτικὴ πίστη νὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν ἓνας ἀνάμεσα καὶ σὲ ἄλλους παράγοντες ποὺ ἐνίσχυσαν καὶ ὑποβοήθησαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ — δίχως νὰ τῆς ἀναγνωρίζεται ρόλος γενεσιουργὸς στὴ διαμόρφωση ἐκείνου τοῦ τρόπου τοῦ βίου ποὺ συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία.

Ἐπιπλέον, οἱ συσχετισμοὶ ποὺ ὥς τώρα ἐπιχειρήθηκαν, ἐκδέχονται τὴ θρησκευτικὴ πίστη καὶ τὶς κοινωνικὲς τῆς ἐκφάνσεις στὴ Δύση σὰν αὐτόνομο ἱστορικὸ δεδομένο. Δὲν ἀπασχολοῦνται μὲ τὸ ἐρώτημα γιὰ τυχὸν διεργασίες ἰδιόμορφης ἐκεῖ ἀνάπτυ-

118). Προφανῶς ἡ Joan Robinson εἶναι ἐλάχιστα ἢ καθόλου ἐνήμερη γιὰ τὶς θεολογικὲς προϋποθέσεις τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων τῆς Δύσης, ἀγνοεῖ ἀκόμα καὶ τὴν ὀργανικὴ ἐξάρτηση τοῦ προτεσταντισμοῦ ἀπὸ τὸν ρωμαιοκαθολικισμό — τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ προτεσταντισμός, ἀπλὰ καὶ μόνο, ἔβγαλε ὥς τὴν ἄκρη τὶς συνέπειες βασικῶν θέσεων τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας καὶ ἠθικῆς —, γι' αὐτὸ καὶ παρακάμπτει μὲ τόσην εὐκολία τὶς ἀναλύσεις τοῦ Sombart. Ἐχει δίκιο, ὡστόσο, στὴ διαπίστωση ὅτι οἱ θέσεις τοῦ Sombart εἶχαν μικρὴ σχετικὰ ἀπήχηση — οἱ μελετητὲς τῶν θεωρητικῶν προδιαγραφῶν τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος δὲν φαίνεται νὰ κατανόησαν καὶ νὰ ἀξιοποίησαν τὶς παρατηρήσεις του. Θὰ εἶχε ὅμως κανεὶς καὶ τὸν πειρασμὸ νὰ ὑποθέσει, μήπως ἡ ὑποτίμηση καὶ παραθεώρηση τῶν θέσεων τοῦ Sombart δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τοὺς πανίσχυρους ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς ποὺ διαθέτει ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία γιὰ τὴν ἄμυνά της ἀπέναντι σὲ κριτικὲς ἀναλύσεις ἐξαιρετικὰ δυσάρεστες γι' αὐτήν.

ξης τῆς χριστιανικῆς συνείδησης καὶ ἐμπειρίας, ποὺ ὀδήγησαν σὲ θεωρητικὰ καὶ κοινωνικὰ μορφώματα ἄγνωστα σὲ ἄλλες, ἐπίσης χριστιανικὲς κοινωνίες.

Παρ' ὅλα αὐτά, προτοῦ προχωρήσουμε στὴ δική μας ἐδῶ ἐρμηνευτικὴ πρόταση καὶ γιὰ πληρέστερη κατοχύρωσή της, πρέπει νὰ προσδιορίσουμε συντομογραφικὰ τοὺς πιὸ χαρακτηριστικούς ἀπὸ τοὺς συσχετισμοὺς ποὺ ἐπιχειρήθηκαν ἀνάμεσα στὴ θρησκευτικὴ πίστη καὶ στὴν οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ τῶν κοινωνιῶν τῆς Δύσης.

α. «Πατερναλισμός» καὶ ἐξατομίκευση

Ἕνας πρῶτος συσχετισμὸς συνδέει τὸ σύστημα τῆς κεντρικὰ διευθυνόμενης οἰκονομίας (väterliches Regiment — économie politique patronale) μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐμπειρία τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ «πατερναλισμοῦ». Καὶ ἀντίστοιχα, τὴν ἐλεύθερη οἰκονομία τῆς ἄκρατης ιδιωτικῆς πρωτοβουλίας μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐμπειρία τοῦ προτεσταντισμοῦ, δηλαδὴ τῆς ἐξατομίκευσης τῶν προσβάσεων στὴν πίστη καὶ στὴ σωτηρία.

Τὸ ἰσχυρότερο λογικὸ ἔρεισμα αὐτοῦ τοῦ συσχετισμοῦ εἶναι ὁ κοινωνικὸς ἐθισμὸς τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καταρχὴν στὴν ἀποδοχὴ ἐνὸς ὁρατοῦ κέντρου ἐξουσίας, ποὺ διαχειρίζεται τὴν εὐθύνη οὐσιωδῶν πτυχῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Σὲ διάρκεια ἑξὶ τουλάχιστον αἰώνων — ἀπὸ τὸν 9ο ἕως καὶ τὸν 15ο — οἱ εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες ἐναποθέτουν αὐτονόητα τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ διαχείριση τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἡθικῶν καθορισμῶν, συχνὰ καὶ τῆς πολιτικῆς τους διακυβέρνησης, στὸν πάπα τῆς Ρώμης — κατεξοχὴν σύμβολο πατρικῆς ἐξουσίας.

Ὁ αὐτονόητα ἀποδεκτὸς αὐτὸς συγκεντρωτισμὸς εἶναι φυσικὸν νὰ μεταφέρεται καὶ στὴν οἰκονομία, συγκεκριμένα μὲ τὴν ἀντίληψιν τοῦ «διευρυμένου οἰκογενειακοῦ νοικοκυριοῦ».

Πραγματικά, ὥς τὸν 17ο περίπου αἰῶνα, κυριαρχεῖ στὴν Εὐρώπῃ ἡ ἐκδοχὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὡς διαχείρισης τοῦ «διευρυμένου οἰκογενειακοῦ νοικοκυριοῦ» (ἐκδοχὴ βασισμῆνι στὸ ψευδοαριστοτελικὸ κείμενον *Περὶ οἰκονομίας*³): Ὅπως ὁ πατέρας διαχειρίζεται τὰ τοῦ οἴκου, ἔτσι καὶ ὁ ἄρχοντας ἡ οἱ ἄρχοντες τὰ τῆς πολιτείας. Στὸν ἄρχοντα, ὅπως καὶ στὸν πατέρα, ἐναποτίθεται ἡ διαχείριση τόσο τῶν πνευματικῶν ὅσο καὶ τῶν ὑλικῶν ὄρων τῆς ζωῆς.

Στὸ συγκεντρωτικὸ αὐτὸ «μοντέλο» ὀργάνωσης τῆς ζωῆς ἀντιπαράτίθεται ὁ προτεσταντισμὸς, δημιουργώντας — ὡς ἔμπρακτῃ μαζικῇ ἀντίδραση σὲ συγκεκριμένη κοινωνικὴ ἐμπειρία — καινούργιους ἀντανакλαστικoὺς ἐθισμοὺς. Ἡ ζωὴ γιὰ τοὺς προτεστάντες ὀργανώνεται μὲ βάση τὴν ἀτομικὴ πίστη καὶ τὴν ἀτομικὴ ἐργασία (*Labor et Fides*). Ἡ ἀλήθεια κερδίζεται μὲ τὴν ἀτομικὴ πρόσβαση στὶς πηγές της καὶ ἡ σωτηρία μὲ τὴν ἀτομικὴ καὶ μετρητὴ ἠθικὴ προσπάθεια. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖο πὺ τοὺλάχιστον οἱ πρῶτοι θεωρητικοὶ τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας προέρχονται ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν προτεσταντῶν, καὶ μάλιστα ἀπὸ ὁμάδες μὲ ἰδιαίτερα προωθημένες ἀτομοκρατικὰς ἀντιλήψεις.

Βέβαια, οἱ συσχετισμοὶ αὐτοί, παρὰ τὴν προφανὴ λογικότητα καὶ τὶς ἱστορικὰς τοὺς ἐπαληθεύσεις, δὲν συγκροτοῦν ἓνα στεγανὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα — ὑπάρχουν παραδείγματα πὺ δὲν πειθαρχοῦν στὴ λογικὴ αὐτῶν τῶν συσχετισμῶν. Ἐτσι, ὁ γενάρχης, λ.χ., τῶν θεωρητικῶν τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας Adam

3. Βλ. τὴν ἔκδοσιν: ARISTOTELIS, *Opera omnia*, Parisiis (Editore Ambrosio Firmin Didot) 1848, τόμος I, σελ. 635 κ.έ.

Smith, ἦταν ταυτόχρονα καὶ ὑποστηρικτῆς τοῦ παραλληλισμοῦ κράτους καὶ οἰκογένειας, γιατί τοῦ πρόσφερε ἕναν ἐνοποιητικὸ ἄξονα ἐρμηνείας τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας⁴. Ὑπερασπιστῆς τῆς ἴδιας ἀντιστοιχίας ἐμφανίζεται καὶ ὁ Rousseau, πού δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑπέρμαχος τοῦ συγκεντρωτικοῦ «μοντέλου» ὀργάνωσης τῆς ζωῆς⁵. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν φιλελεύθερο ἄγγλο οἰκονομολόγο Sir James Steuart, πρόδρομο τοῦ Adam Smith καὶ πρῶτον ἐκλαϊκευτῆ τοῦ ὅρου πολιτικὴ οἰκονομία στὴν Ἀγγλία⁶. Τέλος, δὲν πρέπει νὰ λησμονήσουμε καὶ τὴν περίπτωση τῶν νεώτερων σοσιαλιστῶν, ἰδιαίτερα τῶν μαρξιστῶν, πού ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῶν ριζοσπαστικῶν ἀπαιτήσεων ἐλευθερίας ξαναγυρίζουν στὸ πιὸ ἄκαμπτο πατερναλιστικὸ-συγκεντρωτικὸ «μοντέλο» λειτουργίας τῆς οἰκονομίας πού γνώρισε ποτὲ ἡ Ἱστορία.

β. Θρησκευτικὴ νοησιарχία καὶ οἰκονομικὸς ὀρθολογισμὸς

Ἕνας ἄλλος συσχετισμὸς, μὲ ἱκανὰ ἐρείσματα, συνδέει τὴ νοησιарχικὴ τεκμηρίωση καὶ ἀποδεικτικὴ μεθοδικότητα τῆς δυτικῆς θεολογίας καὶ ἠθικῆς μὲ τὸν ὀρθολογισμό καὶ τὴ μεθοδικότητα τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῶν Εὐρωπαίων.

4. Βλ. MYRDAL, σελ. 135.

5. Le sens du terme *économie domestique* a été dans la suite étendu au gouvernement de la grande famille, qui est l'état : *Economie ou Oeconomie* (Morale et Politique), ἄρθρο στὴν *Encyclopédie* 5, Paris 1755, 337-349.

6. What oeconomy is in a family, political oeconomy is in a state: *An Inquiry into in the Principles of Political Oeconomy*, London 1767 — ἐπανεκδ. ἀπὸ τὸν A. S. Skinner, London 1966, σελ. 16.

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ ρωμαιοκαθολικὸς σχολαστικισμὸς καθιέρωσε μιὰ μέθοδο πρόσβασης στὴ θεολογικὴ γνώση καὶ στὴν ἠθικὴ δεοντολογία, ποὺ διευρύνθηκε σὲ γενικὴ γνωσιοθεωρία καὶ σὲ μοναδικὸ σύστημα ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς στὴν Εὐρώπη γιὰ πολλοὺς αἰῶνες⁷. Αὐτὴ ἡ μέθοδος ὀργανώνει τὴν πρόσβαση στὴ γνώση μὲ βάση τὴν ἀποδεικτικὴ λογικότητα (*argumentatio*) τεκμηριώνοντας τὶς θέσεις μὲ τὴ συστηματικὴ ἀναίρεση τῶν ἀντιθέσεων. Ἡ τεκμηρίωση δὲν ἀποβλέπει σὲ μιὰν ἀφηρημένη «ὀρθότητα», ἀλλὰ στὴν ἐγκυρότητα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς γνώσης: τὴν κυριαρχία τοῦ ἀτόμου, μέσω τῆς νόησης, πάνω στὴ φυσικὴ καὶ μεταφυσικὴ πραγματικότητα.

Ἡ γνωσιοθεωρητικὴ αὐτὴ μεθοδολογία μὲ τὶς σκοπιμότητες ἀποτελεσματικότητας ποὺ τὴν συνοδεύουν, ἐπιβάλλεται ὡς αὐτονόητη προϋπόθεση τῆς ἐπιστήμης, δημιουργεῖ μιὰ καθολικὴ κοινωνικὴ νοο-τροπία καὶ βρίσκει συγκεκριμένες ἐκφράσεις σὲ πολλὲς πρακτικὲς ὁψεις τοῦ βίου⁸. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐνδεικτικὰ ἡ ἀνάλυση ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Erwin Panofsky τῆς θεωρητικῆς ἀλλὰ καὶ χρονικῆς ἀντιστοιχίας στὴν ἀνάπτυξη τῆς σχολαστικῆς σκέψης καὶ τῆς οἰκοδομικῆς τεχνικῆς, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁹.

7. Βλ. Étienne GILSON, *L'esprit de la philosophie médiévale*, Paris (Edition Vrin) ²1969, σελ. 383 κ.έ. — M. D. CHENU, *Le théologie comme science au XIIIe siècle* Paris (Ed. Vrin) ³1969, σελ. 18 κ.έ. — Etienne GILSON, *La philosophie au moyen âge*, Paris (Payot) ²1962, σελ. 391 κ.έ. (: La fondation des universités). — Martin GRABMANN, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, Graz (Akadem. Druck) 1957, ἰδιαίτερα τόμος II, σελ. 28 κ.έ. — Ulrich KÖPF, *Die Anfänge der theologischen Wissenschaftstheorie im 13. Jahrhundert*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1974, σελ. 226 κ.έ.

8. W. SCHLUCHTER, *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1979, σελ. 34, 36, 154, 253 κ.έ.

9. *Architecture gothique et pensée scolastique*, Paris (Ed. de Minuit) 1970, σελ. 71 κ.έ., 103, 171-177. — Πρβλ. καί: M.-D. CHENU, *Introduction à l'étude de Saint Thomas*

‘Ο ἑξορθολογισμὸς καὶ ἡ προγραμματικὴ μεθόδευση τῆς ἀνθρώπινης γνώσης καὶ πράξης ἀντανακλᾷ μιὰν εὐρύτερη κοινωνικὴ νοο-τροπία, ἐπειδὴ, κατὰ τὸν Sombart, ξεκίνησε ἀπὸ τὸν ἑξορθολογισμό τῆς ἠθικῆς: Γιὰ τοὺς Σχολαστικούς, ἡ ἀνθρώπινη διάνοια εἶναι μιὰ σμικρογραφία τῆς θείας διάνοιας, γι’ αὐτὸ καὶ οἱ κανόνες τῆς λογικῆς ἀντιστοιχοῦν στὸ θεῖο νόμο, μᾶς ὑποδείχνουν τὸ λογικὸ «τέλος» ἢ σκοπὸ τῆς ὕπαρξής μας. Ἐτσι «ἀμαρτία» εἶναι τὸ νὰ ἐνεργεῖς ἐνάντια στὴ λογικὴ, ἐνῶ «ἀρετὴ» τὸ νὰ ὑποτάσσεις τὶς αἰσθήσεις καὶ τὰ πάθη, ὅπως καὶ τὰ κίνητρα κάθε πράξης, στὴ λογικὴ «τάξη»¹⁰.

Μιὰ πτυχή τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς εἶναι καὶ ἡ οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ, πρέπει λοιπὸν καὶ αὕτὴ νὰ πειθαρχεῖ στοὺς κανόνες τῆς λογικῆς — νὰ ἀντανακλᾷ ἡ σύνολη λειτουργία τῆς οἰκονομίας μιὰ λογικὴ «τάξη», νὰ πειθαρχεῖ στὶς ἀρχές τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς προγραμματικῆς μεθόδευσης. Εἶναι αὕτὴ μιὰ ὄχι αὐθαίρετη ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν καταβολῶν τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς νοο-τροπίας. Δὲν εἶναι ἀνιστόρητο νὰ συσχετίσουμε τὴν ὀρθολογικὴ σχηματοποίηση καὶ τὴ μηχανιστικὴ μεθοδικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴ νεώτερη Πολιτικὴ Οἰκονομία, μὲ τὴν παγιωμένη ἐπὶ αἰῶνες στὴ Δύση κοινωνικὴ νοο-τροπία ἑξορθολογισμοῦ τῆς συμπεριφορᾶς — νὰ ἀποδώσουμε τὰ εἰδοποιὰ αὐτὰ γνωρίσματα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας σὲ κοινωνικοὺς ἐθισμοὺς ποὺ ἀνάγονται στὶς θεολογικὲς καταβολές διαμόρφωσης τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν κάποια ἐνδεικτικὰ παραδείγματα αὐτονόητης σήμερα κατανόησης τῶν δεδομένων λειτουργίας τῆς

d' Aquin, Paris (Vrin) ³1974, σελ. 51-60, ὅπου καὶ ἡ συμπερασματικὴ διατύπωση: «La théologie est la première grande technique du monde chrétien ... Les hommes qui ont bâti les cathédrales ont construit (aussi) des Sommes». — Ἐπίσης, Georges DUBY, *L'Europe des Cathédrales*, Genève (Skira) 1966, σελ. 9, 40, 105, 106.

10. SOMBART, *Le bourgeois*, Paris (Payot) 1966, σελ. 227.

οικονομίας, πού άπηχοῦν τήν κλασική σχολαστική λογική — λογική τεκμηρίωση τῶν θέσεων μέ συστηματική ἀναίρεση τῶν ἀντιθέσεων: Ἡ ἀξία λ.χ. τοῦ προϊόντος ἀντιστοιχεῖ αὐτονόητα στήν ἐργασία παραγωγῆς του, ἡ ἀμοιβή ἐργασίας ἀντισταθμίζει τήν ἀνωφέλεια τοῦ κόπου ἐργασίας, ἡ ἀγοραστική τιμή ἀναιρεῖ («ἀποσβένει») τὸ κόστος τῶν μέσων παραγωγῆς, ἡ εἰσαγωγή ἀγαθῶν ἐξισορροπεῖται μέ ἀνάλογες ἐξαγωγές, κ.ο.κ.

Δέν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε τῇ λογικῇ πού ἐξισορροπεῖ τὸν κίνδυνο πληθωρισμοῦ μέ τήν ἀνοχή τῆς ἀνεργίας. Τῇ λογικῇ πού ἐπιβάλλει τῇ συνεχῇ προσαρμογῇ τῆς ἐπιχείρησης στίς τεχνικές προόδους, σέ βάρος τῆς αὔξησης τῶν μισθῶν ἢ καί μέ συνακόλουθες ἀπολύσεις ἐργατῶν. Τῇ λογικῇ πού κατευθύνει τίς ἐπενδύσεις ἐκεῖ πού ὑπάρχει ἐλεύθερη ἀγορά ἐργασίας. Τῇ λογικῇ πού ὀδηγεῖ στή μονοπώληση τῆς φορολογίας ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία (— λογικῇ πού, ὅπως σημειώνει ὁ Sombart, κυριαρχεῖ σήμερα σὲ ὅλο τὸν «πολιτισμένο» κόσμο καί ἔχει τὴν ἱστορικὴ της καταγωγή στήν πρακτικὴ τῆς βατικανῆς Curia στὸν 13ο αἰῶνα¹¹). Δέν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε τῇ λογικῇ πού ὑποκαθιστᾷ τὸν «οἰκογενειακὸ» χαρακτήρα τῆς βιοτεχνίας μέ τὸν ἀπρόσωπο χαρακτήρα τῆς ἀνώνυμης ἐταιρείας. Τῇ λογικῇ πού ἀποδείχνει τὴν ἐπένδυση (ratio capitalis) ἀποδοτικότερη ἀπὸ τὸν τοκισμὸ (ratio mutui) — τὴν ἀφετηριακὴ λογικὴ τοῦ Antonin de Florence καί τοῦ Bernardin de Sienne (ρωμαιοκαθολικῶν ἀγίων τοῦ 15ου αἰῶνα) πού καταξιώνει τὸν παραγωγικὸ χαρακτήρα τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου¹².

Μᾶς εἶναι αὐτονόητη σήμερα ἡ λογικὴ τῆς προγραμματικῆς ὁργάνωσης καί τῆς ἀποτελεσματικῆς μεθοδικότητος στήν

11. Μν.ξ., σελ. 225.

12. «Ils nous apprennent sur le capital des choses que la science de l'économie politique n' a réappries que grâce à Marx»: SOMBART, μν.ξ., σελ. 236.

οικονομία. Κι ὅμως, ταυτόχρονα ἐκπλησσόμαστε γιὰ τὸ πόσο ἀσύμπτωτη εἶναι αὐτὴ ἡ λογικὴ μὲ τὶς πραγματικὲς ἀξιολογήσεις τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν. Πίσω ἀπὸ τὶς αἰτιοκρατικὲς ἀλληλουχίες τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης φαίνεται νὰ δεσπόζει ἓνα πνεῦμα συστηματικῶν προτεραιοτήτων. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἀποκλειστικὰ διανοεῖται, μεταφράζει τὴν πολυμορφία τῆς συμπεριφορᾶς σὲ διαγραμματικὲς σταθερές, σκοπεύει σὲ μιὰν ἰσορροπία ὄχι ὀργανικὴ, ἀλλὰ μηχανικὴ. Τὸ «στατικό» μας αἶσθημα ἱκανοποιεῖται ἀπὸ μιὰ τέτοια ἰσορροπία, ἀλλὰ καὶ ἐκπλησσεται, γιὰτὶ ἡ τελικὴ ἄρθρωση μοιάζει μὲ τὸν ἀνθρώπινο σκελετὸ γυμνὸν ἀπὸ σάρκες¹³.

Εἶναι μιὰ ἐκπληξὴ ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ ἐπισημαίνει ὁ Heidegger καὶ ποὺ τὴν προκαλεῖ ἡ ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στοὺς θεολογικοὺς ἀποδεικτικοὺς συλλογισμοὺς τῆς Σχολαστικῆς καὶ στὴν πραγματικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ σχέσιν μὲ τὸν Θεό: «Σὲ αὐτὸν τὸν Θεὸ (ποὺ ἡ ὕπαρξί του ἀποδείχνεται μὲ ἐπιχειρήματα τῆς ὀρθῆς συλλογιστικῆς) ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ προσευχηθεῖ, οὔτε νὰ προσφέρει θυσία. Ἐνώπιον τῆς Αὐτοαιτίας ὁ ἄνθρωπος δὲν πέφτει στὰ γόνατα ἀπὸ δέος, οὔτε μπορεῖ νὰ ὑμνήσῃ καὶ νὰ λατρέψῃ αὐτὸν τὸν Θεό»¹⁴.

γ. Θρησκευτικὸς καὶ οἰκονομικὸς ὠφελισμὸς

Ἕνας ἀκόμα ἐνδεικτικὸς συσχετισμὸς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου, εἶναι αὐτὸς ποὺ συνδέει τὸν θρησκευτικὸ - ἠθικὸ μὲ τὸν οἰκονομικὸ ὠφελισμὸ.

13. Πρβλ. Erwin PANOFKY, *μν.ξ.*, σελ. 103.

14. *Identität und Differenz*, Pfullingen (Neske-Verl.) 1957, σελ. 70, 71.

Πρέπει νὰ εἶναι φανερό καὶ ἀπὸ προηγούμενες σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ὅτι μιλώντας γιὰ ὠφελιμισμὸ ἀναφερόμαστε στὴν ἀπολυτοποίηση τῆς ἀτομικῆς χρησιμοθηρίας σὲ βάρος τῶν σχέσεων κοινωνίας. Σίγουρα, ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου (παραγωγικὴ, ἀνταλλακτικὴ ἢ ὅποια ἄλλη) ἀποβλέπει καταρχὴν στὴ χρεία, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης — στὴν ἐξυπηρέτηση πρακτικῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου, σὲ σκοποὺς χρηστικῆς ὠφελιμότητος. Ὅμως ἡ χρεία, ὡς κίνητρο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, μπορεῖ νὰ ὑπηρετεῖ (καὶ ὄχι ὅπως δῆποτε νὰ ἀναιρεῖ) τὴν προτεραιότητα τῶν κυρίως κοινωνικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου: τὴν ἀνάγκη προσωπικῆς «ποιητικῆς» δημιουργίας, τὴν ἀνάγκη κοινωνικῆς παρέμβασης καὶ προσφορᾶς, τὴν προσωπικὴ ἀνάγκη κοινωνίας καὶ φιλίας πὺ κάποτε παραθεωρεῖ τὸ συμφέρον καὶ «ἀχρηστεύει» τὸ νόμισμα¹⁵.

Ἀλλὰ εἰδικὰ στὴν περίπτωσι τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ «μοντέλου» οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ πρακτικὴ ὠφελιμότητα μοιάζει νὰ ἔχει «ἐξ ὀρισμοῦ» ἀτομοκεντρικὸ χαρακτήρα. Τόσο ὁ οἰκονομικὸς σχεδιασμὸς ὅσο καὶ ἡ καθημερινὴ οἰκονομικὴ πρακτικὴ ὑπακούει σὲ μιὰ λογικὴ τῆς ἀτομικῆς χρησιμοθηρίας¹⁶, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραθεωρεῖται ἢ νὰ ἀποκλείεται αὐτο-

15. «...διὰ τοῦτο τοῦνομα ἔχει νόμισμα, ὅτι οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ ἐστί, καὶ ἐφ' ἡμῖν μεταβαλεῖν καὶ ποιῆσαι ἄχρηστον ... τοῦτο γὰρ ἴδιον χάριτος». ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* V5, 1133a 4 καὶ 30-31.

16. Βλ. τίς ἀναλύσεις τῶν: F.A. HAYEK, *Individualismus und wirtschaftliche Ordnung*, Erlenbach-Zürich (Rentsch) 1952. — L. DUMONT, *Essais sur l'individualisme*. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne, Paris (Seuil) 1983. — W. RAUB / T. VOSS, *Individuelles Handeln und gesellschaftliche Folgen*. Das individualistische Programm in den Sozialwissenschaften, Neuwied, 1981. — Peter KOSLOWSKI, *Economy Principle, Maximizing, and the Co-ordination of Individuals in Economics and Philosophy*, στὸν τόμο: *Economics and Philosophy*, edited by P. Koslowski, Tübingen (Mohr-Verl.) 1985, σελ. 39 κ.έ.

νόητα κάθε ἄλλο κίνητρο παραγωγικῆς καὶ ἀνταλλακτικῆς δραστηριότητος.

Ὁ συσχετισμὸς στὸν ὁποῖο ἐδῶ ἀναφερόμαστε, συνδέει αὐτὸν τὸν γενικευμένο καὶ αὐτονόητον στῇ Δύσει ἀτομοκεντρικὸ ὠφελισμὸ μὲ ρίζες καὶ ἀφετηρίες θρησκευτικῆς. Οἱ ρίζες ἐντοπίζονται καταρχὴν στὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου¹⁷, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κορυφαία θρησκευτικὴ αὐθεντία τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ κόσμου, τὸ κεφαλᾶρι ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλεῖ τὴν ἰδιοπροσωπία τῆς ἡ δυτικῆς χριστιανοσύνης, ρωμαιοκαθολικῆ καὶ προτεσταντικῆ.

Καὶ μόνο ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Αὐγουστίνου *De utilitate credendi* (Περὶ τῆς χρησιμότητος τοῦ πιστεύειν) θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐνδεικτικὸ ὀρόσημο γιὰ τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση καὶ μεταφυσικὴ καταξίωση τοῦ ἀτομοκεντρικοῦ ὠφελισμοῦ. Εἶναι σίγουρα τὸ πρῶτο θεωρητικὸ δεῖγμα τῆς ριζικῆς στῇ Δύσει ἀλλοίωσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος σὲ ἀτομοκεντρικὴ θρησκευτικότητα.

Θεμέλιο καὶ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς ἀλλοίωσης εἶναι ἡ ἰδέα τῆς «ἀτομικῆς σωτηρίας» ποὺ διατρέχει ὅχι μόνο τὸ συγκεκριμένο βιβλίον, ἀλλὰ τὸ σύνολο ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος τῆς σωτηρίας (: νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ὅχι ὡς ἀτομικόν, ἀλλὰ ὡς ἐκκλησιαστικὸ γεγονός, γεγονὸς ἀγαπητικῆς σχέσης καὶ κοινωνίας) μοιάζει νὰ ἀγνοεῖται ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνον. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιστρέφει στὴν κοινότοπη θρησκευτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ μεταφυσικὴ «δικαίωση» τοῦ ἀτόμου μέσω τῆς ἀρετῆς του, τῆς αὐτοκυριαρχίας του, τῶν καλῶν του πράξεων, κλπ. Καὶ ἐρμη-

17. Βλ. E. TROELTSCH, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, στὸν τόμο: *Gesammelte Schriften* 1, Tübingen (J.C.B. Mohr) 1923, σελ. 39-41. — Peter KOSLOWSKI, *Prinzipien der ethischen Ökonomie*, Tübingen (Mohr) 1988, σελ. 59 κ.έ. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Gesellschaft und Staat. Ein unvermeidlicher Dualismus*, Stuttgart (Klett Cotta) 1982, σελ. 58-90.

νεύει θεωρητικὰ τὴν ἀτομικὴ «δικαίωση» μὲ τὶς προσφιλεῖς στὴ ρωμαϊκὴ νοοτροπία κατηγορίες τῆς δικανικῆς πρακτικῆς, εἰσάγοντας μιὰν ἀντίληψη γιὰ τὴ σχέση ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὡς «μεταφυσικὴ τῆς συναλλαγῆς».

Αὕτὴ ἡ «μεταφυσικὴ τῆς συναλλαγῆς» βασίζεται στὴν προϋποθετικὴ γιὰ τὸν Αὐγουστίνου ἐρμηνεία τῆς ἀνθρώπινης «ἀμαρτίας» ὡς *ὀφλήματος ἢ χρέους* ποὺ πρέπει νὰ ἐξαγοραστεῖ προκειμένου νὰ δικαιωθεί ὁ ἄνθρωπος ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐξαγορὰ πραγματοποιεῖται σὲ δυὸ ἐπίπεδα: Στὸ θεολογικόν, μὲ τὸν σταυρικὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ ποὺ προσφέρεται ὡς *λύτρο* ἁπείρης ἀξίας γιὰ νὰ πληρωθεῖ τὸ ἁπείρου μεγέθους χρέος τῆς ἀνθρώπινης ἀμαρτίας καὶ ἀσέβειας στὸν Θεό. Καὶ στὸ ἀνθρωπολογικὸ ἐπίπεδο, μὲ τὰ «ἐπιτίμια» ποὺ ἐπιβάλλονται στὸν ἀμαρτωλὸ καὶ ποὺ ἂν τὰ ἐκτελέσει, πληρώνει ὁ ἴδιος τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἀμαρτιῶν του.

Ἡ αὐγουστίνεια αὕτὴ διδασκαλία — ἄγνωστη στὴν πρωτοχριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ στὴ μεταγενέστερη χριστιανικὴ παράδοση τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς — ἀναδειχνεται σὲ θεμελιώδη θέση τῆς δυτικῆς ἐρμηνευτικῆς τόσο ἀπὸ τὸν Ἀνσελμο τοῦ Canterbury (11ος αἰώνας) ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη (13ος αἰώνας), γιὰ νὰ καθιερωθεῖ ὡς ἐπίσημη διδασκαλία τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ μὲ τὴ σύνοδο τοῦ Τριδέντου (1545-1563).

Ὅμως πολὺ νωρίτερα — κυρίως ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα καὶ μετὰ — αὕτὴ ἡ «μεταφυσικὴ τῆς συναλλαγῆς» ἔχει ἤδη καθιερωθεῖ στὴν πρακτικὴ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῆς Δύσης. Ὁ ρόλος τοῦ κλήρου, ἡ ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῶν θεσμῶν, ἡ πρακτικὴ τῶν «μυστηρίων» καὶ εἰδικὰ τῆς ἐξομολόγησης, ἀκόμα καὶ ἡ τέχνη ἢ ὁ τρόπος τῆς λατρείας προϋποθέτουν μιὰ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ ποὺ μετρίεται μόνο μὲ τὴ λογικὴ τοῦ χρέους

(*poenis injunctis*) καὶ τῆς ἐξαγορᾶς (*redemptio*). Κάθε ἀνθρώπινη πράξη ἀποτιμᾶται σὰν προσθήκη στὸ χρέος ἢ σὰν μείωση τοῦ χρέους, ἢ ἴδια ἢ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων μετρίεται μὲ τὴ λογιστικὴ αὐτῆς τῆς συναλλαγῆς. Ὑπάρχει καὶ «συσώρευση κεφαλαίου» στὴν πρακτικὴ τῆς συναλλαγῆς: εἶναι ὁ *thesaurus meritum Sanctorum*, τὸ ἀποθησαύρισμα ἢ πλεόνασμα τῶν «ἀξιομισθίων» τῶν ἁγίων, ποὺ τὸ διαχειρίζεται ὁ πάπας τῆς Ρώμης καὶ τὸ διαθέτει ἀντὶ χρηματικοῦ ἀντιτίμου. Οἱ ἁμαρτωλοὶ μποροῦν νὰ ἀγοράζουν μὲ χρήματα τὶς περίφημες «ἀφέσεις» (*indulgentiae* ἢ «συχωροχάρτια»), ποὺ ἐκπροσωποῦν τὴν «ἀποθεματικὴν»¹⁸ ἀξία τῶν καλῶν ἔργων τῶν ἁγίων: τὴν ἀξία τῶν ἔργων ποὺ πλεονάζουν σὲ σχέση μὲ τὸ ἀπαιτούμενο γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἁγίων ποσό¹⁹.

Ἡ «μεταφυσικὴ τῆς συναλλαγῆς» δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπιμέρους ἢ δευτερεῦον σύμπτωμα τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῆς Δύσης. Ἀντίθετα, ἔχουμε σοβαρὲς ἐνδείξεις ὅτι ἀποτέλεσε παράγοντα ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ ταξικὴ συγκρότηση τῶν κοινωνιῶν στὸν δυτικὸ μεσαίωνα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ, λ.χ., ἡ μαρτυρία τοῦ *Adalbéron de Laon* (τέλη τοῦ 9ου αἰώνα): Στὸ πολιτικὸ ποίημα ποὺ ἀφιερώνει στὸν βασιλιὰ Ροβέρτο τῆς Γαλλίας, μεταφέρει τὴν κοινὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὶς τρεῖς τάξεις ποὺ συγκροτοῦν τὴν κοινωνία — τοὺς εὐγενεῖς, τὸν κληρὸ καὶ τοὺς δουλοπάροικους: Ἀντιπροσωπεύουν τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ κοινοῦ χρέους ἐξαγορᾶς τῶν ἁμαρτιῶν τους. Οἱ πρῶτοι πολεμοῦν, γιὰ τὴν προστασία τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀδυνάτων. Οἱ

18. Ἀποθεματικός: ὁ δι' ἀποθέματος σχηματισθείς· τὸ διὰ κρατήσεως μέρους τῶν καθαρῶν κερδῶν ἐπιχειρήσεως σχηματιζόμενον κεφάλαιον πρὸς κάλυψιν ἐνδεχομένων ζημιῶν.

19. Βλ. DENZINGER, *Enchiridion Symbolorum*, Freiburg i.B. (Herder-Verl.) ³⁵1965: 1025-1027, 1398, 1406, 1448.

δεύτεροι προσεύχονται για τὴ σωτηρία ὅλων. Οἱ τρίτοι ἐργάζονται για τὴ συντήρηση ὅλων. Ὁ κόπος τοῦ πολέμου, ὁ κόπος τῆς ἄσκησης καὶ τῆς προσευχῆς, ὁ κόπος τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, εἶναι τὸ ἀντίτιμο πού πρέπει νὰ καταβληθεῖ για τὴν ἐξαγορά τοῦ ποθούμενου ἀπὸ ὅλους ἀγαθοῦ: τῆς σωτηρίας.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα τὸ κοινωνικὸ αὐτὸ «μοντέλο» ἔχει καθολικὰ ἐπιβληθεῖ στὶς συνειδήσεις καὶ κυριαρχεῖ καθοριστικὰ για πολλοὺς αἰῶνες²⁰. Ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ μεσαιωνικὴ κοινωνία αὐτοκαθορίζεται ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ τῆς νοοτροπία ὡς κοινωνία στρατευμένη στὴν πάλη για τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἁμαρτιῶν τῆς. Εἶναι μιὰ «*militia Christi*» ὀργανωμένη με βάση τὶς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἐξαγορᾶς.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ προτεσταντισμοῦ στὸν 16ο αἰώνα δὲν ἀναιρεῖ, οὔτε καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν παγιωμένη αὐτὴ κοινωνικὴ νοοτροπία καὶ τὴ θεωρητικὴ τῆς θεμελίωση στὴ «μεταφυσικὴ τῆς συναλλαγῆς». Ἀπλῶς «μεταρρυθμίζει» τὸν τρόπο καὶ τὰ μέσα τῆς συναλλαγῆς. Ὁ προτεστάντης ἀπορρίπτει τὴ μεσολάβηση τοῦ κλήρου στὴ συναλλαγὴ, ἀπορρίπτει τὴ διαχείριση κάποιου «ἀποθεματικοῦ τῆς σωτηρίας» ἀπὸ τὸν πάπα, ὅπως ἀπορρίπτει καὶ τὴν ἐξομολόγηση ὡς «ἄνωθεν» κρίση προσδιορισμοῦ τοῦ ἀντιτίμου για τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἁμαρτιῶν. Μὲ τὶς ἀπορρίψεις αὐτὲς ὁ θρησκευτικὸς ἀτομοκεντρισμὸς σκληρύνεται, γιατί τώρα εἶναι τὸ μοναχικὸ ἄτομο ὑπεύθυνο για τὴν καθημερινὴ μέτρηση τῶν ἐνοχῶν του, δηλαδή τοῦ χρέους του, ὑπεύθυνο καὶ για τὴν ἐξαγορὰ αὐτοῦ τοῦ χρέους. Ἡ ἐξαγορὰ μετρίεται

20. «Cette représentation sociale commence, au seuil du XIe siècle, à s'imposer aux consciences et s'établit, pour les dominer pendant des siècles»: Georges DUBY, *Adolescence de la Chrétienté Occidentale*, Genève (Edition Skira) 1967, σελ. 61.

μέ τὴν καθημερινή ἔμπρακτὴ ἄσκηση τῶν ἀρετῶν — ἡ ἄσκηση τῶν ἀρετῶν ἔχει καθαρὰ ὠφελιμιστικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ αὐτὴ προσπορίζει τὴν ἀτομικὴ σωτηρία — καὶ ὁ καλὸς προτεστάντης πρέπει κάθε βράδυ νὰ καταγράφει τὸν «ἰσολογισμόν» ὠφέλειας καὶ ἀνωφέλειας, ἀγαθοεργιῶν καὶ ἁμαρτιῶν, σὰν καλὸς ἔμπορος²¹.

Εἶναι μᾶλλον περιττὸ νὰ ἐπιμείνουμε στὴν ἀτομοκεντρικὴ καὶ ὠφελιμιστικὴ νοο-τροπία ποὺ ἐμπέδωσε στὶς δυτικὲς κοινωνίες ἡ προτεστάντικὴ θρησκευτικότης. Οἱ κλασικὲς πιὰ ἀναλύσεις τοῦ Max Weber, τοῦ Werner Sombart, τοῦ R.H. Tawney καὶ τοῦ Martin Schmidt ἔχουν ἐξαντλητικὰ τεκμηριώσει τὶς σχετικὲς διαπιστώσεις²². Οἱ ἴδιοι μελετητὲς ἔχουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπισημάνει καὶ τὴ λογικὴ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ στὴν «ἐκκοσμικευμένην» (secular) ἢ ἐγκοσμιοκρατικὴ ἔκφραση τοῦ ἀτομοκεντρικοῦ ὠφελιμισμοῦ — μετάβαση ποὺ ἀντανακλᾶται κατεξοχὴν στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς.

Ἡ προσπάθεια τῶν δικῶν μας ἐδῶ σελίδων εἶναι κυρίως νὰ παραπέμψει στὶς θρησκευτικὲς καὶ πάλι προϋποθέσεις τῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν καταβολῶν τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κυριαρχικὴ ἔμφαση ποὺ τοῦ προσέδωσε ὁ προτεστάντισμός. Ὁ συσχετισμὸς τοῦ οἰκονομικοῦ ἀτομοκεντρικοῦ ὠφελιμισμοῦ μὲ μόνον τὸ κίνημα τοῦ προτεστάντισμοῦ ἢ καὶ μὲ κάποια συμπτώματα ἀτομοκεντρικῆς ἠθικῆς τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ, δὲν μᾶς ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν εὐρύτητα ἑνὸς καθολικοῦ πολιτιστικοῦ φαινομένου, ὅπως ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία σήμερα. Γι' αὐτὸ καὶ διευρύνουμε τὸν

21. Βλ. Max WEBER, *Die protestantische Ethik ...*, σελ. 139.

22. Max WEBER, *Die protestantische Ethik ...* — Werner SOMBART, *Der Bourgeois*. — R. H. TAWNEY, *Religion and the Rise of Capitalism*. — Martin SCHMIDT, *Pietismus*.

συσχετισμό με άναφορά σέ προγενέστερα πολιτιστικά μορφώματα πού τά γέννησε καί τά έξέφρασε ή «μεταφυσική τής συναλλαγής» — άναζητᾶμε τόν άτομοκεντρικό ώφελιμισμό στίς άφετηρίες τής θρησκευτικής διαφοροποίησης πού προσέδωσε πολιτιστική ταυτότητα καί ιδιοπροσωπία στή Δύση.

Είηαι χαρακτηριστικό ότι ή διεύρυνση τών γεωγραφικῶν όρίων τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ — ό προοδευτικός έκδυτικισμός τών ανθρώπινων κοινωνιῶν σέ παγκόσμια πιά κλίμακα — έρχεται ως άποτέλεσμα τής προσχώρησης στο καπιταλιστικό σύστημα τής οίκονομίας (άσχετα αν τό κεφάλαιο είηαι ιδιωτικό ή κρατικό). Άλλά παρακολουθεΐται παράλληλα, στίς χριστιανικές είδικά κοινωνίες, καί άπό τόν ούσιαστικό (αν καί συχνά άνεπίγνωστο) έκδυτικισμό τής θρησκευτικότητας. Τό έκκλησιαστικό γεγονός μεταβολής τοῦ τρόπου τής ύπάρξεως — μεταβολής τοῦ άτόμου σέ πρόσωπο πού κοινωνεΐ τήν ύπαρξη καί τή ζωή — «θρησκευιοποιεΐται», μεταποιεΐται σέ προσπάθεια άτομικής σωτηρίας, διαβρώνεται άπό τή θεολογία ή μεταφυσική τής συναλλαγής. Τό παράδειγμα χωρῶν, όπως ή Έλλάδα καί ή Ρωσία, βεβαιώνει έμφατικά αύτόν τόν παράλληλο έκδυτικισμό τής οίκονομικής συμπεριφορᾶς καί τής θρησκευτικής συνείδησης — μέ τή θρησκευτική συνείδηση μάλλον νά προηγείται χρονικά στόν έκδυτικισμό²³.

Στήν εύρωπαϊκή πάντως μήτρα γενέσεως τής Πολιτικῆς συγκεκριμένα Οίκονομίας, ό θρησκευτικός ώφελιμισμός προηγείται καί θεμελιώνει θεωρητικά τήν καινούργια έπιστήμη. Ό

23. Βλ. Γεωργίου ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Σταθμοί τής ρωσικής θεολογίας*, Θεσσαλονίκη (Έκδ. Πουρνάρα) 1986. — Igor SMOLITSCH, *Geschichte der russischen Kirche 1700-1917*, Leiden (Brill) 1964, σελ. 94 κ.έ. 577 κ.έ. — Χρήστου ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Η έλευθερία τοῦ ήθους*, Άθήνα (Έκδόσεις Γρηγόρη) ²1979, σελ. 155 κ.έ. — Βασιλείου ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, *Η διδασκαλία περί ίκανοποίησης τής θείας δικαιοσύνης στή νεοελληνική θεολογία*, περιοδικό *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, τεῦχος 723/1988, σελ. 529-537.

Myrdal τεκμηριώνει αὐτὴ τὴ διαπίστωση ἀναφερόμενος στοὺς θεολόγους ὠφελιμιστὲς Tucker, Priestley καὶ Paley²⁴, ποὺ πρῶτοι συνέδεσαν τὴ μελέτη τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων μὲ τὴ σκοπιμότητα μεγιστοποίησης τῆς «μέσης εὐτυχίας» ἑνὸς πληθυσμοῦ, καθιερώνοντας ἔτσι τὴν ἐρευνητικὴ λογικὴ, ἐπομένως καὶ τὴν εἰδοποιὸ ταυτότητα τῆς καινούργιας ἐπιστήμης. Ἡ μεγιστοποίηση τῆς «μέσης εὐτυχίας» ἔχει καταρχὴν τὴ λογικὴ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ποὺ τὸ ἀνακαλύπτουμε μελετώντας τὶς συνέπειες τῶν ἀνθρώπινων πράξεων γιὰ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας. Τὰ κριτήρια τῆς εὐτυχίας καὶ εὐημερίας εἶναι ποσοτικὰ καὶ μετρητά, γι' αὐτὸ καὶ πρῶτοι οἱ θεολόγοι αὐτοὶ ὠφελιμιστὲς συνδέουν τὴν ἔννοια τῆς «ἀξίας» μὲ τὴν ἀτομικὴ ποσότητα ὠφέλειας²⁵. Στὴ συνέχεια, οἱ περισσότεροι «ρεαλιστὲς» οἰκονομολόγοι εὐκόλα θὰ ἀντικαταστήσουν τὴν ἀφηρημένη ἰδέα τοῦ θείου θελήματος γιὰ τὴν ἀνθρώπινη εὐτυχία μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς φυσικῆς ὁρμῆς καὶ τῆς ἡδονιστικῆς ψυχολογίας τοῦ ἀτόμου.

δ. Φυσικὸ δίκαιο

Ὁ ἐπόμενος ἐνδεικτικὸς συσχετισμὸς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ εὐρωπαϊοῦ ἀνθρώπου συνδέει τὴ θρησκευτικὴ καταγωγὴ τῆς θεωρίας περὶ φυσικοῦ δικαίου μὲ τὴ θεμελίωση τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ἐπιστήμης στὴν ἴδια αὐτὴ θεωρία καὶ ἀντίληψη.

24. Abraam TUCKER (1705-1774), ἰδιωτικὸς δάσκαλος καὶ συγγραφέας. — Joseph PRIESTLEY (1733-1804), θεολόγος, χημικὸς καὶ φιλόσοφος. — William PALEY (1743-1805), καθηγητὴς θεολογίας στὸ Cambridge.

25. MYRDAL, *μν.ξ.*, σελ. 32, 44-48, 52-54, 65.

Τόσο ἡ ἀναγωγή τῶν καταβολῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὸν Αὐγουστίνο καὶ πάλι καὶ στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη, ὅσο καὶ ἡ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὶς ἀρχές τοῦ φυσικοῦ δικαίου, εἶναι θέματα πού ἔχουν μᾶλλον ἐξαντλητικὰ ἐρευνηθεῖ καὶ προκαλέσει μιὰ πλήθουσα βιβλιογραφία²⁶. Ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε σὲ ἐπιγραμματικές διατυπώσεις ἐπικεντρωμένες στὸν συσχετισμὸ τῶν δύο θεμάτων.

Ἵπῃρξαν προσπάθειες νὰ διευρυνθεῖ ἡ ἔννοια τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ θεωρηθεῖ πηγὴ τῆς γένεσός του τόσο ἡ ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία ὅσο καὶ ἡ χριστιανικὴ Βίβλος. Ὡστόσο γιὰ φυσικὸ δίκαιο στὴν κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ ὅρου (φύσει δίκαιον) μποροῦμε νὰ μιλάμε μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ κανονιστικὲς ἀρχές τοῦ δικαίου περιβάλλονται τὸ κύρος τῆς φυσικῆς νομοτέλειας. Αὐτὸ γίνεται προκειμένου νὰ αὐτονομηθεῖ τὸ δίκαιο — νὰ προηγηθεῖ καὶ νὰ ὑποτάξει τὴν ἀπροσδιοριστία καὶ δυναμικὴ τῶν προσωπικῶν σχέσεων. Τότε τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα τοῦ δικαίου, ἡ ἀνεξαρτοποίησή του ἀπὸ κάθε ἀμφισβητήσιμη αὐθεντία ἢ ἀπὸ τὴ σχετικότητα τῆς κοινῆς σύμβασης. Καὶ ἡ μόνη ἀδιαμφισβήτητη ἐμπειρικὴ πραγματικότητα πού προσφέρεται ὡς πρότυπο νομοτελειακῆς λειτουργίας καὶ ἄρα ὡς πηγὴ κανονιστικῶν ἀρχῶν ἀπόλυτης ἀντικειμενικότητας, εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση.

Ὁ κρίσιμος ἐπομένως παράγων γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ φυσικοῦ δικαίου δὲν εἶναι μόνη ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς φυσικῆς νομοτέλειας. Γιατὶ ἡ φυσικὴ νομοτέλεια μπορεῖ νὰ ἐκλαμβάνεται καὶ μόνο ὡς πρότυπο λειτουργικότητας τῶν σχέσεων, ὡς ἀφορμὴ συντονισμοῦ τοῦ ἀτομικοῦ λόγου μὲ τὸν κοινὸ λόγο τῆς συμ-

26. Γιὰ τὴ μᾶλλον πληρέστερη ὡς τώρα καταγραφὴ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, βλ. τὸ ἄρθρο *Naturrecht*, στὸ *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. v. J. RITTER u. K. GRÜNDER, Basel/Stuttgart (Schwabe-Verl.), τόμος 6, 1984, στ. 560 κ.έ.

παντικῆς κοσμιότητος, ἀρμονίας καὶ τάξεως (— ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἀντίληψης καὶ στάσης²⁷). Ὁ κρίσιμος παράγων γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ φυσικοῦ δικαίου πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας καὶ διακινδύνευσης ποὺ συνεπάγεται ἡ δυναμικὴ ἀπροσδιοριστία τῶν προσωπικῶν σχέσεων.

Αὐτὸς ὁ φόβος γιὰ τὴν ἀνθρώπινη «ἐνηλικίωση» ποὺ προϋποθέτει ἡ ἐλευθερία, ὁ φόβος τοῦ «ἀπογαλακτισμοῦ» ἀπὸ προστατευτικὰ ἐξασφαλίσεις, γεννάει καὶ τὴν ἀνάγκη ἢ ἀπαίτηση γιὰ ἀντικειμενικότητα τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, δηλαδὴ γιὰ τὴ συναγωγὴ κανόνων συμπεριφορᾶς ἀπὸ ἓναν θεμελιώδη κώδικα ποὺ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ στὸν ὅποιο ὅλοι αὐτονόητα ὀφείλουν νὰ πειθαρχοῦν. Καὶ τέτοιος θεμελιώδης κώδικας μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ φυσικὴ νομοτέλεια.

Πρῶτος ὁ Αὐγουστίνος καταφεύγει στὸ κύρος τῶν φυσικῶν νόμων γιὰ νὰ ἀντλήσῃ τὸν ὑποχρεωτικὸ χαρακτήρα ποὺ ἔχουν γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (πιστοὺς καὶ ἄπιστους στὸν Θεό) οἱ ἠθικὲς-κανονιστικὲς ἀρχές. Μιὰ μορφή τοῦ καθολικοῦ φυσικοῦ νόμου (*lex naturae*) εἶναι καὶ ὁ νόμος τῆς λογικῆς (*lex rationis*) ποὺ χαρακτηρίζει «ἐκ φύσεως» τὸν ἄνθρωπο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑποταγὴ τῶν ὁρμῶν καὶ ἐπιθυμιῶν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς λογικῆς, ὅπως καὶ οἱ θεσμικὲς ἐκφάνσεις αὐτῆς τῆς ὑποταγῆς — οἱ φυσικοὶ θεσμοὶ τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ κράτους — ἀντανακλοῦν τὴ δεδομένη στῆ φύση λογικότητα, τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς τάξεως ποὺ συγκροτοῦν καὶ συντηροῦν σὲ ἐνότητα τὴ σύνολη δημιουργία. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ πολιτικὴ νομοθεσία, ποὺ τὴν θεσπί-

27. Βλ. μιὰ πληρέστερη ἀνάπτυξη στὸ βιβλίό μου: *Σχεδιάγραμμα Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία*, § 13.

ζουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἁρμονία τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, πηγάζει καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴ φυσικὴ λογικότητα²⁸.

Βέβαια γιὰ τὸν Αὐγουστίνου οἱ φυσικοὶ νόμοι ἔχουν τεθεῖ ἀπὸ τὸν Θεό, εἶναι ἔκφραση τῆς ὑπέρτατης θείας λογικῆς, καὶ ἡ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι στοιχεῖο τῆς «κατ' εἰκόνα Θεοῦ» δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ ἡ συλλογιστικὴ του ποὺ θεμελιώνει τὸ φυσικὸ δίκαιο, εἶναι ἓνα εἶδος στρατηγικοῦ τεχνάσματος προκειμένου νὰ ὑποτάξει σὲ ἠθικὴ πειθαρχία ἀκόμα καὶ τοὺς ἄπιστους στὸν Θεό: Μὲ τὴν ἰδέα τοῦ φυσικοῦ δικαίου θέλει νὰ ὑπερκεράσει τὴν ἀμφισβητούμενη ἀπὸ τοὺς ἄπιστους ἀναγωγὴ στὴ θεία αὐθεντία, νὰ ἐπιβάλλει τὴν αὐτονόητη ἐγκυρότητα τῶν φυσικῶν νόμων ὥς ὑποκατάστατο τῆς θείας λογικῆς καὶ τοῦ θείου θελήματος.

Στὴ βάση αὐτοῦ τοῦ τεχνάσματος θὰ οἰκοδομήσει ἀργότερα ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης τὴν πληρέστερη στὸ μεσαίωνα διατύπωση τῆς θεωρίας περὶ φυσικοῦ δικαίου.

Ἡ πληρότητα τῆς διατύπωσης τοῦ Ἀκινάτη δὲν ἔγκειται τόσο σὲ προσθήκες — οἱ βασικὲς του θέσεις εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου αὐγουστίνειες — ὅσο κυρίως σὲ ἀπολυτοποιήσεις. Ἴσως γιὰ καὶ ἡ ἱστορικὴ σκοπιμότητα ποὺ πρέπει νὰ ὑπηρετηθεῖ στὴν ἐποχὴ του ἔχει χαρακτήρα ἀπόλυτης ἢ, σωστότερα, ὀλοκληρωτικῆς ἐπιδίωξης: Ἡ κατάδειξη τῆς ἀπόλυτης αὐθεντίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου δὲν ἀποβλέπει πιά στὸ νὰ πειθαρχήσει καὶ τοὺς ἄπιστους στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ στὸ νὰ ἐπιβάλλει τὴν αὐθεντία τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας στὶς «σχι-

28. Οἱ ἀντιπροσωπευτικότερες θέσεις τοῦ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ βρίσκονται στὰ βιβλία του: *Contra Faustum* 22, 27. — *De ordine* 2, 4, 11. — *De vera religione* 30, 31. *De libero arbitrio* 1, 5-7. — *De immortalitate animae* 10. — *De civitate Dei* 5, c, 11. — *De diversis quaestiones* 31, 1. — *Epistulae* 157, 15.

σματικές» θρησκευτικές ομάδες, στis τάσεις λογίων και ἐπιστημόνων νὰ αὐτονομηθοῦν ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ δόγμα, ὅπως καὶ στis ἐπιδιώξεις ἡγεμόνων νὰ ἀνεξαρτοποιηθοῦν ἀπὸ τὴν παπική ἐπικυριαρχία²⁹. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιδιώκει νὰ προσδώσει τὴ σκληρὴ ἀλλὰ καθησυχαστικὴ δεσμευτικότητα τῆς φυσικῆς νομοτέλειας στὴ «λογικὴ τάξη» (στis λογικὲς σταθερὲς κοινωνικοῦ προσανατολισμοῦ), πὺ ἐγγυᾶται ὡς ἰδρυματικὸς φορέας καὶ διαχειριστὴς τῆς θείας λογικῆς ἢ ρωμαιοκαθολικῆ ἐκκλησίας.

Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης ἀπολυτοποιεῖ τὴ δεδομένη στὴ φύση λογικότητα — ὑποτάσσει τὴ φύση ὡς αἰτιατὸ στὴ λογικότητα ὡς αἰτία. Ἡ λογικὴ τάξη πὺ διέπει τὴ φύση ἔχει γιὰ τὸν Ἀκινάτη ὄντολογικὸ χαρακτήρα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπλὸ συμβεβηκὸς τῆς φύσεως. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ λογικὴ τάξη δὲν εἶναι ὁ τρόπος πὺ ἐνεργεῖται τὸ εἶναι (ἢ ὕπαρξη) τῆς φύσης, ἀλλὰ ἡ φύση εἶναι ὁ τρόπος πὺ ἐνεργεῖται ἡ λογικότητα. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ φυσικὴ νομοτέλεια δὲν εἶναι ἀπλῶς θελημένη ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ ἐδράζεται στὴ θεία διάνοια (in mente divina) — γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θεός, ἔστω κι ἂν ἤθελε, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀλλάξει τὴν τάξη τοῦ κόσμου. Ἡ λογικὴ εἶναι τὸ ὄντολογικὸ δεδομένο, ἐπομένως καὶ ὁ κανόνας πὺ προηγεῖται τῆς βουλήσεως· ὁ ἴδιος ὁ Θεός εἶναι δέσμιος τῆς λογικῆς του σὲ κάθε του ἐνέργεια.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐπίσης προικισμένος μὲ λογικὴ (τὴν facultas rationis) καὶ χάρη σὲ αὐτὴν διακρίνει τis κανονιστικὲς ἀρχὲς τῆς φυσικῆς νομοτέλειας, ἀναγνωρίζει μὲ τὴ λογικὴ του ἰκανότητα τὴ «φυσικὴ ἠθικότητα». Ἀλλὰ πέρα κι ἀπὸ τὴν ἰκανότητα διάκρισης καὶ ἀναγνώρισης τῆς φυσικῆς λογικότη-

29. Πρβλ. Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός, 1, II, 3, σελ. 183-184. — R. SPECHT, *Materialien zum Naturrecht-Begriff der Scholastik*, στὸ Archiv für Begriffsgeschichte 21 (1977), σελ. 110-113.

τας, ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αἰτιατὸ τῆς λογικῆς, ὅπως καὶ ἡ σύνολη φύση. Ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία μετέχει στὴ σύνολη φυσικὴ λογικότητα, στὸ ποσοστὸ πὺ ὁ ἄνθρωπος πειθαρχεῖ τὴν ἀτομικὴ του φύση, μέσω τῆς βούλησης, στὶς ἐπιταγές τῆς διάνοιας. Ἡ ἀτομικὴ διάνοια ἀντικατοπτρίζει τοὺς αἰώνιους νόμους τῆς θείας λογικῆς, καὶ ἡ ἀτομικὴ βούληση, πειθαρχημένη στὶς ἐπιταγές τοῦ πρακτικοῦ λόγου (στὰ *dictamina rationis practicae*) ἀναπαράγει τὸ θεῖο δίκαιο τῆς φύσης.

Ἀλλά, ὅπως ἡ φυσικὴ νομοτέλεια εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὁ τρόπος ἢ ἡ τάξη κατανόησης τῆς θείας λογικῆς (ἡ *ordo apprehensionis*), ἔτσι ὑπάρχει καὶ ἓνας τρόπος ἢ τάξη κατανόησης τῆς μετοχῆς μας στὴ φυσικὴ ἠθικότητα (μέσω τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀτομικοῦ πρακτικοῦ λόγου). Αὐτὴ ἡ ὁρατὴ-ἱστορικὴ *ordo apprehensionis* πὺ κάνει δυνατὴ τὴν κοινωνικὴ μετοχὴ μας στὴν *potentia ordinata* τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ ἐκκλησία³⁰.

Τὰ συμπεράσματα πὺ συνάγονται ἔστω καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑπερβολικὰ συντομογραφικὴ συμπύκνωση τῶν θέσεων τοῦ Ἀκινάτη, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε τίς βάσεις στὶς ὁποῖες οἰκοδομεῖ ἀργότερα τὴ δική του ἀντίληψη περὶ φυσικοῦ δικαίου ὁ Διαφωτισμός.

Συγκεκριμένα, εἶναι ἡ φυσικὴ νομοτέλεια πὺ ἐμφανίζεται

30. Οἱ ἀντιπροσωπευτικότερες θέσεις τοῦ Θωμᾶ AKINATH περὶ φυσικοῦ δικαίου βρίσκονται στὰ βιβλία του: *Summa theologiae* II/1, 91, 1, c-93, 1, c-91, 2, c-I, 59, 1-87, 4-II/1, 94, 2 — *In IV libros Sententiarum* 33, 1, 1. — *De veritate* 16, 1. — *De malo*. Qu. 14, a, 2. — *Summa contra gentiles* 1, 3. — Βλ. καὶ τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση: *Σύμμα θεολογικὴ*, ὑπὸ Ἰωάννου Καρμίρη, τόμος Α, τεῦχος II, Ἐν Ἀθήναις, 1940, Κεφάλαιον XIV: Ἡ νόησις τοῦ Θεοῦ, σελ. 235 κ.έ., καὶ Κεφάλαιον XIX: Ἡ βούλησις τοῦ Θεοῦ, σελ. 301 κ.έ.

ἀμετάβλητη, προηγείται τῆς βούλησης τοῦ Θεοῦ, ἄρα μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ χωρὶς αὐτόν.

Εἶναι ἡ λογικὴ ποὺ παίρνει τὸ προβάδισμα ὡς πρὸς τὴ φύση, ἄρα ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ κυριαρχήσει στὴ φύση, νὰ τὴν ὑποτάξει στὴ λογικὴ χρησιμοθηρικῶν σκοπιμοτήτων.

Εἶναι ἡ ἀτομικὴ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀποκρυπτογραφεῖ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια κάνοντας δυνατὴ τὴν ἐπιστήμη τῆς φύσης καὶ τὴ φυσικοεπιστημονικὴ θεώρηση τῆς κοινωνίας, δίχως νὰ χρειάζεται τὴ βοήθεια τῆς θεολογίας.

Εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φύση του καλός, ἀφοῦ οὔτε ὁ Θεὸς οὔτε ὁ διάβολος μποροῦν νὰ ἀνατρέψουν τὴ φυσικὴ τάξη. "Αρα τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα εἶναι μύθος καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἠθικὴ μπορεῖ νὰ ἀκολουθεῖ μόνο τὸ φυσικὸ δίκαιο γιὰ τὴ λογικὴ ἐξισορρόπηση ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναγκῶν³¹.

Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ εἶναι ἓνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς μποροῦν νὰ ἀντιστρέφονται οἱ σκοπιμότητες, ὅταν ἡ ἔρευνα δὲν εἶναι ἀπροκατάληπτη — πόσο «ἐκδικητικὰ» λειτουργεῖ ἡ παρεμβολὴ σκοπιμοτήτων στὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀλήθειας. Τὸ «τέχνασμα στρατηγικῆς» τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη (νὰ ἀναπτύξουν μιὰ πειστικὴ θεωρία περὶ φυσικοῦ δικαίου, προκειμένου νὰ πειθαρχηθοῦν καὶ οἱ ἄπιστοι στὶς ἀρχές τῆς ἠθικῆς, ἢ νὰ ὑποταχθοῦν οἱ σχετικιστικὲς τάσεις τοῦ νομιναλισμοῦ καὶ τῆς βουλησιοκρατίας στὴν αὐθεντία τοῦ λόγου τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας) χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς Διαφωτιστὲς ὡς ὄπλο ἐνάντια στὴ Σχολαστικὴ καὶ σὲ κάθε ἐξάρτηση τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου ἀπὸ τὴ μεταφυσική.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν παρεμβάλλουν καὶ οἱ Διαφωτιστὲς τὴ δική τους σκοπιμότητα στὴν υἱοθέτηση καὶ ἀνάπτυξη

31. Πρβλ. ΚΟΝΔΥΛΗ, *μν.ξ.*, 1, II, 3-σελ. 180-190.

τῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ ἄρνηση κάθε ἀναφορᾶς σέ αἰτιώδη ἀρχή τοῦ ὑπαρκτοῦ καί ἡ συνακόλουθη ἀπόρριψη κάθε μετα-φυσικῆς τελεολογίας δημιουργεῖ μιᾶ σχετικιστική ἐκδοχή τῆς ἠθικῆς καί μιάν ἀπειλή μηδενισμοῦ πού, ὅπως ἀναφέραμε καί σέ προηγούμενες σελίδες, πανικοβάλλει τοὺς Διαφωτιστές. Καταφεύγουν λοιπὸν στὴ θεωρία περὶ φυσικοῦ δικαίου, προκειμένου νὰ ἀντλήσουν κανονιστικὲς ἀρχὲς ἀδιαμφισβήτητου κύρους, ἱκανὲς νὰ ὑποκαταστήσουν τὴ μεταφυσικὴ αὐθεντία τῆς θρησκευτικῆς ἠθικῆς.

Θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε, ἐπιγραμματικὰ πάντοτε, ὅτι ἡ ἰδιάζουσα συμβολὴ τῶν Διαφωτιστῶν στὴν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας περὶ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἄμεσα συναρτημένη μὲ τὴν καινούργια στὴν ἐποχὴ τοὺς μαθηματικὴ-μηχανιστικὴ ἐκδοχὴ τῆς φύσης, πού προσδίδει στὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ νόμου χαρακτηριστὴ ἀπόλυτης δεσμευτικότητας. Ταυτόχρονα, ἡ μηχανιστικὴ λειτουργικότητα τοῦ φυσικοῦ νόμου καθιερώνεται ὡς κριτήριον χρηστικῆς ὠφελιμότητας, ἄρα καί κατεξοχήν ἀξίας. Ἐτσι, ἡ μεταφορὰ τῆς ἔννοιας τοῦ φυσικοῦ νόμου στὸν χῶρο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (πού συνοδεύει τὴν ὄντολογικὴ θέση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνο φύση καί κάθε ἐνέργεια ἢ λειτουργία του ὑπακούει στὴν ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης) ἐμπεδώνει καί μιὰ καθαρὰ μηχανιστικὴ-χρηστικὴ ἀντίληψη τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν.

Βέβαια, ἡ μηχανιστικὴ ἀντίληψη τῆς φύσης καί ἡ ἀπόλυτη δεσμευτικότητά τῶν φυσικῶν νόμων εἶναι στοιχεῖα πού συνοδεύουν καί τὴ σκέψη τόσο τοῦ Αὐγουστίνου ὅσο καί τῶν Σχολαστικῶν. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι οἱ Διαφωτιστές βγάζουν ὡς τὴν ἄκρη τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς σκέψης στὸ κοσμολογικὸ καί κοινωνιολογικὸ ἐπίπεδο — ὅπως ὁ προτεσταντισμὸς ἔβγαλε ὡς τὴν ἄκρη τίς συνέπειες στὸ θεολογικὸ ἐπίπεδο. Ἄν ὁ Θεὸς ἔβαλε σὲ λειτουργία τὴν κοσμικὴ μηχανὴ καί μετὰ ἀποσύρθηκε, ἀνίκανος νὰ παρέμβει καί νὰ μεταβάλλει τὴ φυσικὴ τάξη,

τότε εἶναι πραγματικὰ περιττός. Τότε καὶ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἀντλεῖ τὶς κανονιστικὰς ἀρχὰς τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ τοῦ βίου ὄχι ἀπὸ τὴν ἀτελέσφορον βούλησιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ λογικὴ πού ἀποκρυπτογραφεῖ ἢ ἀντανακλᾷ τὴν αὐτόνομη καὶ ἀπόλυτα δεσμευτικὴ λογικότητα τῆς φύσης.

Μετὰ τὸν Αὐγουστίνου, τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη καὶ τὸν Διαφωτισμό, ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία εἶναι τὸ τέταρτον ἐνδεικτικὸ στάδιο ἢ ὁρόσημον στὴν ἴδια αὐτὴ προοπτικὴ χρηστικῆς ἐκμετάλλευσης τῆς θεωρίας περὶ φυσικοῦ δικαίου. Τὸ «στρατηγικὸ τέχνασμα» ἢ ἡ σκοπιμότητα πού παρεμβάλλεται μὲ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία στὴ λογικὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, εἶναι νὰ πειθαρχηθῇ ἡ αὐτονόμηση τῶν ἀτομικῶν ἀπαιτήσεων εὐζωίας στὶς ἀρχὰς τῆς «φυσικῆς τάξης», τῆς «ὀρθῆς λογικότητας», τῆς «καθολικῆς ἁρμονίας τῶν συμφερόντων».

Ὅπως στὸν Αὐγουστίνου καὶ στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη, ἔτσι καὶ στοὺς θεμελιωτὰς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἡ «φυσικὴ τάξις» στὴν ὁποία ἀποβλέπει τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι μιὰ καταρχὴν λογικὴ τάξις ἐπικυρωμένη ἀπὸ τὴν ἀποδοτικὴ «λειτουργικότητά» της μέσα στὴ φύση. Τὸ φυσικὸ δίκαιο ἔχει καταρχὴν λογικὴ δεσμευτικότητα, ἀφοῦ εἶναι ἡ λογικότητα πού προηγεῖται καὶ ἐξασφαλίζει στὴ φύση τὴν ἁρμονία της. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴν οἰκονομία ἀντανακλᾷ τὶς κλασικὰς ἠθικὰς ἀπόψεις τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ἀκινάτη γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ νοῦ πάνω στὶς ὁρμὰς καὶ στὰ πάθη. Σίγουρα, γιὰ τοὺς πρῶτους Διαφωτιστὰς οἰκονομολόγους, τὸ ἀνθρώπινον ἄτομον εἶναι φυσικὸ ἄτομον, καὶ ἡ οἰκονομικὴ του συμπεριφορὰ εἶναι φυσικὴ συμπεριφορὰ πού ὑπηρετεῖ καὶ ἐκφράζει τὴ φυσικὴ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης. Ὅμως ἡ καθολικὴ ἐναρμόνιση τῶν ἀτομικῶν ἀπαιτήσεων αὐτοσυντήρησης εἶναι καθαρὰ λογικόν, μεθοδολογικὸ πρόβλημα.

Στὴν περίπτωσι τῶν πρώτων θεωρητικῶν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας (μὲ ἐνδεικτικὰ καὶ ἐμφατικὰ παραδείγματα τὸν Adam Smith, τὸν Ricardo, τὸν Malthus, τὸν Say, τὸν John Stuart Mill) εἶναι μᾶλλον φανερὴ ἡ κοινὴ μὲ τὸν Ἀκινάτη σκοπιμότητα ποὺ ὠθεῖ στὴν υἱοθέτησι τῆς λογικῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου: Θέλουν νὰ προσδώσουν τῇ σκληρῇ ἀλλὰ καθησυχαστικῇ δεσμευτικότητι τῆς φυσικῆς νομοτέλειας σὲ κάποιες «λογικὲς σταθερές» κοινωνικοῦ προσανατολισμοῦ. Ἄν γιὰ τὸν Ἀκινάτη αὐτὲς τὲς «σταθερές» μπορούσε νὰ τὲς ἐγγυηθεῖ μόνο ὁ ἰδρυματικὸς φορέας καὶ διαχειριστὴς τῆς θείας λογικῆς, ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία, γιὰ τοὺς οἰκονομολόγους τὲς ἐγγυᾶται ἡ ἴδια ἡ κοινωνικὴ λειτουργικότητα κάποιων «φυσικῶν» θεσμῶν, ὅπως ἡ ἰδιοκτησία, ἡ ἐλευθερία τῶν συμβάσεων καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἡ ἰδιωτικὴ ἐπιχείρησις, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

Θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἐπὶ κλησις τῆς «φυσικῆς λειτουργικότητος» συνοψίζει τὲς ἀπαιτήσεις ρεαλισμοῦ καὶ τὲς ἀνάγκες ὀρθολογικῆς μεθόδου ποὺ θεμελιώνουν στὸ ξεκίνημά της τὴν ἐπιστήμη τῆς οἰκονομίας. Ἀλλὰ, ὅπως παρρηρεῖ ὁ Myrdal, «ἡ ἀθῶα λέξις λειτουργία γίνεται ἐπικίνδυνη, ὅταν δὲν δηλώνεται σὲ σχέσι μὲ ποιοτὸ στόχο ἢ σκοπὸ ὀρίζεται ἡ ἔννοιά της»³². Ἐδῶ θὰ προσθέταμε ὅτι ὑπάρχει καὶ στὴν οἰκονομία, ὅπως καὶ στὸν θωμισμὸ, μιὰ *ordo apprehensionis* τῆς λειτουργικότητος καὶ τῆς λογικῆς ποὺ τὴν θεμελιώνει: Στὴν περίπτωσι τῶν καπιταλιστῶν οἰκονομολόγων, λ.χ., ἡ *ordo apprehensionis* ποὺ κάνει δυνατὴ τὴ μετοχὴ μας στὴν κοινωνικὴ λειτουργικότητα, εἶναι ἡ «φυσικὴ» νομοτέλεια τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καὶ ἡ συνακόλουθι δεοντολογία τοῦ *laissez faire-laissez aller*. Ἐνῶ στὴν περίπτωσι τῶν σοσιαλιστῶν οἰκονο-

μολόγων, ἡ *ordo apprehensionis* τῆς κοινωνικῆς λειτουργικότητος εἶναι περισσότερο ἢ «φυσική ἠθικότητα» ἐνὸς ἰδρυματικοῦ θεσμοῦ, πού ἐγγυᾶται τῇ λογικότητι τῆς διανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος καὶ ἀμβλύνει ἢ ἐξαλείφει τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις, τὴν «πάλη γιὰ τὴ διανομή». Κι αὐτὸς εἶναι ὁ θεσμὸς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας (κράτους ἢ κόμματος).

Ἀλλὰ καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις, ἡ ἐπίκληση τῆς «φυσικῆς λειτουργικότητος» συνοψίζει κοινὲς ἀπαιτήσεις γιὰ ἕναν ρεαλισμὸ πού ἐξαντλεῖ τὴν πραγματικότητα στὴν ποσοτικὴ ἐκδοχὴ ἐνὸς συνόλου ἀτομικῶν ὄντοτήτων — ὅπως συνοψίζει καὶ κοινὲς ἀνάγκες μιᾶς ὀρθολογικῆς μεθόδου πού ἐξαντλεῖ τὴν ὀρθότητα στὴν ἀποδοτικότητα μετρητῶν συσχετισμῶν. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις ἡ ἐπίκληση τῆς «φυσικῆς λειτουργικότητος» μοιάζει νὰ ἀποκλείει τὸν ρεαλισμὸ τῆς δυναμικῆς τῶν προσωπικῶν σχέσεων καὶ ἐκείνη τὴν ὀρθότητα τοῦ λόγου πού ἐπικυρώνεται μόνο ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπαλήθευση.

Ἄν ἰσχύει αὐτὴ ἡ διαπίστωση, τότε γίνεται φανερό γιὰτί ἡ ὀρολογία τῶν οἰκονομικῶν «ἐξ ἀρχῆς διαποτισμένη ἀπὸ τὰ ἀξιώματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου»³³ διευκολύνει τόσο τοὺς σοσιαλιστὲς οἰκονομολόγους, ὅσο καὶ τοὺς πρώτους θεωρητικοὺς τοῦ καπιταλισμοῦ. Γίνεται φανερό ὅτι καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις προϋποτίθεται ἡ ἴδια ἐκδοχὴ τῆς φύσης καὶ τῆς φυσικῆς λειτουργικότητος, ὁ ἴδιος φαντασιώδης «ρεαλισμὸς» μιᾶς ὄντικῆς-ἀτομικῆς ἐκδοχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἡ ἴδια μέθοδος φαντασιώδους «ὀρθολογισμοῦ» πού ὑποκαθιστᾷ τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων μὲ κώδικες ἀποδοτικῆς σημειωτικῆς.

Κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς νοηματοδοτήσεις τῆς φύσης, τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τῆς λογικότητος στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία (τόσο στὴν καπιταλιστικὴ ὅσο καὶ στὴ σοσιαλιστικὴ

ἐκδοχή της) διαφαίνονται μὲ σαφήνεια οἱ ἴδιες ἐκεῖνες νοηματοδοτήσεις πὺ καθιέρωσε ἐφ' ἅπαξ γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ Δύση ἡ σκέψη τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Ἀκινάτη.

ε. Ἀθεϊσμός καὶ ἀνάπτυξη

Ὁ τελευταῖος ἐνδεικτικὸς συσχετισμὸς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς θὰ πρέπει νὰ συνδέει τὴ συγκεκριμένη θρησκευτικὴ καταγωγὴ τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ ἀθεϊσμοῦ μὲ τὴ λογικὴ τῆς αὐτονομημένης ἀνάπτυξης, πὺ εἶναι ἡ λογικὴ τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς θεωρίας καὶ πρακτικῆς.

Ἡ θρησκευτικὴ καταγωγὴ τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ ἀθεϊσμοῦ εἶναι θέμα πὺ ἔχει κι αὐτὸ συστηματικὰ ἐρευνηθεῖ καὶ προκαλέσει μιὰ πλούσια βιβλιογραφία³⁴. Θὰ μπορούσαμε ἐπιγραμματικὰ νὰ συνοψίσουμε τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς ἐρευνας ἐπισημαίνοντας ὡς πραγματικὲς ἀφετηρίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀθεϊσμοῦ τὴ θεολογικὴ νοησιарχία καὶ τὴ θεολογικὴ κανονιστικὴ σκοπιμότητα.

Ὅταν μιλάμε γιὰ θεολογικὴ νοησιарχία ἀναφερόμαστε στὴν

34. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Martin HEIDEGGER, *Nietzsche*, Pfullingen (Neske-Verl.) 1961, τόμος II: *Der europäische Nihilismus*, σελ. 31-256. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Holzwege*, Frankfurt (Klostermann-Verl.) 1963, σελ. 193-247. — Παναγιώτῃ ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ἡ κριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς στὴ νεώτερη σκέψη*, Ἀθήνα (Ἐκδ. Γνώση) 1983. — Henri de LUBAC, *Die Tragödie des Humanismus ohne Gott*, Salzburg (Otto Müller-Verl.) 1950. — R. BULTMANN, *Der Gottesgedanke und der moderne Mensch*, στὸν τόμο: *Diskussionen zu Bischof Robinsons, Gott ist anders*, München (Kaiser-Verl.) 1965, σελ. 104 κ.έ. — M. J. LE GUILLOU, O. CLÉMENT, J. BOSC, *Evangile et Revolution*, Paris (Centurion) 1968. — Χρ. ΓΙΑΝΝΑΠΑ, *Χαῖντεγγερ καὶ Ἀρεοπαγίτης*, Ἀθήνα («Δόμος») ²1988. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *An Orthodox Comment On "The Death of God"*, στὸ *Studies Supplementary to Sobornost*, Nr 1, 1971, σελ. 40 κ.έ.

ἀπολυτοποίηση τῆς νόησης ὡς δυνατότητας καὶ μέσου γιὰ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὑπεραισθητῆς πραγματικότητος. Δὲν πρόκειται, δηλαδή, γιὰ τὴν ἀναπόφευκτη χρῆση νοημάτων καὶ νοητικῶν κατηγοριῶν προκειμένου νὰ ἐκφρασθεῖ ἡ ἐμπειρία τῆς ἄμεσης ἢ ἔμμεσης προσωπικῆς σχέσης μετὰ τὴν προσωπικὴ ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, τὴν «ἐπέκεινα» ἀπὸ κάθε αἰσθητὴ παράστασιν. Ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τὴν ὑποκατάστασιν μιᾶς τέτοιας ἐνδεχόμενης ἐμπειρίας ἀπὸ νοητικὰς κατασκευὰς καὶ ἀντικειμενοποιημένα νοήματα, ποὺ ἐπαληθεύονται μόνο μετὰ βάσιν τὴ μεθοδολογικὴ-τυπικὴ ὀρθότητα τῆς ἀποδεικτικῆς συλλογιστικῆς — ἄσχετα μετὰ τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία καὶ τὴν ὑπαρκτικὴ περιπέτεια τοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ ὅταν μιᾶμε γιὰ θεολογικὴ κανονιστικὴ σκοπιμότητα, ἀναφερόμαστε στὴν ἀπολυτοποίηση ὠφελιμιστικῶν ἐπιδιώξεων ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὴν συλλογιστικὰ ἐπιβεβλημένη παραδοχὴ τῆς ὕπαρξης Θεοῦ καὶ ὑπεραισθητῆς πραγματικότητος. Οἱ ὠφελιμιστικὲς αὐτὲς ἐπιδιώξεις κλιμακώνονται σὲ μιὰ εὐρύτατη διαβάθμιση κανονιστικῶν στόχων: Ἀπὸ τὴν κατοχύρωση τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς μετὰ τὸ κύρος τοῦ θείου θελήματος ἢ τῆς ὑπερβατικότητος τῶν νόμων, ὡς καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ-κοσμικὴ καταξίωση τοῦ ἱδρυματικοῦ θεσμοῦ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐπιβολὴ τῶν ἐκπροσώπων της.

Τόσο ἡ θεολογικὴ νοησιarchία ὅσο καὶ ἡ θεολογικὴ κανονιστικὴ σκοπιμότητα ἔχουν καταγγελλθεῖ ὡς πραγματικὲς ἀφετηρίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀθεϊσμοῦ, ἀκριβῶς ἐπεὶδὴ ἐγκαινιάζουν, ἐπιβάλλουν καὶ θεσμοποιοῦν τὴν ἀποσύνδεσιν τῆς ἀναζήτησης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ κάθε ἐνδεχόμενῃ ἐμπειρικῇ πιστοποίηση. Ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται ἢ ὡς ἀπολύτως ἀφηρημένη ἔννοια (*obiectum formaliter acceptum*) ἢ ὡς ἐπίσης ἀφηρημένη κανονιστικὴ «ἀρχὴ» τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς (*principium formale dirigens, imperans*). Ἐτσι ἡ ἴδια ἡ θεολογία καταλήγει νὰ εἶναι ἀθεϊ-

στική³⁵, ἀφοῦ τὸ «ἀντικείμενό» της βρίσκεται πέρα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ πραγματικοῦ ἢ τῆς ζωῆς, πὺ εἶναι πάντα ἐμπειρία σχέσης.

Ἀλλά, ἂν ἡ δυτικὴ θεολογία ὀριοθετεῖ τὴ δική της μεταφυσικὴ ἀλήθεια ἔξω ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῆς ἐμπειρίας, τότε αὐτονόητα περιορίζει. καὶ τὶς δυνατότητες τῆς ἐμπειρίας σὲ μόνη τῇ φυσικῇ — στὴν αἰσθητὴ ἀποκλειστικὰ πιστοποίηση. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ θεολογία πὺ ὀριοθετεῖ τὸν ἐμπειρισμὸ ὡς ἀντίπαλό της — ὁ ἐμπειρισμὸς ἐμφανίζεται στοὺς νεώτερους χρόνους ὡς ὀργανικὴ, ἀλλὰ ἀντιθετικὴ συνέπεια τῆς θεολογικῆς νοησιαρχίας καὶ τῆς θεολογικῆς κανονιστικῆς σκοπιμότητος, δηλαδὴ ριζικὰ ἀντι-μεταφυσικὸς καὶ ἀθεϊστικὸς.

Μὲ τὴ σειρά τοῦ ὁ ἐμπειρισμὸς ὀριοθετεῖ μιὰ καινούργια ἐκδοχὴ τῆς ἐπιστήμης, προκειμένου νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὶς νοησιαρχικὲς προδιαγραφές καὶ μεθόδους πὺ εἶχε ἐπιβάλει στὴν ἐπιστὴμὴ ἡ θεολογία ὡς *sacra scientia*. Ὁ ἐμπειρισμὸς τῆς *nova scientia* μεταθέτει τὸν καθορισμὸ τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ στὸ αἰσθητὰ προσιτό, ἀπογυμνώνοντας τὴ λογικοκρατούμενη μεταφυσικὴ ἀπὸ κάθε ἔρεισμα πραγματικότητος. Ἡ ἐπιστὴμὴ παύει νὰ ἀφορᾷ στὴ διερεύνηση τοῦ ὑπερ-εμπειρικοῦ «ἐπέκεινα», ἐπικεντρώνεται στὴ δυνατότητα πὺ ἔχει ἡ ἀτομικὴ διάνοια νὰ κατανοήσῃ τὸν «μηχανισμό» τῆς φύσης καὶ νὰ τὸν ὁδηγήσῃ σὲ χρήσιμα γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀποτελέσματα.

Εἶναι φανερό: ἡ ἀντίθεση στὴ μεταφυσικὴ νοησιαρχία καὶ στὴ θεολογικὴ κανονιστικὴ σκοπιμότητα δὲν ἀναιρεῖ οὔτε τὴν πίστη στὸν ὀρθολογισμό, οὔτε τὶς ὠφελιμιστικὲς ἐπιδιώξεις τῆς ἐπιστήμης. Μόνον πὺ τῶρα τὴν ὀρθότητα τοῦ λόγου (τὴν *recta ratio*) τὴν ἐγγυᾶται ὄχι ἡ ἐγκυρότητα τῆς μεθόδου, ἀλλὰ

35. Πρβλ. M. D. CHENU, *La théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris (Vrin)

³1969, ἰδιαίτερα τὶς σελίδες 11, 16, 26, 27, 42, 53, 55-56, 59, 64-65.

ἡ κοινὰ πιστοποιούμενη παρατήρηση καὶ τὸ σταθερὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐπαναληπτικοῦ πειράματος. Ὅσο γιὰ τὴν ὠφελιμότητα τοῦ ἀποτελέσματος, αὕτῃ μετριέται μὲ τὰ ποσοτικὰ μέγεθῃ τῆς πρακτικῆς-χρηστικῆς ἀποδοτικότητος.

Μὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ μέτρο τῆς πρακτικῆς-χρηστικῆς ἀποδοτικότητος, τὸ νοητὸ «ἐπέκεινα» ἀποδείχεται πρακτικὰ ἀδιάφορο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔλλογη γνώση τοῦ αἰσθητοῦ ποὺ ἔχει πάντοτε συνέπειες πρακτικῆς ὠφελιμότητος. Ἄν ἀπομένει κάποια μετα-φυσικὴ ποὺ ἔχει ἀντίκρισμα πραγματικότητος, εἶναι τὸ πλέγμα τῶν λογικο-μαθηματικῶν σχέσεων ποὺ βρίσκονται «πίσω» ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα καὶ τὰ διέπουν — μιὰ μεταφυσικὴ ποὺ ἀποκρυπτογραφεῖται μὲ τὴν ἐμπειρικὴ παρατήρηση καὶ τὸ πείραμα.

Ἔτσι ὁ ὅρος «μεταφυσικὴ» παίρνει προοδευτικὰ γνωσιοθεωρητικὴ-ἐπιστημολογικὴ σημασία, ἐνῶ τὸ ὑπερβατικὸ «ἀντικείμενο» τῆς κλασικῆς μεταφυσικῆς, ὁ Θεός, γίνεται ἓνα ἀδιάφορο μέγεθος. Αὐτὸ τὸ «ὑπέρτατο Ὄν» τῆς ἄλλοτε ὀρθολογικῆς βεβαιότητος καὶ τῶν νοησιαρχικῶν «ἀποδείξεων» χωρίζεται ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐμπειρίας μὲ τὸ ὅριο ποὺ διαστέλλει τὴν πραγματικὴ διαπίστωση ἀπὸ τὴν ἀπλὴ εἰκασία, τὸ ἐμπειρικὰ ὑπαρκτὸ ἀπὸ τὸ ἐμπειρικὰ ἀνύπαρκτο. Προοδευτικὰ καὶ σχεδὸν ἀνεπαίσθητα ὁ ἀθεϊσμός τῶν νεώτερων χρόνων παύει νὰ εἶναι μιὰ μαχητικὴ ἀπόρριψη τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ ἐξελίσσεται σὲ ἓνα εὐρύτατο κοινωνικὸ φαινόμενο παθητικῆς ἀδιαφορίας γιὰ τὸ ὑπερβατικὸ — σὲ ἓναν ἱστορικὰ πρωτοφανὴ «θρησκευτικὸ ἀποχρωματισμὸ» τῶν μεγάλων μαζῶν. Οἱ ἀνάγκες ποὺ κάλυπτε ἄλλοτε ἡ θρησκευτικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ συνακόλουθη ἠθικὴ, καλύπτονται τώρα μὲ τὴν πίστη στὴν ἐπιστήμην καὶ στὴν ὀρθολογικὴ ἐναρμόνιση συμφερόντων καὶ ὑποχρεώσεων. Οἱ ἀνθρώπινες ἐπιδιώξεις ἐπικεντρώνονται στὸ «ἐνθάδε» — στὴ μέγιστη δυνατὴ ἀνάπτυξη τῶν

συνθηκῶν εὐζωίας — ἐγκαταλείποντας τὸ «ἐπέκεινα» στὴ σεμνὴ ἐπιφυλακτικότητα τοῦ ἀγνωστικισμοῦ.

Ἡ λογικὴ ποὺ διέπει αὐτὴ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη τῆς θρησκευτικῆς «σωτηρίας» στὴν ἐγκοσμιοκρατικὴ ἐπιδίωξη ἀνάπτυξης τῶν δυνατοτήτων εὐζωίας ἀντανακλᾶται κατεξοχὴν στὴν οἰκονομία.

Εἶναι καταρχὴν ἡ λογικὴ τῆς διαστολῆς τοῦ ἀπλῶς νοητοῦ ἀπὸ τὸ αἰσθητὰ ἐμπειρικό, τοῦ ἀξιολογικά ὠφέλιμου ἀπὸ τὸ χρηστικά ἀποδοτικό. Ἡ διαστολὴ δὲν γίνεται μὲ θεωρητικὲς ἀναλύσεις καὶ συστηματικὲς ὀριοθετήσεις, ἀλλὰ συντελεῖται καὶ στὴν περίπτωσι τῆς οἰκονομίας προοδευτικά καὶ ἀνεπαίσθητα. Θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι στὸ ξεκίνημά της καὶ περίπου ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Keynes, ἡ ἐπιστήμη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας διατηρεῖ κάποιον προβληματισμὸ μεταφυσικῆς, εἴτε μὲ ἄμεση ἀναφορὰ στὶς ἐπιταγὲς τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς — ὅπως ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ νοο-τροπία τὶς κατανοοῦσε³⁶ — εἴτε ἀπλῶς μὲ τὴ γνωσιοθεωρητικὴ-ἐπιστημολογικὴ σημασία τῆς λέξης. Οἱ προτάσεις ποὺ διαμορφώνονται γιὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν ὀργάνωσι τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, θεμελιώνονται πάντοτε σὲ κάποιαν ἄποψη γιὰ τὴν ἔννοια

36. Πρβλ. ἐνδεικτικὰ τὸ περιβόητο δοκίμιο τοῦ Andrew CARNEGIE, *The Gospel of Wealth*, ἀναδημοσιευμένο ἀπὸ τὸ American Review 148 (1889), σελ. 653-664, στὸ βιβλίο τοῦ Gail KENNEDY (Ed.), *Democracy and the Gospel of Wealth*, Boston 1949 μὲ πρώτη γαλλικὴ μετφρ.: *L'Evangile de la Richesse*, Paris (Librairie Fischbaher) 1891. — Ἐπίσης (πάντοτε ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιλεκτικὰ ἀπὸ μιὰ πλῆθους βιβλιογραφία ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ δυτικοῦ χριστιανικοῦ προβληματισμοῦ στὸν ὥρο τῆς οἰκονομίας): Robert BELLAH, *The Broken Covenant — American Civil Religion in Time of Trial*, New York (The Seabury Press) 1975. — Robert HANDY *A Christian America*, New York (Oxford Univ. Press) 1971. — Hugues PORTELLI, *Les socialismes dans le discours social catholique*, Paris (Centurion) 1986. — Emile POULAT, *Catholicisme, démocratie et socialisme*, Tournai (Casterman) 1977.

τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν παραγωγικῶν ὑπηρεσιῶν, δηλαδή σὲ κριτήρια ἀξιολογικῶν ἐκτιμήσεων ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ἠθικὴ βάση καὶ τὶς κανονιστικὲς φιλοδοξίες τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ ἀφετηριακὸς αὐτὸς ἠθικὸς προβληματισμὸς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἀπηχεῖ συχνά, ὅπως εἶδαμε, πολὺ συγκεκριμένες ἀρχές τῆς προτεσταντικῆς κυρίως ἠθικῆς, ἀφομοιωμένες στὴν συνολικὴ νοο-τροπία τῶν ἀγγλο-σαξωνικῶν ἰδιαίτερα κοινωνιῶν (ὅπου καὶ διαμορφώθηκε σὲ ἐπιστήμη ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία). Καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖο, ποὺ τὸ ἀπήχημα τῶν θρησκευτικῶν καταβολῶν στὴν οἰκονομικὴ ἠθικὴ τὸ συνοδεύει ἀρχικὰ μιὰ —περισσότερο ἢ λιγότερο— φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη λειτουργίας τῆς οἰκονομίας. Οἱ φυσιοκρατικὲς ἀντιλήψεις ἀπηχοῦν καὶ αὐτὲς τὴν πρώτη φάση ἀντίδρασης στὴ θεολογικὴ μεταφυσικὴ καὶ δεοντολογία, ὅπου ἄξονας ἀναφορᾶς παρέμενε ἡ ἀντιδιαστολὴ τῆς ἐμπειρικῆς σὲ κάθε νοητὴ φύση (— ἀντιδιαστολὴ καὶ ἀντίδραση ὅχι ὅπωςδῆποτε ἀθεϊστικὴ, ἀλλὰ συχνὰ καὶ τυπικὰ πιετιστικὴ³⁷).

Μόνο ἡ κυρίως μὲ τὸν Μάρξ ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται μιὰ συνεπέστερη ἀπόρριψη τῶν φυσιοκρατικῶν ἀντιλήψεων τῆς οἰκονομίας καὶ μαζί τῶν θρησκευτικῶν ἀπηχημάτων ποὺ τὶς συνοδεύουν, γιὰ νὰ μετατεθεῖ τὸ πεδίο τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης στὶς ἱστορικὲς συντεταγμένες τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Δὲν ἀρκεῖ πιά ἡ φαινομενολογία τῶν παραγωγικῶν καὶ ἀνταλλακτικῶν σχέσεων, ἡ ἀναγωγή τους σὲ ἐννοιολογικὲς σταθερές. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ διαδικασία συγκρότησης τῶν σχέσεων, ἡ δυναμικὴ καὶ οἱ παράγοντες ποὺ τὶς διαμορφώνουν. Ἡ οἰκονομία αὐτονομεῖται μεθοδολογικὰ ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἐκδοχὴ της, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι καὶ ἀποδεσμεύεται

37. Πρβλ. Martin SCHMIDT, *Pietismus*, Kohlhammer-Verl 1972, σελ. 144 κ.έ.

πραγματικά από τη μεταφυσική λογική των σταθερών και ἀναλλοίωτων κατηγοριών ἢ σχέσεων. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀπλῶς «έσωτερικεύει» τὴ φυσιοκρατία υἱοθετώντας τοὺς ἀδυσώπητους νόμους τοῦ ἐξελικτικοῦ ντετερμινισμοῦ ὡς ὄργανο τῆς ἱστορικο-κοινωνικῆς ἀνάλυσης.

Περὶσσότερο πάντως καὶ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἀνάλυση, εἶναι ἡ πρακτικὴ τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος ποὺ παρατείνει τὴ δέσμευση στὰ θρησκευτικὰ ἀπηχήματα τῆς μεταφυσικῆς ἠθικῆς. Ἔχει πολλαπλὰ καὶ ἀναλυτικὰ διαπιστωθεῖ, ὅτι δίχως τὴν ἠθικὴ ἔμπνευση καὶ τὴ δυναμικὴ μιᾶς θρησκευτικοῦ χαρακτήρα πίστεως ποὺ προσέδωσε στὸ ἐργατικὸ κίνημα ὁ μαρξισμός, δὲν θὰ εἶχαν κατορθωθεῖ τόσα καὶ τέτοια ἐπιτεύγματα χαλιναγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ ἐκμετάλλευσης ποὺ συνοδεύει «ἐγγενῶς» τὴν καπιταλιστικὴ οἰκονομία. «Τὴν ὥρα τῆς πιὸ βαθιᾶς ἀθλιότητος καὶ ὑποβάθμισης τῶν ἐργατῶν», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Karl Popper, «ἡ προφητεία τοῦ Μάρξ (γιά τὸ ἐρχόμενο βασίλειο τῆς δικαιοσύνης) τοὺς ἔδωσε μιὰν ἐμπνευσμένην πίστη στὴν ἀποστολὴ τους καὶ στὸ μεγάλο μέλλον ποὺ τὸ κίνημά τους ἐπρόκειτο νὰ προετοιμάσει γιά ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο αὐτῆς τῆς πίστεως εἶναι ἀπαραγνώριστο»³⁸. Βέβαια, πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ καὶ πολλαπλὰ ὁμολογημένη διαπίστωση, μόνο μιὰ εἰδικὴ μελέτη θὰ μπορούσε νὰ καταδείξει τὶς ἐπιμέρους πτυχὲς τοῦ «θρησκευτικοῦ» χαρακτήρα τῆς μαρξιστικῆς πρακτικῆς — τὴ σαφήνεια, λ.χ., μὲ τὴν ὁποία ἀποτυπώνεται στὸ μαρξιστικὸ κίνημα ἡ λογικὴ τῆς προτεσταντικῆς ἠθικῆς: ἡ αἰτιοκρατικὴ σύνδεση,

38. *The Open Society and its Enemies*, Κεφ. 21, ἑλλ. μ.ετφ.: *Ἡ ἀνοικτὴ κοινωνία καὶ οἱ ἐχθροὶ της*, Ἀθήνα («Δωδώνη») 1982, τόμος II, σελ. 292. — Βλ. καὶ Roger GARAUDY, *Revolution als Akt des Glaubens*, στὸν τόμο: *Weiterentwicklungen des Marxismus*, Hrsg.v. Willi OELMÜLLER, Darmstadt (Wissensch. Buchgesel.) 1977, σελ. 266 κ.έ.

τῆς ἔμπρακτης ἄσκησης καὶ τοῦ θυσιαστικοῦ ἀγώνα μὲ τὸ μετρητὸ πρακτικὸ ἀποτέλεσμα, ἄμεσο ἢ ἀναμενόμενο.

Ἡ φάση «θρησκευτικοῦ ἀποχρωματισμοῦ» τῆς οἰκονομίας θὰ μποροῦσε μᾶλλον νὰ ἔχει ὡς ὁρόσημο τὸν John Maynard Keynes καὶ τὸ περιβόητο βιβλίον του: *Ἡ γενικὴ θεωρία τῆς ἀπασχόλησης, τοῦ τόκου καὶ τοῦ χρήματος* (1936)³⁹. Εἶναι ὁρόσημο ὁ Keynes μιᾶς ἐποχῆς, ὅπου ὁ κεντρικὸς ἄξονας προβληματισμοῦ μεταφέρεται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν παραγόντων πού τὴν διαμορφώνουν (μὲ ὅλα τὰ συνεπόμενα ἡθικὰ προβλήματα καὶ θρησκευτικὰ ἀπηχήματα), στὸ ἐπίπεδο τῆς μακροοικονομίας, πού εἶναι μελέτη τῆς συνολικῆς «συμπεριφορᾶς» ὅχι πιά ἀτόμων ἐνὸς κοινωνικοῦ σώματος, ἀλλὰ δυναμικῶν μεγεθῶν: ὁλόκληρου τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ προϊόντος καὶ τῆς συνολικῆς δαπάνης, ὅπως προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση τῶν νομισματικῶν δυνάμεων τῆς ἀποταμίευσης καὶ τῆς ἐπένδυσης.

Ἐχει δοθεῖ ξεχωριστὴ ἔμφαση στὸν μικτὸ χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας πού εἰσηγήθηκε ὁ Keynes. Ἀλλὰ τὸ σημαντικότερο στὴ θεωρία του δὲν εἶναι ὅτι συνδυάζει τὶς μεθοδολογίες τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας καὶ τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, ὅσο τὸ ὅτι ὑπερβαίνει αὐτὲς τὶς μεθοδολογίες μεταθέτοντας τὸν προβληματισμὸ στὴν αὐτόνομη λογικὴ ἐνὸς παιχνιδιοῦ ἐξισορρόπησης τῶν λειτουργιῶν καὶ δυνάμεων τοῦ οἰκονομικοῦ βίου. Στὴν ἐποχὴ πού ἐγκαινιάζει ὁ Keynes, οἱ ἔννοιες τῆς κλασικῆς ὠφελιμιστικῆς παράδοσης — οἱ ἔννοιες τῆς «κοινωνικῆς χρησιμότητος» ἢ τῆς «ἐναρμόνισης τῶν συμφερόντων» — θεωροῦνται πιά μεταφυσικὲς καὶ κενὲς ἀπὸ περιεχόμενο⁴⁰. Ἡ

39. *The General Theory of Employment, Interest and Money*, 1st ed. London 1936.

40. Βλ. MYRDAL, μν.ξ., σελ. 262.

Πολιτική Οικονομία ἀναδείχεται σέ θετική ἐπιστήμη ἀποδεσμευμένη ἀπὸ α priori ἀξιολογικὲς ἐκτιμήσεις καὶ ἱκανὴ νὰ ἀντιμετωπίζει τὴν ὑπαρξὴ συγκρούσεων ὅχι σὰν ἠθικὰ διλήμματα, ἀλλὰ ὡς ἀναγκαῖο ὄρο τοῦ οἰκονομικοῦ παιχνιδιοῦ. Αὐτὸ πού πρωταρχικὰ ἐνδιαφέρει, εἶναι ἐκείνη ἡ ἰσορροπία στὴν ἐναλλαγὴ τῶν φάσεων «ἀποθέρμανσης» καὶ «ἀναθέρμανσης» τῆς οἰκονομίας, πὺ μέσω τοῦ ὀρθολογικοῦ ἐλέγχου τῆς παραγωγικῆς ἀπασχόλησης καὶ τῆς διακύμανσης τῶν τιμῶν, ἐξασφαλίζει τοὺς εὐνοϊκότερους ὅρους συνεχοῦς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Οἱ ἐγγυήσεις πὺ πρόσφεραν ἄλλοτε οἱ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις καὶ ἐπιταγές γιὰ τὴ χαλιναγώγηση τῆς αὐθαιρεσίας καὶ ἰδιοτέλειας, ἀντλοῦνται τῶρα ἀπὸ τὴν ἀποδοτικότητα καὶ μόνο τῶν ὀρθολογικῶν κανόνων τοῦ παιχνιδιοῦ. Τόσο στὴν οἰκονομία ὅσο καὶ εὐρύτερα στὸν πολιτικὸ βίον, ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς δεοντολογίας βασιίζεται ὅχι στὸν σεβασμὸ τῆς ἠθικῆς τῆς ἐγκυρότητας, πὺ δὲν ἀποδείχεται, ἀλλὰ στὴν ἐκτίμηση τῆς ἀποτελεσματικότητος καὶ ἀποδοτικότητάς της, πὺ συμφέρει ὅλους. Ἡ ἀνακοπὴ τοῦ πληθωρισμοῦ, λ.χ., μπορεῖ νὰ στοιχίζει τὸν περιορισμὸ τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ, ὅμως ἐπιτρέπει τὴν μὴ ἀνακοπὴ τῆς ἀνάπτυξης πὺ τὰ ὀφέλη της καρποῦνται καὶ οἱ προσωρινὰ ἄνεργοι. Ἀντίστοιχα, ὁ σεβασμὸς τῶν κανόνων τῆς δημοκρατίας (ἡ παράλληλη καὶ αὐτοδύναμη ἀνεξαρτησία τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας, τῆς ἐκτελεστικῆς, τῆς δικαιοσύνης, τοῦ συνδικαλισμοῦ, τοῦ τύπου, τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος) μπορεῖ νὰ στοιχίζει τὸν περιορισμὸ τῶν διεκδικήσεων καὶ προνομίων κάποιων κοινωνικῶν ὁμάδων, ὅμως ἐξασφαλίζει σὲ ὅλους τὴν ἄνεση τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τίς προϋποθέσεις τῆς ὁμαλότερης δυνατῆς λειτουργίας τῆς οἰκονομίας.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης μοιάζει νὰ ἀναιρεῖ τὸν κίνδυνον τοῦ ἠθικοῦ σχετικισμοῦ καὶ μηδενισμοῦ — κίνδυνον

πού λειτουργοῦσε ὡς φόβητρο ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς πιὸ ριζοσπαστικούς Διαφωτιστές. Ἡ ἀπειλὴ γιὰ τὴν κοινωνικὴ εὐρυθμία πού διαφαινόταν πίσω ἀπὸ τὴ ρήση: «ἂν δὲν ὑπάρχει Θεὸς ὅλα ἐπιτρέπονται», ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μὴ διαταραχθοῦν οἱ ὀρθολογικοὶ κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ πού ἐξασφαλίζουν στὸν κοινὸ πολίτη μιὰν εὐημερία — σὲ διατροφή, μέσα ψυχαγωγίας, μέσα μεταφορᾶς, ὑδραυλικές ἐγκαταστάσεις, οἰκιακές συσκευές, κλπ. — ἀδιανόητη καὶ στοὺς πιὸ πλούσιους ἀνθρώπους ἐδῶ καὶ ἓναν αἰῶνα⁴¹.

Ἔτσι ἡ λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης ὡς ὑποκατάστατο κάθε μεταφυσικῆς ἠθικῆς, ἐμφανίζει μιὰ πραγματικὴ ἀντιστοιχία μὲ τὴ λογικὴ τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας πού ὑποκατέστησε τὸ νοησιαρχικὸ οἰκοδόμημα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς θεολογίας. Βέβαια, τὸ κενὸ πού ἀφήνει αὐτὴ ἡ λογικὴ στὴ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης γεννάει καινούργια προβλήματα, ἐπίσης ἀδιανόητα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐδῶ καὶ ἓναν αἰῶνα. Στὸ κενὸ αὐτὸ ἀφιερῶσαμε ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς προηγούμενες σελίδες, ἀλλὰ θὰ χρειασθεῖ νὰ ἐπανέλθουμε συμπερασματικὰ οἰκοδομώντας τὴν τελικὴ μας πρόταση.

41. Βλ. John Kenneth GALBRAITH, *The Affluent Society*, ἐλλ. μετφρ.: *Ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας*, Ἀθήνα (Ἐκδ. Παπαζήση) 1970, σελ. 40.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

α. *Θετικές και αντιθετικές προδιαγραφές*

‘Ο Κορνήλιος Καστοριάδης ἔχει σκιαγραφήσει μὲ ἐπιγραμματικούς τίτλους τὴν κοσμογονικὴ μεταβολὴ πού συντελέστηκε στὸν πλανήτη μας τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια. Ἐπισημαίνει τὴν «χωρὶς προηγούμενο ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον· τὸ ἀπότομον τέλος τῶν ἀποικιακῶν αὐτοκρατοριῶν πού εἶχαν ἰδρυθεῖ στὸν 16ο αἰώνα ... Τὴν ἐξάπλωση μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς γραφειοκρατίας πάνω στὴ μισὴ Εὐρώπῃ ... στὴν Κίνα ... σὲ μερικὲς πρώην ἀποικίες ... Τὴν ἐξαφάνιση τοῦ παραδοσιακοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὶς δυτικὲς χῶρες καὶ τὴν ιδιωτικοποίηση (privatisation) τῶν ἀνθρώπων σὲ ὅλες τὶς χῶρες ... Τὴν ἐσωτερικὴ κατάρρευση τοῦ συστήματος ἀξιῶν καὶ τῶν κανόνων τῆς σύγχρονης κοινωνίας· τὴν ἀμφισβήτηση στὰ λόγια, ἀλλὰ καὶ στὶς πράξεις, θεσμῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μερικοὶ (σχολεῖο, φυλακὴ) χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῶν ἱστορικῶν κοινωνιῶν, καὶ ἄλλοι (οἰκογένεια) πού ἡ γέννησή τους χάνεται στὰ βάθη τῆς προϊστορίας· τὴ ρήξη τῶν νέων μὲ τὴν κατεστημένη κουλτούρα καὶ τὴν ἀπόπειρα κάποιων ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ξεφύγουν τὴν κυριαρχία της· τὸ λιγότερον ἐμφανές, ἀλλὰ ἴσως καὶ σημαντικότερον, ὅτι ἐκλείπουν, πιθανὸν καὶ ἐξαφανίζονται γιὰ ἀπροσδιόριστον χρόνον, οἱ κληρονομημένοι ἄξονες ἀναφορᾶς καὶ κάθε ἄξονας ἀναφορᾶς τῆς σκέψης καὶ τῆς πράξης — ἡ κοινωνία

ἀποξενωμένη ἀπὸ τὴ γνώση της καὶ ἡ ἴδια ἡ γνώση διογκωμένη σὰν καρκίνωμα, σὲ βαθιὰ κρίση τόσο στὸ περιεχόμενό της ὅσο καὶ στὴ λειτουργία της· τὸν πολλαπλασιασμό δίχως ὅρια λόγων κενῶν καὶ ἀνεύθυνων, τὴ βιομηχανοποιημένη παραγωγή ἰδεολογικῶν σκευασμάτων, τὶς ἀγορὲς ποὺ κατακλύζονται μὲ μιὰ pop-φιλοσοφία ἀπὸ πλαστικό — αὐτὰ εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ δεδομένα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν ὅσοι αὐτὴ τὴν περίοδο καταπιάνονται νὰ μιλήσουν γιὰ κοινωνία, ἱστορία, πολιτική».¹

Στὶς καίριες ἐπισημάνσεις τοῦ Καστοριάδη θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεριλάβουμε καὶ κάποιες ἐπιπλέον διαπιστώσεις ποὺ ἀναλύθηκαν σὲ προηγούμενες ἐδῶ σελίδες: Τὴν ὑποταγὴ τῆς οἰκονομίας, καὶ εἰδικὰ τῆς νομισματικῆς καὶ δημοσιονομικῆς πολιτικῆς, σὲ αὐτόνομους ὅρους λειτουργίας μὲ προτεραιότητα ὡς πρὸς τοὺς κοινωνικοὺς στόχους. Τὸν αὐταρχικὸ χαρακτήρα ποὺ προσδίδει ἀναπόφευκτα στὴν ἐξουσία ἡ λογικὴ τῆς ἀποτελεσματικότητας καὶ ἡ τεχνολογικὴ τῆς θωράκιση. Τὴν ὑπαρκτικὴ ἀλλοίωση τοῦ ἀνθρώπου στὶς συνθῆκες ἀκοινωνήτου βίου ποὺ ἐπιβάλλει ὁ γιγαντισμὸς τῶν μεγαλουπόλεων. Τὴν καταστροφὴ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ποὺ ἐξελίσσεται ραγδαῖα σὲ ἀπειλὴ ἀφανισμοῦ τῆς ζωῆς πάνω στὸν πλανήτη. Τὴν καθολικὴ ἐπιβολὴ τῆς καταναλωτικῆς νοοτροπίας ποὺ ὑποτάσσει στὶς δικές της προτεραιότητες κάθε πτυχὴ τοῦ ἀνθρώπινου βίου καὶ πολιτισμοῦ.

Αὐτὲς οἱ ἐπισημάνσεις — καὶ ὅσες ἄλλες θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν — ἀντιπροσωπεύουν ὄχι μόνον μιὰ κοσμογονικὴ ἀνα-

1. Cornelius CASTORIADIS, *La société bureaucratique I* — Les rapports de production en Russie, Paris (Editions 10/18) 1973, σελ. 11-12, ἑλλην. μετφρ.: *Ἡ γραφειοκρατικὴ κοινωνία I* — Οἱ παραγωγικὲς σχέσεις στὴ Ρωσία, Ἀθήνα (Ἐκδ. Βέργος) 1977, σελ. 13-14.

κατάταξη τῶν ὄρων καὶ συνθηκῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ἀλλὰ καὶ κάποια ὀξύτατα προβλήματα ποιότητας τοῦ βίου. Τὸ δυσκολότερο ὥστόσο πρόβλημα εἶναι ἡ ἀκαταγώνιστη αἰσιοδοξία πού συνοδεύει τὴν ἴδια τὴ συνειδητοποίηση τῶν προβλημάτων. Καὶ ἡ λογικὴ τῆς αἰσιοδοξίας μοιάζει πολὺ ἀπλή: Εἶναι τόσα πολλὰ, ἐκπληκτικὰ καὶ τεράστια τὰ ὅσα ἔχουν κατορθωθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια, ὥστε τὰ προβλήματα πού σήμερα παρουσιάζονται δὲν πείθουν ὅτι εἶναι ἀνυπέρβλητα.

Οἱ ἄνθρωποι αἰσιοδοξοῦν, γιατί ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ συγκρίνουν — συχνὰ μέσα στὰ ὅρια μιᾶς γενιᾶς — τὴ διαφορὰ στὸν τρόπο τοῦ βίου πρὶν καὶ μετὰ τὴν κοσμογονικὴ ἀλλαγὴ. Καὶ ὅση ἐμπειρία ἔχει ὁ μέσος ἄνθρωπος τῶν ὀξύτατων σήμερα προβλημάτων ποιότητας τοῦ βίου, μᾶλλον δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸν πείσει ὅτι πρέπει νὰ ἀναχαιτισθεῖ καὶ πειθαρχηθεῖ ἡ φορὰ τῆς αὐτονομημένης ἀνάπτυξης. Ἀκόμα κι ἂν ἀποδειχθοῦν ἀνυπέρβλητα τὰ σημερινὰ προβλήματα, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον θὰ προτιμοῦσε νὰ συνυπάρχει μαζί τους, ἀρκεῖ νὰ συνεχίζεται ἡ δυναμικὴ τῆς ἀνάπτυξης μὲ τὴν εὐημερία πού ἐξασφαλίζει.

Ἐξ ἄλλου, γιὰ τὴ σημερινὴ κοινωνικὴ νοο-τροπία ἡ ἀνάπτυξη δὲν σημαίνει ἀπλῶς παγίωση τῆς ὑπάρχουσας εὐημερίας, ἀλλὰ διαρκῶς αὐξανόμενες δυνατότητες εὐζωίας, συνεχὴ ἐξεύρεση λύσεων γιὰ τὰ ἐμφανιζόμενα προβλήματα. Ἕνας πολιτισμὸς πού μέσα σὲ σαράντα μόλις χρόνια κατόρθωσε πράγματα πού γιὰ χιλιετίες ὁλόκληρες ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορούσε οὔτε νὰ τὰ διανοηθεῖ —: τὴν ἔξοδό του ἀπὸ τὸν πλανήτη καὶ τὴν ἐξερεύνηση τοῦ διαστήματος· τὴν «ἀποθήκευση» καὶ ἀναπαραγωγὴ τῆς πληροφορίας μὲ τὴν τεχνητὴ μνήμη τῶν ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν· τὴν ἐπικοινωνία μὲ κάθε σημεῖο τοῦ πλανήτη μέσω τῆς δορυφορικῆς ἀναμετάδοσης ἤχου, εἰκόνας

καὶ κειμένου· τὴ δυνατότητα νὰ μεταμοσχεύει «νεφροὺς καὶ καρδίας» καὶ τὴν αὕξηση τοῦ μέσου ὄρου ἐπιβίωσης ἴσως καὶ κατὰ εἴκοσι χρόνια — ἓνας τέτοιος πολιτισμὸς ἀνεξάντλητος σὲ ἀποτελεσματικότητα λύσεων, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀφήσει ἄλυτο τὸ πρόβλημα τῆς μόλυνσης τοῦ περιβάλλοντος, ἢ τῆς ἐξάντλησης τῶν ἐνεργειακῶν πηγῶν, ἢ τοῦ ἐλέγχου τοῦ πληθωρισμοῦ καὶ τῆς ἀνεργίας, ἢ τῶν σκληρυμμένων δομῶν τῆς γραφειοκρατίας, ἢ τῆς μάλιστα τῶν ναρκωτικῶν καὶ τῆς τρομοκρατίας, ἢ ὅποιο ἄλλο ὁξὺ καὶ ἀδιέξοδο σήμερα πρόβλημα.

Ἡ σημερινὴ κοινωνικὴ νοο-τροπία μοιάζει νὰ ἀπωθεῖ (μὲ τὴν ψυχολογικὴ σημασία τῆς «ἀπώθησης») κάθε σύνδεση τοῦ φρενιτιώδους ρυθμοῦ τῆς ἀνάπτυξης μὲ ἀπαισιόδοξες προβλέψεις γιὰ ἐπαπειλούμενη ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή τοῦ «οἰκοσυστήματος» ἢ γιὰ διαφαινόμενο ἡθικὸ ἐκβαρβαρισμὸ τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν. Ἡ κοινὴ γνώμη πιστεύει στὴ δυνατότητα λύσης τῶν προβλημάτων, γι' αὐτὸ καὶ ἐνεργοποιεῖται ἀπαιτώντας ἐπίσπευση τῶν λύσεων. Κινήματα, ὅπως τὸ οἰκολογικὸ καὶ τὸ εἰρηνιστικὸ, μὲ τὴν ἀπήχηση ποὺ ἔχουν σήμερα στὴν κοινὴ γνώμη, ἀποδείχνουν τὴν αἰσιοδοξία τῶν ἀνθρώπων, τὴν πίστη τους πὼς ἂν πιεσθοῦν οἱ κυβερνήσεις, θὰ προχωρήσουν στὴν ἐφαρμογὴ ὀρθολογικῶν προγραμμάτων γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς ἢ γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῶν πυρηνικῶν ὀπλοστασίων.

Δὲν μοιάζει νὰ συνειδητοποιεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀποτροπὴ τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς ἢ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐξοπλισμῶν συνεπάγεται ριζικὴ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο λειτουργίας τῆς οἰκονομίας, ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ἀχαλίνωτης ἀνάπτυξης καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ — μιὰ καινούργια καὶ συγκεκριμένη πρόταση γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀγορᾶς. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι ρεαλιστικὴ μιὰ τέτοια πρόταση, πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ συνειδητὲς καὶ

κοινὰ ἀποδεκτὲς κοινωνικὲς ἀνάγκες, ἀνάγκες ποὺ τὴν ἱκανοποίησίν τοὺς νὰ τὴν θεωροῦν ὅλοι προτιμότερη ἀπὸ τὴν ἀφθονία τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Μὲ δεδομένη τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα ποὺ δίνει ἡ κοινωνικὴ συνείδηση σήμερα στὴν καταναλωτικὴ πλησμονὴ ἢ καὶ σπατάλη, κάθε σχεδιασμὸς ἀνατρεπτικὸς τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς θὰ συνεπαγόταν τέτοια ἀπορρύθμιση τῆς λειτουργίας τῆς οἰκονομίας, ποὺ θὰ κατέληγε σὲ οἰκονομικὴ καταστροφὴ ἴσως πιὸ ἐπικίνδυνη κι ἀπὸ τὴν ἐπαπειλούμενη οἰκολογική.

Σίγουρα, ἔχουν γίνεи σήμερα συνειδητὲς σὲ εὐρύτατα κοινωνικὰ στρώματα κάποιες ἐπείγουσες ἀνάγκες, ὅπως ἡ ἀποτροπὴ τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς, ἡ ἀνάπτυξη «ἡπιων μορφῶν ἐνέργειας», ἡ ἐξάλειψη τῶν πυρηνικῶν ὀπλοστασίων, ὁ περιορισμὸς καὶ ἔλεγχος τῆς ἐμπορίας τῶν ὀπλων, ἡ ἀποκέντρωση τῆς μεταποιητικῆς παραγωγῆς γιὰ τὸν ἐξάνθρωπισμὸ τῶν οἰκιστικῶν συνθηκῶν. Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἂν ἡ συνειδητοποίηση τέτοιων πραγματικῶν ἀναγκῶν ἐντάσσεται ἢ ὄχι στὴν ἴδια ἀναπτυξιακὴ λογικὴ ποὺ παρήγαγε τὰ προβλήματα — ἂν ἡ ἀνάγκη ἀποτελεσματικῆς ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων δὲν κατανοεῖται σὰν μιὰ πληρέστερη ἐξασφάλιση τῆς καταναλωτικῆς πλησμονῆς καὶ εὐζωίας.

Ἡ συνθηματολογία — τουλάχιστον αὐτὴ — τῶν οἰκολογικῶν καὶ εἰρηνιστικῶν κινημάτων μοιάζει συχνὰ νὰ ἀγνοεῖ ἢ νὰ παραβλέπει, ὅτι ἡ ἀποτροπὴ τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς καὶ τῶν πολεμικῶν συρράξεων προϋποθέτει ριζικὲς μεταβολὲς στὸν ἀτομικὸ καὶ κοινὸ τρόπο τοῦ βίου, κρίνεται καταρχὴν στὸ ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς εὐθύνης καὶ πράξης — δὲν ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῶν μυθοποιημένων διαχειριστῶν τῆς ἀνθρώπινης «μοίρας»: πολιτικῶν, τεχνοκρατῶν, ἡγετῶν τῶν ὑπερδυνάμεων.

Διερωτᾶται κανεῖς, πόσοι ἄνθρωποι σήμερα θὰ ἦσαν δια-

τεθειμένοι νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ κάποιες αὐτονόητες ἀνέσεις: νὰ ἀρνηθοῦν, λ.χ., τὴ χρῆση ἀπορρυπαντικῶν, ἄρα καὶ τῶν ἡλεκτρικῶν πλυντηρίων, προκειμένου νὰ μειωθεῖ ἡ μόλυνση ποὺ προξενοῦν στὸ περιβάλλον τὰ χημικὰ ἀπόβλητα — ἂν εἶναι ἐκεῖ τὸ πρόβλημα. Ἡ πόσοι ἄνθρωποι θὰ ἦσαν ἔτοιμοι νὰ στερηθοῦν ἔστω καὶ μόνο τὸν «κλιματισμὸν» ἐσωτερικῶν χώρων, ἐπειδὴ τὰ ὑγρὰ κατασκευῆς τῶν κλιματιστικῶν συσκευῶν καταστρέφουν τὸ ὄζον στὴ γήινη ἀτμόσφαιρα. Καὶ τὸ σπουδαιότερο: Μὲ ποιὲς πληρέστερες ικανοποιήσεις στὴν καθημερινότητα τοῦ βίου θὰ ἀναπλήρωναν οἱ ἄνθρωποι τὴ στέρηση αὐτῶν τῶν αὐτονόητων καὶ εὐεργετικῶν ἀνέσεων ποὺ τοὺς προσφέρει ἡ σύγχρονη ἀναπτυξιακὴ οἰκονομία.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ οἰκονομία τῶν φτωχότερων σήμερα χωρῶν τοῦ λεγόμενου «τρίτου κόσμου» θὰ ἀνακουφίζοταν σημαντικά, ἂν μειώνονταν τὰ ἐπιτόκια τῶν δανείων ποὺ προσφέρονται ἀπὸ διεθνεῖς χρηματοδοτικούς ὀργανισμούς καὶ τράπεζες. Τὰ ἐπιτόκια αὐτὰ θὰ μειώνονταν, ἂν μειωνόταν τὸ ἔλλειμμα ἰσοζυγίου πληρωμῶν τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἔλλειμμα ποὺ ὑποχρεώνει σὲ ἐξωτερικὸ δανεισμὸ μὲ ὑψηλὰ ἐπιτόκια ποὺ ἡ πλούσια αὐτὴ χώρα μπορεῖ νὰ προσφέρει. Καὶ τὸ ἔλλειμμα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἰσοζυγίου θὰ μποροῦσε νὰ καλυφθεῖ μὲ ἐλάχιστη φορολόγηση καὶ ὑπερτίμηση τῶν ὑγρῶν μόνο καυσίμων. Ὅμως καμιὰ ἀμερικανικὴ κυβέρνηση δὲν μοιάζει διατεθειμένη νὰ ὑποστεῖ τὸ πολιτικὸ κόστος ποὺ συνεπάγεται ἡ δυσαρέσκεια τῶν ἀμερικανῶν ψηφοφόρων ἀπὸ τὴν ὑπερτίμηση τῆς βενζίνης τῶν αὐτοκινήτων. Ἐτσι — ὅσο κι ἂν μοιάζει ἀπλουστευτικὴ ἡ διατύπωση — γιὰ νὰ μὴ δυσανεστηθοῦν οἱ ἀμερικανοὶ καταναλωτές, λιμοκτονοῦν μερικὰ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων σὲ περιοχὲς τοῦ «τρίτου κόσμου».

Τέτοια προβλήματα δὲν λύνονται μὲ ἠθικὲς ἐκκλήσεις, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν πιά ἄξονες ἠθικῆς ἀναφορᾶς. Ἡ καταναλωτικὴ

νοο-τροπία και ἡ ἀναπτυξιακὴ λογικὴ, ποὺ συνιστοῦν σήμερα τοὺς ὅρους λειτουργίας τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, εἶναι δεδομένα μὴ ἀντιστρεπτά. Τὸ ἰδεῶδες τῆς «ἀναπτυγμένης» καταναλωτικῆς κοινωνίας — πραγματοποιημένο ἢ ἐπιδιωκόμενο — μοιάζει ἀπρόσβλητο ἀπὸ κάθε τελεσφόρο καὶ ἔμπρακτῃ ἀμφισβήτηση. Τὰ προβλήματα καὶ οἱ ἐπαπειλούμενοι ἀπὸ τὴν ἀχαλίνωτῃ ἀνάπτυξιν κίνδυνοι συνειδητοποιοῦνται καὶ κηρύττονται, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀποτελεσματικά. Γιατὶ προϋποτίθεται μιὰ καθολικὴ κοινωνικὴ ἀπάρνηση τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς, δηλαδὴ ἄλλες προτεραιότητες μὴ-καταναλωτικὲς στὸν προσωπικὸ βίον τῶν ἀνθρώπων, ἄλλες ἀνάγκες — τελικὰ ἄλλη, διαφορετικὴ νοσηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξεως. Προϋποτίθεται — οὔτε λίγο, οὔτε πολὺ — ἓνας ἄλλος, διαφορετικὸς πολιτισμὸς.

Ἴσως μόνον ἔτσι νὰ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ ἀτελέσφορο τῶν προσπαθειῶν, τόσο τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν ὅσο καὶ τῶν κοινωνικῶν κινήματων, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὀξύτατων σήμερα προβλημάτων ποιότητος τοῦ βίου. Τὸ σοσιαλιστικὸ δράμα, ποὺ συνήγειρε ἐπὶ δεκαετίες τὰ προοδευτικότερα κοινωνικὰ στρώματα σὲ κάθε γωνιὰ τῆς γῆς καὶ καταξιώθηκε μὲ τὴ θυσιαστικὴ αὐταπάρνηση πολυἀριθμῶν πιστῶν του, συντρίφτηκε τελικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀμείλικτῃ «ὑπαρκτῇ» λογικῇ τοῦ κρατικοποιημένου καπιταλισμοῦ καὶ ἀναθεωρεῖται σήμερα ριζικὰ ἀπὸ τὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ τῆς «περεστρόικα».

Ὅσο γιὰ τὸ οἰκολογικὸ κίνημα, ἂν καὶ δὲν ἔχει προλάβει νὰ δώσῃ συγκεκριμένα δείγματα ἢ ἔστω καὶ προγράμματα οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς, διαδηλώνει ὥστόσο προγραμματικὰ μιὰ τυπικὰ χρησιμοθηρικὴ ἀντίληψη φυσιοκρατικῆς ἀξιολογίας, ποὺ ἀντανακλᾷ τὸ ἴδιο ὄντολογικὸ κενὸ μὲ αὐτὸ τῆς τρέχουσας Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι

τὸ οἰκολογικὸ κίνημα ἀπολυτοποιεῖ τὰ φυσιοκρατικὰ κριτήρια τῆς χρησιμοθηρικῆς ἀξιολογίας, ἐνῶ ἡ τρέχουσα Πολιτικὴ Οἰκονομία, τουλάχιστον στὸ θεωρητικὸ τῆς ξεκίνημα, ὑπέταξε καὶ τὶς φυσιοκρατικὲς τῆς ἀντιλήψεις σὲ ἀπολυτοποιημένα ἀνθρωποκεντρικὰ κριτήρια.

Ἔτσι, ἐνῶ ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ χρησιμοθηρία τῆς ἀτομικῆς «σωτηρίας» θεμελίωσε τὴ σύγχρονη Πολιτικὴ Οἰκονομία στὴ βάση τῆς «ιεροποίησης» (sacralisation) τοῦ χρήματος καὶ τὸν ἀσκητικὸ πουριτανισμὸ τῶν πρώτων καπιταλιστῶν, τὸ οἰκολογικὸ κίνημα θεμελιώνεται στὴν «ιεροποίηση» τῆς ἀντι-κείμενης φύσης καὶ σὲ ἓνα καινούργιο εἶδος «βιολογικοῦ πουριτανισμοῦ» (μὲ διακρίσεις «καθαρῶν» καὶ «ἀκάθαρτων» τροφῶν, ὑγιεινῶν καὶ μὴ-ὑγιεινῶν προϊόντων, ἢ καλλιεργειῶν, ἢ φαρμάκων, κ.ο.κ.). Οἱ διακρίσεις αὐτὲς δὲν εἶναι παράλογες οὔτε αὐθαίρετες, ὅπως δὲν ἦταν παράλογες ἢ αὐθαίρετες καὶ οἱ διακρίσεις τοῦ ἀσκητικοῦ πουριτανισμοῦ τῶν πρώτων καπιταλιστῶν (διακρίσεις τοῦ ἐργατικοῦ ἀπὸ τὸν ράθυμο, τοῦ οἰκονόμου ἀπὸ τὸν σπάταλο, τοῦ τίμιου ἀπὸ τὸν αἰσχροκερδῆ, κ.ο.κ.). Ὅμως τὸ ἐγγενὲς ὁλοκληρωτικὸ (φασιστικὸ θὰ λέγαμε σήμε-ρα) στοιχεῖο σὲ κάθε πουριτανισμὸ εἶναι ἡ μὴ ἀνοχὴ τῆς ἀποτυχίας καὶ παρεκτροπῆς, ἡ ἀδυναμία ἀποδοχῆς τῆς «ἀμαρτίας» τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἰδικὰ ὁ «βιολογικὸς πουριτανισμὸς» τῶν οἰκολόγων, ἐντοπισμένος καὶ αὐτὸς στὴν ἀτομικὴ συμπεριφορά, ἀπηχεῖ κάποτε κάτι ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς «φυλετικῆς καθαρότη-τας» τοῦ Ναζισμοῦ (Nazi) — κάτι ἀπὸ τὴ φασιστικὴ ἀπολυτοποίηση τῶν κριτηρίων διάκρισης θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν, ὠφέ-λιμων καὶ βλαβερῶν γιὰ τὴν κοινωνία ἀτόμων.

Τὸ «εἰρηνιστικὸ» κίνημα μᾶλλον δὲν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ στοὺς παράγοντες ἀμφισβήτησης τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς, γιὰτὶ αὐτὸ δὲν ἀμφισβητεῖ, μόνον παρεμβαίνει σὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ γιὰ νὰ τὴν καταστήσει εὐδαιμονιστικὰ συνεπέστερη.

Ἄρκεϊ καὶ μόνο ἡ ἀπολυτοποίηση τοῦ ἀγαθοῦ τῆς εἰρήνης, πού γίνεται σὲ βάρος ἢ μὲ προκλητικὴ παραθεώρηση τοῦ κριτηρίου τῆς ἐλευθερίας, γιὰ νὰ ἀποδείξει τὸ εἰρηνιστικὸ κίνημα δέσμιον στὴν καταναλωτικὴ λογικὴ τῆς εὐζωίας, δίχως πρόταση ἀντιμετώπισης τῶν ὀξύτατων σήμερα προβλημάτων ποιότητας τοῦ βίου.

Σίγουρα, τὴν πιὸ τεκμηριωμένη κριτικὴ τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας — συχνὰ καὶ μὲ συγκεκριμένες ἀναθεωρητικὲς προτάσεις — τὴν ὀφείλουμε σὲ μεμονωμένους συγγραφεῖς, πού τὰ βιβλία τους συζητήθηκαν εὐρύτατα καὶ γνώρισαν ἐντυπωσιακὴ κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία σχεδὸν σὲ κάθε γωνιὰ τῆς γῆς. Ἄς θυμηθοῦμε τὴ *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ* τῶν Horkheimer καὶ Adorno², τὸν *Μονοδιάστατο ἄνθρωπο* τοῦ Herbert Marcuse³, τὴν *Κοινωνία τῆς ἀφθονίας* τοῦ Galbraith⁴, τὸ *Small is Beautiful* τοῦ Schumacher⁵. Ἰδιοφυεῖς ἀναλύσεις τοῦ ἀδιεξόδου πού δύσκολα μποροῦν νὰ ἀμφισβητηθοῦν καὶ πού πρόσφεραν στὶς σύγχρονες κοινωνίες τὴν μᾶλλον γονιμότερη ὥς τώρα αὐτοσυνειδησία καὶ διασάφηση τῶν κρίσιμων προβλημάτων τους. Ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ φανερὴ ἀπουσία κάποιου ὀντολογικοῦ θεμέλιου τῆς κριτικῆς, προτάσεων γιὰ μιὰ διαφορετικὴ νοσηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης ἔξω ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ἀτομικῆς «σωτηρίας», τὴν ὑλιστικὴ ἱκανοποίηση (ὑλοποίηση) τῆς δίψας τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἐλευθερία.

Θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι οἱ ἰδιοφυεῖς ἐπισημάνσεις καὶ ἀναλύσεις αὐτῶν τῶν συγγραφέων, πού παρὰ τὴν

2. Max HORKHEIMER - Theodor ADORNO, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt (Fischer-Verl.) 1969.

3. *One-dimensional Man*, Boston (Beacon Press) 1964.

4. John Kenneth GALBRAITH, *The Affluent Society*, London 1958.

5. E. F. SCHUMACHER, *Small is Beautiful*, London (Blond and Briggs Ltd) 1973.

εὐρύτατη κοινωνική ἀποδοχή τους δὲν κατόρθωσαν νὰ λειτουργήσουν ὡς καταλύτης οὐσιαστικῶν μεταβολῶν στὸν τρόπο λειτουργίας τῆς οἰκονομίας, εἶναι μιὰ ἐνδεικτικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρχικῆς μας ἐδῶ ἀπαισιόδοξης πρόβλεψης: "Ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὰ ἀσφυκτικὰ ἀδιέξοδα ποὺ συνοδεύουν τὴν ἀπολυτοποίηση τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς, προϋποθέτει μιὰ μακροχρόνια προοδευτικὴ ἀλλαγὴ στὸν καθολικὸ τρόπο τοῦ βίου, δηλαδὴ τὴν ὠρίμανση ἄλλων προτεραιοτήτων μὴ-καταναλωτικῶν στὸν προσωπικὸ βίο τῶν ἀνθρώπων. Προϋποθέτει τελικὰ ἄλλη, διαφορετικὴ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης, ἄλλες ἀνάγκες καὶ ἱκανοποιήσεις πληρέστερες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ προσφέρει ἡ καταναλωτικὴ εὐζωία. Προϋποτίθεται — οὔτε λίγο, οὔτε πολὺ — ἓνας ἄλλος, διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν σημερινὸ πολιτισμός.

β. Ἑρμηνευτικὴ ἐμβέλεια

Στὴ διαδρομὴ ποὺ ἀκολούθησαν οἱ σελίδες αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ βιβλίου καὶ μέσα ἀπὸ ποικίλες πτυχές τῆς σημερινῆς οἰκονομικῆς προβληματικῆς προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε:

— ὅτι ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία, ἔστω κι ἂν φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἐπιστήμη μὲ τὴ δική της αὐτόνομη καὶ ἀποτελεσματικὴ λογικὴ, ἀντανακλᾷ, τόσο στὴ θεωρία ὅσο καὶ στὴν πρακτικὴ της, κάποιες δεδομένες κοινωνικὲς νοηματοδοτήσεις τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης.

— ὅτι αὐτὴ ἡ ἐξάρτηση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ κοινωνικὲς νοηματοδοτήσεις εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀφοῦ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενό της, ἡ λειτουργία τῆς οἰκονομίας, εἶναι ἀποτέ-

λεσµα καὶ συνάρτηση τῆς ἀνθρώπινης οἰκονοµικῆς συμπεριφορᾶς, ἄρα κάποιων κριτηρίων καὶ κινήτρων συμπεριφορᾶς.

— ὅτι τὰ κριτήρια καὶ κίνητρα ποὺ καθορίζουν τὴ «λογικὴ» τῆς σύγχρονης οἰκονοµικῆς συμπεριφορᾶς, ἀπηχοῦν νοηµατοδοτήσεις µὲ ἀπώτερη θρησκευτικὴ καταγωγὴ. Ἀκόµα καὶ ἡ ἀντλήση κριτηρίων καὶ κινήτρων συμπεριφορᾶς ἀπὸ μιᾶς συνεπῆς «ἀπώθησιν» κάθε θρησκευτικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἔχει τὴν ἱστορικὴ τῆς ἀφετηρία σὲ μιὰν ὀρισµένη ἀντίληψη θρησκευτικότητας.

— ὅτι κυρίως ἡ θρησκευτικότητα μπορεῖ νὰ ἐµπεδώσει σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο ὄντολογικὰς ἀντιλήψεις, δηλαδὴ προϋποθέσεις νοηµατοδότησης τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης.

— ὅτι ἡ σύγχρονη Πολιτικὴ Οἰκονομία, τυπικὸ γέννηµα καὶ προϊόν ἐνὸς συγκεκριµένου τύπου ἀνθρώπινης κοινωνίας, τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ, κοµίζει τὶς νοηµατοδοτήσεις ποὺ ἐµπέδωσε ἀφετηριακὰ σὲ αὐτὸ τὸν τύπο κοινωνιῶν μιὰ συγκεκριµένη καὶ ἐπιμέρους ἐκδοχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ.

— ὅτι ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ τύπου τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς κοινωνίας ἀντλεῖ τὴ διαµόρφωσὴ τῆς ἀπὸ τὴ «θρησκευτικοποιηµένη» ἐκδοχὴ τῆς χριστιανικῆς ἐµπειρίας, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος σὲ ἀτομοκεντρικὴ θρησκευτικότητα, σὲ προσπάθεια ἀτοµικῆς σωτηρίας µέσω μιᾶς «µεταφυσικῆς τῆς συναλλαγῆς».

— ὅτι ἡ «θρησκευτικοποιηµένη» ἀλλοίωσις τῆς χριστιανικῆς ἐµπειρίας ἐµπεδώνει στὶς δυτικοευρωπαϊκοῦ τύπου κοινωνίες μιὰν ὄντολογία καὶ γνωσιολογία µὲ ἀντεστραµµένους τοὺς ὅρους τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκδοχῆς τους. Ἐµπεδώνει μιὰν ἐπιστροφὴ στὴν ἀρχαιοελληνικὴ ὄντολογία, ὅπου ἡ οὐσία προηγεῖται καὶ προκαθορίζει τὴν ὕπαρξιν. Καὶ μιὰ πρωτοφανὴ γνω-

σιολογία πού ἔξαντλεῖ τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας σὲ μόνη τὴν ἀντιληπτικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀτόμου.

Ἡ λογικὴ αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν θέσεων συγκροτεῖ μιὰν ἑρμηνευτικὴ καταρχὴν πρόταση, πού ἡ ἐνδεχόμενη ἀποδοχὴ τῆς μεταβάλλει τοὺς ὅρους προβληματισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κριτικῆς τῶν ἀδιεξόδων τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

Ἡ ἑρμηνευτικὴ ἐμβέλεια τῆς πρότασης καλύπτει τόσο τὸ πρόβλημα τῶν θεωρητικῶν καταβολῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν παραγόντων διαμόρφωσης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ὅσο καὶ τὴν «ἐσωτερικὴ λογικὴ» τῶν ἐξελικτικῶν του μετασχηματισμῶν, ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ ἀντίθεση ὥς καὶ τὴν κεῦνσιανὴ «σύνθεση».

Ἀνάλογες ἑρμηνευτικὲς προτάσεις πού ἔχουν προηγηθεῖ, ἐμφανίζονται, σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐδῶ σκιαγραφούμενη, μᾶλλον ἐλλειπτικὲς ἢ καὶ ἀποσπασματικὲς. Ἡ πρωτοποριακὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνάλυσης τῶν θεωρητικῶν καταβολῶν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἀπὸ τὸν Gunnar Myrdal, περιορίζει αὐτὲς τὶς καταβολές σὲ μόνη τὴ φιλοσοφικὴ ὑποδομὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ: τὴν ἀτομοκρατία, τὸν ὠφελιμισμὸ καὶ τὴν ἡδονιστικὴ φιλοσοφία, τὴν αὐτονόμηση τοῦ φυσικοῦ Δικαίου. Δὲν διερευνᾷ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, οὔτε τὶς ὄντολογικὲς τοὺς προϋποθέσεις.

Ἡ ἑρμηνευτικὴ πρόταση τοῦ Max Weber, διευρυμένη γόνιμα ἀπὸ τὸν Werner Sombart, περιορίζεται ἐπίσης στὴ συσχέτιση τῆς καπιταλιστικῆς νοο-τροπίας καὶ συμπεριφορᾶς μὲ τὴν ἠθικὴ πρακτικὴ τοῦ προτεσταντισμοῦ, τὶς δογματικὲς τῆς ἀφετηρίες ἢ καὶ τὶς μεσαιωνικὲς-ρωμαιοκαθολικὲς τῆς προδιαγραφές. Δὲν διερευνᾷ τὶς εὐρύτερες κοινωνικὲς νοηματοδοτήσεις πού προηγοῦνται ἱστορικᾶ, τὴν ὄντολογία καὶ γνωσιολογία πού αὐτὲς ἐμπεδώνουν — οὔτε καλύπτει αὐτὴ ἡ πρόταση τὴ «λογι-

κή» τῶν ἐξελικτικῶν μετασχηματισμῶν τοῦ καπιταλιστικοῦ φαινομένου.

Ἀλλὰ ἡ σύγκριση τῆς ἐμβέλειας τῶν ἐρμηνευτικῶν τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ φαινομένου προτάσεων εἶναι δύσκολο νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὸν Myrdal καὶ τοὺς Weber-Sombart. Σίγουρα, ἡ σύγκριση εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὴ καὶ ὄχι ἀξιολογικὰ ἐπιλεκτικὴ — δὲν σημαίνει ὑποτίμηση ἢ παραθεώρηση ἄλλων ἰδιοφυῶν ἀναλύσεων στὸν χῶρο μιᾶς φιλοσοφίας τῆς οἰκονομίας. Οἱ ἐργασίες τῆς Joan Robinson, τοῦ Peter Koslowski, τοῦ J. Harsanyi, τοῦ A. Sen, τοῦ Kenneth Arrow — ἐνδεικτικὰ καὶ πάλι — προσφέρουν πολύτιμο ὕλικὸ γιὰ τὴ σπουδὴ τῶν θεωρητικῶν προϋποθέσεων τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ὅπως καὶ τῶν μεθοδολογικῶν προβλημάτων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ πρακτικὴ. Οὔτε καὶ παραγνωρίζουμε τὸν ὄγκο τῶν θεωρητικῶν ἀναλύσεων σὲ καθιερωμένα πιά καὶ πολυσυζητημένα ἔργα πολιτικῆς φιλοσοφίας, πολιτικῆς κοινωνιολογίας καὶ πολιτικῆς ψυχολογίας ποὺ σημάδεψαν τὸν αἰῶνα μας⁶. Ἄν δὲν διευρύνουμε τὴ συγκριτικὴ μας ἀντιπαραθέση, εἶναι μόνο γιὰ νὰ ἐπιμείνουμε στὶς ἀντιπροσωπευτικὲς ἐκεῖνες ἐρμηνευτικὲς προτάσεις ποὺ φιλοδοξοῦν τὴν ἀναγωγὴ σὲ ἀφετηριακὲς νοηματοδοτήσεις τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς. Καὶ τέτοιες προτάσεις δύσκολα ἀνιχνεύονται μέσα στὴν ἀπέραντη βιβλιογραφία κριτικῆς τῶν πολιτικο-κοινωνικῶν ἐκφάνσεων τοῦ πολιτισμοῦ μας — κριτικῆς προσανατολισμένης μᾶλλον συνολικὰ καὶ σταθερὰ στὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα ἢ στὴ φαινομενολογία τῶν συμπτωμάτων.

6. Ἕνα πανόραμα αὐτῶν τῶν ἀναλύσεων καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας προσφέρει τὸ ἔργο τῶν François CHATELET - Evelyne PISIER-KOUCHNER, *Les conceptions politiques du XXe siècle*, Paris (P.U.F.) 1981, ἑλλ. μ.ετφρ.: *Οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα (Ἑκδ. Ράππα) 1988.

Ἡ ἐρμηνευτική ἐδῶ ἐμμονή μας στὶς νοηματοδοτήσεις τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ στὴν ὄντολογία καὶ γνωσιολογία ποὺ αὐτὲς ἐμπεδώνουν, μεταβάλλει τοὺς ὅρους κριτικῆς τῶν ἀδιεξόδων τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἡ λογική, λ.χ., τῶν ὀρθολογικῶν «βελτιώσεων» καὶ μεταρρυθμιστικῶν ἀναμορφώσεων τοῦ παγκόσμιου πιά σήμερα συστήματος τῆς οἰκονομίας ἐμφανίζεται τουλάχιστον ἀντιφατική, ἀφοῦ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἴδιες προτεραιότητες καὶ νοηματοδοτήσεις ποὺ γέννησαν τὰ ἀδιέξοδα, καὶ φιλοδοξεῖ νὰ χαλιναγωγήσει μιὰ δυναμικὴ τὴν ὁποία ἡ ἴδια ἐξ ὀρισμοῦ προκαλεῖ. Ἡ ἐπιδίωξη ὀρθολογικῆς ἐπίλυσης τῶν προβλημάτων, εἰδικὰ στὸ ἐπίπεδο τῶν μακροοικονομικῶν ρυθμίσεων, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μακροπρόθεσμα ἀτελέσφορη, ἀκριβῶς ἐπεὶδὴ ἀγνοεῖ τὴ δυναμικὴ τῶν κινήτρων καὶ κριτηρίων οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ παραμένουν ἀπεριορίστως «ἀναπτυξιακὰ» καὶ καταναλωτικά. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς τῶν ἠθικῶν ἐκκλήσεων γιὰ τὴν ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ ἀνάληψη εὐθυνῶν ἐν ὅψει τῶν ἐπαπειλούμενων κινδύνων ἀποδείχνεται καθαρὰ οὐτοπικός, γιατί ἀγνοεῖ τὴν ἀνάγκη ἐκείνων τῶν νοηματοδοτήσεων τοῦ βίου, ποὺ θὰ καθιστοῦσαν τὴν ἀνάληψη τῶν εὐθυνῶν γόνιμο κίνητρο συμπεριφορᾶς.

Καὶ μὲ πιὸ ἀναλυτικὴ διατύπωση: Ἡ σπουδὴ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων καὶ τῆς λειτουργίας τῆς οἰκονομίας ἔχει προσλάβει τὶς τελευταῖες δεκαετίες διαστάσεις μιᾶς κυριολεκτικὰ παγκόσμιας καὶ ἐργώδους προσπάθειας γιὰ θετικὴ ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ὀρθολογικὸ ἔλεγχο σὲ κάθε πτυχὴ τοῦ οἰκονομικοῦ γεγονότος. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια δὲν εἶναι αὐτόνομη καὶ ἀποσπασματικὴ. Παρακολουθεῖ καὶ συμπληρώνει τὴν πολὺ εὐρύτερη ἔκρηξη καὶ τὸν καταιγιστικὸ πληθωρισμὸ σπουδῆς καὶ ἀνάλυσης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Ὁ χῶρος τῶν λεγόμενων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν κατακλύζεται ἀπὸ μιὰ συν-

εχῶς αὐξανόμενη βιβλιογραφικὴ παραγωγή, χώρια ἡ πλημμυρίδα τῶν καθημερινῶν ἀναλύσεων τῆς ἔντυπης καὶ ραδιο-τηλεοπτικῆς δημοσιογραφίας.

Πίσω ἀπὸ τὴν ἐργώδη αὐτὴ διερεύνηση καὶ σπουδὴ διαφαίνεται μὲ σαφήνεια ἡ πίστη πὺ ἐπενδύουν οἱ σημερινές κοινωνίες στὶς δυνατότητες τῆς ἐπιστήμης καὶ στὶς ἀπότοκες τεχνικὲς τῶν κοινωνικῶν ἐφαρμογῶν της. Πίστη ὅτι αὐτές οἱ δυνατότητες καὶ ἐφαρμογές μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν στὴν οἰκοδόμησιν μιᾶς παγκόσμιας κοινωνίας εὐνομούμενης καὶ εὐτυχισμένης. Ἀπὸ τὸν προηγούμενον κιόλας αἰῶνα ἡ ἰδέα τῆς προόδου συνδέθηκε ὀριστικὰ στὶς συνειδήσεις μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνολογίας, καὶ ἡ ὀρθότητα αὐτῆς τῆς σύνδεσης ἐπαληθεύεται ἐμπράγματα μὲ τὴν ποιοτικὴ καὶ ποσοτικὴ αὐξηση τῶν ἀγαθῶν, τῆς εὐνομίας καὶ τῆς εὐμερίας.

Ὅταν αὐτὴ ἡ παρατεινόμενη κοινωνικὴ ἔκρηξιν τῆς ἀπεριόριστης πίστεως στὴν ἐπιστήμην προσκρούει στὴν πραγματικότητα κάποιων ὑπαρκτῶν ἢ ἄμεσα ἐπαπειλούμενων κινδύνων — (ὅπως ἡ ἀνυπέρβλητη ἀνισότης στὴ γεωγραφικὴ κατανομή τῆς ἀνάπτυξης, ἡ καταστροφὴ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὁ ἐνδεχόμενος πυρηνικὸς ἀφανισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ ἐκβαρβαρισμὸς πὺ συνοδεύει τὴν «ἀνάπτυξιν» κοινωνικῶν ἀνέθιστων στὴν ὀρθολογικὴ νοο-τροπία) — τότε ἡ πίστη στὶς δυνατότητες τῆς ἐπιστήμης μεταστρέφεται σὲ ἕναν καταιγιστικὸ πληθωρισμὸ δεοντολογίας. Ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος μεταποιοῦνται ἀπὸ δυνατότητα σὲ αἵτημα, ἀπὸ ἐργαλεῖο σὲ κανονιστικὴ ἀπαίτηση. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν φαίνεται νὰ διερωτᾶται, ἂν ἡ ἀνάγκη ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἔστω καὶ τεκμηριωμένη μὲ τὴν ἀπειλὴ προφανέστατων κινδύνων, συνιστᾷ ἐπαρκὲς κίνητρο ἀλλαγῆς τῆς ἀτομικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς.

Σίγουρα, ὑπάρχει ἕνα κενὸ ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ με-

λέτη ἢ ἔρευνα καὶ στὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ, ποὺ ὄχι μόνο ἡ κυρίαρχη νοο-τροπία, ἀλλὰ καὶ οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες προσπαθοῦν νὰ τὸ καλύψουν μὲ μιὰ πληθωριστικὴ δεοντολογία στὸ ὄνομα τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ ἀνάγκη ἐπενδύσεων γίνεται καθῆκον καὶ χρέος, τὸ ἴδιο καὶ ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, ἡ μείωση τῆς κατανάλωσης εἰσαγόμενων εἰδῶν, ὁ ἔλεγχος τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος, ἡ ὀρθὴ διαχείριση τοῦ δημόσιου χρήματος, κλπ. Ὅπως γίνεται καθῆκον καὶ χρέος καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, ἡ ἀνεξαρτησία τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ συνδικαλισμοῦ, ἡ μὴ-κατάχρηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου, ὁ ἐκδημοκρατισμὸς λειτουργίας τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ὁ σεβασμὸς τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας, κλπ., κλπ. Ἀλλὰ καὶ πάλι κανεῖς δὲν φαίνεται νὰ διερωτᾶται, ἂν οἱ ἐξασφαλίσεις ποὺ προσφέρει ἡ ὀρθολογικὴ λειτουργία θεσμῶν καὶ δομῶν τοῦ κοινωνικοῦ βίου, συνιστοῦν ἐπαρκὲς κίνητρο ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ μάλιστα ὅταν ἀπαιτεῖται κάποια ἐθελούσια παραίτηση ἀπὸ ἐγωκεντρικὲς ἱκανοποιήσεις.

Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Eric Weil: «Ἡ κοινωνία ἀπωθεῖ τὸ ἄτομο στὸν ἑαυτό του: τοῦ ὑπόσχεται ἓνα μέλλον ὀλοτέλα ὀρθολογικό, ἀλλὰ μόνο τὸ ὑπόσχεται· δὲν εἶναι παρὰ ἓνα μέλλον καὶ ἡ κοινωνία περιμένει ἀπὸ τὸ ἄτομο νὰ βολευτεῖ στὸ μεταξὺ ὅπως μπορεῖ, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὶς ἀξίες ποὺ ἀκόμα ξέρεи. Ἀναπόφευκτα τότε οἱ ἀξίες αὐτὲς σπρώχνουν τὸ ἄτομο νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα: πρὸς τί; καὶ στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἡ κοινωνία δὲν ξέρεи, οὔτε κὰν ἐπιτρέπει κάποια ἀπάντηση»⁷.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἐδῶ ἐμμονὴ μας σὲ αὐτὸ τὸ: πρὸς τί — στίς

7. *Philosophie politique*, Paris (Vrin) 1956, σελ. 95, ἑλλην. μετφρ. ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν F. CHÂTELET — E. PISIER-KOUCHNER, *Οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, σελ. 523.

κοινωνικὲς νοηματοδοτήσεις τῆς οἰκονομικῆς εἰδικᾶ συμπεριφορᾶς, στὴν ὄντολογία καὶ γνωσιολογία ποὺ αὐτὲς ἐμπεδώνουν — μεταβάλλει καὶ τοὺς ὅρους κοινωνικῆς δεοντολογίας.

Συγκεκριμένα, ἡ προτεραιότητα τῶν νοηματοδοτήσεων τῆς συμπεριφορᾶς ἀναιρεῖ τὸν χαρακτήρα αὐτονομίας τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν «ἀξιῶν». Ἄν ἡ οἰκονομικὴ πρακτικὴ τῆς κάθε μέρας ἀντανακλᾷ καταρχὴν τὸ νόημα ποὺ ἀποδίδει ἓνα κοινωνικὸ σύνολο, συνειδητὰ ἢ ἀνεπίγνωστα, στὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ καὶ στὴν ἀνθρώπινη πράξη, στὴν ἀντι-κείμενη πραγματικότητα τῆς ὕλης καὶ τοῦ κόσμου, στὸν χρόνον καὶ στὴν Ἱστορία, ἂν δεχθοῦμε τὴ δυναμικὴ προτεραιότητα αὐτῆς τῆς νοηματοδότησης, τότε οἱ κανόνες ἠθικῆς δεοντολογίας καὶ ἀξιολογίας ἔχουν σχετικὴ, δευτερεύουσα ἢ καὶ ἐπουσιώδη σημασία καὶ ἀποτελεσματικότητα.

Ἄν ὅποιαδῆποτε κλίμακα «ἀξιῶν» καὶ ὅποιαδῆποτε ἠθικὴ δεοντολογία εἶναι μόνο συνάρτηση καὶ ἐπιφαινόμενο τῆς ἀφεταιρικῆς νοηματοδότησης τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ, τότε ἀποδείχνονται καθαρὴ οὐτοπία ὅλες οἱ ἠθικὲς ἐκκλήσεις, σταυροφορίες, ἀναμορφωτικὲς προσπάθειες, προγράμματα διαπαιδαγώγησης ποὺ ἀγνοοῦν τὴν προτεραιότητα τοῦ νοήματος τῆς καθημερινῆς ὑπαρξὸς καὶ πράξης. Ἄν οἱ ἀξίες καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, σὲ ὅποια ἐποχὴ ἢ περιοχὴ τοῦ κόσμου, ἐμφανίζονται μιὰ κατάφωρη ἀνεπάρκεια καὶ ἀναποτελεσματικότητα ἢ προφανὴ κρίση ἀξιοπιστίας — ἂν ἀδυνατοῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ στοιχειώδη λειτουργικότητα τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, τὴν προστασία τοῦ ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσίαν καὶ τὴν ἐγκεντρικὴν μονομέρειαν ἢ τὴ βίαν — τότε εἶναι μάταιον νὰ ἐπιδιώκουμε ἠθικὲς «βελτιώσεις» τῶν χαρακτήρων ἢ συνειδησιακὲς «ἀφυπνίσεις» στὸ χρέος τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀξιῶν. Τότε, μόνο ἡ ἐμφάνιση καινούργιων ἀναγκῶν καὶ προτεραιοτήτων τοῦ βίου μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει καὶ στὴν ἀναζήτηση καινούργιων νοηματο-

δοτήσεων τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ, ἐπομένως καὶ σὲ ἀναθεωρήσεις τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀξιολογίας.

Ἡ προτεραιότητα τῶν κοινωνικῶν νοηματοδοτήσεων τῆς οἰκονομικῆς εἰδικᾶ συμπεριφορᾶς ἀμφισβητεῖται — μὲ ἐμπράγματη ἀποδεικτικότητα — μόνο ἢ κυρίως μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ ὀρθολογισμοῦ — τὴν αὐτοδύναμη πειθῶ τῶν ὀρθολογικῶν θεμελιώσεων τόσο τῆς ἀξιολογίας ὅσο καὶ τῆς ἠθικῆς. Ὁ γενικός «χρυσοὺς κανὼν» τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ διατύπωσε ὁ Kant, εἶναι σίγουρα ἡ κορυφαία ἔκφραση μιᾶς προστακτικῆς ποὺ ἀντλεῖ τὸν κατηγορικὸ (ἀπόλυτα ἀναγκαῖο καὶ ἐπομένως ὑποχρεωτικὸ) χαρακτήρα της ὅχι ἀπὸ κάποια κοσμοθεωριακὴ ἐρμηνεία καὶ ὄντολογικὴ θεμελίωση, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ ἀπαίτηση τῆς πρακτικῆς-χρηστικῆς λογικῆς. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ ὅτι κοινωνίες μὲ παράδοση αἰῶνων ἠθισμοῦ στὴν ὀρθολογικὴ νοο-τροπία ἐμφανίζουν συνήθως ἐπαρκὴ συμπτώματα καθολικῆς καὶ αὐτονόητης ὑποταγῆς στὶς ἐπιταγὲς ὀρθολογικῶν ἠθικῶν κανόνων καὶ ἀξιολογήσεων.

Ἀλλά, παρὰ τὴν καταρχὴν ἐντύπωση ἢ τὴν κρατούσα ἀντίληψη, εἶναι λάθος νὰ θεωροῦμε τὸν ὀρθολογισμό ἀπλῶς ἓνα χρηστικὸ ἐργαλεῖο, ἄσχετο μὲ ὅποιαδήποτε κοσμοθεωριακὴ ἐρμηνεία καὶ ὄντολογικὴ προοπτικὴ. Γιατὶ ἡ ἐμμονὴ στὴν προτεραιότητα τῆς ὀρθολογικῆς πρακτικῆς καὶ χρηστικῆς σκοπιμότητος εἶναι μιὰ στάση ζωῆς, ποὺ ἀρνεῖται ὅποιαδήποτε μεταφυσικὴ προτεραιότητα ἐρμηνείας καὶ νοηματοδότησης τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ. Ἐπομένως, ἀφετηρία νοηματοδοτήσεων τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς γίνεται ἡ ἴδια ἡ πρακτικὴ ὠφελιμότητα καὶ χρηστικὴ ἀποτελεσματικότητα. Οἱ σκοπιμότητες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης ἐξαντλοῦνται στὰ ὅρια τῆς βιολογικῆς ἐπιβίωσης· τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ τὴν τελεολογία του

ἀπωθοῦνται στὸν χῶρο μιᾶς θελημένης ἀδιαφορίας ἢ ἐγκαταλείπονται στὴ σεμνὴ διακριτικότητα τοῦ ἀγνωστικισμοῦ.

Ἡ ἀντλήση νοηματοδοτήσεων τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ἀπὸ μόνη τὴν ὀρθολογικὴ ἀπαίτηση πρακτικῆς-χρηστικῆς σκοπιμότητος θεμελιώνει ἐκείνη τὴ στάση ζωῆς, ποὺ ἐκφράζεται θεωρητικὰ μὲ τὶς ἀρχές τοῦ ὠφελιμισμού, τῆς ἡδονιστικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ φυσικοῦ Δικαίου. Καὶ αὐτὲς οἱ ἀρχές εἶδαμε νὰ οἰκοδομοῦν, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, τὴ θεωρίαν καὶ πρακτικὴν τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἄν λοιπὸν αὕτῃ ἢ θεωρίαν καὶ πρακτικὴν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἐμφανίζει σήμερον πραγματικὰ ἀδιέξοδα, ἡ λύσις τῶν ἀδιεξόδων πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ κάποια νοηματοδότηση τῆς συμπεριφορᾶς (καὶ συνακόλουθῃ δεοντολογία καὶ ἀξιολογία) ὅπωςδῆποτε διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ «παράγει» ὁ ἀγνωστικισμὸς καὶ ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὰ ὑπαρκτικὰ ἐρωτήματα.

Ἡ συμπερασματικὴ πρόταση ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς ὅσες ἀναλύσεις ἐδῶ ἐπιχειρήσαμε, ὀριοθετεῖται θετικὰ ἢ ἀντιθετικὰ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ δεδομένα ποὺ μᾶς προσφέρει γιὰ σπουδὴ ἢ θεωρίαν καὶ πρακτικὴν τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

Διαπιστώνουμε μιὰν ἐπιστημολογικὴ καταρχὴν καθυστέρηση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας: Μιὰν ἐμμονὴν στὴ νευτώνεια ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος — στὴν ἐκδοχὴ της ὡς συνόλου καὶ συσχετισμοῦ ὄντοτήτων, ὅχι ἐνεργούμενων σχέσεων. Καὶ μιὰ καθήλωση στὸν ὀρθολογικὸ κώδικα ἐπαλήθευσης τῆς γνώσης, σὲ ἕναν ὀρθολογικὸ μονισμό (Rationalitätsmonismus). Ἡ ἀπροσδιοριστία καὶ ἡ σχετικότητα, ἡ δυναμικὴ τῆς διαψευσιμότητος τῶν ἐπιστημονικῶν προτάσεων, ὁ μεθοδολογικὸς νομιναλισμὸς, ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὴ σύγχρονη οἰκονομικὴ ἐπιστημολογία.

Ἡ ἐπιστημολογικὴ αὕτῃ καθυστέρηση δὲν εἶναι καθαρὰ ἐπι-

στημονικῆς φύσεως. Εἰδικὰ στὴν οἰκονομία προκύπτει ἀπὸ παγιωμένες ἐρμηνεῖς ἢ νοηματοδοτήσεις τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ, ποὺ ἀνάγονται σὲ κοινές θρησκευτικὲς προδιαγραφές τόσο τῆς θεϊστικῆς ὅσο καὶ τῆς ἀθεϊστικῆς ὄντολογίας τοῦ δυτικοῦ πολιτιστικοῦ προτύπου.

Ἡ ἐπιστημολογικὴ καθυστέρηση δὲν ἀναιρεῖ τίς ἐντυπωσιακὲς ἀνέσεις τοῦ βίου ποὺ προσφέρει ἡ σύγχρονη (ἀναπτυξιακὴ) λειτουργία τῆς οἰκονομίας σὲ σημαντικὴ μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. Ὅσο ἡ ἀναπτυξιακὴ-καταναλωτικὴ εὐζωία ἐξασφαλίζεται ἢ ἐπιδιώκεται — πληρέστερα ἢ ἐλλειπέστερα — ὥς κοινὸς τρόπος τοῦ βίου (παρὰ τὴ σύμφυτη ἀστάθεια καὶ τίς ἀναπόφευκτες ὑφέσεις), οἱ ὄντολογικὲς προϋποθέσεις τοῦ δυτικοῦ πολιτιστικοῦ προτύπου θὰ διαθέτουν μιὰν ἀκαταμάχητη δυναμικὴ κοινωνικῆς ἐπιβολῆς τους. Πρέπει νὰ ἀλλάξουν οἱ ἀνάγκες καὶ προτεραιότητες τοῦ βίου γιὰ νὰ ἐμφανισθοῦν ἐκεῖνες οἱ νοηματοδοτήσεις τῆς συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ ἄλλαζαν ριζικὰ καὶ τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας καὶ ἐνδεχομένως θὰ ὀδηγοῦσαν στὴ λύση τῶν σημερινῶν ἀδιεξόδων.

Ὅσο ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία θὰ ἀπηχεῖ τίς ἀνθρωπολογικὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ καὶ τίς ἐρμηνεῖς ἢ νοηματοδοτήσεις τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ ποὺ ἀνάγονται στὶς θρησκευτικὲς προδιαγραφές τῆς δυτικῆς ὄντολογίας καὶ γνωσιολογίας, θὰ εἶναι δίχως νόημα (κυριολεκτικὰ ἀ-νόητο) νὰ θυσιαστεῖ ὁ ἀναπτυξιακὸς ὠφελιμισμὸς καὶ ἡ ἀτομοκεντρικὴ εὐζωία γιὰ χάρη τῆς προστασίας τοῦ περιβάλλοντος, ἢ τῆς ἰσόρροπης ἀνάπτυξης τῶν περιοχῶν τῆς γῆς, ἢ τῆς δημιουργικῆς συμμετοχῆς τῶν ἐργατῶν στὸν σχεδιασμὸ τῆς παραγωγῆς, ἢ τοῦ ἐξάνθρωπισμοῦ τῶν μεγαλουπόλεων, ἢ τοῦ σεβασμοῦ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας στὰ πλαίσια τοῦ κοινωνικοῦ προγραμματισμοῦ, κλπ., κλπ.

Ἡ σύγχρονη Πολιτικὴ Οἰκονομία εἶναι κάτι περισσότερο

ἀπὸ ἑνὸς τομέως ἢ πτυχῇ τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Εἶναι ἔμπρακτῃ καὶ καθολικῇ ἐμπέδωσι ἀναγκῶν καὶ προτεραιοτήτων, συγκεκριμένου νοήματος τῆς καθημερινῆς συμπεριφορᾶς: δηλαδὴ καθολικὸς τρόπος βίου ἢ πολιτισμός. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας, πού θὰ ὀδηγοῦσε στὴ λύση τῶν σημερινῶν ἀδιεξόδων, προϋποθέτει μιὰ πολιτιστικὴ κυριολεκτικὰ ἀλλαγὴ. Καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἐκβιάζεται — δὲν ὀργανώνεται προγραμματικά. Κυοφορεῖται καὶ προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴν ὠρίμανση διαφορετικῶν ἀναγκῶν καὶ προτεραιοτήτων τοῦ βίου.

Ἄν ἡ θεμελιακὴ ἀφετηρία τοῦ σύγχρονου (παγκόσμιου πιά) πολιτισμοῦ καὶ συνακόλουθα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας εἶναι θρησκευτικὴ, ἂν πραγματικὰ ἐντοπίζεται στὴ «θρησκευιοποίηση» τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ Δύση — στίς αὐγουστίνειες καὶ θωμιστικὲς προδιαγραφὰς τόσο τῆς θεϊστικῆς ὅσο καὶ τῆς ἀθεϊστικῆς ὀντολογίας τοῦ δυτικοῦ προτύπου — τότε καὶ ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῶν σημερινῶν ὅρων τοῦ βίου μπορεῖ νὰ ἀναμένεται μόνο ἀπὸ μιὰ θεολογικὴ καὶ πάλι ἀφετηρία.

Ἡ συμπερασματικὴ πρότασις αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ βιβλίου θὰ μπορούσε νὰ ἔχει καὶ τὴ μορφή μιᾶς διαπίστωσης: Ὅτι οἱ ἀφετηριακὲς νοηματοδοτήσεις πού μοιάζουν νὰ θεμελιώνουν τὰ ἀδιέξοδα τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἐμφανίζουν μιὰν ἐκπληκτικὴ ἀντιστοιχία μὲ τὶς νοηματικὲς καινοτομίες πού διαφοροποίησαν τὴ δυτικὴ χριστιανοσύνη καὶ ὀδήγησαν στὴ «θρησκευιοποίησή» της. Ἀντίθετα, ἡ πρωτοχριστιανικὴ καὶ μεταγενέστερη ἐλληνικὴ ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας — ἡ ὀντολογία καὶ γνωσιολογία πού προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία καὶ οἱ κοινωνικὲς νοηματοδοτήσεις πού τὶς ἐμπεδώνουν — ἔχουν μιὰν ἐπίσης ἐκπληκτικὴ ἀντιστοιχία μὲ τὶς διαφαινόμενες ἀρχὲς καὶ προϋποθέσεις τῶν σημερινῶν ἀναζητήσεων ἐξόδου ἀπὸ τὰ ἀδιέξοδα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας.

Ἄλλὰ ἡ δεύτερη αὐτῇ ἀντιστοιχία, ποὺ συνιστᾷ καὶ τὴν κυρίως ἐδῶ συμπερασματικὴν πρότασίν μας, ἔστω κι ἂν ἔχει ἔμμεσα ὑποτυπωθεῖ στὶς ἀναλύσεις τῶν προηγούμενων σελίδων, πρέπει τώρα συντομογραφικά, ἀλλὰ καὶ συστηματικὰ νὰ καταγραφεῖ.

γ. Συστηματικὴ ἀντιστοιχία

Α. Ἀναζητᾷμε ἀρχὲς καὶ προϋποθέσεις λειτουργίας τῆς οἰκονομίας ποὺ νὰ ἐμπεδώνουν στὴν καθημερινὴ συμπεριφορὰ τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας — τὴ νοηματοδότηση τῆς ὑπαρξῆς ὡς γεγονότος ἐλευθερίας.

Ἡ πρωτοχριστιανικὴ καὶ ἡ μεταγενέστερη ἐλληνικὴ («βυζαντινὴ» λέμε σήμερα) ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας σημαίνει («ὀρίζει») τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς μὲ τρεῖς καταρχὴν ὅρους: *πρόσωπο ἢ ὑπόσταση - οὐσία ἢ φύση - ἐνέργειες*.

Μὲ τὴ λέξη *ὑπόσταση* ὀρίζουμε καταρχὴν τὸν πραγματικὸ χαρακτήρα τῆς κάθε συγκεκριμένης ὑπαρξῆς, τὴν ὑπαρκτικὴ μοναδικότητα («ἐτερότητα») τοῦ ἐπιμέρους ὑπαρκτοῦ.

Μὲ τὴ λέξη *οὐσία* ἢ *φύση* ὀρίζουμε τὸν κοινὸ λόγο-τρόπο τῆς μετοχῆς στὴν ὑπαρξὴ ὁμοειδῶν ὑποστάσεων. Ἡ οὐσία «δέντρο», λ.χ., ὀρίζει ὅλα ἐκεῖνα τὰ κοινὰ ιδιώματα ποὺ ξεχωρίζουν τὰ δέντρα ἀπὸ τὰ ἄλλα φυτὰ — ὀρίζει τὸν τρόπο ὑπαρξεως ποὺ διαφοροποιεῖ τὰ δέντρα ἀπὸ τὰ ἄλλα φυτὰ.

Μὲ τὴ λέξη *ἐνέργειες* ὀρίζουμε τὴ δραστηκὴ κίνηση τοῦ ὑπαρκτοῦ — «τὸ ζωτικόν, τὸ αἰσθητικόν, τὸ θρεπτικόν, τὸ αὖξητικόν, τὸ γεννητικόν, ἢ καὶ τὸ παντελῶς ἄζωνον μὴ ἀμοιροῦν

δὲ φυσικῶν τινων ἐνεργειῶν» — ὅπως καὶ τὴν πολύμορφη ἐκστατικὴ ἱκανότητα κάθε προσωπικῆς ὑπαρξῆς, ἱκανότητα ἀναφορᾶς καὶ σχέσης — «οἷον ἢ λογικὴ τοῦ νοῦ κίνησις, καὶ τὸ φανταστικὸν καὶ τὸ μνημονευτικὸν τό τε θυμικὸν καὶ ἐπιθυμητικὸν καὶ θελητικὸν ἡγουν ὀρεκτικὸν καὶ τὰ τοιαῦτα»⁸.

Τέλος, ὀρίζουμε ὡς πρόσωπο ἐκείνη τὴν ὑπόστασις ποὺ ὄχι μόνο ἐνεργεῖται ὑπαρκτικὰ (δὲν συγκροτεῖται ἀπλῶς ὡς σύνολο ἐνεργημάτων), ἀλλὰ καὶ ἐνεργεῖ τὴν ὑπαρξή της μὲ αὐτεπίγνωση καὶ ἐλευθερία αὐτοπροσδιορισμοῦ, μὲ λόγο (σχέσης-κοινωνίας) καὶ δημιουργικὴ ἑτερότητα.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία προτείνει ὡς αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ μιὰ προσωπικὴ ὑπαρξή: τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ-Πατρός.

Μόνη της ἡ λέξις «Θεός» ἀνακαλεῖ περισσότερο ἓναν ὀρισμὸ οὐσίας — κατανοεῖται μὲ ἀναφορὰ σὲ γενικὰ καὶ ἀπόλυτα «φυσικὰ» ἰδιώματα (παντοδυναμίας, παντογνωσίας, πανταχοῦ παρουσίας κλπ.), ποὺ τὰ συνάγουμε μὲ νοητικὸ συμπερασμὸ: μὲ τὴν ἀναγωγὴ στὸ ἀπόλυτο ἰδιωμάτων τῶν αἰσθητῶν ὄντοτήτων.

Ἀντίθετα, ἡ λέξις «Πατήρ», ἀνθρωποπαθὴς ὁπωςδήποτε (ὅπως καὶ κάθε ἀνθρώπινο ἐννόημα), μπορεῖ ὥστόσο νὰ δηλώσει ὑποστατικὰ (καὶ ὄχι φυσικὰ) ἰδιώματα: τὸ γεννητικὸ καὶ τὸ ἀναίτιο. Μὲ τὴ λέξις «Πατήρ» ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία δηλώνει μιὰ προσωπικὴ ὑπαρξή ποὺ ἐλεύθερα ἀπὸ κάθε φυσικὴ ἀναγκαιότητα «ὑποστασιάζει» (κάνει ὑπόστασις-πραγματικότητα) τὸ ἴδιο της τὸ εἶναι (τὴν πατρότητα) «γεννώντας» — «ἀχρόνως καὶ ἀγαπητικῶς» — τὸν Υἱὸ-Λόγο τοῦ καὶ «ἐκπο-

8. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Διαλεκτικά*, Ἔκδοσις Bonifatius KOTTER, Berlin (W. de Gruyter) 1969, σελ. 25.

ρεύοντας» τὸ Πνεῦμα τὸ "Ἀγιο-δημιουργικὴ Ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας του.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία προτείνει ὡς αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ μιὰ προσωπικὴ ἐλευθερία ἀνυπότακτη σὲ κάθε ἀναγκαιότητα καὶ προκαθορισμὸ οὐσίας ἢ φύσεως. Τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ-Πατρός, ὡς αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, προηγεῖται ἀπὸ ὁποιαδήποτε θεία οὐσία, ἀπὸ κάθε λόγο-τρόπο μετοχῆς στὸ εἶναι, γιατί αὐτὸ καθορίζει τὸν λόγο-τρόπο τῆς ὑπαρξῆς του «γεννώντας» ἐλεύθερα («ἀγαπητικῶς») τὸν Υἱὸ καὶ «ἐκπορεύοντας» τὸ Πνεῦμα. Ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία τοῦ Πατρὸς συνιστᾷ τὸν τρόπο ὑπάρξεώς του, ὑποστασιάζει τὸ εἶναι του σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς τριαδικῆς ἀγαπητικῆς κοινωνίας.

"Ἄν αἰτία τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος ἦταν μιὰ δεδομένη «θεία οὐσία», τότε ὁ («θεϊκός») λόγος-τρόπος ὑπάρξεως αὐτῆς τῆς οὐσίας θὰ εἶχε προτεραιότητα καθοριστικὴ τῆς ὑποστατικῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ — ἄρα ὁ λόγος-τρόπος θὰ προηγεῖτο ὡς ἀναγκαιότητα, ὁ Θεὸς θὰ ἦταν ὑποχρεωμένος ἀπὸ τὴ φύση του νὰ εἶναι αὐτὸ πὺ εἶναι, καὶ τότε ἡ ἀρχὴ τοῦ εἶναι θὰ ταυτιζόταν ὑποχρεωτικὰ μὲ μιὰν ἀναγκαιότητα προγενέστερη κάθε ὑπαρκτικοῦ γεγονότος.

Ἀλλὰ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Θεοῦ ὡς θείας φύσης ἢ οὐσίας πὺ προηγεῖται τῆς ὑπαρξῆς γιατί συνιστᾷ τὸ εἶναι-καθεαυτό, τὸ εἶναι ὡς αὐτοαἰτία (*causa sui*, ὅπως ἤθελαν οἱ Σχολαστικοί), ἀποδείχνει ἐπιπλέον τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἀντιφατικὴ καὶ παράλογη — ἀφοῦ ὁ Θεὸς ὑποτάσσεται σὲ προκαθορισμοὺς ὑπέρτερους τῆς ὑπαρξῆς του. Τότε ὅχι μόνο ὁ Θεὸς θὰ ἦταν τὸ ἀπόλυτο τῆς ἀναγκαιότητος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀπόλυτα ὑποταγμένος στὴν καταδίκη νὰ ὑπάρχει μὲ τρόπο πὺ ἐκβάλλει ὑποχρεωτικὰ ἢ στὸ μηδὲν τῆς ὑπαρξῆς ἢ στὸν ἐφιάλτη μιᾶς ἀναγκαίας ἀθανασίας.

Καὶ ἡ ἀντιφατικότητα τῶν ἐννοιολογικῶν καθορισμῶν γίνεται ἀκόμα πιὸ κραυγαλέα, ἂν δεχθοῦμε (μὲ ἀφελή ὑπεραπλούστευση) ὥς αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ μιὰν «ὑπέρτατη δύναμη», κάποιον ἀπρόσωπο «ἀνώτατο ὄν», ἥ καὶ μιὰ λογικὴ «τυχαίότητα». Γιατὶ ὅλες αὐτὲς οἱ ἐννοιες ὑπακούουν στὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα ὑπάρξεως αἰτίας τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἄρα καθορίζονται ὑπαρκτικὰ ἀπὸ μιὰν ἀναγκαιότητα προγενέστερη καὶ ὑπέρτερη τοῦ αἰτιώδους χαρακτήρα τους — καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀντιφατικὲς καὶ παράλογες.

Τὸ δίλημμα ποὺ θέτει ἡ πρόταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας εἶναι ἀδυσώπητο καὶ ἀνυπέρβλητο: Ἡ ἡ αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι μιὰ προσωπικὴ ὑπαρκτικὴ ἐλευθερία, ἀνυπότακτη σὲ κάθε προκαθορισμὸ οὐσίας ἢ φύσης, ἢ ταυτίζεται ἢ ἴδια ἢ ὑπαρξὴ μὲ τὴν ἀλογία, τὸ ἀδιέξοδο τοῦ παραλόγου.

Οἱ κοινωνικὲς νοσηματοδοτήσεις ποὺ διαφαίνονται πίσω ἀπὸ τὴν ἀφετηριακὴ ὀντολογικὴ πρόταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, δύσκολα τιθασεύονται σὲ προγραμματικὲς διατυπώσεις δίχως νὰ ἀναιρεθεῖ ἡ δυναμικὴ ποὺ κομίζουν. Ἀρνητικὰ μόνο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἀπηχοῦν μιὰν ἐκδοχὴ τῆς προσωπικῆς ὑπαρξὸς καὶ ζωῆς ἀσυμβίβαστη μὲ κάθε «οὐσιαστικὴ» - «φυσικὴ», δηλαδὴ ἐξομοιωτικὴ συμπερίληψη τῶν ἀνθρώπων σὲ συλλογικὰ σχήματα καὶ ὀρθολογικὲς ταξινομήσεις. Ἀποκλείουν τὴν ἐπίσης ἐξομοιωτικὴ ἐλαχιστοποίηση τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας καὶ ἐλευθερίας στὴν προοπτικὴ κατοχύρωσης ἴσων καὶ ὁμοίων φυσικῶν δικαιωμάτων καὶ ὀρθολογικῶν ὑποχρεώσεων — τὴν ἀλλοτρίωση τῶν προσώπων σὲ οὐδέτερα ἄτομα.

Β. Ἀναζητᾶμε ἀρχές καὶ προϋποθέσεις λειτουργίας τῆς οἰκονομίας πού νὰ ἐμπεδώνουν στήν καθημερινή συμπεριφορὰ τὴν ἀπεριόριστη δυναμικὴ τῶν προσωπικῶν σχέσεων κοινωνίας — τὴ νοηματοδότηση τῆς σχέσης ὡς γεγονότος ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐλευθερίας ὡς κατορθώματος ἀγαπητικῆς-ἐρωτικῆς αὐθυπέρβασης.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία συνδέει τὴν ὄντως ὕπαρξη καὶ ζωὴ μὲ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ προσώπου ἀπὸ κάθε φυσικὴ ἀναγκαιότητα φθορᾶς καὶ θανάτου, συνδέει τὴν ἐλευθερίαν μὲ τὴν ἀπεριόριστη δυναμικὴ τῆς ὕπαρξης ὡς σχέσεως κοινωνίας, καὶ τὴ δυναμικὴ τῆς σχέσης μὲ τὸ ὑπαρκτικὸ κατόρθωμα τῆς ἀγάπης.

Ἄν αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι ἡ ἀπροκαθόριστη ἐλευθερία τῆς προσωπικῆς ὕπαρξης τοῦ Πατρός, τότε εἶναι ἡ δυναμικὴ τῶν σχέσεων κοινωνίας πού ὑποστασιάζει τὸ εἶναι καὶ ὄχι οἱ προδιαγραφές τῆς φυσικῆς δυνατότητας. Τότε ὑπάρχουμε (στὴν πληρότητα τῶν σημασιῶν τοῦ ὄρου) στὸ ποσοστὸ πού κοινωνοῦμε «ἀγαπητικῶς» τὴν ὕπαρξη καὶ ὄχι ἐπειδὴ μᾶς ἐξασφαλίζει τὴν ὕπαρξη ἡ δεδομένη μας φύση.

Ἄν μόνον «ἀγαπητικῶς» συνιστᾷ ὁ Πατὴρ τὸν τρόπο τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος — τὸν συνιστᾷ ὡς ὑπαρκτικὴ «ἀλληλοπεριχώρηση» τριῶν προσωπικῶν ὑποστάσεων — τότε ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ ἀφετηριακὴ καὶ τελικὴ δυνατότητα τῆς ὕπαρξης, εἶναι ἡ ὄντως ὕπαρξη καὶ ζωή.

Σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προοπτικὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία βεβαιώνει τὴν ἀγάπην ὄχι ὡς τρόπο συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ ὡς τρόπο ὑπάρξεως. «Ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶν» (1. Ἰω. 4, 16) σημαίνει ὑπαρκτικὸ ὅρισμό, ὄχι ἀπόδοση ἡθικοῦ ἰδιώματος. Ἄν τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ, ὁ τρόπος ὑπάρξεώς του, εἶναι γεγονὸς ἀγαπητικῆς κοινωνίας τριῶν προσώπων, τότε ἡ ὕπαρξη ταυτίζεται μὲ τὴν ἐλευθερίαν τῶν σχέσεων ἀγάπης — δὲν ἀντλεῖται ἀπὸ

φυσικὲς προδιαγραφές περατότητας ἢ ἀπειρίας, χρονικότητας ἢ αἰωνιότητας, φθορᾶς ἢ ἀφθαρσίας, θανάτου ἢ ἀθανασίας. Δὲν εἶναι ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ πού τὸν καθιστᾷ ἄπειρο, ἄχρονο, ἀφθορο καὶ αἰώνιο, ἀλλὰ εἶναι ὁ τρόπος ὑπάρξεώς του: ἡ τριαδικὴ ἀλληλοπεριχώρηση προσώπων πού ὑπάρχουν ἐπειδὴ ἀγαποῦν καὶ ἀγαπῶνται.

Καὶ εἶναι μόνο ἡ προσωπικὴ ὕπαρξη πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς ἀγάπη, γιατί μόνον αὕτῃ ὑποστασιάζει τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐκ-στασης ἀπὸ κάθε φυσικὸ προκαθορισμὸ — μόνον αὕτῃ μπορεῖ νὰ ἐξ-ίσταται, νὰ ἴσταται-ἐκτὸς-ἑαυτῆς, δηλαδὴ νὰ ὑπερβαίνει κάθε ἀπαίτηση ἀτομικῆς αὐθυπαρξίας, νὰ ὑπάρχει μόνο ὡς αὐθυπέρβαση καὶ αὐτοπροσφορά.

Αὕτῃ ἡ ἐκ-στατικὴ δυνατότητα τῆς προσωπικῆς ὕπαρξης κάνει ἐμπειρικὰ προσιτὸ τὸν Θεὸ μέσα στὰ ὅρια ἐνὸς γεγονότος σχέσης μὲ τὸν ἄνθρωπο — πέρα ἀπὸ κάθε φυσικὸ ὅρισμὸ καὶ ἀντικειμενοποιημένη ἔννοια. Γνωρίζουμε τὸν Θεὸ καλλιεργώντας μιὰ σχέση, ὅχι κατανοώντας ἓνα νόημα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ πρόταση ἐρμηνείας τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος εἶναι μόνο καὶ αὐστηρὰ μιὰ ἐμπειρικὴ πρόταση.

Ἡ ἀναφορὰ στὸ πρόσωπο τοῦ Πατρός, ὡς σὲ αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἡ ἀναφορὰ στὴν τριαδικὴ ἀλληλοπεριχώρηση πού ὑποστασιάζει τὸ εἶναι, ἡ ταύτιση τῆς ὑπαρκτικῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἀγάπη, προϋποθέτουν τὴν ἐμπειρία προσωπικῆς σχέσης μὲ τὸν προσωπικὸ Θεό-Λόγο, ὅπως αὐτὸς ἀποκαλύπτεται στὴ λογικὴ ἐτερότητα τῆς κοσμικῆς σοφίας καὶ τοῦ κάλλους (ἀνάλογη μὲ τὴ λογικὴ ἐτερότητα — ἐτερότητα προσωπικοῦ λόγου — κάθε ἀνθρώπινης «ποιητικῆς» δημιουργίας) ἡ ὅπως ἀποκαλύπτεται ὡς ἔνσαρκη ἱστορικὴ παρέμβαση, ὡς Χριστὸς Ἰησοῦς.

Ὅμως ἀποκαλυπτόμενο τὸ πρόσωπο τοῦ Λόγου κάνει ἐμπειρικὰ προσιτὴ ὅχι μιὰ ὑπαρκτικὴ ἀτομικότητα, ἀλλὰ τὴν εἰκόνα

καὶ φανέρωση τοῦ Πατρὸς — εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Πατρὸς: παραπέμπει ὑπαρκτικὰ στὸν Πατέρα. Ὅπως καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Πατρὸς, ποὺ μαρτυρούμενο ἀπὸ τὸν Λόγο δὲν δηλώνει οὔτε κι αὐτὸ μιὰ ὑπαρκτικὴ ἀτομικότητα, ἀλλὰ παραπέμπει ὑπαρκτικὰ στὸν Υἱὸ καὶ στὸ Πνεῦμα — εἶναι ὁ γεννήτορας καὶ ἡ ζωοποιὸς ἀρχὴ τῶν δύο ἄλλων ὑποστάσεων. Καὶ τὸ Πνεῦμα γίνεται προσιτὸ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία ἐνεργώντας μέσα στὴν Ἱστορίᾳ ὅχι τῇ δικῇ του ὑπαρκτικῇ φανέρωση, ἀλλὰ τῇ φανέρωση τοῦ Υἱοῦ ὡς Λόγου καὶ τοῦ Θεοῦ ὡς Πατρὸς — ἡ δική του ἐκπόρευση ἀπὸ τὸν Πατέρα καθιστᾷ τὴν υἰότητα σχέση ζωοποιὸ γιὰ κάθε ὑπαρκτὸ (γιὰ κάθε προσωπικὴ ὑπαρξὴ ποὺ θὰ δεχθεῖ τὴν «υἰοθεσίαν», δηλαδή τὴν ἴδια σχέση ζωῆς ποὺ ἔχει ὁ Υἱὸς μὲ τὸν Πατέρα).

Αὐτὲς οἱ σχετικὲς ὁπωσδήποτε διατυπώσεις θέλουν νὰ σημάνουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία πιστοποιεῖ τὴν ἀγάπη: Ὡς σχέση προσώπων ποὺ τὸ καθένα παραιτεῖται ἀπὸ κάθε ὑπαρκτικὴ αὐτοτέλεια, γιὰ νὰ ὑπάρξει μόνο ὡς ἀναφορὰ καὶ αὐτοπροσφορὰ στὰ ἄλλα. Καὶ γι' αὐτὸ ὁ Θεὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας ἀποκαλύπτει τὴν ἐλευθερίᾳ τῆς ἀγάπης ὡς τρόπο τῆς ὄντως ὑπάρξεως καὶ ζωῆς — δὲν εἶναι ἓνα μεταφυσικὸ ἐννόημα ποὺ καλύπτει ἀπλῶς τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν πρώτη αἰτία. Μὲ ἓνα ὑποθετικὸ σχῆμα τῆς ὁπωσδήποτε σχετικῆς ἀνθρώπινης λογικῆς, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι: Δίχως τὴ γέννηση τοῦ Υἱοῦ ὁ Θεὸς θὰ ἦταν μιὰ ἀφηρημένη ὑπερβατικὴ μονάδα, νοητὰ μόνο (δηλαδή ὑποθετικὰ) προσιτὴ. Καὶ δίχως τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος θὰ ἦταν ἓνα πρόσωπο κρυμμένο σὲ μιὰν αὐστηρὰ ἰδιωτικὴ σχέση, σχέση ἄσχετη μὲ ὅτιδήποτε δὲν εἶναι Θεός, ἀλλὰ καὶ σχέση ποὺ ὀρίζει ἀπλῶς τὴν αἰτία, χωρὶς νὰ συνιστᾷ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς.

Οἱ κοινωνικὲς νοηματοδοτήσεις ποὺ διαφαίνονται πίσω ἀπὸ

αὐτὲς τὶς προτάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, μόνον ἀρνητικὰ θὰ μπορούσαν καὶ πάλι νὰ ἐπισημανθοῦν, ἂν θέλουμε ἀνυπότακτῃ σὲ προγραμματικούς σχεδιασμούς τῇ δυναμικῇ ποὺ κομίζουν.

Εἶναι νοηματοδοτήσεις ποὺ ἀπηχοῦν στὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καταρχὴν μιὰν ἐκδοχὴ τῆς ἀγάπης ἀσύμπτωτῃ μὲ ὑποκειμενικούς ἀπλῶς αἰσθηματισμούς ἢ μὲ κοινωνικὲς σκοπιμότητες ἀλληλοεξυπηρέτησης τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου ἢ μὲ ὅποιαδήποτε χρηστικὴ ἠθικὴ «φιλαλληλίας» καὶ «ἀλτρουϊσμοῦ».

Ἀπηχοῦν οἱ νοηματοδοτήσεις αὐτὲς καὶ μιὰν ἐκδοχὴ τοῦ κοινωνικοῦ γεγονότος ἀσυμβίβαστῃ μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς «φύσης». Τῆς «φύσης», ὅπως τὴν ὀρίζε λ.χ. ὁ Quesnay (συνοψίζοντας τοὺς Διαφωτιστὲς), ὡς ὁρμὴ γιὰ ἐγωκεντρικὴ ἐξασφάλιση, ποὺ ὅταν ἀφεθεῖ ἀνεμπόδιστῃ ἐξισορροπεῖ ἓνα μέσον ὁρο εὐτυχίας ὅλων. Ἡ ὅπως ὀρίζε τὴν «κοινωνικὴ φύση» ὁ Marx, ὡς συνείδηση ἀγέλης (Herdenbewusstsein), ὡς τὴ συνείδηση ποὺ παίρνει ἀπλῶς τὴ θέση τοῦ ἐνστίκτου ἢ ὡς τὸ ἐνστικτο ποὺ γίνεται ἀπλῶς συνειδητό.

Αὐτὲς οἱ δυὸ ἐκδοχὲς τῆς «φύσης» — ὁμολογημένες ἢ ἀνομολόγητες ἀφετηρίες τῆς καπιταλιστικῆς καὶ κομμουνιστικῆς ἀντίληψης τοῦ κοινωνικοῦ γεγονότος — περιβλημένες τὴν ἀξίωση τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιστήμης, θεμελίωσαν τὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ τῆς σύγχρονης Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Νοηματοδότησαν μιὰν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ ποὺ ἐξαντλεῖ τὸ κοινωνικὸ γεγονὸς στὴ νομοτέλεια τῆς «φυσικῆς ἐπιλογῆς», στὴ δυναμικὴ τῆς ἐπικράτησης τῶν ἰσχυροτέρων, ἢ στὴ διαλεκτικὴ ἀλληλουχία τῆς ἀγελαίας ἀπαίτησης καὶ τῆς ἀγελαίας πειθάρχησης, τῆς βίαιης ἐξέγερσης καὶ τῆς πειθήνιας ὑποταγῆς. Οἱ ὀπτικὲς παραστάσεις ποὺ εἰκονογραφοῦν τὴν ἀντίληψη τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸ κοινωνικὸ γεγονὸς (καθημερινὲς παραστάσεις ἀπὸ τὴν τηλεοπτικὴ πληροφόρηση), εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ πλή-

θους πού διαδηλώνει απαιτήσεις με ύψωμένες γροθιές, ἢ ἡ εἰκόνα τοῦ κοπαδιοῦ πού μυρμηγκιάζει ἄβουλο στοὺς χώρους τῆς καταναλωτικῆς πλησμονῆς ἢ τῆς ἀγελαιᾶς «ψυχαγωγίας».

Στὴν προοπτικὴ τῶν νοηματοδοτήσεων τῆς συμπεριφορᾶς πού διαφαίνονται πίσω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὄντολογία, τὸ κοινωνικὸ γεγονὸς εἶναι δυνατότητα ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα πού διέπει τὴν ἀγέλη. Ἡ ἐλευθερία ἀντανακλᾷ ὅχι τὴν ἐπιθετικὴ ἀπαίτηση διεύρυνσης τῶν ἀτομικῶν ἐπιλογῶν, ἀλλὰ τὴν ἀνάγκη προσωπικῆς κοινωνίας, τὴν ἀκαταμάχητη δυναμικὴ τῆς ἀτομικῆς αὐθυπέρβασης καὶ ἀγαπητικῆς αὐτοπροσφορᾶς. Γιατὶ μόνο μὲ τὴν ἀγάπη γίνεται ἔμπρακτὴ ἡ ἐλευθερία, μόνο ὡς ἀγάπη μπορεῖ νὰ ἀντιπαλέψει τοὺς φυσικοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς — τοὺς περιορισμοὺς πού ἐπιβάλλει ἡ φυσικὴ ἀνάγκη. Καὶ κίνητρο γι' αὐτὴ τὴν πάλῃ ἢ τὴ δυναμικὴ τῆς ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν καταρχὴν ἐμπειρία τῆς ὑπαρκτικῆς πληρότητας πού προσφέρει ἡ ἐρωτικὴ αὐθυπέρβαση σὲ κάθε στιγμὴ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ σὲ κάθε πτυχὴ τῆς κοινωνικῆς σχέσης.

Δὲν μιλάμε ἐδῶ γιὰ κάποιο φαντασιῶδες ὄραμα ἰδεατῆς κοινωνίας, ἀλλὰ γιὰ τὸ πραγματικὸ κίνητρο συμπεριφορᾶς, πού προσφέρει ἡ πληρωματικὴ ἐμπειρικὴ γεύση τῆς ζωῆς, ὅταν προηγεῖται ἡ ἀνάγκη τῆς προσωπικῆς κοινωνίας καὶ ὅχι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀτομικῆς ἐγωκεντρικῆς ἐξασφάλισης. Μιλάμε γιὰ μιὰ ἐρωτικὴ νοηματοδότηση τῆς ζωῆς, ὅπου ὁ ἔρωτας δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ἀτομικὴ σεξουαλικὴ ἱκανοποίηση, ἀλλὰ συνιστᾷ καθολικὸ τρόπο τοῦ βίου, τρόπο ἀγαπητικῆς αὐθυπέρβασης καὶ προσωπικῆς κοινωνίας. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ ἠθικὴ αὐτάρκεια τοῦ «ἀλτρουϊστῆ» ἢ τὸ «κοινωνικὸ συμβόλαιο» τοῦ ὀρθολογιστῆ — συμβόλαιο μὲ τὸ ὁποῖο «ὀφείλουμε» νὰ δεσμευτοῦμε στὴν «ὕποχρέωση» σεβασμοῦ τῶν «φυσικῶν» δικαιωμάτων τοῦ ἄλλου — μοιάζουν ἂν ὅχι ρομαντικὴ ἀφέλεια, πάντως κατα-

δίκη σὲ μιὰ ὑπαρκτικὴ μοναξιά, ποὺ εἶναι ἐπιπλέον καὶ ἄλογη, ἀφοῦ ἐκβάλλει ὑποχρεωτικὰ στὸν μηδενισμό τῆς ἀτομικότητας μὲ τὸν θάνατο.

Μιλᾶμε τελικὰ γιὰ τὴν κάθε σχέση (παραγωγική, καταναλωτική, ἀνταλλακτική, πολιτική, συνεταιριστική, κοινοτική ἢ ὅποια ἄλλη) ποὺ συνιστᾷ πρόκληση προσωπικῆς κοινωνίας, πρόκληση γιὰ τὴν πρόσβαση στὴν πληρωματικὴ γεύση τῆς ζωῆς, στὴν ἐμπειρία τῆς ἐλευθερίας μέσα ἀπὸ τὴν ἀγαπητικὴ-ἐρωτικὴ αὐθυπέμβαση.

Γ. Ἀναζητᾶμε ἀρχὲς καὶ προϋποθέσεις λειτουργίας τῆς οἰκονομίας ποὺ νὰ ἐμπεδώνουν στὴν καθημερινὴ συμπεριφορὰ μιὰ «λογικὴ» σχέση μὲ τὴν ὕλική πραγματικότητα, σχέση ἀποκαλυπτικὴ τοῦ λόγου τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς μοναδικότητας τοῦ λόγου τῶν πραγμάτων — σχέση ποὺ δὲν βιάζει τὴν ὕλη γιὰ χάρη τῆς χρηστικῆς σκοπιμότητος, ἀλλὰ τὴ συμπεριλαμβάνει στὸ κοινωνικὸ γεγονὸς τῆς ζωῆς.

Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία κομίζει τὴν πρώτη μέσα στὴν Ἱστορία πρόταση ὄντολογικῆς ἐρμηνείας τῆς ὕλης.

Ἡ ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφία, ὅπως καὶ στὸ σύνολό της ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ σκέψη (ὡς τὴν ἐμφάνιση τῆς κβαντικῆς θεωρίας) ἀφήνουν τὴν ὕλη ὄντολογικὰ ἀνερμήνευτη, ἐκδέχονται τὴν ὕλη σὰν αὐτονόητα δεδομένη: Εἶναι τὸ ὑπαρκτικὰ οὐδέτερο («ὑποκείμενο») τοῦ εἶδους, τῆς ἰδεατῆς μορφῆς ἢ ἐντελέχειας τῶν ὑπαρκτῶν· πραγματικότητά στὴν οὐσία της μηδενικὴ κατὰ τὸν Αὐγουστίνου καὶ τοὺς ἰδεαλιστὲς (ἐνα *penitus nihil*)· ἡ μοναδικὸς καὶ ἐνεργητικὸς συντελεστής τῆς πραγματικότητος τῶν ὄντων, ἀνεξήγητα αὐθύπαρκτος, κατὰ τοὺς ὕλιστές.

Αἰῶνες ὁλόκληρους στὴ Δύση, ἰδεαλιστὲς καὶ ὑλιστὲς ἀναμετριῶνται σὲ μιὰ φανατισμένη διαμάχη (ποὺ κάποτε στοιχίζει καὶ ποταμούς αἱμάτων), ἐνῶ ἡ παράλληλη αὐτάρεσκη ἐμπιστοσύνη τους στὴν ἐπιστήμη δὲν ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δυὸ μερίδες ἀφήνουν τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης τους πραγματικὰ ἀνερμήνευτο.

Εἰδικότερα στὸν χῶρο τῆς δυτικῆς θρησκευτικότητας, ἡ πραγματικότητα τῆς ὕλης ἦταν καὶ εἶναι πάντοτε ἀνυπέρβλητο σκάνδαλο γιὰ τὴ μεταφυσικὴ νοησιарχία, παγίδα ποὺ ὑπονομεύει τὸ σύνολο οἰκοδόμημα τῆς ὀρθολογικῆς «πίστης» (τὸν *modus rationativus fidei*): "Ἀν ἀναφέρουμε στὸν Θεὸ τὴν ὄντολογικὴ ἀρχὴ τῆς ὕλης, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀποδεχθοῦμε τὸν πανθεισμό· ἂν μεταθέσουμε τὴν ὄντολογικὴ ἀρχὴ τῆς ὕλης στὴν ἴδια τὴν ὕλη, πρέπει νὰ δεχθοῦμε (μαζί μὲ τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ὑλιστὲς) τὴν ἀιδιότητα καὶ αὐθυπαρξία τῆς ὕλης. Τὸ ἀδιέξοδο δὲν εἶναι ἄσχετο καὶ μὲ τὸν φορμαλισμὸ τῶν ἐρωτημάτων, ἀφοῦ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν τίθεται πρόβλημα γιὰ τὴν ἴδια τὴ σύσταση τῆς ὕλης, τὴν ὑποστατικὴ της συγκρότηση καὶ τὴν ποικιλότητα τῶν ἐμφανίσεών της.

"Ὅμως ἀφετηρία τοῦ ἀδιεξόδου εἶναι ἡ πολωτικὴ ἐμμονὴ τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ὄντολογίας (θεϊστικῆς καὶ ἀθεϊστικῆς) σὲ μόνες τὶς κατηγορίες τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑπόστασης γιὰ τὸν σημαντικὸ ὀρισμὸ τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος. Καὶ κυρίως ἡ ἐμμονὴ στὴν προτεραιότητα τῆς οὐσίας, δηλαδὴ τῆς νοητῆς σύλληψης ἢ τοῦ λόγου ποὺ προηγεῖται καὶ καθορίζει τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς τῆς κάθε ὑπόστασης, ἀκόμα καὶ τῆς ὑπόστασης τοῦ Θεοῦ. Ἡ προτεραιότητα τῆς οὐσίας ὁδηγεῖ σὲ μιὰν ἀγεφύρωτὴ πόλωση ἀνάμεσα στὸν Θεὸ καὶ στὸν κόσμος: Ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, πνευματικὴ, αὐλὴ καὶ ἀθάνατη· ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ οὐσία τῆς ὕλης, αἰσθητὴ, περατὴ καὶ φθαρτὴ — κι ὅμως ἡ πρώτη πρέπει νὰ εἶναι αἰτία τῆς δεύτερης, χωρὶς νὰ

υπάρχει νοητικό σχήμα ή έμπειρικό δεδομένο που να μπορεί να έρμηνεύσει την αίτιολογική αυτή σύνδεση. Στο έρμηνευτικό αυτό κενό βασίστηκε και ή λογική του νεώτερου άθεισμοῦ, ή άρνηση να άποδοθεῖ δίχως πειστική τεκμηρίωση ή προέλευση τῆς αἰσθητῆς ὕλης στον υπεραισθητό Θεό, ή να έξαρτηθεῖ ή καλοστημένη και λειτουργικά αὐτοδύναμη «μηχανή» του κόσμου από κάποια θεία παρέμβαση.

Εἶδαμε ὅτι ή έλληνική έκφραση τῆς έκκλησιαστικῆς έμπειρίας εἰσάγει την κατηγορία τῶν ενεργειῶν στην ὄντολογική έρμηνεία του ὑπαρκτοῦ. Αὐτή ή έμπειρική κατηγορία κάνει δυνατή μιάν αίτιολόγηση τῆς πρότασης για την προτεραιότητα του προσώπου σε σχέση με την οὐσία, αλλά και για τή σύσταση-συγκρότηση τῆς ὕλης.

Με τὸν ὄρο ἐνέργειες ἐπισημαίνεται καταρχήν ή δυνατότητα τῆς προσωπικῆς ὕπαρξης να ἐξ-ίσταται, να ἴσταται-ἐκτός του κοινού τρόπου ὑπαρξεως που δηλώνει την οὐσία — να ὑπερβαίνει ὡς ὑπαρκτικό γεγονός την ὁμοείδεια τῆς οὐσίας της, φανερώνοντας πρὸς τὰ ἔξω μιάν ἀπόλυτη ὑπαρκτική ἐτερότητα.

Στην περίπτωση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικῆς ὕπαρξης πιστοποιοῦμε την ἐκ-στατική φανέρωση τῆς ὑπαρκτικῆς της ἐτερότητας μέσω του συνόλου τῶν σωματικῶν και ψυχικῶν ενεργειῶν (ή λειτουργικῶν) του ὑποκειμένου. Ἡ φυσιογνωμική έκφραση, ή σωματική ἰδιομορφία (ἀπὸ τὸ DNA ὡς τὰ δαχτυλικά ἀποτυπώματα), οἱ χειρονομίες, ή φωνή, ή σκέψη, ή κρίση, ή φαντασία, ή θέληση, ή ὅποια «ποιητική» ἱκανότητα, εἶναι μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὲς ἐνέργειες που γνωστοποιοῦν την προσωπική ἐτερότητα.

Οἱ ἐνέργειες εἶναι ὅπωςδῆποτε φυσικὲς — καθολικὲς δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν σκέψη, κρίση, φαντασία, θέληση, κλπ. Ἀλλὰ ὁ ἐκ-στατικὸς χαρα-

κτήρας τῆς προσωπικῆς ὑπαρξῆς ἔγκειται ἀκριβῶς στὴ δυνατότητά της νὰ παίρνει τροπικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κοινὴ ὑπαρκτικὴ δυνατότητα: νὰ σκέπτεται, νὰ κρίνει, νὰ φαντάζεται, νὰ θέλει, μὲ τρόπο μοναδικό, ἀνόμοιο καὶ ἀνεπανάληπτο. Νὰ ἐνεργεῖ ἡ προσωπικὴ ὑπόσταση τὴν ὑπαρκτικὴ της ἐτερότητα καὶ ἐκτὸς τῆς οὐσίας της: νὰ μεταποιεῖ σὲ προσωπικὸ λόγο τὰ χρώματα, τὴν πέτρα, τοὺς ἤχους, τὴ γραπτὴ γλῶσσα, ἢ ὅποιο ἄλλο ἀντι-κείμενο ὑλικό. Ὁ πίνακας ἐνὸς ζωγράφου εἶναι κατὰ τὴν οὐσία του διάφορος τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας τοῦ ζωγράφου — ἓνας μουσαμὰς μὲ χρώματα — καὶ ταυτόχρονα εἶναι οὐσιωμένος λόγος τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας τοῦ ζωγράφου, φανέρωση τοῦ μοναδικοῦ, ἀνόμοιου καὶ ἀνεπανάληπτου χαρακτήρα τῆς ὑπόστασός του.

Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ καὶ ἡ αἰσθητὴ ὕλη μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προσωπικῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, ἐνεργούμενο ἀποτέλεσμα κατὰ τὴν οὐσία διάφορο τοῦ Θεοῦ καὶ ταυτόχρονα οὐσιωμένος λόγος τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας τοῦ Θεοῦ, φανέρωση τοῦ Θεοῦ-Λόγου, τοῦ μοναδικοῦ, ἀνόμοιου καὶ ἀνεπανάληπτου χαρακτήρα τῆς ὑπόστασός του. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία βιώνει τὸ κάλλος τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐτερότητα τοῦ λόγου τῶν πραγμάτων, ὅχι ὡς ἀπρόσωπο «αἰσθητικὸν» δεδομένο. Ἀλλὰ ὡς λόγο μιᾶς προσωπικῆς ποιητικῆς ἐνέργειας, φανέρωση μιᾶς προσωπικῆς δημιουργικῆς παρουσίας. Βιώνει τὸ κάλλος καὶ τὴν ἐτερότητα τῶν ὄντων ὡς κλήση σὲ προσωπικὴ σχέση καὶ μέθεξιν στὴν προσωπικὴ ἐτερότητα τοῦ Δημιουργοῦ — ὅπως εἶναι κλήση σὲ σχέση καὶ τὸ ποίημα τοῦ ποιητῆ, ἡ μουσικὴ τοῦ συνθέτη, τὸ ἄγαλμα τοῦ γλύπτη — πρόκληση καὶ ἀφετηρία γνώσης ἐνὸς προσώπου.

Καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ψυχολογικὴ ἐρμηνεῖα τῆς αἰσθητικῆς ἐντύπωσης, ἀλλὰ γιὰ ὄντολογικὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἴδιας τῆς ὕλης, τῆς σύστασης καὶ συγκρότησός της. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐμπει-

ρία εἶδε τὴν ὕλη ὅχι ὡς στατική καὶ συντελεσμένη πραγματικότητα μὲ ὑποστατική αὐτοτέλεια, ἀλλὰ τὴν εἶδε ὡς δυναμικὰ ἐνεργούμενο γεγονός, ὡς λογικὴ ἐνέργεια, συνδρομὴ ἐνεργούμενων λόγων, πού ὁ συντονισμὸς καὶ οἱ σχέσεις τοὺς μᾶς δίνουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ποικιλομορφία τῶν ποιότητων τῆς ὕλης. «Τὰ πάντα δι' ὧν ἡ ὕλη συνίσταται», λέει ἐνδεικτικὰ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, «τὸ κοῦφον, τὸ βαρὺ, τὸ ναστόν, τὸ ἀραιόν, τὸ μαλακόν, τὸ ἀντίτυπον, τὸ ὑγρόν, τὸ ξηρόν, τὸ ψυχρόν, τὸ θερμόν, τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα, τὴν περιγραφὴν, τὸ διάστημα· ἃ πάντα μὲν καθ' ἑαυτὰ ἐννοιαί εἰσιν ψιλαί ... οὐ γάρ τι τούτων ἐφ' ἑαυτοῦ ὕλη ἐστίν, ἀλλὰ συνδραμόντα πρὸς ἄλληλα, ὕλη γίνονται»⁹.

Αὐτὲς οἱ «ψιλές ἐννοιες» ἢ λογικὲς ποιότητες ἀντιπροσωπεύουν ὅ,τι θὰ λέγαμε στὴ σημερινή γλώσσα: μονάδες ἢ διαφοροποιημένες ποσότητες (quanta) καὶ μορφές ἐνέργειας — διαφοροποιημένα ἠλεκτρικὰ φορτία καὶ ἠλεκτρομαγνητικὰ πεδία, διαφοροποιημένες βαρυτικές, ἠλεκτρομαγνητικές, πυρηνικές ἰσχυρές καὶ πυρηνικές ἀσθενεῖς δυνάμεις. Ἡ ἀναφορὰ στὴ λογικὴ σύσταση τῆς ὕλης σημαίνει-ἐπισημαίνει τὴ συγκρότησή της ὅχι ἀπὸ ἄτομα τῆς ἴδιας τῆς ὕλης (ὁμοειδεῖς μονάδες πού προκύπτουν ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ κατάτμηση τῆς ὕλης μέχρι τὴν ἄ-τομη — τὴν μὴ ἐπιδεχόμενη περαιτέρω τομὴ — ἐλάχιστη μονάδα), ἀλλὰ σημαίνει τὴ συγκρότηση τῆς ὕλης ἀπὸ ποιότητες «συμπεριφορᾶς» πού μόνο ὡς λόγοι (ἢ μαθηματικὰ σύμβολα) μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν — σημαίνει τὴν ἐνεργειακὴ της συγκρότηση. "Ὅταν μιᾶμε γιὰ συνδρομὴ λογικῶν ποιότητων, ἀναφερόμαστε σὲ μιὰ σύνθεση δικῶν μας (σημαντικῶν) νοημάτων, πού ἀναφέρεται στὸν ἐνοποιητικὸ συντονισμό μονάδων ἐνέργειας, τρόπων-λόγων μιᾶς ἐνεργούμενης δυναμικῆς.

Μιά τέτοια αντίληψη τῆς ὕλης ὡς συνδρομῆς λογικῶν ποιότη-
των, ἐνεργούμενου λόγου μιᾶς προσωπικῆς δημιουργικῆς πα-
ρέμβασης καὶ Παρουσίας — ὅπως τοῦ ποιητῆ στοῦ ποίημα καὶ
τοῦ ζωγράφου στὴν εἰκόνα — δὲν ἀποκλείει ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ
κατανόηση καὶ τὸ ἀφετηριακὸ γεγονὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνα-
φορᾶς: τὴν «ἐνυλη» προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Θεοῦ μέσα
στὴν Ἱστορία — τὴν «ἐν σαρκί» φανέρωση τοῦ Θεοῦ στοῦ
ἱστορικὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ.

Ἄν ἡ ὑπαρκτικὴ ἐτερότητα τουλάχιστον τοῦ ἀνθρώπινου
προσώπου ἐνεργεῖται καὶ μέσω τῆς ὕλης ὡς ὑπαρκτικὴ ἐλευ-
θερία ἀπὸ τὴ φύση του, τότε ἡ ὑλικότητα μπορεῖ ἐνεργητικὰ
νὰ φανερώσει καὶ τὴν ὑπαρκτικὴ ἐλευθερία τῆς προσωπικῆς
υπόστασης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴ δική του φύση — νὰ ὑπάρξει μὲ
τὸν τρόπο τῆς ὕλης ἢ προσωπικῆς, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικῆς (ὡς
πρὸς τὴν οὐσία τῆς κτιστῆς ὕλης) ἐτερότητα τοῦ ἄκτιστου
Θεοῦ. Ὅταν ὁ τρόπος τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ δὲν καθορίζεται
ἀπὸ τὴν οὐσία ἢ φύση του, ἀλλὰ ταυτίζεται μὲ τὴν προσωπικὴ
του ἐλευθερία ἐναντι ὁποιουδήποτε προκαθορισμοῦ οὐσίας ἢ
φύσεως (ταυτίζεται μὲ τὴν ὑπαρκτικὴ ἐκ-σταση ἀπὸ τὴ φύση),
τότε δὲν ὑπάρχει οὔτε λογικὴ οὔτε ὑπαρκτικὴ ἀντίφαση στοῦ
γεγονὸς ὅτι ὁ Θεὸς γίνεται ἄνθρωπος, ὅτι ἡ προσωπικὴ ἐτερό-
τητα τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νὰ συνιστᾷ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς ἐνεργού-
μενο καὶ μέσω τῆς ὕλης.

Καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ ὕλη «σαρκώνει» τὸν Θεό, τὸν
τρόπο ὑπάρξεώς του — τρόπο τῆς ὄντως ζωῆς —, αὐτὸς ὁ τρό-
πος προσφέρεται ὡς ὑπαρκτικὴ δυνατότητα καὶ στὸν ὑλικὸ
(προικισμένον μὲ ὑπαρκτικὴ ἐτερότητα ὡς πρὸς τὴ φύση του)
ἄνθρωπο. Σὲ αὐτὴ τὴ διαπίστωση συγκεφαλαιώνεται τὸ «εὐαγ-
γέλιο» τῆς Ἐκκλησίας, τὸ μήνυμα ἢ ἡ πρόταση πού αὐτὴ
κομίζει μέσα στὴν Ἱστορία. Εἶναι φανερό: δὲν πρόκειται γιὰ
θρησκευτικὴ-ἰδεαλιστικὴ πρόταση, δὲν μεταθέτει τὴν ἐκδοχὴ

τοῦ ὄντως ὑπαρκτοῦ σὲ ιδέες ἢ πνευματικὲς πραγματικότητες. Ἀντίθετα, βλέπει τὴ «σωτηρία» τοῦ ἀνθρώπου —τὴν πρόσ-
 βασὴ του στὴν ὄντως ζωὴ— νὰ ἐνεργεῖται μέσω τῆς ὕλης,
 ἀφοῦ καὶ ὁ Θεὸς «δι' ὕλης τὴν σωτηρίαν εἰργάσατο», ὅπως
 λέει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός — γι' αὐτὸ καὶ προσθέτει: «σέβων
 οὐ παύσομαι τῇ ὕλῃ δι' ἧς ἡ σωτηρία μου εἰργασται»¹⁰.

Ἀπὸ τὶς πρῶτες στιγμὲς τοῦ ἱστορικοῦ της βίου ἡ Ἐκ-
 κλησία ἐκφράζεται καὶ ἐπιμένει σὲ σχέσεις ὕλικές, ἐντοπίζει
 τὴν ἄσκησιν τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὸν θάνατο ὅχι σὲ «πνευματι-
 κά» γυμνάσματα, ἀλλὰ στὴ χρῆσιν τῆς ὕλης, στὸν τρόπο τῆς
 καθημερινῆς ἐμπρακτοῦς σχέσης μὲ τὴν ὕλικὴ πραγματικότητα.
 Τὸ ἴδιο τὸ γεγονός πού συγκροτεῖ τὴν Ἐκκλησία εἶναι ἓνα
 δεῖπνο, εἶναι βρώσιν καὶ πόσιν ὕλικῆς τροφῆς — ἄρτου καὶ
 οἴνου. Καὶ αὐτὸ τὸ δεῖπνο πλουτίζεται προοδευτικὰ μέσα στὴν
 ἱστορικὴ του διαδρομὴ μὲ στοιχεῖα πού ἐπιτρέπουν τὴν πρόσ-
 βασιν τοῦ ἀνθρώπου μὲ ὅλες του τὶς αἰσθήσεις στὸ συντελού-
 μενο γεγονός προσωπικῆς κοινωνίας τῆς ζωῆς: μὲ ψαλμοὺς
 καὶ ὕμνους, μὲ ζωγραφικὸ διάκοσμο, μὲ χρῆσιν πολύτιμων με-
 τάλλων στὰ χρησιμοποιούμενα σκεύη, μὲ ἀρωματικὰ θυμιάμα-
 τα, μὲ δραματικὴ (θεατρικὴ) κίνηση — ἔτσι ὥστε ὅλες οἱ
 αἰσθήσεις νὰ μετέχουν στὸ συντελούμενο γεγονός.

Τὸ ἐκκλησιαστικὸ γεγονός εἶναι ἓνας τρόπος βίου, τρόπος
 πραγματικῶν ὕλικῶν σχέσεων — δὲν περιορίζεται σὲ κάποια
 ἰδεολογικὴ ὁμοιογένεια ἢ ὁμοιογένεια ἠθικῶν παραδοχῶν. Μι-
 λᾶμε ὅχι γιὰ «ἐποικοδόμημα» πάνω στὴν πραγματικότητα τοῦ
 βίου, ἀλλὰ γιὰ τὴν πράξιν τῆς καθημερινῆς βιοτῆς: τὴν τροφή,
 τὸ ποτό, τὸ ἔνδυμα, τὴ στέγη, τὴν παραγωγικὴ ἐργασία, τὶς
 ἀνταλλακτικὲς σχέσεις. Τὸ ἐκκλησιαστικὸ γεγονός εἶναι ἓνας

10. Λόγος ἀπολογητικός, Ἔκδοσις Bonif. KOTTER, Berlin (Walter de Gruyter) 1975.
 (: *Die Schriften des Johannes von Damaskos III*), σελ. 89.

καθολικὸς τρόπος βίου — εἶναι ὁ θνητὸς βίος ποὺ μεταποιεῖται σὲ ζωὴ ἐλεύθερη ἀπὸ τὸν θάνατο, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀρκεῖ ὁποιαδήποτε «διακόσμηση» τῆς πράξης τοῦ βίου μὲ ἀφηρημένο διαλογισμό καὶ ἠθικὰ συναισθήματα. Πρέπει νὰ μεταβληθοῦν οἱ πραγματικὲς ὑλικὲς σχέσεις ποὺ συνιστοῦν τὸν τρόπο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

Μὲ ἄλλα λόγια: Δὲν εἶναι ἡ πνευματικότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑλικότητα, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ «σωτηρία». Εἶναι ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τοὺς προκαθορισμοὺς τῆς φύσης, ἡ ἀντληση ὑπαρξης καὶ ζωῆς ὅχι ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῆς σχέσης. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μετάσχει στὴν ὄντως ζωὴ ὅχι ἐπειδὴ εἶναι πνεῦμα, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι πρόσωπο.

Ἡ προσωπικὴ σχέση εἶναι ἡ μόνη ὑπαρκτικὴ δυνατότητα ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ φύση, δυνατότητα τοῦ ὑπαρκτικοῦ κατορθώματος τῆς αὐθυπέρβασης, δηλαδή τῆς ἀγάπης ποὺ κοινωνεῖ τὴ ζωὴ. Πρέπει νὰ ὑπερβεῖς τὴν ἀτομοκεντρικὴ ἀπαίτηση χρήσης καὶ ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων, νὰ ἀναγνωρίσεις καὶ νὰ σεβαστεῖς στὰ ὑλικά ἀντι-κείμενα τὸν λόγο μιᾶς προσωπικῆς δημιουργικῆς ἐνέργειας, καὶ στὶς παρουσίες τῶν συνανθρώπων σου τὴν προσωπικὴ ἐτερότητα ποὺ μόνο ἡ δική σου ἀγάπη τὴν ἐνεργοποιεῖ καὶ τὴν ἀποκαλύπτει. Ὅμως αὐτὴ ἡ προσωπικὴ κοινωνία δὲν εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πράξη τοῦ βίου, δὲν εἶναι κάτι ξέχωρο ἀπὸ τὶς πραγματικὲς ὑλικὲς σχέσεις ποὺ συνιστοῦν τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξης. Αὐτὲς τὶς πραγματικὲς ὑλικὲς σχέσεις καλεῖ ἡ Ἐκκλησία τὸν ἄνθρωπο νὰ τὶς ἐλευθερώσει ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν στὴ φυσικὴ-ἀτομοκεντρικὴ ἀπαίτηση αὐθυπαρξίας, νὰ τὶς πραγματοποιήσῃ ὡς σχέσεις προσωπικῆς κοινωνίας τῆς ζωῆς — νὰ ὑπάρξῃ μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς σχέσεις μόνο ἀγαπώντας καὶ αὐτοπροσφερόμενος.

Σίγουρα, ἡ μεταποίηση τῶν ὑλικῶν σχέσεων τοῦ βίου σὲ προσωπικὲς σχέσεις κοινωνίας τῆς ζωῆς θὰ χρειαζόταν μιὰν

ἄλλη «σημαντική», περισσότερο ἐλευθερωμένη ἀπὸ ἐννοιολογικούς ὁρισμούς καὶ γι' αὐτὸ δυσκολότερα ἐφικτὴ στὰ πλαίσια τῆς διαπραγμάτευσης ποὺ ἐδῶ ἐπιχειροῦμε. Θὰ ἦταν, λ.χ., χρησιμότερο, ἂν μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναλύσει τὴν τεχνικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς, τὴ ριζικὴ διαφορὰ τῆς ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ — ποιὸν τρόπο σχέσης μὲ τὴν ὕλη καὶ τὴ μορφή ἀποκαλύπτουν οἱ κορυφαῖες στιγμὲς τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίας ἢ, ἀντίστοιχα, τοῦ βυζαντινοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Τρόπο ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ἀπομίμηση καὶ ἀντιγραφή, γιατί εἶναι ἀκριβῶς μιὰ προσωπικὴ σχέση μὲ τὸ ὕλικό, σχέση τέτοιας ἐλευθερίας, ὥστε νὰ παραμένει ἀνυπότακτη σὲ κανόνες καὶ προκαθορισμούς. «Εἶναι μιὰ μουσικὴ, ποὺ ἡ ἐλευθερία τοῦ τεχνίτη τὴν τραγούδησε κάθε φορὰ μὲ τρόπο ἰδιαίτερο καὶ ἐπιτυχία τέτοια, ὥστε νὰ ἀποκλείεται ἡ ἐπανάληψη»¹¹.

Ἐπιμένοντας ὅμως στοὺς ἐννοιολογικούς ἐδῶ ὁρισμούς μας, μπορούμε μόνο ἐπιγραμματικὰ νὰ συμπεράνουμε, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ πρόταση ὄντολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ ὑπαρκτοῦ προϋποθέτει τὴν ἐμπειρικὴ προτεραιότητα τῶν πραγματικῶν ὑλικῶν σχέσεων, μέσω τῶν ὁποίων καὶ μόνον ἐνεργεῖται δυναμικὰ ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία καὶ ἐτερότητα. Ὅσο κι ἂν μοιάζει ὑπερβολικὴ, θὰ μπορούσε ὥστόσο νὰ τολμηθεῖ ἡ διατύπωση, πὼς δὲν ὑπάρχει ἐκκλησιαστικὴ πρόταση γιὰ τὴ νοηματοδότηση τῆς ὑπαρξῆς ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας — κάθε ἀπόσπαση ἀπὸ τὶς πραγματικὲς ὑλικὲς σχέσεις μεταβάλλει τὸ «εὐαγγέλιο» τῆς Ἐκκλησίας σὲ φαντασιῶδες ἰδεολόγημα.

Ἄν μιλάμε γιὰ «θρησκευτικοποίηση» καὶ ριζικὴ ἀλλοτρίωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ Δύση, εἶναι γιατί ἐκεῖ ἡ ὄντολογία στὴν

11. Π.Α. ΜΙΧΕΛΗ, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης*, Ἀθήνα 1946, σελ. 45-46.

ὅποια θεμελιώθηκε ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος ὁδήγησε ἀκριβῶς στὴν ἀπόσπασή του ἀπὸ τὶς πραγματικὲς ὕλικές σχέσεις πού συνιστοῦν τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ τῆς δυναμικῆς. Ἡ νοησιарχία καὶ ὁ ἠθικισμὸς ὑποκαθιστοῦν στὴ Δύση τὴν ἐμπειρία τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπέρβασης τοῦ θανάτου, ἐνῶ παράλληλα γεννᾶνε ἐπιφύλαξη, περιφρόνηση ἢ καὶ ἀπερίφραστο φόβο γιὰ τὴν ὕλη καὶ τὶς ὕλικές σχέσεις. Φόβο πού ἐκφράζεται ἀποκαλυπτικὰ σὲ μιὰν εὐρύτατη κλίμακα συμπτωμάτων: Στὸ δεῖπνο τῆς Εὐχαριστίας καταργεῖται ἡ μετοχὴ τῶν πιστῶν στὸ ψωμί καὶ στὸ κρασί τῆς καθημερινῆς τροφῆς τους, κοινωνοῦν μόνο ἓνα «ἀποπνευματωμένο» ὑποκατάστατο ψωμιοῦ — τὴ διάφανη ἄζυμη «ὄστια». Καταργοῦν οἱ Δυτικοὶ τὸ «βάφτισμα», τὴν καταβύθιση μέσα στὸ νερὸ — τὸ ἀντικαθιστοῦν μὲ ραντισμό. Δίνουν σὲ κάθε λειτουργικὴ πράξη ἀλληγορικὸ χαρακτήρα, πού θὰ πεῖ: ὑποκαθιστοῦν τὴν ἐμπειρία τῆς σχέσης μὲ τὴν ἀτομικὴ κατανόηση ἐνὸς νοήματος. Ἡ ἴδια αὐτὴ σκοπιμότητα τῆς νοησιарχικῆς ἀλληγορίας διαστρέφει τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη τῆς Δύσης σὲ τέχνη «θρησκευτική»: Τέχνη πού δὲν ἀποκαλύπτει ἓναν τρόπο σχέσης μὲ τὴν πραγματικότητα, οὔτε καλεῖ σὲ προσωπικὴ σχέση, ἀλλὰ ἀποβλέπει στὴ διδακτικὴ ὑπόμνηση ἢ στὴ διέγερση τοῦ ἀτομικοῦ συναισθήματος. Καὶ τελικὰ ὁ προτεσταντισμὸς — βγάζοντας ὥς τὴν ἄκρη τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς «ὄντολογίας τοῦ φόβου» (φόβου γιὰ τὴν ὕλη καὶ τὶς ὕλικές σχέσεις) — καταργεῖ κάθε εἰκαστικὴ ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, κηρύττει τὸν ἀποκλειστικὰ ἀλληγορικὸ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας, περιορίζει στὸ ἐλάχιστο ἢ καὶ ἐξαλείφει τὸν «δραματικὸ» χαρακτήρα τῆς λατρείας γιὰ χάρη τῆς προτεραιότητος τοῦ «κηρύγματος» — γιὰ χάρη τῶν ἐννοιολογικῶν ἀναλύσεων καὶ τῶν ἠθικολογικῶν παραινέσεων.

Μὲ δεδομένο αὐτὸν τὸν πανικόβλητο ἰδεαλισμὸ τοῦ χριστιανισμοῦ τῆς Δύσης, εὐκόλα κατανοεῖ κανεὶς τὴν ἀντίδραση

τῆς καταναλωτικῆς ὑστερίας, τὴν ἀπολυτοποιημένη κατάφαση τῆς ὕλης καὶ τὴν ἄμετρη βουλιμία ὑλικῆς ἀπόλαυσης, ποὺ συνοδεύει τὸν νεώτερο ἀθεϊσμὸς ἢ τὸ φαινόμενο τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας. Ὅπως κατανοεῖ καὶ τὴ μαρξιστικὴ ἀντίδραση στὸ φαντασιῶδες «ἐποικοδόμημα» ποὺ ὕψωσε ἡ δυτικὴ θρησκευτικὴ κώτητα πάνω στὴν πραγματικὴ βάση τῶν ὑλικῶν σχέσεων τοῦ βίου. Κατανοεῖ τελικὰ καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς σύνολης Πολιτικῆς Οἰκονομίας ποὺ ἐπιμένει στὴ φαινομενολογία καὶ μόνο τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας καὶ συμπεριφορᾶς, ἀγνοώντας τὴ δυναμικὴ τῶν προσωπικῶν σχέσεων, τὴν περιπέτεια τῆς ἐλευθερίας τοῦ προσώπου στὴ σχέση του μὲ τὴν ὑλικὴ πραγματικότητα ἢ μὲ τὴ συνδιαχείρισή της στὰ πλαίσια τοῦ κοινωνικοῦ γεγονότος.

Δὲν εἶναι πολλὰ τὰ περιθώρια γιὰ τὴ συναγωγὴ περισσότερο συγκεκριμένων νοηματοδοτήσεων τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως αὐτὲς προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐμμονὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας στὴ «λογικὴ»-ἐνεργειακὴ σύσταση τῆς ὕλης, ἢ στὶς δυνατότητες τῶν ὑλικῶν σχέσεων τοῦ βίου νὰ σαρκώσουν τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία καὶ ἐτερότητα. Ἡ ὄντολογικὴ πρόταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας λειτουργεῖ ἀπὸ μόνη της καὶ ὡς περι-γραφὴ μιᾶς στάσης ἢ τρόπου συμπεριφορᾶς — περισσότερο συγκεκριμένες διατυπώσεις θὰ κινδύνευαν νὰ ἐκπέσουν σὲ κωδικὴ ἡθικολογία.

Σίγουρα, ἡ παραγωγικὴ καὶ ἀνταλλακτικὴ δραστηριότητα ποὺ μεταποιεῖται σὲ προσωπικὴ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενό της καὶ σὲ σχέση προσωπικῆς κοινωνίας μὲ τοὺς συνανθρώπους — σὲ ἄθλημα ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἰδιοτέλεια καὶ σὲ πλήρωμα τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀγαπήσει καὶ νὰ ἀγαπηθεῖ — μιὰ τέτοια μεταποίηση τῆς παραγωγικῆς καὶ ἀνταλλακτικῆς συμπεριφορᾶς ἔχει τὴ δική της κοινωνικὴ δυναμικὴ,

έπομένως καὶ τὶς δικές της συνέπειες σὲ λειτουργικὰ μακροοικονομικὰ μορφώματα. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε, εἶναι ὅτι ὁ ρεαλισμὸς μιᾶς τέτοιας δυναμικῆς δύσκολα συμβιβάζεται μὲ τὸ σαθρὸ κίνητρο τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς ἐπιδίωξης ἢ τοῦ ρομαντικοῦ ὁράματος μιᾶς κοινωνίας προσωπικῶν σχέσεων. Προϋποθέτει ἓνα μόνιμο καὶ διαχρονικὸ κοινωνικὸ πυρῆνα ἐπίμοχθης ἄσκησης γιὰ τὴν ἐμπειρικὴ ἐπαλήθευση ὀντολογικῶν βεβαιότητων. Καὶ ὡς τέτοιος πυρῆνας λειτούργησε μέσα στὴν Ἱστορία ἡ εὐχαριστιακὴ κοινότητα τῆς κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας.

δ. Ἐπιστημολογικὴ ἐπάρκεια

Ἐπισημάνσαμε τὶς θετικὲς καὶ ἀντιθετικὲς «προδιαγραφές» γιὰ τὴν κατανόηση καὶ λειτουργικότητα τῆς συμπερασματικῆς ἐδῶ πρότασής μας στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς νοο-τροπίας καὶ οἰκονομικῆς πρακτικῆς.

Προσπαθήσαμε νὰ προσδιορίσουμε καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐμβέλεια τῆς πρότασής μας, κυρίως σὲ σχέση μὲ ἄλλες προτάσεις ἐρμηνείας τῶν κινήτρων καὶ κριτηρίων τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ καὶ τῆς λογικῆς τῶν σύγχρονων μακροοικονομικῶν μορφωμάτων.

Ἐπιχειρήσαμε τὴν καταγραφή μιᾶς διαφαινόμενης συστηματικῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα σὲ κοινῶς ἀποδεκτὰ αἰτήματα ἀναθεώρησης ἀρχῶν καὶ προϋποθέσεων λειτουργίας τῆς οἰκονομίας, καὶ στὶς νοσηματοδοτήσεις τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἡ συμπερασματικὴ ἐδῶ πρότασή μας.

Ἀπομένει νὰ δοῦμε, ἂν ἡ ἴδια αὐτὴ πρόταση — ποὺ ἀφορᾷ

στὶς πραγματικὲς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἀντι-κείμενη πραγματικότητα, σχέσεις ποὺ καθορίζονται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία (ἢ νοηματοδότηση) τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ὑλικῆς πραγματικότητος — ἐμφανίζει καὶ ἱκανοποιητικὴ ἐπιστημολογικὴ ἐπάρκεια. Ἄν δηλαδὴ ἀνταποκρίνεται ἡ πρότασή μας στὶς μεθοδολογικὲς προϋποθέσεις τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ (: ἂν ὑπερβαίνει τὴν ἐπιστημολογικὴ καθυστέρηση ἢ τὸν μεθοδολογικὸ ἀναχρονισμό ποὺ συχνὰ καταλογίσαμε στὶς σύγχρονες θεωρήσεις τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων).

Νὰ διευκρινίσουμε πληρέστερα, τί ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο «ἐπιστημολογικὴ ἐπάρκεια»:

Καταρχήν, τὴν ἐπαρκὴ ἀνταπόκριση στὶς προϋποθέσεις καθορισμοῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα μιᾶς ἐρμηνευτικῆς πρότασης (— ὅταν ἡ πρόταση ἀφορᾷ στὴν ἐρμηνεία τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ, καὶ ὄχι στὴν ὑποκατάστασή του μὲ φαντασιώδη ἰδεολογήματα). Καὶ ἐκδεχόμαστε ὥς ἐπιστημονικὸ τὸν χαρακτήρα μιᾶς ἐρμηνευτικῆς πρότασης, ὅταν αὐτὴ παραμένει ἀνοιχτὴ στὴ διαδικασία ἐλέγχου καὶ δὲν διαψεύδεται ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ πιστοποίηση.

Ἔτσι, μιὰ ἐρμηνευτικὴ πρόταση μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἐπιστημονικὴ, ὄχι ὅταν ἀνταποκρίνεται σὲ κάποιες μεθοδολογικὲς ἀρχές ποὺ τὶς θέτουμε ὥς *a priori* ἔγκυρες, οὔτε σὲ σχέση μὲ τὴν προέλευσή της, ἀλλὰ μόνο ὅταν μᾶς προσφέρει τὴ δυνατότητα ἐπαληθεύσιμης ἐρμηνείας ἐνὸς ἢ περισσότερων φαινομένων. Καὶ θεωροῦμε ἐπιστημονικὰ πληρέστερη τὴν πρόταση ποὺ ἐρμηνεύει μεγαλύτερο ἀριθμὸ φαινομένων ἢ πτυχῶν ἐνὸς φαινομένου ἀπὸ αὐτὸν ποὺ κάλυπτε κάθε προηγούμενη ἐρμηνευτικὴ πρόταση. Ταυτόχρονα, ἂν ἡ πρόταση εἰσηγεῖται καὶ τρόπους ἀντιμετώπισης τῶν φαινομένων (στὴν περίπτωσιν ποὺ

ή έρμηνευτική πρόταση αποβλέπει καί σέ χρηστική σκοπιμότητα), τότε ό έπιστημονικός της χαρακτήρας κρίνεται από τή δυνατότητα έμπειρικού καί πάλι έλέγχου τής ανταπόκρισης τών προτεινόμενων τρόπων στήν τεθειμένη σκοπιμότητα.

Είναί μάλλον κοινά παραδεκτό σήμερα ότι δέν ενδιαφέρει ή προέλευση μιās έπιστημονικῆς πρότασης — αν δηλαδή οφείλει τήν καταγωγή της στήν ποιητική έμπνευση¹², στήν ενόραση ή διαίσθηση¹³, στή μεταφυσική πίστη¹⁴, ή καί στήν αίσθητική

12. «Τό ύψιστο καθήκον τοῦ φυσικοῦ εἶναι νά έρευνᾷ γιά τούς πολὺ γενικούς ἐκείνους νόμους ... ἀπό τούς ὁποίους μπορούμε μέ καθαρή παραγωγή νά ἀντλήσουμε τήν εἰκόνα τοῦ κόσμου. Δέν ὑπάρχει λογικό μονοπάτι πού νά ὀδηγεῖ σέ αὐτούς τούς νόμους. Μπορεῖ νά φτάσει κανεῖς σέ αὐτούς μόνο μέ μιᾶ διαίσθηση βασισμένη σέ κάτι πού μοιάζει μέ νοητική ἀγάπη (Einfühlung) γιά τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας»: Albert EINSTEIN, *Mein Weltbild*, 1934, σελ. 168.

13. «Ἡ ενόραση ἀνάμφιβολα παίξει μεγάλο ρόλο στή ζωῇ τοῦ ἐπιστήμονα, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού αὐτό συμβαίνει καί στή ζωῇ ἐνός ποιητῆ. Τόν ὀδηγεῖ στίς ἀνακαλύψεις του· μπορεῖ ὅμως καί νά τόν ὀδηγήσει στίς ἀποτυχίες του ... Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι μπορούμε ἀδίστακτα νά δεχθοῦμε ὅτι διαθέτουμε κάτι πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ 'πνευματική ενόραση' ή, ἀκριβέστερα, ὅτι ἔτσι μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ὀρισμένες ἀπό τίς πνευματικές μας ἐμπειρίες. Καθένας πού 'κατανοεῖ' μιάν ἰδέα ή μιᾶ ὀπτική ή μιᾶ ἀριθμητική μέθοδο, γιά παράδειγμα τόν πολλαπλασιασμό, μέ τήν ἔννοια ὅτι 'τήν ἔχει νοιώσει', θά μπορούσε νά λεχθεῖ πώς κατανοεῖ αὐτό τὸ πράγμα ἐνορατικά· καί ὑπάρχουν ἀναρίθμητες διανοητικές ἐμπειρίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους»: Karl POPPER, *The Open Society and its Enemies*, II, 11, ἑλλην. μετφρ. II, σελ. 32-33.

14. «Ὅπως συμβαίνει μέ κάθε φυσική θεωρία, ή προέλευσή της ἴσως οφείλεται σέ αἰσθητικούς ή μεταφυσικούς λόγους, ή ἐπιβίωσή της ὅμως κρίνεται ἀπό τή δυνατότητά της νά διατυπώνει προβλέψεις πού νά συμφωνοῦν μέ τίς παρατηρήσεις»: Stephen W. HAWKING, *A Brief History of Time - From the Big Bang to Black Holes*, 1988, ἑλλην. μετφρ.: *Τὸ χρονικό τοῦ χρόνου*, Ἀθήνα («Κάτοπτρον») 1988, σελ. 208. — «Ἀκόμα καί μέσα στήν ἐπιστήμη δέν μπορεῖ καί δέν πρέπει νά ἐπιτρέπεται στή λογική νά καλύπτει τὰ πάντα· πρέπει συχνά νά παραβιάζεται γιά χάρη ἄλλων παραγόντων ... Τὸ ἄ-λογο δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ ... Ὑπάρχουν οἱ μῦθοι, τὰ θεολογικά δόγματα, ή μεταφυσική καί πολλοὶ ἄλλοι τρόποι γιά νά συγκροτηθεῖ μιᾶ κοσμοθεωρία»: P. K. FEYERABEND, *Against Method*, London 1975, ἑλλην. μετφρ.: *Ἐνάντια στή μέθοδο*, Θεσσαλονίκη («Σύγχρονα θέματα») 1983, σελ. 223-224.

προτίμηση. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει καὶ ποὺ τὴν καθιστᾷ ἐπιστημονική, εἶναι ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς ἐμβέλεια καὶ ἡ δυνατότητα ἐμπειρικοῦ ἐλέγχου αὐτῆς τῆς ἐμβέλειας.

Ἐπιχειρήσαμε στὸ βιβλίο αὐτὸ μιὰ μελέτη τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ φαινομένου ἀπὸ πολὺ συγκεκριμένη ἐρευνητικὴ σκοπιά: Τὴ σκοπιά τῶν κριτηρίων καὶ κινήτρων τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ συμπερασματικὴ μας πρόταση συνοψίστηκε στὶς ἀκόλουθες θέσεις:

α. Ὅτι ἡ διαμόρφωση τῶν κριτηρίων καὶ κινήτρων οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου (ἢ καὶ μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου) ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὶς ὄντολογικὲς ἀντιλήψεις αὐτοῦ τοῦ συνόλου ἢ τῆς ἐποχῆς — δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία ἢ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης καὶ τῆς ἀντι-κείμενης ὕλης καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος.

β. Ὅτι στὴ λειτουργία τῆς σύγχρονης οἰκονομίας γίνεται σαφὲς ἡ παρουσία κριτηρίων καὶ κινήτρων συμπεριφορᾶς, (ὅπως καὶ μιᾶς λογικῆς τῶν μακροοικονομικῶν μορφωμάτων), ποὺ ἀπηχοῦν (θετικὰ ἢ ἀντιθετικὰ) τὶς ὄντολογικὲς ἀντιλήψεις μιᾶς συγκεκριμένης θρησκευτικῆς παράδοσης: τῆς «θρησκευτικοποιημένης» ἐκδοχῆς τοῦ χριστιανισμοῦ στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη.

γ. Ὅτι μιὰ ἔξοδος ἀπὸ τὰ ἀδιέξοδα ποὺ ἐμφανίζει ἡ λειτουργία τῆς οἰκονομίας σήμερα, δὲν μπορεῖ νὰ προκύψει παρὰ μόνο μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν κριτηρίων καὶ κινήτρων τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς, ἄρα ἀπὸ διαφορετικὲς νοηματοδοτήσεις τῆς συμπεριφορᾶς, δηλαδὴ ἀπὸ διαφορετικὲς ὄντολογικὲς ἀντιλήψεις.

δ. Ὅτι μιὰ τέτοια πρόταση ὄντολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ ποὺ διαφοροποιεῖται ριζικὰ ἀπὸ τὴν τρέχουσα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς παράδοσης, ἔχει διασωθεῖ στὴν

έλληνική έκδοχή καὶ λογικὴ διασάφηση τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας. Καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ έκδοχή μοιάζει καταρχὴν ἐγγύτερη ἢ τουλάχιστον δὲν ἀντιφάσκει στὴν κοσμοαντίληψη ποὺ διαφαίνεται πίσω ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς σύγχρονης φυσικῆς.

Ἡ ἐπιστημολογικὴ ἐπάρκεια τῶν σημείων α, β καὶ γ τῆς πρότασής μας ἔχει σὲ κάποιο ποσοστὸ καταδειχθεῖ ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις ποὺ προηγήθηκαν στὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου — ἔχουν προσφερθεῖ στοιχεῖα γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποδοχὴ ἢ τὴν κριτικὴ ἀπόρριψη αὐτῆς τῆς ἐπάρκειας. Στὴν τελευταία ἐδῶ παράγραφο ἀπομένει νὰ καταγράψουμε τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν τὴν κριτικὴ ἀποδοχὴ ἢ ἀπόρριψη τοῦ σημείου δ τῆς πρότασής μας: Ἄν εἶναι πραγματικὴ ἢ φαντασιώδης ἡ σύγκλιση τῶν ὄντολογικῶν προεκτάσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ ποὺ διαφαίνεται πίσω ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς σύγχρονης φυσικῆς. Πάντοτε στὴν προοπτικὴ τῆς νοηματοδότησης τῶν κριτηρίων καὶ κινήτρων τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς.

Θὰ εἶναι χρήσιμο νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴ διασάφηση κάποιων προϋποθετικῶν καὶ σύμφυτων μὲ τὴ λογικὴ τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ἐρωτημάτων: Πῶς εἶναι δυνατό νὰ συνδέουμε μιὰ θεολογικὴ ὄντολογία μὲ μιὰ φυσικὴ, καθαρὰ ἐπιστημονικὴ κοσμοαντίληψη. Ἡ, πῶς εἶναι δυνατό νὰ συνάγουμε ὄντολογικά συμπεράσματα ἀπὸ μιὰ «θετικὴ» ἐπιστήμη, ὅπως ἡ φυσικὴ, χωρὶς νὰ παραβιάζουμε τὸν ἐπιστημονικὸ (πειραματικὸ-ἀποδεικτικὸ) χαρακτήρα της.

Τὰ ἐρωτήματα ἔχουν ἔμμεσα τεθεῖ καὶ σὲ προηγούμενες σελίδες αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ βιβλίου. Καὶ προσπαθήσαμε κάθε φορὰ νὰ ἐπικεντρώσουμε τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη στὸ γεγονὸς

ὅτι: τόσο ἡ ἐπιστημονικὴ ὅσο καὶ ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ, ἂν ἀπηχοῦν μιὰν ἐμπειρικὴ σχέση μετὰ τὴν πραγματικότητα, κομίζουν ἀναπόφευκτα καὶ κάποια νοσηματοδότηση τῶν δύο ὄρων τῆς σχέσης (τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τοῦ ἀντι-κείμενου κόσμου). Καὶ τότε μποροῦμε νὰ κρίνουμε τὴ σύγκλιση ἢ τὴν ἀπόκλιση αὐτῶν τῶν νοσηματοδοτήσεων. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ ἐπανέλθουμε πρὸ συστηματικὰ σὲ αὐτὸ τὸ θέμα.

Σίγουρα, γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, καὶ μόνο ἡ παρεμβολὴ τῆς λέξης «Θεός» σὲ μιὰ πρόταση ἀρκεῖ γιὰ νὰ προσδώσει ἀφηρημένο ἢ φαντασιώδη (ὅπωςδῆποτε μὴ-ἐμπειρικὸ) χαρακτήρα σὲ αὐτὴ τὴν πρόταση. Κι αὐτό, γιὰτὶ οἱ προσλαμβάνουσες παραστάσεις ποὺ ἐπιβάλλει ὡς κοινὴ νοο-τροπία ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς, ταυτίζονται τὴ λέξη «Θεός» μετὰ ἓνα ἀφηρημένο νόημα, μετὰ τὴ νοητικὴ ἀπλῶς ἀναφορὰ σὲ κάτι πιθανῶς ὑπαρκτό, ἀλλὰ ἐμπειρικὰ ἀπρόσιτο καὶ ἄρα ἀναπόδεικτο.

Εἶναι ἡ νοο-τροπία ἢ ὁ ἐθισμὸς νὰ βεβαιώνεται ἡ ὑπαρξὴ μόνο ὡς ἀντι-κείμενη αἰσθητὴ ἢ νοητὴ ὄντοτητα — ἡ νοο-τροπία ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὴν πραγματικότητα καταρχὴν ὡς σύνολο ὄντοτήτων, ὄχι καταρχὴν ὡς σύνολο ἐνεργούμενων σχέσεων. Καὶ οἱ προϋποθέσεις κατανόησης τῆς λέξης «Θεός» εἶναι ὅπωςδῆποτε συνάρτηση αὐτῶν τῶν προτεραιοτήτων καὶ τῆς νοο-τροπίας ποὺ δημιουργοῦν. Ἡ σύγχρονη φυσικὴ μᾶς ἐδειξε καθαρὰ ὅτι τόσο ὁ τρόπος σπουδῆς (ἡ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας) ὅσο καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος (ἡ συνολικὴ μας νοο-τροπία) ἀλλάζουν ριζικά, ἂν ἀποδεχθοῦμε ὡς «ὑπόθεση ἐργασίας» τὴν προτεραιότητα τῶν ἐνεργούμενων σχέσεων. Τὸ ἴδιο ριζικά ἀλλάζουν καὶ οἱ προϋποθέσεις κατανόησης τῆς λέξης «Θεός», ἂν δεχθοῦμε, μαζὶ μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία, ὅτι τὸ σημαίνόμενο αὐτῆς τῆς λέξης βεβαιώνεται ὡς γεγονὸς προσωπικῆς σχέσης καὶ ὄχι ὡς ἀντι-κείμενο νόημα. Ὅτι γνωρί-

ζουμε τὸν Θεὸ καλλιεργώντας μιὰ σχέση, ὅχι κατανοώντας ἓνα νόημα.

Θὰ μπορούσαμε στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἐπισημάνουμε μιὰ πρώτη διαφαινόμενη σύγκλιση τῶν προτάσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὄντολογίας καὶ τῶν συνεπειῶν ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ μεθοδολογία τῆς σύγχρονης φυσικῆς. Σύγκλιση ποὺ γίνεται ἀκόμα σαφέστερη σὲ πιὸ συγκεκριμένες πτυχές τῶν γνωσιοθεωρητικῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν δύο χώρων:

Καταρχήν, καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις προϋποτίθεται ἡ ἀπαγίστρωση καὶ παραίτησή μας ἀπὸ τὴν παραστασιακὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ (μορφικὴ, σχηματικὴ) ἀντίληψη τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος. Τόσο στὴν περιοχὴ τῆς ὑποατομικῆς φυσικῆς ὅσο καὶ τῆς ἀστροφυσικῆς — εἴτε, δηλαδή, ἐργαζόμαστε μὲ βάση τὴν κβαντικὴ θεωρία, εἴτε μὲ βάση τὴ γενικὴ θεωρία τῆς σχετικότητας — εἶναι ἀμέσως φανερό ὅτι οἱ γνώσεις ποὺ μᾶς προσπορίζει ἡ ἔρευνα δὲν παρακολουθοῦν ὅπωςδήποτε τὴν παραστασιακὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ ικανότητα τοῦ νοῦ μας. Δὲν ἔχουμε τίς ἐμπειρικὲς προϋποθέσεις γιὰ νὰ συλλάβουμε μορφικὰ ἢ σχηματικὰ (νὰ ἀναπαραστήσουμε νοητικὰ) τὸ πῶς, λ.χ., στὶς κβαντικὲς θεωρίες «πεδίου ὑπερχορδῶν», θεμελιακὲς κβαντικὲς δονήσεις ἐκτεινόμενες σὲ πεπερασμένο μῆκος ἐμφανίζονται ὡς «νημάτια ἀνοιχτῆς τοπολογίας», δηλαδή μιᾶς κίνησης σὲ «χώρο» δέκα (10) διαστάσεων! Δὲν σημαίνει τίποτα γιὰ τὴν παραστατικὴ μας ἀντίληψη ἓνας χώρος δέκα διαστάσεων, ἀφοῦ καὶ μόνο ἡ προσθήκη τῆς διάστασης τοῦ χρόνου στὴν τρισδιάστατη ἐμπειρικὴ ἐκδοχὴ τοῦ χώρου (ὅπως μᾶς τὸ ζητάει ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας) ὑπερβαίνει τίς ἀναπαραστατικὲς ικανότητες τοῦ νοῦ μας.

Θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσει κανεὶς πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα, γιὰ νὰ «εἰκονογραφήσει» ἐνδεικτικὰ τὴν ἀναπαραστασιακὴ μας ἀνεπάρκεια. Νὰ θυμίσει τὴν ὑπόθεση τῆς «καμ-

πυλότητας» τοῦ χωρόχρονου, καμπυλότητας πού προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς ὕλης. Ἡ τῶν «ρυτιδώσεων» τοῦ χωρόχρονου, πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ περιοδικές μεταβολές τῆς καμπυλότητάς του καὶ προκαλοῦνται ἀπὸ «βαρυτικά κύματα» (κύματα «βαρυτονίων» στὰ ὁποῖα ὀφείλεται ἡ βαρυτικὴ δύναμη) διαδιδόμενα μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός. Ἡ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ σύμπαν στὸ σύνολό του εἶναι πεπερασμένο (δὲν εἶναι ἄπειρο), ἀλλὰ καὶ δίχως καταληκτικὰ ὅρια (ἐπομένως ἀπεριόριστο). Ἡ τὴν βεβαιωμένη ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις συνεχὴ διαστολὴ τοῦ σύμπαντος (τὴν ἀπομάκρυνση κάθε γαλαξία ἀπὸ τὸν ἄλλον μὲ ταχύτητα πού ἐγγίζει αὐτὴν τοῦ φωτός), ἐνῶ δὲν ὑπάρχει «χῶρος» στὸν ὁποῖο νὰ ἐπεκτείνεται τὸ σύμπαν, ἀφοῦ ὁ χῶρος (καὶ ὁ χρόνος) εἶναι ἄμεση συνέπεια τῆς παρουσίας τῆς ὕλης, ἡ μακροσκοπικὴ ὄψη μιᾶς ἐνεργειακῆς διαδικασίας βαρυτικῶν ἀλληλεπιδράσεων¹⁵.

Οὕτε καὶ μπορούμε νὰ ἀντιτάξουμε ὅτι τὴν ἀδυναμία μας γιὰ παραστασιακὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας τῶν ἐλάχιστων καὶ μέγιστων διαστάσεων ἀναπληρώνει ἡ «σαφήνεια» τῆς γλώσσας τῶν μαθηματικῶν τύπων καὶ συμβόλων. Γιατὶ ἡ γλώσσα τῶν μαθηματικῶν δὲν διεκδίκησε ποτὲ μιὰ ἀναπαραστατικὴ λειτουργία — εἶναι γλώσσα σημαντικῆς σχέσεων καὶ ὄχι ἀντιπροσωπευτικῆς ὄντοτήτων. Οἱ μαθηματικὲς ἐξιιώσεις σὲ μιὰ μελέτη σύγχρονης φυσικῆς λειτουργοῦν μᾶλλον σὰν παρτι-

15. Ἡ ὕλη δὲν εἶναι κάτι ἀνεξάρτητο, «βουτηγμένη» μέσα στὸν χῶρο, ἀλλὰ εἶναι γεωμετρικὴ ιδιότητα (πάλι καμπυλότητα) τοῦ πολυδιάστατου χώρου, ἀφοῦ τόσο τὰ κβάντα τῆς ὕλης ὅσο καὶ τὰ κβάντα τῆς δύναμης (ὅπου δύναμη εἶναι ἡ ἀνταλλαγὴ ὀρισμένου εἶδους κβάντων ἐνέργειας) ἀποτελοῦν ἐκδήλωση τῆς κβαντικῆς φύσης τῆς καμπυλότητας τοῦ χωρόχρονου. Ἡ καμπυλότητα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου εἶναι ἐπίσης ἀπόρροια τῶν κβαντικῶν διεργασιῶν, οἱ ὁποῖες δὲν συμβαίνουν στὸν χῶρο, ἀλλὰ ὀρίζουν τὸν χῶρο ὡς μακροσκοπικὴ τους ἐκδήλωση. — Βλ. σχετικὰ: Γεωργίου Π. ΠΑΥΛΟΥ. Ὁ ἀναγωγισμὸς καὶ τὰ ὅριά του στὴν ἐπιστῆμη καὶ στὴ φιλοσοφία, περιοδικὸ «Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρηση», τεύχος 14 (Μάιος 1988), σελ. 156-173.

τούρα μιᾶς μουσικῆς συμφωνίας. «Διαβάζουμε» καὶ διαβλέπουμε τὴ μελωδία, ἀλλὰ καμιὰ ποτὲ μελωδία δὲν ἀναπαραστάθηκε μορφικὰ ἢ σχηματικὰ. Ἐπιπλέον, τὰ μαθηματικά, ὅπως διαπίστωνε ὁ Heisenberg, «δὲν ἀναπαριστοῦν τὴ συμπεριφορὰ τῶν σωματιδίων, ἀλλὰ τὴ γνώση μας γι' αὐτήν ... Ἐτσι ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου ποὺ μᾶς δίνει ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη παύει νὰ εἶναι μιὰ πραγματικὴ εἰκόνα, εἶναι μιὰ εἰκόνα τῶν σχέσεών μας μετὰ τὴ φύση».

Κι ὅμως, ἐνῶ ἡ πρόσβαση στὸν τρόπο συγκρότησης καὶ λειτουργίας τοῦ φυσικοῦ γεγονότος ἀπαιτεῖ νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν παραστασιακὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ ἱκανότητα τοῦ νοῦ μας, ὅταν φτάνουμε νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ τὴν αἰτιώδη ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἐπιστρατεύουμε μᾶλλον παραστάσεις περὶ «Θεοῦ» κυριολεκτικὰ παιδαριώδεις, εἴτε γιὰ νὰ τὶς ἀπορρίψουμε, εἴτε γιὰ νὰ τὶς δεχθοῦμε ὡς συμβατικὴ λύση τῶν προβλημάτων μας. Παραστάσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ μιὰν ἄλλη νοοτροπία ὄντικῆς καὶ μόνο ἐκδοχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ. Προσπαθοῦμε νὰ διερευνήσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ὑπαρξῆς ἢ ἀνυπαρξίας τοῦ Θεοῦ βγαίνοντας ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴ λογικὴ τῶν σχέσεων ποὺ γνωστοποιοῦν τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς — ὡσὰν ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ νὰ εἶναι γεγονὸς προσιτότερο στὴν παραστατικὴ σκέψη ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἡ καμπυλότητα τοῦ χωρόχρονου, ὁ χῶρος τῶν δέκα διαστάσεων ἢ ὁ δυῖσμός σωματιδίου-κύματος.

Καὶ εἶναι αὕτῃ ἡ ἀντίληψη περὶ Θεοῦ (ὅπως ἐπιβάλλεται στὴ σημερινὴ ἀκόμα νοο-τροπία ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ ἢ ἀθεϊστικὴ παράδοση τῆς Δύσης) — τοῦ Θεοῦ τῆς νοητικῆς ὄντικῆς ἀπόστασης καὶ ὅχι τῆς προσωπικῆς σχέσης — ποὺ μεταφέρεται καὶ στὸν χῶρο τοῦ κοινωνικοῦ βίου, γιὰ νὰ θεμελιώσῃ μιὰν ἠθικὴ τῆς συμπεριφορᾶς ἄσχετη μετὰ τὴν ὑπαρκτικὴ δυναμικὴ τῶν προσωπικῶν σχέσεων.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε ὡς ἔνδειξη διαφαινόμενης σύγκλισης τῶν προτάσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὄντολογίας καὶ τῶν συμπερασμάτων τῆς σύγχρονης φυσικῆς, μιὰν ἔμμεση διασάφηση τοῦ τρόπου πρόσβασης στὸ γεγονὸς τῆς προσωπικῆς εἰδικὰ ὕπαρξης.

Στὴν περίπτωσι τῆς φυσικῆς μιὰ τέτοια ἔμμεση διασάφηση διαφαίνεται καταρχὴν στὴν ἐκδοχὴ τῆς ἔννοιαι τοῦ ἀπείρου, ἐκδοχὴ περισσότερο τροπικὴ καὶ λιγότερο ποσοτικὴ. Ἡ ὑπόθεσι, λ.χ., ποὺ παραπάνω ἀναφέραμε, ὅτι τὸ σύμπαν στὸ σύνολό του εἶναι πεπερασμένο (δὲν εἶναι ἄπειρο), ἀλλὰ καὶ δίχως καταληκτικὰ ὅρια (ἐπομένως ἀπεριόριστο), θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ μιὰ παραδειγματικὴ ὑποτύπωσι γι' αὐτὴ τὴν περισσότερο τροπικὴ καὶ λιγότερο ποσοτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἀπείρου. Τὸ ἄπειρο δὲν ἐμφανίζεται ὡς μέγεθος ἀπεριόριστων τιμῶν, ἀλλὰ ὡς τρόπος ἐκδοχῆς τοῦ πεπερασμένου ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ὑπέρβασι συνεκδοχῆς τῆς περατότητάς του. Ἀνάλογη κατανόησι ἐπιβάλλει καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἄπειρης καμπυλότητάς τοῦ χωρόχρονου καὶ τῆς ἄπειρης πυκνότητάς τῆς ὕλης στὴν περίπτωσι μιᾶς «μαύρης τρύπας» στὸ διάστημα (Black Hole), ἢ στὴ στιγμὴ τῆς «μεγάλης ἔκρηξης» (Big Bang), δηλαδὴ τῆς ἑναρξῆς τοῦ σύμπαντος σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεσι τοῦ Friedmann — τὴν ἐπικρατέστερη σήμερα ἄποψι (ὑπόθεσι) τῆς κοσμολογίας. Ἀντίστοιχο παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ ἡ ἄπειρη διαφορότητα τῆς θέσης καὶ τῆς ταχύτητάς δυὸ ὁμοίων σωματιδίων στὸν ὑποατομικὸ χῶρο — ὁ ἀπόλυτος ἀποκλεισμός τῆς σύμπτωσής τους, ὅπως τὸν προβλέπει ἡ ἀπαγορευτικὴ ἀρχὴ τοῦ Pauli. Ἡ, ἀκόμα, ἡ κατάστασι κενοῦ (τοῦ ἀπόλυτου τίποτα) στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ κβαντικὴ θεωρία πεδίου, κατάστασι μηδενικὴ καὶ ὥστόσο «γενεσιουργός» ὄλων τῶν πραγματικῶν διεγέρσεων τοῦ πεδίου.

Ὅμως ἡ σύλληψι τοῦ ἀπείρου ὄχι ὡς ἄμετρου ποσοτικοῦ

μεγέθους, ἀλλὰ ὡς τρόπου μιᾶς συνισταμένης συνθηκῶν, εἶναι σαφῶς ἀνάλογη καὶ τῆς λογικῆς μας πρόσβασης στὴν ἑτερότητα κάθε προσωπικῆς ὑπαρξῆς. Δὲν θὰ ἦταν λάθος ἂν λέγαμε, ὅτι ἡ ἑτερότητα τοῦ προσώπου εἶναι ἀπεριόριστη, χωρὶς νὰ εἶναι ἄπειρη — γεγονὸς μοναδικότητας καὶ ἀνομοιότητος ποὺ δὲν ἐπιδέχεται τιμὲς προσδιορισμοῦ (ἀφοῦ καμιὰ ποσοτικὴ μέτρηση ἢ ἀντικειμενικὸ κατηγόρημα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν καθορίσει), ἐνῶ ταυτόχρονα ἐνεργεῖται ὑπαρκτικὰ μέσα ἀπὸ συγκεκριμένες σωματικὲς καὶ ψυχικὲς λειτουργίες τοῦ ὑποκειμένου. Καὶ παράλληλα αὐτὴ ἡ τροπικὰ ἀπόλυτη ἑτερότητα εἶναι καὶ δυναμικὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ἀπειρίας πιθανῶν πραγματοποιήσεων — μιᾶς τροπικῆς ἀπειρίας ὑπαρκτικῶν φανερώσεων.

Βέβαια, μιὰ τέτοια σύγκλιση τῆς ἐπιστημονικῆς ὑποτύπωσης καὶ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας στὴν τροπικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἀπείρου εἶναι δυνατὴ, ἀλλὰ ὄχι καὶ ὑποχρεωτικὴ — δὲν εἶναι ὁπωσδήποτε προφανὴς γιὰ τὴ νοο-τροπία καὶ πάλι τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Ἄν καὶ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας μᾶς ὑποχρεώνει νὰ συμπεριλάβουμε τὴν παρουσία τοῦ παρατηρητῆ στοῦ γεγονὸς καὶ στοῦ ἀποτέλεσμα τῆς παρατήρησης, οἱ πραγματικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς συμπερίληψης δὲν εἶναι καὶ ὑποχρεωτικὰ ἀναφορικὲς στοῦ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς τῆς σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων. Ἡ παρουσία τοῦ παρατηρητῆ προσμετράται στοὺς παράγοντες διαμόρφωσης τοῦ ἀποτελέσματος τῆς παρατήρησης, ἀλλὰ δὲν συνεκτιμᾶται ὁπωσδήποτε στὴ διασάφηση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο συγκροτεῖται ἡ γνώση τῆς πραγματικότητος (τοῦ τρόπου τῆς σχέσης, δηλαδὴ τοῦ προσωπικοῦ τρόπου ὑπάρξεως) — τοῦ μόνου τρόπου προφάνειας τοῦ πραγματικοῦ καὶ διαστολῆς του ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες.

Ὅμως ἡ διασάφηση αὐτοῦ τοῦ τρόπου (ἡ συμπερίληψη τοῦ ὑπαρκτικοῦ ἐρωτήματος στὴν ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης) μᾶλλον ὁδηγεῖ σὲ καίριες διαφορο-

ποιήσεις τὴν ἴδια τὴ μεθοδολογία τῆς γνωστικῆς μας πρόσβασης στὸ πραγματικὸ καὶ ὑπαρκτό. Ἄν ἡ γνώση τῆς πραγματικότητας συγκροτεῖται ὡς γεγονὸς σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων, καὶ ἂν αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι τροπικὰ ἀπεριόριστη, τότε ἡ συνεκδοχὴ τῆς παρουσίας τοῦ παρατηρητῆ στὸ γεγονὸς τῆς παρατήρησης δὲν εἶναι συνεκδοχὴ οὐδέτερου («πρίσματος» θεώρησης τοῦ κόσμου. Οὐτε εἶναι ὁ παρατηρητὴς ἕνα ἀπειροελάχιστο «μέρος» ἢ «προϊόν» τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς φυσικῆς διεργασίας (ἀνερμήνευτα προικισμένο μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ κατανοεῖ τὸ ἀντι-κεῖμενο ὅλον στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται). Ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ παρατήρηση φανέρωση ἑνὸς τρόπου ὑπάρξεως ποὺ ἐπιτρέπει τὸν γνωστικὸ συντονισμό τοῦ παρατηρητῆ μὲ τὸ τροπικὰ ἄπειρο σύμπαν — μεταφέρει τὴν τροπικὴ πραγματικότητα τοῦ ἀπείρου στὴν κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρκτικὴ δυνατότητα.

Ἡ συμπερίληψη τοῦ ὑπαρκτικοῦ ἐρωτήματος στὴν ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης (ἡ ἐκδοχὴ τῆς σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων ὡς καταρχὴν ὑπαρκτικοῦ γεγονότος, συγκεκριμένου τρόπου ὑπάρξεως) μεταβάλλει τοὺς ὅρους ἀντίληψης τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ: Ἡ ἀνθρώπινη δυνατότητα τῆς τροπικὰ ἀπεριόριστης λογικῆς ἀναφορᾶς ποὺ καθιστᾷ τὸν παρατηρητὴ ἐνεργητικὰ γινῶσκον ὑποκείμενο, μᾶς ὑποχρεώνει στὴ συνεκδοχὴ τοῦ προσωπικοῦ χαρακτῆρα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης στὸ γεγονὸς τῆς παρατήρησης. Ἀλλὰ καὶ τὸ σύμπαν, στίς ἐλάχιστες καὶ μέγιστες διαστάσεις του, μᾶς γίνεται γνωστὸ μόνο ὡς ἐνεργούμενος λόγος, δηλαδὴ μὲ ἕναν τρόπο ἐνεργητικῆς ὑπαρξης ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνθρώπινη προσωπικὴ δυνατότητα τῆς λογικῆς ἀναφορᾶς. Ἐτσι ὅ,τι ὀνομάζουμε «πραγματικότητα», εἶναι μόνο τὸ γεγονὸς τῆς σχέσης δυὸ τροπικὰ ἄπειρων λογικῶν παραγόντων: τῆς ἑλλο-

γης (προσωπικῆς) ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ λογικὰ δομημένου σύμπαντος.

Μὲ ἄλλη διατύπωση: Μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης, τὸ κοσμικὸ σύμπαν καὶ ὁ προσωπικὸς ἄνθρωπος ἀποκαλύπτονται ὡς δύο «μεγέθη» ποὺ εἶναι: ποσοτικῶς ἄνισα (μὲ ἀσύγκριτη τὴν ὑπεροχὴ τοῦ πρώτου)· τροπικῶς ἰσοδύναμα (ὡς λογικῶς ἐξίσου ἀπεριόριστα)· καὶ «ποιοτικῶς» (δηλαδὴ ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς ὑπάρξεως) ἐπίσης ἄνισα, ἀλλὰ μὲ ἀσύγκριτη τὴν ὑπεροχὴ τοῦ δεύτερου (— ὑπεροχὴ τοῦ ἐνεργητικὰ γινώσκοντος ὑποκειμένου ἔναντι τοῦ παθητικὰ γνωριζόμενου ἀντικειμένου).

Ὡστόσο, ἀκόμα καὶ σὲ κείμενα ἔγκυρων σήμερα ἐπιστημόνων (ποὺ δὲν φιλοδοξοῦν ἀπλῶς νὰ καταγράψουν τὰ ἀποτελέσματα τῶν παρατηρήσεών τους, ἀλλὰ προχωροῦν στὴ διερεύνηση τῆς σκοπιμότητος τοῦ σύμπαντος ἢ τῆς καταγωγῆς τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος) διαβάζουμε φράσεις, ὅπως αὐτὴ τοῦ Stephen Hawking: «Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἀπέραντη κατασκευὴ τοῦ σύμπαντος ὑπάρχει ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ χάρη μας ... (γιὰ χάρη) ἀσημαντῶν πλασμάτων ὅπως ἐμεῖς»¹⁶. Ποὺ σημαίνει, ὅτι ἀκόμα καὶ γιὰ ἐπιστημονικὲς ἰδιοφυῖες, ὅπως ὁ Hawking, ἡ ἔννοια τοῦ «ἀπέραντου» διατηρεῖ ἀκόμα μόνο τὴν ποσοτικὴ της σημασία, γι' αὐτὸ καὶ ἀντιπαράτιθεται ἀξιολογικὰ στὴν ποσοτικὴ ἀσημαντότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς πάνω στὴ γῆ. Κι αὐτό, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔχει πρὶν ἀπὸ λίγες παραγράφους τοῦ βιβλίου του¹⁷ ἀναγνωρίσει, ὅτι οἱ ἀρχικὲς συνθῆκες τοῦ σύμπαντος ἀποκαλύπτουν μιὰν *a priori* ρύθμιση προκειμένου νὰ δώσουν κάποια στιγμή τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτυχθεῖ ζωὴ μέσα στὸ σύμπαν.

16. *A Brief History of Time* ..., VIII, ἑλλην. μετφρ. σελ. 192 καὶ 213.

17. *Ε.δ.*, σελ. 191.

Ἄν παρατίθεται ἐδῶ αὐτὴ ἡ φράση τοῦ Hawking, εἶναι γιατίι ἀπηχεῖ ἐνδεικτικὰ τὴ γενικευμένη στοὺς νεώτερους χρόνους τάση νὰ ἀπαξιωθεῖ μὲ κάθε τρόπο (καὶ μὲ βάση — ἀποκλειστικὰ — τὴν ποσοτικὴ-ὄντικὴ ἐκδοχὴ τῆς πραγματικότητος) ἡ ἀνθρώπινη προσωπικὴ παρουσία μέσα στὸ σύμπαν, νὰ θεωρηθεῖ συμπτωματικὸ ἀποτέλεσμα τυχαίων διεργασιῶν φυσικῆς καὶ βιολογικῆς ἐξέλιξης¹⁸ — καὶ, κυρίως, ὄχι μοναδικὸ προϊόν αὐτῶν τῶν διεργασιῶν. Παρεμβάλλεται δηλαδὴ στὸν χῶρο τῶν ἐρευνητικῶν συμπερασμάτων μιὰ ἐπιστημονικὰ αὐθαίρετη καὶ καθαρὰ ὑπαρκτικὴ ἀξιολόγησις: Ὁ ἄνθρωπος ἐπιμένει μὲ ἀναιτιολόγητο φανατισμὸ νὰ αὐτοὑποβιβαστεῖ ὅπωςδὴποτε ὑπαρκτικὰ — ὥσάν νὰ μὴν ἀντέχει τὸ προνόμιο τῆς ὑπαρκτικῆς του μοναδικότητος καὶ ἐτερότητος, τὴν ὑπαρκτικὴ ἐνσάρκωσι τοῦ τροπικὰ καὶ ποιοτικὰ ἀπείρου στὸ πρόσωπό του. Ἐπιμένει νὰ ἐκδέχεται τὴν ἔλλογι ὑπαρξὴ του σάν ἀπλὴ ποσοτικὴ διαφοροποίηση στὴν ἐξελικτικὴ διαβάθμιση τῶν βιολογικῶν εἰδῶν, ἀφήνοντας ἀνερμήνευτο τὸ ποιοτικὸ-τροπικὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὸ φυσικὸ καὶ βιολογικὸ γεγονὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς λογικῆς ἀναφορικῆς ἐτερότητας.

Ἴσως αὐτὸς ὁ ἐκούσιος αὐτοὑποβιβασμὸς νὰ εἶναι τὸ τίμημα ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ, προκειμένου νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι ἀποτελεῖ «εἰκόνα» ἐνὸς Θεοῦ, ποὺ τὸν ἤξερε ὡς δυνάστη τῆς σκέψης του καὶ τῆς ζωῆς του, (ἰδέα ποὺ ἐπέβαλε ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ ὀντολογία καὶ μεταφυσικὴ) — ἢ προκειμένου νὰ περιοριστεῖ αὐτὴ ἡ ἰδέα στὰ ὅρια τῆς ἀπλῆς νοητικῆς ὑπόθεσης, δηλαδὴ στὰ ὅρια τοῦ φαντασιώδους. Ἀγνοήθηκε ἡ ὀντολογία τοῦ προσώπου καὶ τοῦ προσω-

18. «Τὸ μέγεθος τῶν ἀποκλίσεων ἀπὸ τὴν ὁμοιόμορφη κατανομὴ τῆς πυκνότητος τοῦ Σύμπαντος κατὰ τὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς ἐξέλιξός του, ὑπῆρξε ἡ αἰτία σχηματισμοῦ πρῶτα τῶν γαλαξιδῶν, μετὰ τῶν ἄστρων καὶ τελικὰ ... ἀσήμετων πλασμάτων ὅπως ἐμεῖς»: HAWKING, στὸ ἴδιο βιβλίον VIII, ἑλλην. μετφρ. σελ. 212, 213.

πικοῦ τρόπου ὑπάρξεως, πού μεταβάλλει ριζικά τόσο τὴν ἐκδοχή τῆς ὑπαρξῆς Θεοῦ, ὅσο καὶ τοὺς ὅρους τῆς κοσμολογικῆς σχέσης. Γιατὶ ἂν δεχθοῦμε ἔστω καὶ τὴν ὑπαρκτικὴ ἑτερότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς ἓνα λογικὰ δομημένο, ἀλλὰ δίχως λογικὴ ἀναφορικότητα σύμπαν, τότε τὸ ἐνεργητικὰ γινῶσκον ὑποκείμενο καὶ τὸ παθητικὰ γνωριζόμενο ἀντικείμενο δὲν πληροῦν τοὺς ὅρους τοῦ ἐμπειρικὰ ἐπαληθεύσιμου γεγονότος τῆς σχέσης (— ἀφοῦ πρόκειται γιὰ μονόδρομὴ ἀναφορικότητα πού ἀφήνει ἀνερμήνευτὴ τὴ λογικὴ ἀνταπόκριση τῆς δομῆς τοῦ σύμπαντος). Μόνο ἡ ταύτιση τῆς ὑπόστασης τοῦ ὑπαρκτοῦ μὲ τὴν προσωπικὴ ἀποκλειστικὰ ὑπαρξὴ πληροῖ τοὺς ὅρους τῆς ἐμπειρικὰ πιστοποιούμενης λογικῆς καὶ τροπικὰ ἀπεριόριστης σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον. Γιατὶ τότε ὁ κόσμος εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς προσωπικῆς ἐνέργειας καὶ ὁ λόγος τοῦ τροπικὰ ἄπειρου σύμπαντος εἶναι λόγος μιᾶς ἄλλης προσωπικῆς ἑτερότητας «ἐναντι» τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου — ἑτερότητας πού ἀποκαλύπτεται στὴ λογικὴ τοῦ σύμπαντος, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἡ ἑτερότητα τοῦ ποιητῆ στὸ ποίημα καὶ τοῦ ζωγράφου στὴ ζωγραφιά του. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται ἀπέναντι σὲ ἓναν προσωπικὸ Θεό, πού ἐνεργεῖ τὴ λογικὴ του ἀναφορικότητα καὶ τὴν προσωπικὴ του ἑτερότητα στὴ δομὴ τοῦ κόσμου, ὡς κλήση σὲ σχέση καὶ ὡς πραγματοποίηση σχέσης μὲ τὸν ἄνθρωπο.

Ἀλλὰ σχέση σημαίνει: ἀμοιβαιότητα ἐλευθερίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ «ἀνακάλυψη» τοῦ Θεοῦ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης θὰ παραμένει πάντοτε μιὰ ἀνοιχτὴ δυνατότητα καὶ ὄχι μιὰ ὑποχρεωτικὴ συνεκδοχὴ.

Προτοῦ νὰ κλείσουμε αὐτὴ τὴν παράγραφο καὶ μαζί της τὴ δαιδαλώδη διαδρομὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, πρέπει νὰ προσθέσουμε μιὰ τελευταία ἐνδειξὴ διαφαινόμενης ἀπελευθέρωσης τῆς

σύγχρονης φυσικῆς ἀπὸ τὴν ὄντολογία τῶν ὀντικῶν-νοητικῶν κατηγοριῶν τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ. Ἐνδειξὴ ἀπελευθέρωσης τῶν δυνατοτήτων γιὰ τὴν πρόσβαση τοῦ ἐρευνητῆς στὴν προσωπικὴ διάσταση τοῦ κόσμου — ἐπομένως γιὰ τὴ σύγκλιση τῶν συμπερασμάτων τῆς ἔρευνας καὶ τῶν προτάσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὄντολογίας (ποὺ εἶναι τὸ θέμα αὐτῆς ἐδῶ τῆς παραγράφου).

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐνδειξὴ ἀναφέρεται στὴ χρῆση μιᾶς ἀποφατικῆς γλώσσας γιὰ τὴ διατύπωση τῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων — ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν προτάσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὄντολογίας. Νὰ θυμίσουμε ὅτι μιλώντας γιὰ ἀποφατικὴ χρῆση τῆς γλώσσας, ἐννοοῦμε τὴν ἄρνηση νὰ ἐξαντλήσουμε τὴ γνώση στὴ γλωσσικὴ διατύπωση — τὴν ἐμμονὴ στὸν «σημαντικό», ἐνδεικτικὸ μόνον χαρακτήρα τῆς γλωσσικῆς διατύπωσης.

Ἡ ἀποφατικὴ χρῆση τῆς γλώσσας στὴν περίπτωση τῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων τῆς σύγχρονης φυσικῆς δίνει συχνὰ τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἐκφραστικῆς ποὺ ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς ποιητικῆς εἰκονολογίας (ὅπως τὰ ἐγγίζει καὶ ἡ γλώσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὄντολογίας). Διαβάζουμε, λ.χ., γιὰ σωματίδια, ποὺ ἐνῶ βρίσκονται σὲ τεράστιες μεταξύ τους ἀποστάσεις, ἀποτελοῦν ἀδιαίρετο σύνολο μὲ ἀ-τοπικὴ ὀλιστικὴ διασύνδεση τῶν μελῶν τους. Ὅτι τὰ κβάντα ἐνέργειας δὲν ὑπάρχουν στὸν χῶρο, ἀλλὰ δημιουργοῦν τὸν χῶρο. Διαβάζουμε γιὰ «δυνάμει σωματίδια» (virtual particles), ποὺ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ ἀνιχνευτοῦν ἄμεσα, ἀλλὰ ποὺ ἡ ὑπαρξὴ τους ἔχει μετρήσιμες ἐπιπτώσεις σὲ ἄλλα σωματίδια. Γιὰ τὸν δυϊσμὸ σωματιδίου-κύματος (wave-particle duality), τὴν ἀπουσία διάκρισης μεταξύ κυμάτων καὶ σωματιδίων, ἀφοῦ τὰ κύματα μπορεῖ κάποτε νὰ συμπεριφέρονται σὰν σωματίδια καὶ τὰ σωματίδια σὰν κύματα. Γιὰ τὴ δυνατότητα χρήσης στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα

«φανταστικῶν» ἀριθμῶν, πού τοὺς ὀρίζουμε ὡς τὸ ἀρνητικὸ πάντοτε γινόμενο τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τοὺς μὲ τὸν ἑαυτὸ τοὺς, προκειμένου νὰ ὑπερβοῦμε στὴ μαθηματικὴ συμβολικὴ τὴ διάκριση χώρου καὶ χρόνου. Ἡ, ἀκόμα, γιὰ τὰ ἐντελῶς διαφορετικὰ εἶδη σωματιδίων πού παρατηροῦμε σὲ μικρὲς ἐνέργειες, καὶ πού εἶναι στὴν πραγματικότητά ἕνα καὶ μόνο σωματίδιο σὲ διαφορετικὲς καταστάσεις. Καὶ πλῆθος ἀνάλογων διατυπώσεων, πού συνθέτουν μιὰν εἰκόνα τῆς πραγματικότητος ἀπρόσιτη στὴν καθοριστικὴ λογικὴ τῶν ὄντικῶν κατηγοριῶν καὶ προσιτὴ μόνο στὴν ἐλευθερίᾳ τῆς ἀφαίρεσης πού προϋποθέτει ἡ ποιητικὴ εἰκονολογία.

Αὕτῃ ἡ ὑπέρβαση τῆς καθοριστικῆς λογικῆς τῶν ὄντικῶν κατηγοριῶν πραγματοποιεῖται κυρίως μὲ μιὰν ἀντιθετικὴ χρῆση τῶν καθιερωμένων ἐννοιῶν, δηλαδὴ μὲ ἕνα σχῆμα γλωσσικῶν-ἐννοιολογικῶν ἀντιφάσεων, πού δὲν εἶναι ὅμως καὶ λογικὲς ἀντιφάσεις. Οἱ ἐννοιες αὐτοαναιροῦνται καὶ ἀνατρέπονται, γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ὁ λόγος ὡς σημαῖνον ἐνὸς γεγονότος — μιᾶς δυναμικῆς σχέσεως —, νὰ κατορθωθεῖ μέσα ἀπὸ τὶς ἐννοιολογικὲς ἀντιφάσεις ἡ ὑπέρβαση τῆς νοητικῆς ἀντικειμενοποίησης τῶν σημαινομένων. Μιλᾶμε γιὰ χωρικὴ ἀπόσταση πού εἶναι καὶ ἀ-τοπικὴ ὀλιστικὴ διασύνδεση. Γιὰ ἀνυπαρξία πού ὑπάρχει, καὶ μετράται ὡς ἐπίπτωση. Γιὰ κύμα πού δὲν εἶναι κύμα, ἀλλὰ σωματίδιο, γιὰ σωματίδιο πού δὲν εἶναι σωματίδιο, ἀλλὰ κύμα. Γιὰ τὰ πολλὰ πού εἶναι ἕνα, γιὰ τὸ ἕνα πού εἶναι πολλὰ.

Ὅχι τυχαῖα λοιπὸν θυμίζουν αὐτὲς οἱ διατυπώσεις τὴ γλῶσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, ὅπου ὁ Θεὸς ὀρίζεται ὡς «νοῦς ἀνόητος», «λόγος ἄρρητος», «ἀνώνυμον ὄνομα», «ὑπέρθεος θεότης», «ὑπεράρχιος ἀρχή», «ὑπερούσιος οὐσία». Καὶ ὅπου ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι «ἐν ἀγνωσίᾳ γινῶσις», «ἀμέθεκτος μετοχή», καὶ ἡ θεολογία «ἀθέατος θέα», «μόρφωσις τῶν

ἀμορφώτων», «τύποι τῶν ἀτυπώτων», «σχήματα τῶν ἀσχηματίστων», «προτέλειος τελεσιουργία». Εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ ταυτόχρονη ἀναφορὰ δυὸ ἀντιθετικῶν ἐννοιῶν στὸ ἴδιο σημαίνόμενο σημαντικὴ ἐνὸς νοήματος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ στὴν ὀντικὴ-συμβατικὴ κατανόηση τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο ἐννοιες. Τὸ κοινὸ καὶ ἐνιαῖο νόημα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ ζεῦγος τῶν ἀντιθετικῶν ἐννοιῶν, προϋποθέτει ὁλόκληρο τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῆς κάθε ἐννοίας καὶ ταυτόχρονα τὴν ἀμοιβαία νοηματικὴ τους ἀναίρεση. Πρέπει δηλαδὴ νὰ κατανοήσουμε τὸ σημαίνόμενο καὶ ὡς νοηματικὴ θέση καὶ ὡς ἀναίρεση τῆς νοηματικῆς θέσης, χωρὶς ὥστόσο νὰ ταυτίσουμε τὸ σημαίνόμενο οὔτε μόνο μὲ τὴ θέση, οὔτε μόνο μὲ τὴν ἀναίρεσή της. Ὁ κάθε ὅρος τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντίθεσης ἐκφράζει μιὰν ὁμοιότητα μὲ τὸ σημαίνόμενο, ἡ ὁποία, στὰ πλαίσια τῆς ἐνιαίας ἀντιθετικῆς διατύπωσης, μόνο ὡς ἐτερότητα εἶναι δυνατὸ νὰ νοηθεῖ.

Ἄν δίνουμε ἐδῶ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα δείγματα μιᾶς ἀποφατικῆς χρήσης τῆς γλώσσας τόσο στὴν περίπτωση τῆς σύγχρονης φυσικῆς ὅσο καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀντολογίας, δὲν εἶναι γιὰ νὰ συναγάγουμε συμπεράσματα ποὺ θὰ ξεπερνοῦσαν τὰ ὅρια τῆς μεθόδου στὴν κοινοποίηση τῆς γνώσης. Θέλουμε μόνο νὰ ὑπαινιχθοῦμε τὴν ἀντίφαση καὶ τὴ μεθοδολογικὴ ἀσυνέπεια ἐκείνης τῆς τάσης σήμερα (θεϊστικῆς ἢ ἀθεϊστικῆς, ἀδιάφορο), ποὺ ζητάει νὰ νοηματοδοτήσῃ τὸ πραγματικὸ καὶ ὑπαρκτὸ μὲ αὐθαίρετα διαφοροποιημένες τὶς προϋποθέσεις χρήσεως τῆς γλώσσας: Τὸ φυσικὸ σημαίνεται μὲ τὴν ἀποφατικὴ γλώσσα τῆς σχετικότητας καὶ ἀπροσδιοριστίας, ἐνῶ τὸ μετα-φυσικὸ μὲ τὴν καθοριστικὴ λογικὴ τῶν ὀντικῶν κατηγοριῶν.

Οἱ ἐκτεταμένες ἐδῶ ἀναφορὲς τόσο στὴ θεολογικὴ ὀρολογία καὶ προβληματικὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, ὅσο καὶ στὴ γλώσσα καὶ θεματικὴ τῆς σύγχρονης φυσικῆς, πιθανὸν νὰ ἔδωσαν στὸν ἀναγνώστη τὴν ἐντύπωση αὐτονομημένων παρεκ-

βάσεων, ὅμως ὑπηρετοῦν τὸν βασικὸ στόχο τῆς μελέτης μας: Νὰ καταδείξουμε ὅτι εἶναι μεθοδολογικὰ δυνατὴ μιὰ νοηματοδότηση τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ με ἀναφορὰ καὶ στὴν ὑπαρξὴ αἰτιώδους ἀρχῆς (ἀναφορὰ ὅπωςδὴποτε καθοριστικὴ τοῦ νοήματος τῶν πραγματικῶν ὑλικῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου με τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ του περιβάλλον), δίχως νὰ παραβιάζεται ἡ ἐπιστημολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἐμπειρικῆς ἐπαλήθευσης (με διευρυμένα τὰ ὅρια τῆς ἐμπειρίας στὴ δυναμικὴ ἀπροσδιοριστίας τῆς σχέσης, καὶ σχετικότητας τῶν σημαινόντων τῆς σχέσης) καὶ δίχως τὴν ἀντινομία μιᾶς διπλῆς γλώσσας τόσο ὄντικῶν-καθοριστικῶν κατηγοριῶν, ὅσο καὶ ἀποφατικῶν διατυπώσεων.

Νὰ γίνῃ ταυτόχρονα φανερὴ καὶ ἡ ἀντίφαση ἢ μεθοδολογικὴ ἀσυνέπεια ἐκείνης τῆς στάσης ποὺ θέλει νὰ εἶναι με τρόπο ἐνιαῖο ἐπιστημονικὴ, ἐνῶ προσεγγίζει τὴ μὲν φυσικὴ πραγματικότητα με βάση τὴ σχετικότητα καὶ ἀπροσδιοριστία, τὶς δὲ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες (καὶ εἰδικὰ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ) με βάση μιὰ νοηματοδότηση τῆς πραγματικότητας καθαρὰ μηχανιστικὴ.

*

Ὁ αἰώνας μας γνώρισε τὴν ἀντικειμενικὰ ἐμφανέστερη μέσα στὴν Ἱστορία ἀνάπτυξη ἐλπίδων ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Οἱ ἐλπίδες ἐπενδύθηκαν τόσο στὴν πρόοδο τῆς ἐπιστῆμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ὅσο καὶ σὲ κοινωνικὰ κινήματα με μᾶλλον κοινὸ παρονομαστὴ τὴν οἰκονομικὴ ἀπελευθέρωση — ἀφοῦ στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις ἐκφράζεται κατεξοχὴν ἡ δυνατότητα καὶ τῆς ὑπαρκτικῆς ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὶς πιὸ αἰσθητὰ καταπιεστικὲς μορφὲς ἀναγκαιότητας. Ἡ «φιλοσοφία» αὐτῶν τῶν κινήματων δὲν ἦταν ἄσχε-

τη καὶ μὲ τὴν πίστη στὶς δυνατότητες τῆς ἐπιστήμης, γι' αὐτὸ εἶχε συνήθως ὡς ἐπίκεντρο κάποια ἀναθεωρητικὴ ἐκδοχὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Ἡ διευρυνόταν ἡ «φιλοσοφία» τῶν κινήματων σὲ προτάσεις μιᾶς καθολικότερης ἐπαναθεώρησης τῶν προϋποθέσεων τῆς ἠθικῆς, ὅπου καὶ πάλι ὁ χῶρος τῆς οἰκονομίας παρέμενε ὡς πεδίο ἐμπειρικῆς-πρακτικῆς ἐπαλήθευσης τῶν προτάσεων.

Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης μελέτης ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση καὶ κριτικὴ τέτοιων συστηματικῶν προτάσεων γιὰ τὴν ἠθικὴ διασύνδεση ἐπιστήμης καὶ οἰκονομίας μὲ στόχο τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ δικαιοσύνη — προτάσεων ὅπως:

ἡ ἐμμονὴ τῶν νεώτερων μαρξιστῶν σὲ μιὰ «διαλεκτικὴ μεσολάβηση τῆς κριτικῆς ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη»¹⁹.

ἡ πρόταση τοῦ Jürgen Habermas γιὰ μιὰ «ἐπικοινωνιακὴ ὀρθολογικότητα» ποὺ θὰ περιορίσει τὴν αὐτονομία ἐπιστημονικο-τεχνικῆς ὀργάνωσης τῶν θεσμικῶν πλαισίων, θέτοντας ὡς κριτήριο ὀρθολογικότητας τὴν καθολικὴ συνεννόηση μέσω μιᾶς ἐπικοινωνιακῆς ἐπιχειρηματολογίας²⁰.

ἡ πρόταση τοῦ Michel Foucault γιὰ μιὰν ἀντλήση δεοντολογίας ἀπὸ τὴ «γενεαλογία» τῶν σχέσεων ἐπιστήμης, ἠθικῆς καὶ ἐξουσίας²¹.

ἢ, τέλος, ἡ πρόταση τοῦ Karl-Otto Apel γιὰ ἓναν

19. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Georg LUKACS, *Die ontologischen Grundlagen des menschlichen Denkens und Handelns*, στὸν τόμο: *Weiterentwicklungen des Marxismus*, Hrsg. v. Willi OELMÜLLER, Darmstadt (Wiss. Buchgesel.) 1977, σελ. 111-129. — L. v. MISES, *Human Action. A Treatise on Economics*, New Haven (Yale University Press) 1949.

20. *Theorie des Kommunikativen Handelns*, I-II, Frankfurt (Suhrkamp-Verl.) 1981. — *Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln*, Frankfurt (Suhrkamp-Verl.) 1983.

21. *Les mots et les choses*, Paris (Gallimard) 1966. — *La pensée du dehors*, Paris (Fata Morgana) 1986. — *L'archéologie du savoir*, Paris (Gallimard) 1969.

καινούργιο «χρυσούν κανόνα» ήθικῆς προστακτικῆς, πού θά θέτει ὡς αὐτοδύναμη ἀξίωση τὴν ἐπικέντρωση τῆς «ἐπικοινωνιακῆς κοινότητος» στὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες τὶς καθολικὰ ἐναρμονισμένες μέσω τοῦ ἐπιχειρήματος²².

Ἴσως ὁ ἐνήμερος ἀναγνώστης νὰ εἶχε ἤδη ἀπορήσει, πῶς καὶ ἀγνοήσαμε στὶς σελίδες αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ βιβλίου τέτοιες προτάσεις, πού προκαλοῦν, ἀκόμα σήμερα, μιὰν ἀκατάσχετη βιβλιογραφία εὐσυνείδητης ἐπαγγελματικῆς ἐνασχόλησης μὲ τὴ «φιλοσοφία». Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι, μὲ ποιὸ ἄλλο κίνητρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπαγγελματισμὸ ἢ τὴν εὐφροσύνη τοῦ διανοητικοῦ παιγνίου, νὰ ἀσχοληθεῖ κανεὶς μὲ τέτοιες προτάσεις, ὅταν εἶναι δεδομένη καὶ δηλωμένη ἡ δέσμευσή τους στὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ καντιανοῦ κριτικισμοῦ — ὅταν δηλαδή ἀπλῶς διαιωνίζουν (ἐντυπωσιακὰ ὅπωςδὴποτε) τὸ ὄντολογικὸ κενὸ τῆς μετακαντιανῆς θεωρίας καὶ πρακτικῆς, ἐπομένως καὶ τὴν a priori ἀδυναμία νὰ νοηματοδοτηθοῦν σὲ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινὴ προοπτικὴ οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις.

Ἐπικεντρώσαμε ἐδῶ τὴ μελέτη μας στὰ προβλήματα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, δηλαδή σὲ χῶρο ὅπου τὸ ὄντολογικὸ περιεχόμενο ἢ τὸ ὄντολογικὸ κενὸ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ φιλοσοφικῶν θεωρήσεων ἐμφανίζεται, μὲ ἐμπειρικὲς ἐμπράγματα συνέπειες, ὡς κριτήριον διάκρισης τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τὸ φαντασιῶδες. Ἴσως σὲ ἄλλους θεωρητικοὺς χώρους τὸ ὄντολογικὸ κενὸ νὰ μπορεῖ ἔντεχνα νὰ ὑποκατασταθεῖ μὲ τὴν ἰδεολογικὴ φαντασίωση ἢ τὴ μεθοδολογικὴ ἐγκυρότητα τῆς συστηματικῆς ἀνάλυσης. Ἀλλὰ ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία εἶναι, ὅπωςδὴποτε,

22. Das Problem einer philosophischen Theorie der Rationalitätstypen, στὸν τόμο: *Rationalität Philosophische Beiträge*, hrsg. v. H. SCHNÄDELBACH, Frankfurt (Suhrkamp) 1984, σελ. 15-31. — Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik, στὸ βιβλίο του: *Transformation der Philosophie*, τόμος II, Frankfurt (Suhrkamp) 1973, σελ. 405 κ.έ.

κάτι περισσότερο ἀπὸ συστηματικὴ ἐπιστήμη καὶ πεδίο ἰδεολογικῶν προταγμάτων. Εἶναι ἔμπρακτῃ ἐμπέδωση καθολικῶν ἀναγκῶν καὶ ζωτικῶν προτεραιοτήτων, συγκεκριμένων νοηματοδοτήσεων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀντι-κείμενης ὑλικῆς πραγματικότητος: δηλαδή — ὅπως συχνὰ τὸ ἐπαναλάβαμε — καθολικὸς τρόπος βίου ἢ πολιτισμός.

Γι' αὐτὸ καὶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει περιθώριο ρεαλιστικῶν προτάσεων γιὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὰ σημερινὰ ἀδιέξοδα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ὅσο παρακάμπουμε ἢ ἀγνοοῦμε τὸ ὄντολογικὸ κενὸ στὴ νοηματοδότηση τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς. Ἀλλαγὲς στὸν καθολικὸ τρόπο τοῦ βίου, δηλαδή στὸν πολιτισμό, δὲν ἐκβιάζονται οὔτε μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἰδεολογιῶν, οὔτε μὲ ἠθικὰς προστακτικὰς «ἐπικοινωνιακῆς» ἢ ὅποιας ἄλλης ἀφηρημένης λογικῆς. Ἀλλαγὲς στὸν τρόπο τοῦ βίου κυοφοροῦνται καὶ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ὠρίμανση διαφορετικῶν ἀναγκῶν καὶ προτεραιοτήτων τῶν ἀναγκῶν. Ποὺ σημαίνει, ἀπὸ διαφορετικὴ νοηματοδότηση τῆς καθημερινῆς συμπεριφορᾶς, διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ νόημα τῆς ὑπαρξὸς καὶ τοῦ κόσμου, τελικὰ, ἀπὸ διαφορετικὰς ὄντολογικὰς προϋποθέσεις ἐρμηνείας τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ.

Στὴν προοπτικὴ μιᾶς τέτοιας συγκεκριμένης νοηματοδότησης θὰ ἤθελε νὰ ἐντάσσεται καὶ ἡ πρόταση αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ βιβλίου. Ἄν εἶναι πραγματικὴ ἢ φαντασιώδης συμβολή, θὰ τὸ κρίνει ὁ ἀναγνώστης — ἴσως ἀπώτερα καὶ ὁ χρόνος.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ἀγορά (ὄρ.) 76
ἀθεϊσμός 9, 43, 212 κ.έ., 242, 255,
263, 272, 281
Ἀϊνστάιν (βλ. Einstein)
ἀλλοτρίωση 75, 93, 105, 106
Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων 136
ἀνεργία, ἄνεργοι 115
Ἀνσελμος 196
ἀπόλυτος προορισμός 34, 38
ἀπομυθοποίηση 34
ἀποφατισμός - ἀποφατικός 18, 279
ἀτομοκεντρικισμός - ἀτομικισμός 34, 37
κ.έ., 49, 50, 76, 87, 88, 136 κ.έ.,
155, 194 κ.έ., 234, 260
Αὐγουστίνος 38, 41, 136, 195, 196,
202, 203, 204, 207, 208, 209, 212,
243, 253
«ἀφέσεις» 42, 43, 197
Βέμπερ Μάξ (βλ. Weber Max)
βουλησιοκρατία 207
Γαλιλαῖος 134
Γκορμπατσόφ Μ. 125
Γρηγόριος Νύσσης 257
δημοσιονομική πολιτική 97, 98, 99, 101,
114, 224
διαφήμιση 104, 105, 109, 115
εἰρηνιστικά κινήματα 26, 121, 226, 227,
230, 231
ἐκβιομηχάνιση 100, 101, 134
ἐκνομίκευση ἠθικῆς 43, 44
ἐμπειρισμός 214, 249, 282
ἐναρμόνιση συμφερόντων 51, 54, 55, 61,
89, 121
ἐξελικτισμός 140, 277
εὐκλείδεια γεωμετρία 18, 21
ἡδονιστική φιλοσοφία 7, 50, 51, 55, 88,
90, 92, 96, 234, 241
Θουκυδίδης 168
θρησκευτικοὶ πόλεμοι 130
θρησκευτικός ἀποχρωματισμός 37, 215,
218, 263
Θωμᾶς Ἀκινάτης - θωμισμός 8, 9, 196,
202, 204, 205, 206, 207, 209, 210,
212, 243
Ἰωάννης Δαμασκηνός 245, 259
Καλλιακμάνης Β. 200
Καρμίρης Ἰ. 206
καρολίνη ἀναγέννηση 136
Καρτέσιος (Descartes) - καρτεσιανός
16, 18, 21, 134
Καστοριάδης (Castoriadis) 66, 80, 81,
155, 223, 224
Κάστρο Φιντέλ 120
κβαντομηχανική 9, 23, 45, 46, 253, 270
κοινοβούλιο 50
Κονδύλης Π. 132, 134, 135, 138, 140,
141, 142, 147, 151, 153, 154, 155,
156, 161, 205, 207, 212
κρατικός παρεμβατισμός 52, 53, 54, 55,
73
Λένιν 94
Μάο-Τσε-Τούγκ 120
μεταφυσική τῆς συναλλαγῆς 196 κ.έ.,
200

Μιχελῆς Π. 261

μπολσεβίκοι 94

Μπουχάριν 94

Μπρέχτ 107

ναζισμός 230

Νεύτων (Newton) - νευτώνειος 8, 9,
18, 19, 21, 23, 46, 51, 53, 55,
102, 104, 107, 134, 157, 241

νομιναλισμός 207, 241

νομισματική πολιτική 97, 98, 99, 101,
114, 224

οἰκολογικό κίνημα 26, 226, 227, 229,
230

οἴκου νομὴ 13

όλοκληρωτισμός 130

όρθολογισμός κανονιστικός 7, 20, 31,
33, 37, 39, 41, 48, 50, 51, 53,
54, 55, 88, 133

όριακή χρησιμότητα 64

παραοικονομία 122

«παραστατική» μεθοδολογία 16

Παῦλος Γ. 271

περεστρόικα 125, 229

Πλάτων 254

πληροφορική 85, 119, 225

πουριτανισμός 35

πραγματολογία 159

προτεσταντισμός 31 κ.έ., 38 κ.έ., 130,
133, 185, 186, 187, 188, 195, 198,
199, 208, 217, 218, 234, 262

ρασιοναλισμός 49, 50, 87, 133, 137,
212 κ.έ., 262

ρωμαιοκαθολικισμός 34, 42, 43, 45, 130,

131, 133, 185, 186, 187, 190, 195,
199, 204, 205, 207, 210, 234

σημαινόντων αὐτονόμηση 40, 41, 42

συμβόλαιο κοινωνικό 9, 120, 252

συνδικαλισμός 53

συσσώρευση κεφαλαίου 31, 33, 37, 197

Σχίσμα πρώτο (867) 38

Σχολαστικοὶ - σχολαστικισμός 40, 41,
133, 136, 161, 190, 191, 193, 207,
208, 246

ταξικός ἀγώνας 73

Τερτυλλιανός 135

τρίτος κόσμος 85, 228

τυχαιότητα 160-161

ύλης λογική σύσταση 178, 257, 258,
263

ύλισμός 149-150, 253, 254

ύλισμός ιστορικός 7, 36, 155

υπεραξία 63, 64

υπόσταση 179, 244, 254, 258, 278

φετιχισμός ἐμπορεύματος 78, 79

φιλοσοφία τῆς οἰκονομίας 15, 27

Φλωρόσφκυ 200

φοιτητικές ἐξεγέρσεις 122

φυσικό δίκαιο 9, 48, 49, 50, 87, 88,
120, 131, 142, 144, 156, 158, 201
κ.έ., 234, 241

φυσιοκράτες 50, 93, 138, 145, 146, 217,
218

ὠφελιμισμός 7, 39, 47, 48, 49, 50, 51,
53, 55, 74, 87, 88, 90, 91, 92,
93, 94, 96, 142, 143, 193 κ.έ.,
213, 234, 241

- Adalbéron de Laon 197
 Adorno 161, 231
 Alembert d' 131
 Antonin de Florence 192
 Apel 283, 284
 argumentatio 190
 Arrow K. 235

 Bacon 91, 131
 Bayle P. 131, 153
 Bentham 60, 90, 93, 143, 144
 Berckhardt J. 118
 Berkley 131
 Bernardin de Sienne 192
 Besnard Ph. 28, 29
 Big Bang 273
 Bohr Niels 22
 Bonnet 131
 Brinton C. C. 118
 Brunner K. 143
 Buffon 131
 Bultmann R. 212
 Butler 91, 144

 Cairnes, J. E. 135
 Carnegie A. 216
 certitudo salutis 32
 Châtelet F. 235, 238
 Chenu, M-D. 190, 214
 Clarke 91
 Cohn-Bendit D. 123
 Condillac 131
 Congregatio Fidei 130
 Cumberland 91
 curia βατικανή 192

 demonstratio 40
 Denzinger 197
 Diderot 131, 156
 Du Bos 131
 Dyby G. 191, 198
 Dumont L. 194

 Edgeworth 90, 92, 143
 Einstein 22, 266
 Engels 93

 Fanfani A. 29
 Ferguson A. 144, 153-154
 Feyerabend, P. K. 266
 Foucault M. 108, 169, 283
 Friedmann 273

 Galbraith, J. K. 104, 109, 221, 231
 Garaudy R. 218
 Gay P. 161
 Gilles P. 116
 Gilson E. 190
 Grabmann M. 190

 Habermas 48, 283
 Haffner F. 63
 Harsanyi J. 50, 92, 144, 235
 Hasbach W. 48
 Hawking S. 266, 276, 277
 Hayek, F. A. 194
 Hegel 117-118
 Heidegger 193, 212
 Heisenberg 22, 272
 Hobbes 50, 131, 142, 144
 Hoerster N. 92
 Holbach 131, 144
 Horkheimer 161, 231
 Hume 91, 131, 144, 153
 Hutcheson 91, 144

 Index librorum prohibitorum 130
 Indulgentiae 42, 197
 Inquisitio 130

 Kant 41, 132, 240, 284
 Kepler 134
 Keynes 83, 216, 219, 234
 Kliemt H. 159
 Köpf U. 190

- Koslowski P. 24, 47, 48, 49, 50, 51,
 108, 159, 194, 195, 235
 Krings H. 48
 laissez-faire 88, 90, 135, 139, 210
 La Mettrie 131, 140
 Lamont D. 117
 Leibniz 131
 Lessing 131
 Lindsay, A. D. 50
 Locke 91, 131
 Löw R. 108
 Lubac, H. de 212
 Lukacs 283

 Malebranche 131
 Malthus 90, 210
 Marcuse H. 123, 231
 marketing 109
 Marshall 60
 Marx-μαρξισμός 7, 47, 63, 64, 67, 72,
 77, 78, 79, 92, 93, 146, 147, 154,
 155, 189, 217, 218, 251, 263, 283
 Maupertuis 131
 Mercier de la Rivière 139
 Meslier 131
 Meyer Willi 20, 49
 Mill, J. S. 49, 50, 60, 90, 143, 210
 Mises L. v. 49, 283
 Mittelstrass J. 51
 Montaigne 144
 Montesquieu 131
 Moran Th. 116
 Moze, H. 131
 München F. 159
 Myrdal G. 25, 47, 48, 49, 50, 51, 90,
 91, 92, 138, 139, 144, 146, 156,
 189, 201, 210, 219, 234, 235

 Oberländer E. 95
 ordo apprehensionis 206, 210, 211
 Paley 90, 143, 201

 Panofsky E. 190, 193
 Parsons T. 123
 Poitrineau A. 118
 Popper 72, 118, 218, 266
 Portelli H. 216
 Poullat E. 216
 praedestinatio 34, 38
 Priestley 201
 Propaganda Fidei 130
 Pufendorf 131, 144

 Quesnay F. 87, 88, 135, 139, 251

 ratio 136, 205
 Raub W. 194
 Ricardo 41, 42, 62, 64, 90, 143, 145,
 210
 Robbins L. 159
 Robertson, H. M. 29
 Robinson J. 25, 47, 85, 185, 186, 235
 Rousseau 131, 189

 Sade de 150
 Samuelson P. 25
 Samuelsson K. 29
 Sartre 161
 Say 210
 Schluchter W. 190
 Schmidt M. 199, 217
 Schnädelbach H. 49
 Schumacher 231
 Seidl Ch. 48, 155
 Sen, A. K. 47, 50, 144, 235
 Shaftesbury 131, 144
 Sidgwick 60, 90
 Sismondi 92
 Small Chr. 106, 107
 Smart, J. J. 47
 Smith Adam 48, 60, 62, 64, 89, 91,
 143, 155, 189, 210
 Smolitsch I. 200
 Sombart W. 29, 49, 185, 191, 192,

- 199, 234, 235
 Spaemann R. 108
 Specht R. 205
 Steuart J. 189
 Strauss L. 48
 Strumilin, G. S. 95, 96
 Tawney, R. H. 29, 49, 50, 199
 Thesaurus Meritorum Sanctorum 197
 Thomasius 131
 Troeltsch E. 29, 195
 Tucker 201
 Turgot 131, 144
 Vaneigem R. 123
 Voltaire 131, 156
 Voss T. 194
 Vossenkuhl W. 49
 Weber Max 27 κ.έ., 47, 162, 185, 186,
 199, 234, 235
 Weil E. 238
 Williams B. 47
 Wolff 131
 Zizioulas J. 181